

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Вања Н. Глишин

**ИЗАЗОВИ ПОСТХЛАДНОРАТОВСКЕ
ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ И ПОЗИЦИЈА СРБИЈЕ
ИЗМЕЂУ ЕВРОАТЛАНТИЗМА И
НЕОЕВРОАЗИЈСТВА**

Докторска дисертација

Београд, 2022

**UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES**

Vanja N. Glišin

**CHALLENGES OF POST COLD WAR
DEMOCRATIZATION AND SERBIA'S POSITION
BETWEEN EURO-ATLANTICISM AND NEO-
EURASIANISM**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2022

Подаци о менторима, члановима Комисије за одбрану докторске дисертације и датуму одбране

Ментори:

- др Зоран Стојиљковић, редовни професор Факултета политичких наука Универзитета у Београду
- др Љубиша Деспотовић, научни саветник Института за политичке студије у Београду

Чланови комисије:

Датум одбране:

Изјава захвалности

Посебну захвалност изражавам менторима, проф. др Зорану Стојиљковићу и проф. др Љубиши Деспотовићу, који су ми несебично делили знање и савете, подржавајући и охрабрујући писање докторске дисертације.

Захваљујем се родитељима, мајци Наташи и оцу Новици, као и сестри Тамари, који су са разумевањем и љубављу подржали мој истраживачки рад. Желим да им се захвалим на свему што су ми пружили и на начину на који су ме васпитали.

Захваљујем се родбини, пријатељима, колегама са Института за политичке студије и Факултета политичких наука и запосленима из Библиотеке Матице српске, који су на својствен начин подржали мој рад.

ИЗАЗОВИ ПОСТХЛАДНОРАТОВСКЕ ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ И ПОЗИЦИЈА СРБИЈЕ ИЗМЕЂУ ЕВРОАТЛАНТИЗМА И НЕОЕВРОАЗИЈСТВА

Сажетак

Предмет истраживања у овој студији тиче се изазова постхладноратовске демократизације у контексту геополитичког положаја Србије између евроатлантизма и неоевроазијства. Истраживање полази од претпоставке да се на процес демократизације и динамику политичке модернизације у Србији од 1990. до 2020. године одражава преплитање интереса евроатлантизма и неоевроазијства. Према томе, циљ рада је аргументовано објашњење узрочно-последичних веза спољних и унутрашњих фактора, односно процеса демократизације и геополитичког надметања евроатлантизма и неоевроазијства на простору Србије.

Унутрашњи аспект анализе тиче се постхладноратовске демократизације Србије, која је формално успоставила вишестраначки систем 1990. године, али је на снази била ауторитарна демократија. Узроци опстанка ауторитарног режима уједно представљају изазове демократским променама у Србији, до којих долази једну деценију касније, 5. октобра 2000. године. Од тада до 2012. године бележи се модернизација државних и друштвених капацитета и успон демократије. Међутим, демократизација као нелинеаран процес доживљава кризу и поновно слабљење након 2012. године, услед сложених политичких и геополитичких околности са којима су се суочили политички и друштвени актери демократске транзиције у Србији.

Спољни аспект истраживања тиче се спољнополитичких фактора који су се одражавали на процесе демократизације и модернизације Србије. У контексту постхладноратовске глобалне транзиције из биполаризма у униполаризам, Србија се суочила са економским, политичким, дипломатским и војним интервенцијама што јој је отежавало спољнополитичку позицију и ограничавало унутрашњеполитичке модернизацијске капацитете. Повољнија позиција бележи се након демократских промена, будући да је држава изашла из политичке и економске изолације, али се, упоредо са тим, нашла пред новим изазовима попут питања европских интеграција, статуса Косова и Метохије и сарадње са судом у Хагу. Наведена питања поларизовала су политичку сцену Србије на европрагматике и евроскептике, да би, након активације руске дипломатије у контексту решавања косовко-метохијског питања, дошло до конфронтације евроатлантизма и неоевроазијства на овом простору са импликацијама на динамику процеса демократизације и модернизације.

Кључне речи: демократизација, модернизација, геополитика, Србија, евроатлантизам, неоевроазијство, Русија, Сједињене Америчке Државе

Научна област: *политичке науке*

Ужа научна област: *политиколошко-социолошке студије*

УДК: 327.7/8:327(497.11)(321.7:327(5/9))

CHALLENGES OF POST COLD WAR DEMOCRATIZATION AND SERBIA'S POSITION BETWEEN EURO-ATLANTICISM AND NEO-EURASIANISM

Abstract

The subject of research in this study concerns the challenges of post-Cold War democratization in the context of Serbia's geopolitical position between Euro-Atlantism and Neo-Eurasianism. The research starts from the assumption that the process of democratization and the dynamics of political modernization in Serbia from 1990 to 2020 reflects the intertwining of the interests of Euro-Atlanticism and Neo-Eurasianism. Therefore, the goal of the paper is an argumentative explanation of the cause-and-effect relationships of external and internal factors, that is, the process of democratization and geopolitical competition between Euro-Atlanticism and Neo-Eurasianism on the territory of Serbia.

The internal aspect of the analysis concerns the post-Cold War democratization of Serbia, which formally established a multi-party system in 1990, but authoritarian democracy was in force. The reasons for the survival of the authoritarian regime also present challenges to the democratic changes in Serbia, which took place one decade later, on October 5, 2000. From then until 2012, the modernization of state and social capacities and the rise of democracy were noted. However, democratization as a non-linear process experienced a crisis and weakened again after 2012, due to the complex political and geopolitical circumstances faced by the political and social actors of the democratic transition in Serbia.

The external aspect of the research concerns the foreign policy factors that were reflected in the processes of democratization and modernization of Serbia. In the context of the post-Cold War global transition from bipolarism to unipolarism, Serbia faced economic, political, diplomatic and military interventions, which made its foreign policy position difficult and limited its internal political modernization capacities. A more favorable position was recorded after the democratic changes, since the country came out of political and economic isolation, but, at the same time, faced new challenges such as the issue of European integration, the status of Kosovo and Metohija, and the cooperation with the court in Hague. The aforementioned issues polarized the political scene of Serbia between Europragmatics and Eurosceptics, so that, after the activation of Russian diplomacy in the context of solving the Kosovo-Metohija issue, there would be a confrontation between Euro-Atlanticism and neo-Eurasianism in this area with implications for the dynamics of the democratization and modernization process.

Key words: democratization, modernization, geopolitics, Serbia, Euro-Atlanticism, Neo-Eurasianism, Russia, United States of America

Scientific field: *Political Science*

Scientific subfield: *Political and Sociological Studies*

UDC: 327.7/8:327(497.11)(321.7:327(5/9))

САДРЖАЈ

УВОД	1
1. Формулација проблема истраживања.....	1
2. Предмет истраживања.....	3
3. Циљеви истраживања.....	5
3.1. Научни циљеви истраживања	5
3.2. Друштвени циљеви истраживања	5
4. Хипотетички оквир.....	6
5. Методе истраживања	8
6. Научна и друштвена оправданост истраживања	9
7. Опис садржаја.....	10
I ПОГЛАВЉЕ.....	12
ДЕМОКРАТИЈА И ДЕМОКРАТИЗАЦИЈА.....	12
1. Демократија од појма до идеје.....	12
1.1. Демократија: појмовно и идејно одређење.....	13
1.1.1. Античко поимање демократије.....	16
1.1.2. Класична учења о демократији	17
1.1.3. Демократија у 20. веку.....	22
1.2. Демократске вредности.....	24
1.3. Услови за успостављање демократије	28
1.3.1. Спољнополитичка димензија успостављања демократије	33
2. Демократизација – појмовно и концептуално одређење	35
2.1. Демократизација.....	35
2.2. Појмовни мозаик: транзиција, политичка модернизација, глобализација	37
2.2.1. Транзиција.....	37
2.2.2. Политичка модернизација	39
2.2.3. Глобализација	42
2.3. Демократизација као процес.....	45
2.3.1. „Глобалност“ демократизације	50
2.4. Мапирање и мерење демократије.....	52
II ПОГЛАВЉЕ	54
ГЕОПОЛИТИКА ОД ИДЕЈЕ ДО ДОКТРИНЕ.....	54
1. Појмовно одређење геополитике	54

2. Геополитичке школе и спознаја геополитичких идеја	59
2.1. Англосаксонска геополитичка школа	59
2.2. Руска геополитичка школа	67
3. Геополитичка учења биполарне и униполарне епохе	71
3.1. Неоатлантизам	71
3.2. Неоевроазијство	78
III ПОГЛАВЉЕ	84
ХЛАДНИ РАТ И ПОСТХЛАДНОРАТОВСКА СЛИКА СВЕТА	84
1. Геополитички поредак настао као резултат Другог светског рата.....	84
2. Постхладноратовски униполарни међународни поредак	89
IV ПОГЛАВЉЕ	92
ТРАНЗИЦИЈА И ДЕМОКРАТИЗАЦИЈА ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКОГ ДРУШТВА	92
1. Транзиција ка демократији у постсоцијалистичким друштвима	92
1.1. Почетак процеса транзиције након рушења Берлинског зида.....	92
1.2. Препреке процесу транзиције у постсоцијалистичким друштвима	96
1.3. Фактори подстицања транзиције у постсоцијалистичким друштвима	98
2. Карактеристике политичког система након транзиције.....	105
V ПОГЛАВЉЕ.....	108
ПОЛИТИЧКА ТРАНЗИЦИЈА У СРБИЈИ ОД 1990. ДО 2020. ГОДИНЕ	108
1. Историјски и друштвено-политички оквири стварања модерне српске државе	108
1.1. Рађање модерне српске државе у 19. веку	108
1.1.1. Српска револуција и борба за национално ослобођење.....	108
1.1.2. Политичка мисао 19. века и модернизација Србије	109
1.2. Други талас модернизације Србије на почетку 20. века.....	117
1.3. Србија у Другој Југославији	120
2. Периодизација политичке транзиције у Србији	125
2.1. Политичка транзиција у Србији од 1990. до 5. октобра 2000. године	132
2.1.1. Обновљање вишестраначког простора у духу ауторитаризма	132
2.1.2. Од масовних протеста 1996/1997. године до Петог октобра	140
2.2. Демократизација Србије од 5. октобра 2000. до 2012. године	143
2.2.1. Демократска опозиција Србије – од успона до пада.....	143
2.2.2. Косовско-метохијско питање и поларизација владајуће елите.....	151
2.3. Политичке промене од 2012. до 2020. године.....	156
2.3.1. Ера Демократске странке на заласку.....	156

2.3.2. Успон Српске напредне странке до апсолутног тријумфа	159
VI ПОГЛАВЉЕ	166
ГЕОПОЛИТИЧКИ ПОЛОЖАЈ СРБИЈЕ	166
1. Геополитичка позиција Србије – кратак историјски резиме.....	166
1.1. Геополитичка позиција Србије у државним оквирима Прве Југославије	167
1.2. Социјалистичка Федеративна Република Југославија између „Левијатана“ и „Бехемонта“	170
2. Географски положај и физичко-географске одлике Србије.....	175
3. Геополитичка обележја положаја Србије	179
3.1. Геополитичка обележја од 1990. до 5. октобра 2000. године	181
3.1.1. Први транзициони талас под притиском међународне изолације и спирале насиља	181
3.1.2. Наставак спољне интервенције и ескалација кризе на Косову и Метохији.....	183
3.2. Геополитичност догађаја од 5. октобра 2000. до 2012. године	185
3.2.1. Побољшање односа Србије и Запада	185
3.2.2. Први дипломатски искорак Русије на Балкану – „косовско питање“.....	189
3.3. Геополитичка обележја од 2012. до 2020. године	190
VII ПОГЛАВЉЕ.....	193
СРБИЈА ИЗМЕЂУ ЕВРОАТЛАНТИЗМА И НЕОЕВРОАЗИЈСТВА	193
1. Србија у геополитичкој пројекцији евроатлантизма	193
2. Европске интеграције <i>versus</i> Евроатлантске интеграције	197
3. Србија и неоевроазијство	200
ЗАКЉУЧАК.....	206
СПИСАК КОРИШЋЕНЕ ЛИТЕРАТУРЕ	213
Литература на српском језику (азбучно)	213
Литература на страним језицима (абecedно)	231
Списак интернет извора.....	237
Списак прописа	239
ПРИЛОЗИ	241

СПИСАК ТАБЕЛА, КАРТА И ПРИКАЗА

Табеле

Табела 1. Типови права и подручја деловања	31
Табела 2. Дефиниције консолидоване демократије	32
Табела 3. Таласи демократизације.....	46
Табела 4. Космополитски модел демократије Дејвида Хелда.....	50
Табела 5. Неопходни услови за полиархију	52

Карте

Карта 1. Стварање САД као Светске Велесиле, Монроова доктрина.....	60
Карта 2. Таласократски империјализам: експанзија САД по географској ширини	60
Карта 3. „Стратегија анаконде“ – Алфред Мехен	61
Карта 4. Макиндерово Срце копна (Heartland) из 1919. године; Осовинска област (Pivot area) из 1904. године, увећана за источно и западно проширење	63
Карта 5. Просторни положај Rimland и Heartland	66
Карта 6. Цивилизацијска подела Европе.....	73
Карта 7. Евроазијска шаховска табла.....	76
Карта 8. Гвоздена завеса у Европи и глобални геополитички значај југословенског „историјског НЕ“ 1948. године.....	171
Карта 9. Положај Републике Србије и основни подаци	176
Карта 10. Паневропски коридори.....	178
Карта 11. Чланице НАТО савеза од 1990. до 2020. године	196
Карта 12. Положај Балкана и Србије на политичко-географској карти Евроазије.....	202
Карта 13. Расподела зона утицаја између Русије и Немачке.....	203

Прикази

Приказ 1. Међузависност либералне и демократске државе према Норберту Бобиу.....	15
Приказ 2. Сарадња Републике Србије и НАТО савеза.....	199

УВОД

1. Формулација проблема истраживања

Србија се, од конституисања модерне државе у 19. веку, сусрела са бројним транзицијама и променама попут ратова, радикалних смена династија, владара и политичких елита, драстичних промена у спољној политици, редефинисања граница, реконструисања државно-правног статуса, економских блокада, војних окупација и промена политичког уређења од деспотије, апсолутизма и ауторитаризма до демократије у покушају.¹ Дисконтинуитет државности, нагле промене политичке структуре државе, унутрашњи немири и спољашњи утицаји, јесу фактори који су отежавали и готово онемогућавали успостављање и консолидацију демократије. Недостатак институционалних, правних, политичких и образовних капацитета одразили су се на стање демократије и њене перспективе. Почетком деведесетих година, када је Србија започела процес транзиције из ауторитарног у демократски систем, последице двовековне нестабилност изашле су на видело, а историјска нетрпељивост међу народима једне државе прерасла је у отворен сукоб. Покренута динамика у локалним односима на Балкану, укључила је у сукобе регионалне и глобалне силе, што је отворило једну нову етапу у међународним и геополитичким односима. Према томе, политичке осцилације у Србији није могуће посматрати изван регионалних и глобалних токова. Због динамике и варијабилности политичког и геополитичког положаја Србије, јавља се потреба за идентификацијом и детаљном анализом фактора који се у временском континуитету одражавају на такав нестабилан положај.

Рушењем Берлинског зида и завршетком хладног рата отпочиње нова етапа демократизације у регионима света, особито оним који су били под контролом Совјетског Савеза. Земље Средње и Источне Европе ушле су у процес демократизације деведесетих година, док је у постсоцијалистичким земљама Балкана дошло до успона мешовитих режима, који ће деценију касније ући у процес демократизације, коју кодирамо као закаснела демократизација. Међународне околности после хладног рата омогућиле су Сједињеним Америчким Државама да стратегијом „подстицања демократије“ подстакну слабење ауторитарних снага у недемократским државама и јачање демократских снага. Ипак, вишестраначки избори у многим земљама, због неповољних политичких, економских и социјалних околности, нису као резултат имали потпуну примену институционалних пакета полиархије. Иако су многе земље формално конституисале демократске установе, демократија суштински не постоји, већ је у пракси реална ауторитарна демократија. Сходно томе, реч је о „фасадним“ демократијама и „хибридним“ режимима. Србија је током деведесетих година, под влашћу Слободана Милошевића, била пример такмичарског ауторитаризма. Тадашњи режим се суочио са бројним притисцима на унутрашњеполитичком и спољнополитичком плану, али је, за разлику од већине тадашњих режима у Источној Европи, однео победу над опозицијом и остао на власти. Несумњиво, за време

¹ Љубиша Деспотовић, *Српска политичка модерна: Србија у процесима политичке модернизације 19. века*, Каирос, Сремски Карловци, 2020 (Цитирано као: Љ. Деспотовић (2020)); Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Ево Бок, Београд, 2017 (Цитирано као: М. Екмечић (2017)).

тадашњег режима односи Србије са светом били су на најнижем нивоу. Политички и геополитички положај земље био је најнеповољнији у модерној историји, обележен изолацијом и санкцијама, ратовима и НАТО бомбардовањем, економским и социјалним колапсом и политичким ауторитаризмом.

Революционарни догађаји 5. октобра 2000. године променили су стање у држави. Нове власти промениле су унутрашњу и спољашњу политику. Уложени су напори да се обнове политичке и економске везе са западним земљама, почела је изградња нових демократских установа, земља је изашла из међународне изолације и отворила је нове економске и политичке могућности. Ипак, постоје бројне индиције да се тадашња новоуспостављена власт некритички окренула према Западу, Европској унији и међународним организацијама, што се одразило на геополитички положај Србије. Чињеница је да се бележи успон демократије након 5. октобра, али, исто тако, постављени услови које Србија треба да испуни на путу европских интеграција погоршавају стање демократије. Међународни притисци у најосетљивијим тачкама демократизације подстакли су сукобе унутар петооктобарског блока и омогућили раст популарности странкама старог режима.² Успостављањем нове власти 2012. године, према бројним индикаторима, долази до урушавања демократских установа и пада демократије. У том контексту, јавља се потреба за периодизацијом посматраних проблема истраживања, прецизним одређењем стања у држави и лоцирањем њеног положаја у међународним политичким односима, особито између евроатлантизма и неоевроазијства.

Осим наведених неповољних околности, на ефикасну примену институционалних пакета полиархије одразила се глобална транзиција из биполаризма у униполаризам, проузрокована завршетком хладног рата и урушавањем Совјетског Савеза. Током постојања биполарног система равнотеже снага, на Балкану је левитирала једна велика држава - Југославија, која је била на мапи интереса силама и запада и истока. Међутим, њена међублоковска улога и значај за виталну безбедност Сједињених Америчких Држава нестаје завршетком хладног рата,³ те тако Балкан поново постаје простор геополитичке прекомпозиције и надметања сила евроатлантизма и сила неоевроазијства, с тим да су потоње биле у константном повлачењу. Сједињене Америчке Државе су у постхладноратовском периоду поставиле векторе геополитичке експанзије ка истоку, према Русији и југоистоку, на Балкан. Због тога је Балкан и након хладног рата простор од значаја за даљи продор евроатлантских сила ка „Срцу копна“ (*Heartland*). Дакле, на овом простору је у циљу испуњавања интереса евроатлантских сила, спровођена кампања „подстицања демократије“, али и војне, економске и дипломатске акције. Све наведено чини једну својеврсну спољнополитичку стратегију евроатлантизма. На основу тога, јавља се потреба за анализом глобалне транзиције, прецизирањем последица које она има на балкански регион и положај Србије, као и истицањем циљева које Сједињене Америчке Државе и Русија настоје да остваре и/или активно остварују на овом простору.

Посматрано са геополитичког аспекта, глобална транзиција се одразила на унутрашње транзиције у посткомунистичким земљама. СФР Југославија се суочила са унутрашњом транзицијом која је резултирала деструкцијом заједничке државе на чијем попришту је створена привремена држава СР Југославија. Неколико година касније (2006) и СЦГ ће доживети унутрашњу транзицију, да би се та тенденција територијалног сажимања наставила од 2008.

² Небојша, Владисављевић, *Успон и пад демократије после Петог октобра*, Архипелаг, Београд, 2019 (Цитирано као: Н. Владисављевић (2019)).

³ Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington: Brookings Institution, 1995 (Цитирано као: S. Woodward (1995)).

године у Србији. Дакле, проблем се може посматрати са најмање два аспекта: спољнополитичког и унутрашњеполитичког. Међутим, јавља се потреба за сложенијом анализом узрочно-последичних веза спољних и унутрашњих фактора, као и узрочно-последичних веза процеса демократизације и геополитичког надметања евроатлантизма и неоевроазијства, са прецизирањем импликација на геополитички положај Србије.

Истраживачко питање 1: Који су изазови постхладноратовске демократизације у Србији?

Истраживачко питање 2: Како се испреплетени интереси евроатлантизма и неоевроазијства рефлектују на процес демократизације у Србији?

2. Предмет истраживања

Предмет истраживања тиче се изазова постхладноратовске демократизације у контексту геополитичког положаја Србије између евроатлантизма и неоевроазијства. Предмет истраживања анализирамо на два нивоа: унутрашњем и спољашњем нивоу и у временском раздобљу од 1990. до 2020, подељеном у три фазе.

Унутрашњи ниво анализе предмета истраживања тиче се политике у Србији, с акцентом на улогу унутрашњих актера демократске транзиције, особито политичких и друштвених актера и на стање демократије, односно ток демократизације и стање парцијалних режима као што су: изборни режим, политичка права, грађанска права, хоризонтална одговорност и ефективна моћ управљања. Наведене парцијалне режиме посматраћемо у свим фазама истраживања, како бисмо пратили стање демократије у Србији. Битно полазиште анализе транзиције у Србији су три основне карактеристике⁴ које указују на комплексност тог процеса и изазове које са собом носи. Наиме, транзиција у Србији је *двострука или дуална* и она подразумева усвајање политичке плурализације и укидање дириговане економије. Затим, транзиција у Србији је *двофазна или двостепена*. Снаге старог режима у првој фази настоје да непотпуним реформама контролишу транзициони процес и задрже привилегије. Иако су развој вишепартизма и политички плурализам представљали кључне промене у реформи целокупног система, политички врх је настојао да тај процес иде што спорије како би се задржале неопходне полуге моћи и као такве пренеле у нову организациону структуру.

Спољашњи ниво анализе предмета истраживања тиче се геополитичког положаја Србије између евроатлантизма и неоевроазијства, праћеног процесом демократизације као нове стратегије „подстицања“, креиране од стране Сједињених Држава као водеће евроатлантске силе. И спољашњи ниво анализе пратићемо у три временске фазе, паралелно са унутрашњим аспектима. Спољашњи актери демократизације су међународне организације и велике силе, у нашем раду првенствено Сједињене Америчке Државе и Русија. Свет се, након рушења Берлинског зида, суочио са неколико водећих изазова: крај хладног рата, почетак посткомунистичке ере и хегемонија либералног капитализма на економском, политичком и идеолошком плану.⁵ Глобална транзиција и велике промене у међународном односу снага,

⁴ Зоран Стојиљковић, *Србија у лавиринтима транзиције*, Службени гласник, Београд, 2011 (Цитирано као: З. Стојиљковић (2011)).

⁵ З. Стојиљковић (2011), 39.

одразиле су се на унутрашњу транзицију у посткомунистичким земљама. Унутрашња транзиција је, посебно на постјугословенском простору, праћена бројним изазовима. У том контексту долазимо до треће карактеристике транзиције у Србији, која се тиче распада претходног и стварања новог државно-политичког оквира.⁶ Тај процес је праћен ратом, економским и политичким санкцијама и дипломатским блокадама, због чега је, поред насилности, био и веома скуп.

Операционално одређење предмета истраживања

Временски оквир истраживања: Иако ћемо се кратко осврнути на историјски период и преглед важних историјских дешавања која су утицала на политичку и геополитичку реалност у Србији, за наше истраживање значајан је период од завршетка хладног рата. Оквир истраживања поделићемо на три основна периода: 1) од првих вишестраначких избора 1990. године до 5. октобра 2000. године; 2) од 5. октобра 2000. године до 2012. године; 3) од 2012. године до 2020. године.

Просторни оквир истраживања: Истраживање је везано за простор Србије, али ће обухватити и шире подручје Балкана како би се што прецизније одредио геополитички положај Србије.

Дисциплинарни оквир: Користићемо претходна научна сазнања из области политикологије, међународних односа, геополитике и историје.

Категоријално-појмовни апарат

Демократизација – демократизација је генерички појам који се може одредити као процес еволуције и ширења демократских норми, институција и праксе. Овако конструисан појам демократизације обухвата: демократску транзицију и консолидацију, демократизацију полиархија, демократизацију друштва и демократизацију сфере међународних односа.

Евроатлантизам – евроатлантизам је геополитички концепт који представља кулминацију англосаксонских геополитичких учења од краја 19. века до данас. Главни носилац евроатлантизма су Сједињене Америчке Државе, које своју спољну политику креирају на теоријским темељима истакнутих геополитичких мислилаца. Значај и утицај англосаксонских геополитичких идеја приметан је током целог 20. века, са највећим изразом током светских ратова и великих глобалних промена.

Неоевроазијство – неоевроазијство настаје на основама класичних руских геополитичких учења и представља стратегију телурократских сила. Главни носилац неоевроазијства је Русија. На основама класичних евроазијских идеја, у првој деценији 21. века израста неоевроазијство као нови геополитички концепт, којим Русија, после две деценије пасивног положаја у међународним односима, настоји да се врати на сцену великих сила.

⁶ З. Стојиљковић (2011), 114.

3. Циљеви истраживања

3.1. Научни циљеви истраживања

Општи научни циљ овог истраживања је стицање научних сазнања. У тој намери, најпре ћемо користити научну дескрипцију. Због сложености и обима предмета истраживања, циљ је да дамо научно коректан опис основних појмова и појава и динамичних и статичних својстава смештених у историјском, политичком и геополитичком контексту. Прецизан опис догађаја који су од значаја за предмет истраживања омогућиће боље разумевање и објашњење проблема истраживања.

Други научни циљ јесте научно објашњење. Настојаћемо да објаснимо узрочно-последичне везе између процеса демократизације и геополитичког положаја Србије између евроатлантизма и неоевроазијства. Циљ је да научно објаснимо утицај двоструке транзиције на унутрашњу и спољну политику Србије, како бисмо потом објаснили и њен међународни положај. На основу тога, моћи ћемо да извршимо периодизацију предмета истраживања и на тај начин прецизно објаснимо геополитички положај Србије и промене које настају паралелно са процесом демократизације.

Сложеним и вишедимензионалним приступом, настојимо да достигнемо највиши ниво научног сазнања – научну прогнозу. Међународна политичка сцена на почетку 21. века је изразито динамична. За само три деценије свет је прошао кроз транзицију из биполаризма у униполаризам и има тенденцију да пређе из униполаризма у мултиполаризам. Тектонске промене у међународним односима значајно могу да се одразе на положај земаља које се налазе између великих сила, попут Србије. Међународне интеграције које су у евроатлантском кругу држава актуелне деценијама, услед промена у међународној политици, могу да добију снажне опоненте у евроазијском кругу држава, што би државама на граници између великих сила омогућило алтернативу. С тим у вези, циљ истраживања је научно предвиђање потенцијалних могућности, изазова и претњи за Србију.

3.2. Друштвени циљеви истраживања

Друштвени циљ истраживања огледа се у потреби да се научна и опште-друштвена јавност упознају са регионалним и међународним околностима у којим се налази Србија. Циљ је да пружена сазнања буду основа за даља теоријска истраживања, дискусије и анализе. Осим тога, актуелност теме указује на неизбежност практичне употребе пружених сазнања од стране носиоца политичке власти у Србији.

4. Хипотетички оквир

Општа хипотеза: На процес демократизације и динамику политичке модернизације у Србији од 1990. до 2020. године одражава се преплитање интереса евроатлантизма и неоевроазијства.

Посебна хипотеза 1. Завршетком хладног рата успостављен је униполарни међународни поредак који је обележен доминацијом демократских држава на челу са Сједињеним Америчким Државама. САД су искористиле настали вакуум моћи и константно политичко, економско и дипломатско повлачење Русије током деведесетих година, како би политичким, економским и дипломатским средствима и кампањом подстицања демократије прошириле геополитичку зону контроле у посткомунистичким земљама.

Посебна хипотеза 2. Србија се налази у процесу недовршене политичке модернизације контекстуализоване транзицијом партијског система, политичке плурализације, демократске политичке културе и капацитета цивилног друштва.

Индикатори: Слободни и поштени избори, слобода изражавања и удруживања, индивидуалне слободе грађана, владавина права и хоризонтална подела власти.

Појединачна хипотеза 2.1. Унутрашња транзиција и дисолуција југословенске државе (СФРЈ), политички конфликти унутар Србије и између бивших федералних јединица током деведесетих година омогућили су доминантној странци (СПС) да пролонгира (одложена транзиција) спровођење процеса политичке модернизације и реорганизацију комунистичког модела бирократије. Неповољне околности настале услед симултаних процеса одразили су се на то да Србија отпочне процесе политичке модернизације и демократизације деценију касније, након петооктобарских промена и доласка Демократске опозиције Србије (ДОС) на власт.

Појединачна хипотеза 2.2. Промена режима 5. октобра 2000. године представља почетак успона демократије у Србији, промена спољашње и унутрашње политике, економских реформи и почетак приближавања ЕУ, што је представљало темељ за изградњу демократских установа, али до консолидације није дошло. Економске реформе попут либерализације тржишта и приватизације су започете, али нису праћене институционалним реформама, што се одразило на динамику демократске консолидације, а временом и на губитак поверења у демократију и демократске институције.

Појединачна хипотеза 2.3. Унутар владајуће већине ДОС постојала је равнотежа снага до 2008. године, да би услед проблема сецесије Косова и Метохије, питања сарадње са Хашким трибуналом и процеса европских интеграција, дошло до неравнотеже унутар владајуће елите и поделе на патриотске и проевропске снаге, што се одразило на пад демократије и колапс петооктобарског блока 2012. године.

Појединачна хипотеза 2.4. Од 2012. године Србија се суочава са ерозијом демократије и демократских вредности, долази до поновног успона ауторитаризма и процеса дедемократизације.

Показатељи су: парламентарни избори 2014, 2016. и 2020. године. Изазови: Наслеђена недемократска структура и непотпуне институционалне, политичке и економске реформе.

Посебна хипотеза 3. Геополитички положај Србије у периоду од 1990. до 2020. године детерминише унутрашњеполитичке процесе и спољнополитички курс земље на оси Запад-Исток.

Појединачна хипотеза 3.1. Србија се налази у зони испреплетених и паралелних интереса два геополитичка концепта: евроатлантизма и неоевроазијства, која настоје да политичким, дипломатским, економским, војним и културним средствима остваре контролу на овој територији.

Показатељи: геополитичка чворност, геополитичка контактност и геополитичка динамичност.

Појединачна хипотеза 3.2. Интернационализација кризе и грађанског рата у Југославији довело је до изопштености Србије из међународне заједнице и потпуне политичке и економске изолације.

Међународни чиниоци: Економска заједница (касније Европска унија), Уједињене нације и Сједињене Државе.

Показатељи: санкције 1991-1995, 1997, 1998. и 1999. и НАТО интервенција 1999. године.

Појединачна хипотеза 3.3. Новоуспостављена демократска власт након 5. октобра суочила се са политиком условљавања међународне заједнице. Међународни притисци и политика условљавања допринели су слабљењу ДОС-а и расцепу у владајућој коалицији и посредством тога слабљењу и паду демократије у Србији.

Показатељи: питање статуса Косова и Метохије, питање европских интеграција и сарадња са Хашким трибуналом.

Појединачна хипотеза 3.4. Русија након две деценије политичке, економске, војне и дипломатске успаваности, 2010. године актуелизује геополитички концепт неоевроазијство, што је допринело сложености геополитичког положаја Србије. Русија пројектује Србију као сферу примарног геополитичког интереса на Балкану, што се одсликава у три сегмента: 1) питање статуса Косова и Метохије, 2) билатерални односи у енергетској сфери и 3) историјска, културна и политичка повезаност два народа.

Појединачна хипотеза 3.5. Евроатлантизам се одражава кроз подстицање демократизације с циљем проширивања и учвршћивања геополитичке интересне зоне, што се одсликава на примеру Србије. У том контексту, актуелизација руског геополитичког концепта доприности сложености политичке конфронтације између политичких актера у Србији на оси Исток-Запад, али и интензивира сукоб интереса САД и Русије на овом простору.

Појединачна хипотеза 3.6. У контексту глобалне прерасподеле моћи, кризе демократије и померања свеукупне америчке доминације ка конкурентним државама попут Русије, Србија се суочава са све слабијим демократским подстицајем, падом демократије, отежаним и успореним процесом европских интеграција и политиком условљавања међународне заједнице, што подстиче све активније присуство Русије у Србији, симболично кроз историјске и културне везе два народа, али и практично кроз енергетски и дипломатски ангажман.

Појединачна хипотеза 3.7. САД и Русија економски, политички, дипломатски и културно усмеравају део интерних актера у Србији подељених на оси Запад-Исток и посредством њих остварују интересе.

Показатељи: део НВО, партијске политике, одређени интелектуални кругови, подељени медији.

Појединачна хипотеза 3.8. Србија се услед недовршених процеса демократизације и модернизације, неизвесности европских интеграција и сложености политичког положаја, налази у неизвесном геополитичком положају између евроатлантизма и неоевроазијства. У тим сложеним околностима спољнополитичку оријентацију и политички пут Србије могу детерминисати односи Запада и Русије.

5. Методе истраживања

У раду се користи *метода студије случаја* на примеру Републике Србије. Политички и геополитички положај Србије је динамичан и варијабилан, стога је неопходна сложена анализа унутрашњих и спољашњих фактора који утичу на развој догађаја. Политички систем Србије од деведесетих година прошлог века суочава се са процесима транзиције и демократизације и током протекле три деценије бројни изазови онемогућили су завршетак тих процеса и консолидацију демократије. На примеру Србије можемо пратити успон и пад демократије, због чега констатујемо да демократска консолидација није линеаран процес, већ услед различитих унутрашњих и спољашњих фактора може доћи до заустављања процеса демократизације и враћања у одређену форму ауторитаризма. Осим тога, Србија је геополитички позиционирана између два пола моћи евроатлантизма и неоевроазијства, што се одражава на спољнополитичко позиционирање Србије и унутрашњеполитичке процесе. Управо студијом случаја Републике Србије настојимо да посматрамо процесе транзиције и демократизације у геополитичком контексту, што се огледата у два нивоа анализе: унутрашњем и спољашњем, али и у узрочно-последичној вези наведена два нивоа. Наведеном методом биће спроведена провера хипотетичког оквира и теоријског одређења предмета истраживања.

Користићемо *методу анализе*. Најпре ћемо дефинисати основне појмове попут демократизације и геополитике, како бисмо надаље могли да *описемо* (дескриптивна улога) стечена сазнања и *објаснимо* (експланаторна улога) унутрашњеполитичке и спољнополитичке процесе и геополитичко деловање Сједињених Америчких Држава и Русије према Србији. С обзиром на то да је уочавање и анализа узрочно-последичних веза процеса демократизације и геополитичког положаја Србије између два пола моћи веома важан део рада, користи се *каузална структура* као врста експланаторне структуре.⁷ Осим тога, користићемо *методу дедуkcије* како бисмо на основу општих сазнања о предмету истраживања и посматраним процесима попут транзиције и демократизације, стекли посебна сазнања.

Методу синтезе користићемо у делу рада где на основу описаних и објашњених основних појмова и процеса настојимо да схватимо сложену целину. Конкретно, сложену целину чини процес демократизације у контексту геополитичког положаја Србије. Отуда потреба за коришћењем *геополитичке методе*. Она „подразумева све оне путеве и начине на које могу да се објективно промишљају и проучавају вишедимензионална теоријска и практична узрочно-

⁷ Погледати више: Милош, Бешић, *Методологија друштвених наука*, Академска књига, Нови Сад, 2019.

последична прожимања *географског* и *политичког*...“⁸. Наведеном методом посматраћемо везу између јасне и егзактне географије и променљиве и физички немерљиве политике, како бисмо потпуније и свеобухватније одговорили на истраживачка питања. Ова метода је важна за анализу карактеристичних региона попут Балкана где су друштвеногеографски и политички фактори променљиви због укрштања интереса светских сила. То се посебно одражава на примеру Србије и њеном положају између два геополитичка концепта: евроатлантизма и неоевроазијства.

Оперативне методе прикупљања података:

Анализа докумената биће коришћена за сакупљање и обраду података у вези са предметом истраживања. Користићемо квалитативну анализу примарних извора података: резолуције, декларације и стратегије међународних организација које су уско повезане са темом рада. Осим тога, користићемо домаћу и страну релевантну литературу (књиге, научне и стручне часописе), стручна излагања експерата из области међународних односа и геополитике и средства масовне комуникације (интернет и медије).

Важни извори о стању демократије у Србији су извештаји независних домаћих и међународних тела, као што су: „Centar za slobodne izbore i demokratiju (CeSID)“, „Bertelsmann Transformation Index“, „Freedom House“ и посебне публикације „Freedom in the World“, „Nations in Transit“ и „Countries at the Crossroads“. Дакле, користићемо већ спроведена истраживања како бисмо констатовали какво је стање демократије у Србији, с посебним освртом на: слободне и поштене изборе, слободу изражавања и удруживања, индивидуалне слободе грађана, владавину права и хоризонталну поделу власти. Циљ је да пронађемо узроке успона и пада демократије и тешког и успореног процеса демократизације.

6. Научна и друштвена оправданост истраживања

Значај истраживања спроведеног у оквиру овог рада могао би бити вишеструк. Прво, најважнији очекивани резултат овог истраживања је утврђивање везе између политичког и просторног, односно између процеса демократизације и међународног статуса Србије посматраног из визуре евроатлантизма и неоевроазијства. Дакле, процес демократизације биће анализиран као фактор утицаја и контроле статуса једне државе, што је научно-иновативан приступ. Такође, очекује се утврђивање утицаја двоструке (спољашње и унутрашње) транзиције на међународни положај и перспективе Србије између евроатлантизма и неоевроазијства. На основу тога настојаћемо да креирамо модел погодан за анализу стања у другим посткомунистичким земљама. Тиме ћемо проширити фонд знања и продубити проблем истраживања у оквиру политичких и геополитичких наука. Осим тога, очекује се верификовање одређених ставова из ове проблематике, као и оповргавање одређених делова стеченог сазнања о предмету истраживања.

⁸ Миломир Степић, *Геополитика: Идеје, теорије, концепције*, Институт за политичке студије, Београд, 2016 (Цитирано као: М. Степић (2016)), стр. 48. Погледати и: Милан Кнежевић, *Призма геополитике*, Институт за политичке студије, Београд, 2013 (Цитирано као: М. Кнежевић (2013)).

Друштвени допринос истраживања није занемарљив. Прво, шира академска јавност биће у прилици да се упозна са резултатима истраживања до којих се дошло у овом раду. Друго, истраживање може бити од користи и различитим политичким чиниоцима и доносиоцима одлука у Србији приликом конципирања, промишљања и спровођења конкретних политичких и геополитичких активности на локалном и регионалном нивоу у будућности.

7. Опис садржаја

У *уводу* формулишемо проблем истраживања и наводимо разлоге за одабир теме дисертације, указујући на њен значај. Осим тога, одређујемо предмет истраживања, циљеве, хипотезе, методе и оправданост истраживања. Указујемо на бројна питања која проистичу из мултидисциплинарне анализе теме и сходно томе одређујемо неопходан методолошки апарат.

У *првом* поглављу објашњавамо појмове демократије и демократизације са освртом на најзначајније академске дефиниције. Полазимо од терминологије и њихове генезе кроз време, анализирамо услове за успостављање демократије, начине мерења демократије, затим узроке и актере демократизације и процес демократизације државе и друштва.

У *другом* поглављу дефинишемо појам геополитике и објашњавамо развој геополитике као науке. Полазимо од класичних геополитичких учења англосаксонске и руске геополитичке школе, како бисмо јасно и прецизно представили њихов квалитативни развој. Потом анализирамо развој геополитичких идеја од биполаризма до мултиполаризма у чему се читава континуитет англосаксонских, односно дисконтинуитет руских геополитичких учења.

У *трећем* поглављу правимо историјски осврт на период стварања геополитичког поретка насталог као резултат Другог светског рата. Потом анализирамо хладни рат и биполарну равнотежу снага, издвајамо политичке и геополитичке карактеристике хладноратовског периода и приказујемо период стварања монополарног геополитичког поретка након рушења Берлинског зида. Циљ је лакше и прецизније разумевање политичког и геополитичког стања у Средњој и Источној Европи и на Балкану. Рушење Берлинског зида представља прекретницу у међународним односима, што значајно утиче на угао посматрања предмета истраживања.

У *четвртном* поглављу бавимо се транзицијом и демократизацијом постсоцијалистичког друштва, обраћајући пажњу на унутрашњу, али и на спољашњу транзицију. Управо је у том сегменту важна глобална транзиција из биполаризма у униполаризам и њен утицај на унутрашње транзиције у постсоцијалистичким друштвима, а јасан политички и геополитички контекст приказан је у континуитету у трећем поглављу и наставља се у четвртном поглављу. Акцент је на Сједињеним Америчким Државама као спољном фактору демократизације, будући да је реч о сили победници која након рушења Берлинског зида и пропасти Совјетског Савеза преузима примат у светском униполарном поретку.

У *петом* поглављу бавимо се политичком транзицијом у Србији од 1990. до 2020. године. Полазимо од историјског и друштвено-политичког оквира стварања модерне српске државе како бисмо указали на историјске покушаје демократизације и модернизације српске државе и друштва, као и на све изазове са којима се модерна српска држава суочила. Након тога, вршимо

периодизацију транзиције у Србији на три периода с циљем да темпорално изолујемо и прецизно прикажемо политичко стање у датим периодима. Политичку транзицију у Србији посматрамо са унутрашњег и спољашњег аспекта, те ћемо у складу са тим издвојити најзначајније факторе и актере транзиције и демократизације.

У *шестом* поглављу вршимо анализу геополитичког положаја Србије. Полазимо од кратког историјског осврта у ком ћемо посматрати значајне геополитичке догађаје који су утицали на простор Балкана, особито Србије. Развој догађаја на овом простору има дубоке историјске корене, те ћемо их у овом делу укратко изложити. Осим тога, анализирамо географски положај, физичко-географске и демографске одлике Србије данас, како бисмо јасно и прецизно позиционирали Србија у геополитичком контексту. У трећем делу шестог поглавља, анализирамо актуелна геополитичка обележја положаја Србије од 1990. до 2020. године подељена у три периода, како бисмо на тај начин направили спону између политичке транзиције и демократизације у Србији и актуелног геополитичког положаја.

У *седмом* поглављу анализирамо положај Србије између евроатлантизма и неоевроазијства. Поглавље је конципирано тако да прво представљамо положај Србије у визури евроатлантизма, односно неоевроазијства, а потом приказујемо наш положај и поглед у односу на наведене геополитичке концепције.

Након седмог поглавља следи *закључак* докторске дисертације у коме сажимамо своје ставове које смо изнели у поглављима и враћамо се на постављене хипотезе на почетку рада.

I ПОГЛАВЉЕ

ДЕМОКРАТИЈА И ДЕМОКРАТИЗАЦИЈА

1. Демократија од појма до идеје

Појмовно разјашњење и идејно разумевање појава и процеса кључно је за правилну анализу, прецизну примену и закључивање о посматраном. Демократија се од античких времена помиње и проучава, међутим, значење се услед друштвених промена мењало и у мањој или већој мери прилагођавало актуелном дискурсу. Стога, неопходно је да разумемо на који начин је демократија била схваћена раније, њено етимолошко значење и моделе демократије у различитом контексту, како бисмо потом разумели шта је демократија данас. Од идеје до појма пут је дуг, а у том процесу велику улогу имају креатори који осим објективног идејног заокруживања, уносе своје субјективно разумевање и самим тим проширују поље демократије. Отуда бројни модели демократије настали у различитом историјском контексту. Међутим, често новији приступи потискују претходна достигнућа демократије, због чега се стиче утисак да иновације у пољу демократије представљају кључ контроле развоја демократије, њеног функционисања и инструментализације. С тим у вези, покренута су бројна питања и дебате о неслободи у времену када се слобода највише потенцира или о једнакости у времену када су, орвеловски речено, једни једнакији од других.

Nomen est omen у свом значењу „име је знак“ веома јасно указује да име, односно назив, шаље јасну поруку и помаже нам да идентификујемо појаве и процесе. Отуда потреба да именујемо, међутим, често се називима манипулише, кодира и даје погрешан смисао. На тај начин отвара се маневарски простор онима који именују да именовањем онемогућавају достизање истинитог, што се осликава у начелу „именовање је моћ“. Карл фон Лине (*Carl von Linné*) је рекао да „ако не знате имена ствари, знање о стварима такође умире“ (*Nomina si nescis, perit et cognitio rerum*). Посматрајући данашње манипулативне тенденције моћних, оправдано је говорити о демократији као манипулативној појави. Развој медија омогућио је да такве тенденције постану глобалне, што је у појединим деловима света изазвало отпор демократији. То се најчешће осликава у оним земљама које су под плаштом демократије и демократских вредности претрпеле војне притиске, политичке и економске санкције и изолацију. Осим тога, развијене демократске државе запада сматрају да је степен њиховог демократског развоја стандард свим полуразвијеним и неразвијеним земљама. У томе се читава однос светског *Центра* у односу на полупериферију и периферију света. Развијене демократске државе на тај начин усмеравају пажњу на остатак света, занемарујући стање и мањкавости демократије, те могућности њеног напретка у земљама *Центра*. Не спори се да је западна демократија најразвијенији вид политичког уређења, али она није достигла врхунац, што развијене демократске земље у својој нарцизмом замагљеној визури не примећују. Због тога сматрамо да ће се демократија суочавати са изазовима и претњама у будућности, те да ће управо земље полупериферије, као земље које су у процесу демократске транзиције и консолидације, претрпети снажне ефекте кризе.

Како бисмо отклонили појмовне недоумице и декодирали манипулативне појаве у практичној политици, веома је важно да разумемо да је демократија све оно што није и уколико схватимо шта она није, знаћемо јасно и прецизно шта заправо јесте. Наведена дихотомија је основно и незаобилазно полазиште, будући да комплексно значење демократије захтева комплексан приступ, најпре из два супротстављена угла, а потом и комбиновано, како би се препознало манипулативно поље на граници између онога што демократија јесте и није. Мишљења смо да је демократија данас много више између онога што јесте и није у односу на оно што је била.

1.1. Демократија: појмовно и идејно одређење

Говорећи о демократији као појму на почетку 21. века, полазимо од претпоставке да су готово сви људи на планети чули за њу, док се велика већина упознала са различитим значењем, интерпретацијама и појавама у реалполитици. У зависности од културолошког, цивилизацијског и политичког окружења, демократија је на различите начине представљана и доживљавана. Дакле, демократија је контекстуализована политичким и друштвеним околностима и везана је за државу, нацију и надржавне заједнице. На пример, у западној цивилизацији демократија је широко прихваћена, док у муслиманској цивилизацији то није случај. Уколико као пример узмемо надржавне заједнице, приметимо да се Европска Унија залаже за демократију и демократске вредности, док у Арапској лиги то није случај.

Демократија је сложена и вишезначна појава са комплексним предметом истраживања што отежава њено дефинисање. Једнострано дефинисање демократије показује своје слабости чим пређемо на сложенију анализу демократских појава и система, а да не говоримо о ширем пољу политичких појава. Стога, Сејмор Мартин Липсет (*Seymour Martin Lipset*) с правом указује да демократија није само проста ознака квалитета једног друштвеног и државног система, већ сложена појава, скуп обележја која се могу на различите начине означити и класификовати.⁹ Јозеф Шумпетер (*Joseph Schumpeter*) наводи да је демократија политички метод доношења законодавних и административних одлука од стране овлашћених појединаца који су легитимитет добили на изборима гласовима грађана.¹⁰ Дакле, Шумпетер демократију своди на метод, а под методом подразумева институционални пут којим појединац долази до политичког одлучивања. За Јана Теорела (*Jan Teorell*) демократија подразумева постојање политичких слобода удруживања и мишљења и одржавање периодичних, слободних и фер избора.¹¹ За Самјуела Хантингтона (*Samuel P. Huntington*) суштину демократије одређују слободни, поштени и отворени избори.¹² Адам Пшеворски (*Adam Przeworski*) у својој дефиницији минималне демократије указује да је демократија губитак избора и одлазак политичке партије са власти у опозицију мирним путем.¹³ Сложену дефиницију демократије извео је професор Вучина Васовић написавши да је она:

⁹ Сејмор Мартин Липсет, *Политички човек: друштвена основа политике*, Рад, Београд, 1969, стр. 66 (Цитирано као: С. М. Липсет (1969)).

¹⁰ Јозеф Шумпетер, *Капитализам, социјализам и демократија*, Плато, Београд, 1998, стр. 269 (Цитирано као: Ј. Шумпетер (1998)).

¹¹ Jan Teorell, *Determinants of Democratization*, Cambridge University Press, New York, 2010, p. 30 (Цитирано као: J. Teorell (2010)).

¹² Самјуел Хантингтон, *Трећи талас*, Цид, Подгорица, 2004, стр. 16 (Цитирано као: С. Хантингтон (2004)).

¹³ Adam Przeworski, Michael E. Alvarez, Jose Antonio Cheibub, Fernando Limongi, *Democracy and Development*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000 (Цитирано као: A. Przeworski et. al. (2000)).

„облик политичког система и живота који омогућава народу или најширим слојевима друштва посредно или непосредно учешће у процесу ауторитативног управљања друштвеним пословима, односно утицај на вршење јавне власти и у коме се управљање и јавна власт врше у интересу народа, тј. друштвене већине, уз гарантовање основних права и слобода човека и грађанина, посебно мањинских група“.¹⁴

Према његовом мишљењу, демократски систем обухвата све структуре које омогућавају друштву да утиче на вршење државне власти. Мисли се како на државне структуре, тако и на невладине организације, лоби групе и активисте.

Норберто Бобио (*Norberto Bobbio*), објашњавајући значење демократије, полази од тога да је демократски систем у супротности са аутократским режимима. У свом делу „Будућност демократије“ (*Il futuro della democrazia*), Бобио наводи три правила која одређују минималну дефиницију демократије. Прво, Бобио сматра да је важно постојање скупа правила која одређују ко је и на основу којих процедура овлашћен да доноси колективне одлуке. Друго, правило на основу ког се доносе колективне одлуке, јесте правило већине. На овом месту бисмо истакли да је Норберто Бобио у више својих дела истицао да је правило већине главно процедурално правило које чини саставни део демократског система.¹⁵ Треће, постојање алтернативе и могућност избора. Да би последњи услов био могућ, неопходно је поштовање права на слободу мишљења, изражавања, удруживања, избора и слично.¹⁶ За њега је демократија „поредак видљиве моћи“, видљивост поступака оних који владају.¹⁷ Дакле, неопходне су уставне норме које гарантују наведена права. Према Бобиу, уставне норме у том контексту нису правила игре, већ „прелиминарна правила која омогућавају одвијање игре“.¹⁸ Из претходно наведеног следи да је либерална држава претпоставка демократске, то јест, да су оне међузависне.

¹⁴ Вучина Васовић, *Савремене демократије I*, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 49 (Цитирано као: В. Васовић (2012)).

¹⁵ Норберто Бобио, *Будућност демократије: одбрана правила игре*, Филип Вишњић, Београд, 2017 (Цитирано као: Н. Бобио (2017)); Norberto Bobbio, „Democrazia e Maggioranza“, in: *Revue Européenne Des Sciences Sociales*, vol. 19, no. 54/55, Librairie Droz, 1981, pp. 377–388, <http://www.jstor.org/stable/40369378> (Цитирано као: N. Bobbio (1981)). На Бобио се позивају и други аутори у вези са „принципом већине“. Видети: Augusto Barbera, Carlo Fusaro, „Maggioranza, principio di“, in: *Enciclopedia delle scienze sociali*, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1996, https://www.treccani.it/enciclopedia/principio-di-maggioranza_%28Enciclopedia-delle-scienze-sociali%29/ (Цитирано као: А. Barbera, С. Fusaro (1996)).

¹⁶ Н. Бобио (2017), 16-19.

¹⁷ *Ibid.*, 99.

¹⁸ *Ibid.*, 19. О (не)компатибилности либерализма и демократије видети исто дело, стр. 149-152.

Приказ 1. Међузависност либералне и демократске државе према Норберту Бобио

Извор: Приредио аутор према: Н. Бобио (2017), 19.

Током развоја демократске идеје, теоретичари су утврдили различите форме, моделе, облике или варијанте демократије. Роберт Дал (*Robert Dahl*) разликује три појма-модела демократије. Прво, Дал сматра да је демократија „недостижни идеал политичког организовања и живота“, идеал који можда ниједан систем никада неће достићи. Друго, демократија под појмом полиархија, која подразумева конкуренцију и партиципацију. Треће, демократија као полиархија одређена са више карактеристика, као што су гласање, једнака вредност гласа, право на предлагање и кандидовање, право на информисање и слично.¹⁹

Дејвид Хелд (*David Held*), користећи историјски критеријум, демократију дели на: 1) класичну: атинска, протективна, развојна и непосредна демократија и 2) облике базиране на класичним: конкуритивни елитизам и технократска концепција демократије, плуралистичка концепција демократије, легална демократија и партиципативна демократија.²⁰ Према томе, Хелд издваја три основна модела демократије: непосредна или партиципативна демократија, либерална или представничка демократија и демократија заснована на једнопартијском моделу.²¹ Сложили бисмо се са Далом да је термин демократије данас „попут прастарог кухињског спремишта у коме су набацани пробрани остаци готово континуиране двепохиљадугодишње употребе“.²² Према томе, узимајући темпорални критеријум у обзир можемо говорити о античком, класичном и савременом поимању демократије.

¹⁹ Видети више: Вучина Васовић, *Корифеји демократије*, Цид, Подгорица, 2013, стр. 36-37 (Цитирано као: В. Васовић (2013)).

²⁰ Дејвид Хелд, *Модел демократије*, Школска књига, Загреб, 1990 (Цитирано као: Д. Хелд (1990)).

²¹ Дејвид Хелд, *Демократија и глобални поредак*, Филип Вишњић, Београд, 1997, стр. 19 (Цитирано као: Д. Хелд (1997)).

²² Роберт Дал, *Дилеме плуралистичке демократије*, Бигз, Београд, 1994, стр. 32-33 (Цитирано као: Р. Дал (1994)).

1.1.1. Античко поимање демократије

Појам *демократија* (гр. *demokratia*; фр. *democratie*; енгл. *democracy*) први пут се помиње у 5. веку пре нове ере у Грчкој и најчешће се везује за Херодота. Међутим, и сам Херодот је писао да је Клистен оснивач атинске демократије.²³ Развоју демократије допринели су и многи други мислиоци тога времена. Један од њих је Есхил који у својим делима Европу и слободу/демократију повезује са Грчком, а Азију и ропство са Персијом, што указује да је појмовна веза Грчка-Европа-слобода историјски дубоко укорењена.²⁴ Етимолошки, реч *демократија* настала је из две грчке речи *demos* – народ и *kratein* – владати (*kratos* – власт, *krateo* – владам). Према томе, демократија је владавина народа. Међутим, на самом почетку сусрећемо се са бројним нејасноћама. Најпре, нејасно је ко чини народ, да ли се под народом који влада подразумевају сви или само одређена група људи, који параметри издвајају оне који чине народ у односу на остале, шта је утицало на промену тих параметара и слично. Потом, уколико имамо народ који влада као *субјекат*, неопходно је да лоцирамо *објекат* власти. У изворном значењу реч *demos* значи мноштво сиромашних, што указује да је демократија у античком периоду подразумевала владавину сиромашних, како би се на тај начин обезбедила једнакост. Осим тога, у Старој Грчкој су постојала и друга тумачења *demos*, те се појам односио на укупно грађанско тело (*plethos- plenum*), на многе (*hoi polloi*), на већину (*hoi pleiones*) и на гомилу (*ocholos*).²⁵ Различита тумачења додатно усложњавају појам и чине га неодређенијим. Међутим, ако узмемо у обзир чињеницу да је атинска демократија била ексклузивна и искључујућа за непуноправне и неслободне грађане, странце (*meteci*) и робове, приметимо да је *demos* и у тренуцима када је атинска демократија била на врхунцу чинио мањину одраслих грађана. Дакле, питање квалитетности вековима је утицало на то ко ће бити део *demos*, а ко не.²⁶ У том контексту, занимљиво је напоменути да су се ограничавајуће и искључујуће карактеристике демократије задржале до 20. века, када и жене добијају право гласа.

Платон, а касније и Аристотел, сматрали су да су сиромашни већинска група која је носилац демократије. Платон у свом делу „Држава“ пише да „демократска влада настаје кад сиромаси победе“.²⁷ Сматрао је да је демократија владавина неквалификованих због чега јој се противио. Аристотел примећује да је демократија владавина одређене групе људи која се води сопственим интересима, због чега је критикује и сврстава у изопачене облике владавине. Насупрот демократији која има у виду само интересе сиромашних, он предлаже политеју (*politeia*) која подразумева да „већина управља државом у општем интересу“.²⁸ Дакле, почевши од етимолошке конструкције увиђамо проблем разумевања демократије, будући да народ у античком периоду (слободни грађани наспрам метека, жена и робова) и народ данас (пуноправни грађани) нису исте појаве. Ђовани Сартори (*Giovanni Sartori*) је издвојио шест могућих интерпретација појма *demos*: 1) народ у буквалном значењу *сви*; 2) народ као апроксимативна множина: већи број, *већина*; 3) народ као *ниже класе*, пролетаријат; 4) народ као органска и недељива *целина*; 5) народ као *апсолутни већински принцип* и 6) народ као *умерени већински принцип*.²⁹ Дакле, појам *народ*

²³ Kurt A. Raaflaub, Josiah Ober, and Robert W. Wallace, *Origins of Democracy in Ancient Greece*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 2007, pp. 1-2.

²⁴ Став Грка у време Есхила и Демостена био је „меки расизам“ (*Soft racism – Claude Calame*). Лучано Канфора, *Демократија: историја једне идеологије*, Клио, Београд, 2007, стр. 22, 24 (Цитирано као: Л. Канфора (2007)).

²⁵ Ђовани Сартори, *Демократија – шта је то*, ЦИД, Подгорица, 2001, стр. 94 (Цитирано као: Ђ. Сартори (2001)).

²⁶ Роберт Дал, *Демократија и њени критичари*, ЦИД, Подгорица, 1999, стр. 60, 77-82, 165 (Цитирано као: Р. Дал (1999)).

²⁷ Платон, *Држава*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 2002, стр. 252.

²⁸ Аристотел, *Политика*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 2003, стр. 70.

²⁹ Ђ. Сартори (2001), 94-95.

суочавао се са различитим интерпретацијама током развоја демократије. Исто тако и под појмом власт/владање у основи мислимо на вршење власти, али, у зависности од контекста, тај појам може бити на различите начине интерпретиран. Вршење власти за циљ треба да има опште добро, али и то отвара бројна нејасна поља. Тиранска власт за тиранина је добра власт, али за оне над којима тиранин влада најгори је облик владавине, тлачитељски, репресиван и неслободан. Исто тако владавина већине неће одговарати олигарсима или тоталитарним вођама. Управо недовољна прецизност у значењима и означавањима ствара семантичке проблеме.

1.1.2. Класична учења о демократији

Поновно рађање идеја о демократији бележи се у 17. веку, док посебан развој доживљава у 18. и 19. веку. Мислиоци који су утицали на природу демократије какву данас познајемо су Томас Хобс (*Thomas Hobbes*), Џон Лок (*John Locke*) и Жан Жак Русо (*Jean-Jacques Rousseau*), затим Шарл Монтескје (*Charles-Louis de Secondat Montesquieu*), Џон Струјарт Мил (*John Stuart Mill*), Алексис де Токвил (*Alexis de Tocqueville*) и други. За разлику од античког схватања демократије као владавине сиромашних, то јест једнаких по иметку и пореклу, у класичним учењима демократија је схваћена као поредак у ком су грађани једнаки пред законом.³⁰ Шумпетер наводи да филозофија демократије XVIII века подразумева законска уређења за доношење политичких одлука у циљу општег добра.³¹ Међутим, требало би да будемо пажљиви када говоримо о „општем добру“, јер како је и сам Шумпетер указао, опште добро може бити на различите начине схваћено у перцепцији појединаца. Али и онда када је опште добро одређеније, попут задовољавања економских потреба, одговори појединаца на опште добро неће бити једнаки.³²

Једна од основних идеја демократске мисли XVIII и XIX века је владавина народа. Ту идеју помиње и Абрахам Линколн (*Abraham Lincoln*) у Гетизбургу 1863. године када говори о рађању нове слободе и владавини народа, од народа за народ.³³ Према томе, народ је и *субјекат* и *објекат* власти, који би требало да влада над самим собом, за опште добро и интересе. Ипак, увећање политичких јединица одразило се на немогућност учествовања свих грађана у власти, те они путем избора бирају представнике који ће владати у њихову корист. Дакле, демократија може бити директна и представничка (репрезентативна). Директна демократија подразумева учествовање грађана у вршењу власти без посредника, односно без изабраних политичких представника. У Античкој Грчкој, политика, град-полис и скупштина представљају саставни део живота слободног грађанина, попут правде, врлине, среће и заједничког добра. Политички ентитети били су блиски сваком појединцу, док је политички живот био „хармонични продужетак човека“.³⁴ У грчкој визији, демократски поредак морао је да задовољи шест услова: (1) усклађени интереси грађана, (2) хомогеност, (3) мали број становника, (4) окупљање и непосредно учешће у доношењу закона и политичком одлучивању, (5) активан рад у управљању градом и (6) очување

³⁰ Драган Симеуновић, *Увод у политичку теорију*, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 162 (Цитирано као: Д. Симеуновић (2009)).

³¹ Ј. Шумпетер (1998), 278.

³² *Ibid.*, 279-281.

³³ „(...) that the nation, shall have a new birth of freedom, and that government of the people by the people for the people, (...)“ Abraham Lincoln, *The Gettysburg Address* [Manuscripts], November 1863, <http://hdl.loc.gov/loc.mss/ms000001.mss30189a.4356500> (Приступљено: 02.03.2021.).

³⁴ Р. Дал (1999), 75.

аутономије града-државе.³⁵ Стога, директна демократија, блискост и међусобно познавање сваког појединца, могући су у територијално малим државама. Са друге стране, представничка демократија је владавина народа посредством представника, када већина бира мањину која ће владати у интересу већине. Њени корени сежу у 18. век у Монтескјеово и Русоово време, када многи републиканци и демократе прихватају представничку владавину као решење којим се уклањају сви недостаци директне демократије. Наведено посебно долази до изражаја почетком XIX века, у периоду развоја теорије представничке демократије, када се под демократијом подразумевало право грађана да учествују у власти посредством изабраних представника.³⁶ Спајањем идеје владавине народа са демократском праксом отклоњена су сва дотадашња ограничења, чиме идеја демократије остаје могућа и у националним државама. Тада се у оквиру националне државе појављују нова схватања људских права и слобода и долази до пренебрегавања дотадашњих проблема посредством владе.³⁷ Дакле, представничка демократија је у супротности са грчком визијом демократског поретка. Најзад, усклађеност је грчки идеал, а реалност модерне демократске државе је политички конфликт.³⁸

Од античког поимања демократије или прве трансформације до класичне демократске традиције или друге демократске трансформације (*Robert Dahl*), прошло је много времена. За разлику од прве трансформације у чијем фокусу је био град-држава, друга трансформација обележена је преношењем демократских идеја на ниво националне државе. Повећањем територијалног оквира дошло је до трансформације демократских институција и праксе. Роберт Дал издваја три чиниоца која су допринела демократској трансформацији: (1) републиканска традиција, (2) развој представничке владе и (3) логика једнакости³⁹ и наводи осам последица проузрокованих том трансформацијом: (1) представнички систем, (2) неограничено повећање, (3) ограничења партиципативне демократије, (4) разноврсност, (5) конфликт, (6) полиархија, (7) друштвени и организациони плурализам и (8) експанзија индивидуалних права.⁴⁰ Дакле, друга трансформација и проширење оквира демократије довели су до стварања представничког система који је заменио античку скупштину свих грађана. Сам институт представништва грађана отклонио је препреке које се тичу величине демократске јединице, што је данас најевидентније у вишемилионским демократским државама. Уз неограничено повећање иде ограничена партиципација, јер у великим демократским јединицама није могуће да сваки грађанин узме учешће у политичком животу, као што је то био случај у грчком *polisu*. Већа инклузивност претпоставља разноврсност политичких ставова и идеја, религије и идентитета, локалних различитости и начина живота и слично, што је запажена одлика великих демократских јединица. Отуда и конфликти, најчешће у оквирима политичке арене, који су саставни део савремене демократије.

Дал прави значајан искорак дефинисањем *полиархије*, као система владавине са завидно демократизованим институцијама. Реч је о врсти политичког система који је настао као последица промене величине демократске јединице, уз претходно поменуте промене, и подразумева развој нових политичких институција које се разликују од претходних демократских и недемократских система. Када је реч о институцијама, демократски теоретичари од Мила до Дала сматрали су да је добра демократска влада она која узима у обзир захтеве грађана и делује у смеру остваривања

³⁵ Више о томе: Р. Дал (1999), 75-77.

³⁶ Д. Хелд (1997), 23-27.

³⁷ Р. Дал (1999), 89-90.

³⁸ Према републиканској традицији, политички конфликт представља највећу претњу фундаментално важној грађанској врлини. *Ibid.*, 77, 84.

³⁹ Више о томе: *Ibid.*, 83-93.

⁴⁰ *Ibid.*, 300-307.

тих захтева. Дакле, кључна карактеристика демократије јесте „континуирана реакција владе на преференције грађана“.⁴¹ Следећа последица – плурализам – подразумева постојање више различитих и независних група и организација, стога је Дал назива – друштвени и организациони плурализам. Напослетку, у оквирима полиархије долази до експанзије индивидуалних права, а статус грађанина проширен је на свеукупно одрасло становништво.⁴²

Важни догађаји који су подстакли успон демократије су Америчка револуција (1775-1783.) и Француска револуција (1789-1799.). Америка тога доба била је демократски узор, као што је то Атина била у античком периоду, с тим што је кључна разлика та да је Америка знатно већа држава у којој је успостављен представнички демократски систем. Још од античког периода владало је мишљење да је демократија могућа само у малим државама (друштвима) и то мишљење заговарали су многи класични мислиоци. Шарл Монтескје је сматрао да територијално мале државе могу бити републике, као и да су демократске државе оне у којима се грађани могу окупити како би дискутовали. Дакле, Монтескје је сматрао да је демократија могућа само у малим друштвима. Он још додаје да је демократија стање „када у републици цео народ има суверену власт“.⁴³ Насупрот томе, представничка демократија није ограничена само на мале државе, због чега је Џејмс Мил (*James Mill*) сматра великим открићем модерног времена.⁴⁴ Осим наведеног, Монтескје је истицао предности енглеске парламентарне монархије и раздвајања извршне, законодавне и судске власти. Он је сматрао да је трипартитна подела власти кључна за очување слободе, те да је свако обједињавање три гране власти без међусобне контроле предуслов за доношење тиранских закона.⁴⁵ Другачије речено, институционална подела и равнотежа моћи унутар државе на нивоу три гране власти важан је предуслов за остваривање слободе.

Џон Стјуарт Мил је значајан мислилац 19. века, један од оних који су одредили смер модерне либерално-демократске мисли. Средишњу улогу у његовим истраживањима имала је слобода, као и одређивање природе и границе власти.⁴⁶ Попут утилитариста, Мил је сматрао да је циљ добре владавине добро народа, али је отишао корак даље истакавши да добра влада треба да помаже људима у њиховом развоју. Слобода грађанину омогућава да се развија и учи. Стога Мил каже да држава треба да обезбеди образовање својим грађанима и у том контексту додаје да најбољу врсту образовања омогућава представничка демократија.⁴⁷ За Мила је важно и питање мањине у демократији. Он је свестан да већина чини власт у демократији, али, позивајући се на демократски принцип једнакости, сматра да се морају успоставити механизми како би и мањина била адекватно представљена.⁴⁸ Мил се залагао за плурални вотум (енг. *plural voting*) који је подразумевао да глас образованијих вреди више у односу на глас појединца из већинске радничке класе, то јест вредност гласа зависио је од положаја појединца. Тиме је желео да омогући пропорционалније представљање интереса мањинске средње и више класе која је неопходна за друштвени прогрес. Дакле, Мил посебно место даје елити, како би се избегла ситуација да квантитет сузбије квалитет. С тим у вези, занимљиво је запажање анонимног есејисте који је

⁴¹ Robert D. Putnam, *Making Democracy Work*, Princeton University Press, Princeton, 1993, p. 84 (Цитирано као: R. Putnam (1993)).

⁴² Р. Дал (1999), 301-307.

⁴³ Шарл Монтескје, *О духу закона*, том I, Филип Вишњић, Београд, 1989, стр. 19 (Цитирано као: Ш. Монтескје (1989)).

⁴⁴ Према: Р. Харисон (2004), 88.

⁴⁵ Ш. Монтескје (1989).

⁴⁶ Џон Стјуарт Мил, *О слободи*, Центар за публикације Правног факултета, Београд, 2007 (Цитирано као: Џ. С. Мил (2007)).

⁴⁷ Према: Р. Харисон (2004), 137-138. Погледати и: Миша Ђурковић, *Политичка мисао Џона Стјуарта Мила*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 344-352 (Цитирано као: М. Ђурковић (2006)).

⁴⁸ Р. Харисон (2004), 138-140.

посматрао право гласа половином и крајем 19. века у Француској (Друга република, Друго царство, прве две деценије Треће републике) указујући да „број гласова којим се добија парламентарни представник готово никад не покрива ни половину броја бирача“.⁴⁹ Осим наведених захтева, Мил је у свом делу „Представничка влада“, тражио да се образована мањина уставним механизмима заштити од мање образоване већине и залагао се за пропорционално гласање како би Парламент био састављен од истинске елите.⁵⁰ На крају, Мил долази до закључка да силу принуде и активности државе треба значајно ограничити и сузити, како би се обезбедила највећа могућа слобода грађанима. Наведено Дејвид Хелд (*David Held*) назива „либералном демократском концепцијом динамичне хармоничне равнотеже“, истичући да је динамична јер омогућава „слободни развитак појединца“, а хармонична јер равноправни такмичарски политички и економски односи чине контролу друштва непотребном.⁵¹ На темељима Милових учења развила се „развојна демократија“.

У Европи, Максимилијан Робеспјер (*Maximilien Robespierre*) први је покушао да направи демократски раскид са прошлошћу уставом из 1793. године, који је подразумевао опште право гласа, али у томе није успео. Следећи покушај увођења општег права гласа спровео је Луј Бонапарта III (*Charles Louis Napoleon Bonaparte*) након победе на изборима 1848. године, а потом и државним ударом 2. децембра 1851. године. Бонапарта је и пре освајања власти писао: „Победа хришћанства уништила је ропство, победа Француске револуције уништила је привилегије; победа демократских идеја уништиће сиромаштво“.⁵² Економска димензија подстицала је ширење демократских идеја све до данас. Ипак, талас револуција 1848/49. године није отклонио све проблеме, остављајући европљанима хармоничне услове за даљи развој привреде, индустрије, економије, политике, демократије и слично. Демократија је доведена у везу са економским моћницима који су, према писању Ото Бауера (*Otto Bauer*), успевали да преобразе демократске институције „у инструмент властите класне доминације“.⁵³ Због тога је западна демократија наилазила на оптужбе и довођена је у везу са парламентарном корупцијом. Фридрих Енгелс (*Friedrich Engels*) је писао како је политичка корупција „саставни део америчке демократије“, док је немачки историчар Едуард Мејер (*Eduard Meyer*) указивао на противречности западне демократије и утицај економских сила и моћних корпорација на управљање државом.⁵⁴

Имајући у виду теорије седамнаестог, осамнаестог и деветнаестог века, Норберто Бобио издваја три догађаја која су утицала на стварање индивидуалног поимања друштва. Први догађај који је утицао на стварање индивидуалистичке перцепције је „теорија друштвеног уговора“. Други догађај је настанак политичке економије у чијем фокусу је појединац као *Homo Economicus*, односно као члан заједнице, а не као *Zoon Politikon*, односно појединац сам по себи. Трећи догађај односи се на утилитаристичку филозофију и стварање објективистичке етике.⁵⁵ Ово је важно јер управо демократија настаје из тог индивидуалистичког поимања, које је направило отклон од органистичке перцепције. Према индивидуалистичкој перцепцији, воља појединца заправо креира друштво.

Класична демократска традиција обележена је сукобом продемократских и антидемократских теоретичара. Норберто Бобио сматра да би требало разликовати пет аспеката

⁴⁹ Према: Л. Канфора (2007), 170.

⁵⁰ Више о томе: М. Ђурковић (2006), 323-333.

⁵¹ Д. Хелд (1990), 106.

⁵² Према: Л. Канфора (2007), 118.

⁵³ *Ibid.*, 162.

⁵⁴ *Ibid.*, 160-161.

⁵⁵ Н. Бобио (2017), 21-22.

са којих можемо посматрати критику демократије. Реч је о: филозофском, историјском, етичком, социолошком и политиколошком аспекту.⁵⁶ Са филозофског аспекта, Жан Жак Русо био је мета најжустријих напада антидемократске књижевности, а посебно су се истицали антигегалитаристички покрети. Француска револуција као историјски догађај који се повезује са доласком демократије и крилатица „слобода, једнакост, братство“ често су били мета антидемократске литературе под изговором да је тиме прекинута славна традиција Француске монархије и започета пропаст европске цивилизације. Као главни узрок политичке, духовне, интелектуалне и економске „дегенерације“ европског друштва наводи се демократизам. Када је реч о етици, тешко је направити јасну границу између демократских и антидемократских вредности. Ипак, антидемократске струје криве демократију за увођење *plebsa* у политички живот, који је све упропастио својом вулгарношћу и ниским вредностима. Критичари сматрају да је та маса оличење кукавица, а да је крајња грешка демократије, пацифизам. Са социолошког аспекта истакнуте критике на рачун демократије упутили су елитисти. Гаetano Моска (*Gaetano Mosca*), Вилфредо Парето (*Vilfredo Pareto*) и Роберт Михелс (*Robert Michels*) били су истакнути критичари демократије, сматрајући је привидом и демагогијом. Сматрали су да демократија служи елити да би, помоћу народа, изабрала себе.⁵⁷ Политичка критика демократије усмерена је на институције, особито парламент као место демагогије и немоћи.⁵⁸ Са тим у вези, Макс Вебер (*Max Weber*) тврди да су проширење бирачких права и развој страначке политике допринели урушавању парламента у класичном либералном облику, где се о националној политици одлучивало рационално и једино према општим интересима. Дакле, развој конкурентских странака, које постају средиште лојалности, мења природу парламентарне политике. Изабрани представници морају се водити страначким интересима услед чега постају „ништа бољи од истренираних климаваца“.⁵⁹

Јозеф Шумпетер је указивао да сваки облик демократије може покренути административну неефикасност и ометати добро управљање услед непрестане борбе политичара за политичку предност. Наведени проблеми, сматра Шумпетер, могу се умањити уколико се: 1) политичари бирају према квалитету (тзв. политичари великог калибра); 2) конкуренција супарничких политичких страна ограничи оквиром политичких питања о националној политици и уставној материји; 3) стручна бирократија укључи као помоћ политичарима; 4) развије демократска контрола понашања, права и обавеза, како политичара, тако и бирача; и 5) развије култура поштовања другачијег мишљења.⁶⁰ Уз испуњење наведених услова, демократија може функционисати добро. Шумпетеров модел демократије представља темељно компетитивни систем.

⁵⁶ N. Bobbio (1975), 5.

⁵⁷ Елитисти сматрају да је владавина елита неизбежна у политичким односима и да елитистичке владе нису одговорне народу. Погледати више: Вилфредо Парето, *Кружење елита: примена социолошких теорија*, Mediterran publishing, Нови Сад, 2017 (Цитирано као: В. Парето (2017)); Вукашин Павловић, *Држава и друштво: студија из политичке социологије*, Чигоја штампа, Београд, 2011 (Цитирано као: В. Павловић (2011)); Славиша Орловић, *Политичка социологија*, Факултет политичких наука, Београд, 2019 (Цитирано као: С. Орловић (2019)); Александар Секуловић, *Теорија политичке класе*, Радничка штампа, Београд, 1982 (Цитирано као: А. Секуловић (1982)); Жак Коенен-Итер, *Социологија елита*, Слио, Београд, 2005 (Цитирано као: Ж. Коенен-Итер (2005)).

⁵⁸ Видети више: N. Bobbio (1975), 5-11.

⁵⁹ Д. Хелд (1990), 161-162.

⁶⁰ Ј. Шумпетер (1998), 322-328.

1.1.3. Демократија у 20. веку

Током 20. века, демократија поново постаје сфера интересовања многих политичких теоретичара⁶¹, који на темељима оног што се о демократији зна, дају лични печат демократији у једном новом историјском контексту, обележеном светским ратовима, променом међународног поретка, економском кризом, хладним ратом, успоном и падом идеологија и кризом саме демократије између два светска рата. Занимљиво је да је век почео речима Винстона Черчила у скупштинском говору 12. маја 1901. године када закључује: „Демократија је мање осветољубива него министри. Ратови међу народима биће страшнији него ратови међу краљевима.“⁶² Ратови су били отежавајућа околност за успостављање и изградњу демократских поредака, али је исход Другог светског рата покренуо талас деколонизације и ширења демократских идеја и изван демократског круга западних земаља. Дакле, то је историјски период када се процес демократизације актуелизује, а демократија добија светске домете. Осим развоја науке и нових теоријских приступа, као важан разлог промена у проучавању демократије навели бисмо тријумф Сједињених Америчких Држава у Другом светском рату и њихову све активнију улогу у ширењу демократије током хладноратовског и постхладноратовског периода. Посебно бисмо истакли различите теоријске приступе неолибералном моделу демократије и глобализацију на чијим таласима се неолиберални модел проширио планетом.⁶³

Половином 20. века јављају се покрети који су се борили за грађанска права и равноправно уживање тих права. Дакле, равноправност је била централно начело за које су се покрети друге половине двадесетог века залагали. Посредством тих покрета јача тежња угрожених категорија (жене, афро-американци) за политичком партиципацијом. Равноправно учешће свих пунолетних грађана у избору политичких представника уоквирило је идеју либералне демократије, која тек након успостављања равноправне политичке партиципације добија свој пуни облик. Наведено је подразумевало: слободне и праведне изборе, право гласа без обзира на расну, верску, полну и другу припадност, једнаку вредност сваког гласа, информисаност грађана о питањима од јавног значаја, слобода удруживања (покрети, странке, групе и сл.) и право свих пунолетних грађана да се кандидују и учествују у политици. Централно место либералне демократије током 19. и 20. века представљала је гласачка кутија, односно право грађана да бирају политичког представника и да својим гласом дају сагласност и легитимитет изабраним представницима.⁶⁴

Међутим, двадесети век обележен је и нарушавањем најзначајнијих традиција демократског мишљења. До тога долази због кретања светске привреде, ширења транснационалне повезаности и система комуникације, пролиферација оружја и војних технологија и слично.⁶⁵

⁶¹ Како примећује Клаус Дике (*Klaus Dicke*): „Демократија је у 20. веку добила напрасно статус звезде водиле политичке конститутивности“. Клаус Дике, „Однос правне и социјалне државности и демократије“, у: Драган Симеуновић, *Теорија политике-ридер*, Наука и друштво, Београд, 2002, стр. 249 (Цитирано као: Д. Симеуновић (2002)).

⁶² Л. Канфора (2007), 157.

⁶³ Видети више: Дени Родрик, Парадокс глобализације: зашто светско тржиште, државе и демократија не иду заједно, Службени гласник, Београд, 2013 (Цитирано као: Д. Родрик (2013)); Вилијам Робинсон, Подстицање полиархије: глобализација, интервенција САД и хегемонија, Албатрос плус, Београд, 2012 (Цитирано као: В. Робинсон (2012)); David Held, „Democracy and globalization“, in: *MPIfG Working Paper*, No. 97/5, Max Planck Institute for the Study of Societies, Cologne, 1997, доступно на: <http://hdl.handle.net/10419/41649> (Цитирано као: D. Held (1997)); Michael Goodhart, „Democracy, Globalization, and the Problem of the State“ in: *Polity*, vol. 33, no. 4, Palgrave Macmillan Journals, 2001, pp. 527–46, <https://doi.org/10.2307/3235515> (Цитирано као: M. Goodhart (2001)).

⁶⁴ Д. Хелд (1997), 23-27, 33-34.

⁶⁵ *Ibid.*, 9.

Наведени фактори изазвали су нестабилност и умањили улогу савремене државе, посебно када је реч о процесу управљања. Хелд указује да одлуке наднационалних организација попут Европске уније, НАТО-а и ММФ-а сужавају оквир одлука националних држава.⁶⁶ До кризе западне демократије долази педесетих и шездесетих година услед економских потешкоћа, политичких превирања и социјалне и привредне заоставштине Другог светског рата. У литератури педесетих и шездесетих година доминирале су теме о „интеграцији“, „консензусу“, „политичкој стабилности“ и сл, да би од краја шездесетих и током седамдесетих било речи о супротном, као што је „слом консензуса“, „криза демократије“ и „политички и економски распад“.⁶⁷ Дакле, јављају се два супротна становишта о растућој кризи у западним демократијама које Дејвид Хелд назива: 1) теоретичарима „преоптерећене владе“ (са плуралистичким полазиштем) и 2) теоретичарима „кризе легитимности државе“ (са марксистичким полазиштем).⁶⁸

Трилатерална комисија објавила је 1975. године извештај под насловом „Криза демократије“, наводећи да демократија у Северној Америци, Западној Европи и Јапану није успела да постигне општи циљ. Аутори Извештаја сматрају да је демократски егалитаризам порушио темеље легитимности ауторитета (у породици, војсци, цркви и слично).⁶⁹ Френк Канингам (*Frank Cunningham*), осим неефикасне владе, разматра и следеће узроке кризе демократије: конфликти, демагогија, угњетавачка владавина под плаштом демократије и демократија као ирационалност.⁷⁰ Ипак и у времену кризе, све док државе и владе могу да осигурају пристанак и подршку кључних колективитета за опстанак поретка (моћни финансијери, индустрија, синдикати и сл.), јавни ред се може одржати уз одређене нестабилности на маргиналним позицијама. У том контексту, важна је „стратегија премештања“ која подразумева приписивање економских и политичких проблема најрањивијим скупинама, како би се на тај начин умирила група кључна за одржавање поретка. Дакле, изабрана влада може осигурати континуитет постојећег поретка тако што ће неуспехе приписати најрањивијим категоријама не би ли смирила оне најмоћније. Реч је о умиривању и размештању разлога за економску или политичку кризу. У западним демократијама током послератне кризе поменуте стратегије дошле су до изражаја.⁷¹ Услед бројних притисака које су трпеле најрањивије категорије у друштву, долазило је до преливања немира на улице.

Осим успона и унутрашњих криза демократије, она је била и ограничена постојањем Совјетског Савеза и блока социјалистичких држава. Не чуди што су творци америчке политике осамдесетих година демократију посматрали као добру заштиту од комунизма.⁷² Експанзија демократских идеја у деловима света који су били под контролом социјализма није била могућа све до тренутка урушавања и дисолуције СССР-а. Тада је покренут нови талас демократизације, поготову у земљама Источног блока. С тим у вези, амерички државни секретар Џејмс Бејкер (*James A. Baker*) изјављује 1990. године да је прошло време „уклањања старих диктатора“, те да је дошло време „изградње нових демократија“.⁷³ Стога је савремено поимање демократије, с посебним освртом на крај XX и почетак XXI века од изузетног значаја у савременој политичкој

⁶⁶ Д. Хелд (1997), 33.

⁶⁷ Д. Хелд (1990), 234-236.

⁶⁸ *Ibid.*, 234-241.

⁶⁹ Френк Канингам, *Теорије демократије*, Филип Вишњић, Београд, 2003, стр. 40-41 (Цитирано као: Ф. Канингам (2003)).

⁷⁰ Видети више: Ф. Канингам (2003), 41-49.

⁷¹ Д. Хелд (1990), 245.

⁷² С. Хантингтон (2004), 218.

⁷³ Према: *Ibid.*, 218.

теорији. Ипак, да ли демократија има будућност? Са тим питањем се суочио и Норберто Бобио, понудивши једноставан одговор: „не знам“.

1.2. Демократске вредности

Демократија је од самог почетка свог постојања обухватала одређени сет идеја и вредности око којих су се у различитим фазама историјског развоја, више или мање, окупљали теоретичари демократије и њене присталице. Веровање у вредности било је извор покретачке енергије која је отелотворила зацртане идеје још од античких времена. Људима је природно дато да слободно бирају, али у границама, како је то и хришћанство у првим вековима заговарало, да не наудимо другима.

Избор је важна идеја демократије, не само у контексту политичких избора, већ и када говоримо о избору појединца у погледу прихватања или не прихватања демократије. Можда је највећа вредност демократије та што грађани могу мењати своје владаре без проливања крви.⁷⁴ Дал сматра да је „рационални само-интерес“ основни критеријум према ком делује лични избор.⁷⁵ Демократе имају дужност да бране демократију, што не значи да антидемократима треба да ускрате демократске слободе у легалним и ненасилним оквирима.⁷⁶ Шумпетер у контексту демократије издваја гласање наводећи да је примарна улога избора стварање владе, али он одлази и корак даље наводећи да у већини држава гласање не доводи до стварања владе, већ се бира посредник, односно парламент, који потом формира владу.⁷⁷ У том контексту, Шумпетер наводи да демократија не значи да народ заиста управља, већ он има могућност да прихвати или не прихвати људе који су се кандидовали за управљање.⁷⁸

Надаље, једнакост, слобода и суверенитет су појмови чврсто везани за демократију. Када је реч о једнакости, још се у античком периоду помиње *isonomia*⁷⁹ као једнакост пред законом и *isegoria* као једнако право свих слободних грађана да говоре на скупштини.⁸⁰ Атињани су сматрали да демократски поредак мора да почива на једнакости и то битно својство демократије се до данас није променило. Начело једнакости произилази и из идеје да су сви људи од Бога дати једнаки и да као такви треба да буду третирани као једнаки у политици и пред законом. Једнакост посебно место заузима и у крилатици Француске револуције која је упућивала на идеолошке циљеве – слобода, једнакост, братство (франц. *liberté, égalité, fraternité*) – и до данас остаје идеја водиља у Француској. За Норберта Бобиа (*Norberto Bobbio*) „егалитаризам је суштина

⁷⁴ Карл Попер, *Отворено друштво и његови непријатељи*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1993 (Цитирано као: К. Попер (1993)).

⁷⁵ В. Васовић (2013), 38.

⁷⁶ Хуан Линц, Алфред Степан, *Демократска транзиција и консолидација*, Филип Вишњић, Београд, 1998, стр. 126 (Цитирано као: Х. Линц, А. Степан (1998)).

⁷⁷ Ј. Шумпетер (1998), 303-304, 313-314.

⁷⁸ *Ibid.*, 316.

⁷⁹ О исономији и демократији видети више у: Victor Ehrenberg, „Origins of Democracy“, *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, vol. 1, no. 4, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1950, pp. 515–548. JSTOR, www.jstor.org/stable/4434319 (Приступљено: 02.03.2021.).

⁸⁰ *Isegoria* означава и слободу и једнакост. Она подразумева „једнаку слободу свих грађана да обзнањују своје ставове у јавним расправама“. Погледати више: Рос Харисон, *Демократија*, Слио, Београд, 2004, стр. 28-29 (Цитирано као: Р. Харисон (2004)). Видети и: Р. Дал (1999), 70-71.

демократије“.⁸¹ Према Бобиу, концепт једнакости је релативан, не апсолутан. Он сматра да се приликом расправљања о пожељности једнакости морају узети у обзир три променљиве: 1) појединци између којих би требало поделити бенефиције и обавезе; затим 2) користи или обавезе које се деле; и 3) критеријуми по којима се деле.⁸² Говорећи о демократским вредностима, Роберт Дал добро примећује и прецизно указује да политичка једнакост и демократски процес не могу бити оправдани тезом да су добри, већ је боље образложење да је реч о „најсигурнијим средствима заштите и унапређења добробити и интереса свих оних лица на која се колективне одлуке односе“.⁸³ Најзад, једнакост људи пред законом и судом представља гаранцију слободе, једнакости и демократије и важан је предуслов укидања персонализације власти.⁸⁴

Уз једнакост, слобода је стање ком људи вековима теже, а појам, смисао и границе слободе мењале су се током времена.⁸⁵ У Античкој Грчкој слобода је заузимала централно место. Према Аристотелу слобода и суверена власт масе дефинисали су демократију. С тим у вези, врло је важно и начело једнакости, сматра Аристотел, истичући да без једнакости свих, мноштво не може имати суверенитет. Дакле, слобода и једнакост су неодвојиво повезане, тачније, „једнакост је практична основа слободе“.⁸⁶ Ипак, морамо напоменути да грчка демократија није признавала универзалне захтеве за слободом, једнакошћу и политичким, односно људским правима. Слобода у грчкој демократији није постојала изван политичке заједнице, напротив, она је била „атрибут припадништва посебном граду, а не људском роду“.⁸⁷

Чврсту везу између демократије и слободе истицале су присталице демократије још од 17. века. Хобс и Лок придавали су значај слободи и једнакости⁸⁸, што показује да двомиленијумски дисконтинуитет демократије није утицао на њене основне вредности. Обојица се слажу да је човек по природи слободан и једнак, али праве разлику када је у питању прелазак из природног стања у политичко друштво. Хобс сматра да је човек у стању да жртвује слободу зарад заштите и безбедности у политичком друштву. Разлог томе је суровост природног стања у ком је „човек човеку вук“ (*Homo homini lupus est*). Са друге стране, Лок истиче људска права као неодвојиви део моралног поседа који човек настоји да сачува и по уласку у политичко друштво. Према томе, једино би демократска држава могла да испуни ту улогу уважавања природних права које појединац жели да сачува.⁸⁹ У том контексту, Лок и Монтескје су тврдили да мора постојати граница легално санкционисане политичке моћи, коју држава треба да обезбеди.⁹⁰ И Русо је наводио слободу и једнакост као важне циљеве сваке владе. У свом најзначајнијем делу „Друштвени уговор“ он примат даје наведеним циљевима који су основа свеопштег добра. Русо, попут Хобса, говори о друштвеном уговору, али за разлику од њега сматра да политичко друштво осим заштите, мора да сачува и слободу. Отуда он истиче да слободу обезбеђује држава, те да

⁸¹ „(...) l'egualitarismo è l'essenza della democrazia“. Norberto Bobbio, „L'ideologia del fascismo“, *Quaderni della FIAP*, n. 14, Milano, 1975, p. 3 (Цитирано као: N. Bobbio (1975)). Доступно: <http://www.fiapitalia.it/pubblicazioni/i-quaderni-della-fiap/bobbio-ideologia-del-fascismo-1> [03.03.2021.].

⁸² Norberto Bobbio, *Left and Right: The Significance of a Political Distinction*, The University of Chicago Press, Chicago, 1996, p. 60 (Цитирано као: N. Bobbio (1996)).

⁸³ Р. Дал (1999), 421.

⁸⁴ Милан Матић, *Либерализам, популизам и демократија*, Службени лист СРЈ, Београд, 2002, стр. 169 (Цитирано као: М. Матић (2002)).

⁸⁵ Исаија Берлин, *Четири огледа о слободи*, Филип Вишњић, Београд, 1992 (Цитирано као: И. Берлин (1992)).

⁸⁶ Д. Хелд (1990), 33.

⁸⁷ Р. Дал (1999), 81.

⁸⁸ Значајна дела: Томас Хобс, *Левјатан: Материја, облик и власт државе црквене и грађанске*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2011; Џон Лок, *Две расправе о влади*, Утопија, Београд, 2002.

⁸⁹ Видети више: Р. Харисон (2004), 49-69.

⁹⁰ Д. Хелд (1990), 71.

грађани уласком у државну заједницу остварују слободу.⁹¹ Држава је врхунац рационалности, сматра Хегел и додаје да је слобода једино могућа у држави и друштву. Укратко речено, Хобс је заговарао идеју да се политика заснива на властитом интересу, Лок је указао на улогу јавне власти у очувању и заштити слобода појединаца, а Монтескје је истицао начело поделе власти као основу за формирање легитимне државе.⁹²

Према мишљењу теоретичара 17. и почетка 18. века, демократија је „средство за остварење највеће могуће слободе“, те су на основу својих запажања извели три облика слободе: 1) генерална слобода; 2) слобода самоодређења и 3) морална аутономија. Под генералном слободом подразумевају се сва она права и слободе неопходне за минимално функционисање демократије. Слобода самоодређења као циљ највеће могућности има у демократском систему. Демократија настоји да омогући људима да бирају законе према којима ће живети, у оквиру којих ће владати сами собом и које ће поштовати. На основу тога долазимо до трећег облика слободе – моралне аутономије – која омогућава човеку да доноси одлуке, али у границама моралних начела. Дакле, слобода самоодређења треба да буде контекстуализована моралним начелима.⁹³ Уколико узмемо у обзир и она становишта о слободи од државе, напоменућемо да слобода као демократска вредност не подразумева слободу од закона, већ слободу у оквиру закона која се мисаоно и практично уобличава у једнакости.

Када је реч о слободи, морамо направити разлику између природне слободе и грађанске слободе. Прва је ограничена једино снагом и способностима појединца, а потоња општом вољом у државној заједници. То значи да се друштвеним уговором појединац одриче природне у корист грађанске слободе, која му, сматра Русо, пружа и моралну слободу.⁹⁴ За Русоа је веома важан општи интерес сачињен од збира појединачних интереса. Наиме, он сматра да је скуп заједничких интереса основа сваког друштва. Правећи разлику између опште и појединачне воље, Русо наводи да прва тежи једнакости, а потоња привилегијама.⁹⁵ Осим тога, Русо у свом делу развија теорију народног суверенитета што је значајан основ за будућу демократску мисао. С тим у вези, он сматра да суверенитет потиче од народа и да у народу мора остати.⁹⁶ Такође, Русо је заговарао поделу власти на извршну и законодавну, указујући да прва припада влади, односно носиоцима власти, а потоња народу. Говорећи о концепту једнакости, добро је да направимо разлику између „једнакости поступка“ и „једнакости резултата“, будући да у контексту демократије предност има „поступак“ као једнаки третман свих грађана, док „резултат“ најчешће иде у корист већина, на супрот интересима мањине.⁹⁷ Као илустративан пример наводимо процес избора у једној демократској држави, где постоје јасно наведени, једнаки услови за све грађане који имају право гласа да гласају на изборима, али резултат тих избора неће бити једнак за све. Дакле, једнака процедура не води нужно ка једнаком исходу, као што неједнака процедура не води нужно ка неједнаком исходу. Русо је развио радикални модел развојне демократије према коме грађани морају уживати политиче и економске једнакости и слободе.

Новија учења из друге половине 20. века (неолиберализам или неоконзервативизам, нова десница – *Robert Nozick, Friedrich Hayek*) сматрају да је политички живот, попут економског

⁹¹ Видети више: Жан Жак Русо, *Друштвени уговор: О пореклу и основама неједнакости међу људима*, Филип Вишњић, Београд, 1993 (Цитирано као: Ж. Ж. Русо (1993)).

⁹² Д. Хелд (1990), 72.

⁹³ Р. Дал (1999), 156-160.

⁹⁴ Ж. Ж. Русо (1993), 39.

⁹⁵ *Ibid.*, 43-45. Видети и: Р. Харисон (2004), 70-82.

⁹⁶ Д. Хелд (1990), 85, 87.

⁹⁷ Р. Харисон (2004), 231.

живота, ствар индивидуалне слободе и иницијативе. С тим у вези, друштво слободног тржишта заједно са „минималном“ државом представља кључни циљ, јер, сматрају они, ширењем државне бирократије долази до сужавања индивидуалних слобода.⁹⁸ Због тога су се владе Маргарет Тачер (*Margaret Thatcher*) и Роналда Регана (*Ronald Reagan*) крајем седамдесетих и током осамдесетих година залагале за „потискивање државе“.⁹⁹ Дакле, мишљење нове деснице, чији су представници Роберт Нозик и Фридрих Хајек, јесте да савремена држава угрожава слободу, те су, стога, они заговарали јачање либерализма.¹⁰⁰ Напослетку, Нозик, Хајек и покрет нове деснице допринели су дискусији о питањима односа државе и друштва, као и о оквирима државног деловања и представили су модел „легалне демократије“.

Паралелно са развојем нове деснице, развијала се и нова левица (*Carol Pateman*) која је понудила модел „партиципативне демократије“. Они су довели у питање идеју модерне либералне демократије која подразумева да су појединци слободни и равноправни. Заправо, према мишљењу теоретичара нове левице, слободан и равноправан појединац ретка је појава у пракси. Стога они сматрају да је једнако право на саморазвитак могуће остварити у оквирима партиципативне демократије, односно друштва које је заинтересовано за учешће у решавању заједничких проблема, што доводи до политичке ефикасности и стварања грађанства способног за праћење и вршење власти.¹⁰¹ На основу претходно изнетог, разлика између нове деснице и нове левице огледа се у следећем: 1) нова десница сматра да је индивидуа слободна и равноправна у оној мери у којој може остварити зацртане циљеве и интересе, истичући, с тим у вези, једнак третман пред законом; 2) нова левица сматра да се једнакост, слобода и правда не могу остварити уколико влада приватна својина и капиталистичка економија. Они сматрају да је те идеале могуће остварити демократизацијом друштва и државе. Заједничко двема супротстављеним струјама мишљења јесте бојазан од наметљиве улоге државе над друштвом, те се залажу са утврђивање околности у којима је могућ развој начела слободе и равноправности.¹⁰² Роберт Дал, пак, сматра да слобода у корпоративно-капиталистичком систему доприноси повећању политичке неједнакости. Означена као корпоративно-капиталистичка економска слобода, она угрожава и политичке слободе на два начина. Прво, ствара велике разлике у богатству и „животним шансама“, што доводи до политичке неједнакости и фаворизовања једне стране у односу на другу. Друго, слабење потенцијала партиципације и вештина радничке класе.¹⁰³

У контексту демократских вредности, Френк Канингам (*Frank Cunningham*) сматра да ако демократија нема „унутрашњу вредност“, или, пак, „највишу вредност“ онда би требало „допустити да она понекад буде оправдано збачена“, поготову уколико би „поштовање демократских поступака очевидно и неповратно довело до страшних моралних последица“.¹⁰⁴ На овом месту можемо истаћи значај опозиције и политичког такмичења, што је својеврсна контрола носиоца власти и могућност да се она, демократским поступком „понекад оправдано збаци“, како је то дефинисао Канингам. С тим у вези, професор Милан Матић наводи да демократија настаје тако што „опозиција својим квалитетима и демократским активностима практично ствара демократску и одговорну владу“.¹⁰⁵ То значи да политичко такмичење између владајуће елите и

⁹⁸ Д. Хелд (1990), 248.

⁹⁹ *Ibid.*, 248.

¹⁰⁰ Видети више: Роберт Нозик, *Анархија, држава, утопија*, ЦИД, Подгорица, 2009 (Цитирано као: Р. Нозик (2009)); Фридрих Хајек, *Пут у ропство*, Службени гласник, Београд, 2012 (Ф. Хајек (2012)).

¹⁰¹ Д. Хелд (1990), 259-268.

¹⁰² *Ibid.*, 272-273, 307-309.

¹⁰³ Према: В. Васовић (2013), 39.

¹⁰⁴ Ф. Канингам (2003), 351-352.

¹⁰⁵ М. Матић (2002), 224.

опозиције поспешује демократију, односно доприноси демократском процесу. Напоследку, широко прихваћена обележја демократије су: транспарентност, принцип владавине права, ограниченост политичке власти, слободе и права грађана, политичка и разумна економско-социјална једнакост, одговорност носилаца политичке власти, политички плурализам, компетитивност власти, поштени и слободни избори и слобода мас-медија и активно демократско јавно мњење.¹⁰⁶

1.3. Услови за успостављање демократије

Говорећи о условима успостављања демократије, добро је да пођемо од претпоставке да нису сви услови (различите културе, цивилизације, државни и економски системи и сл.) једнаки за успостављање демократије. Исто тако, демократија није универзални облик прилагодљив и једнако функционалан у свим условима. Ово је важно полазиште које отклања утопистичке визије демократије и приказује једну реалнију слику, поготову у другој деценији 21. века, када се процес демократске транзиције спроводи у земљама које показују да могу да се демократизују, али већ деценијама не долази до окончања тог процеса.

Хуан Линц (*Juan J. Linz*) и Алфред Степан (*Alfred Stepan*) наводе сет услова који су потребни за успешну, консолидовану демократију. Најпре, они сматрају да је делотворна држава¹⁰⁷ предуслов за учвршћивање демократије.¹⁰⁸ Слично наводи и Хантингтон када каже да је модерна демократија „демократија националне државе“.¹⁰⁹ Након што је тај услов испуњен, потребно је остварити још пет услова: 1) услови за развој слободног и активног цивилног друштва¹¹⁰; 2) релативно аутономно и цењено политичко друштво; 3) владавина права, која гарантује грађанске слободе и слободу удруживања; 4) постојање државног административног апарата који нова демократска влада може ваљано употребити и 5) институционализовано економско друштво.¹¹¹ Роберт Дал (*Robert Dahl*), један од родоначелника модерне теорије о демократији, наводи неколико критеријума неопходних за остварење демократских стандарда. Он сматра да полиархије одређује присуство институција неопходних за остваривање демократског процеса:

- 1) Бирање функционера;
- 2) Слободни и поштени избори;
- 3) Опште право гласа;
- 4) Право на кандидовање за функцију;

¹⁰⁶ В. Васовић (2012), 53-55.

¹⁰⁷ Видети више о држави: Радомир Лукић, *Теорија државе и права 1: Теорија државе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995 (Цитирано као: Р. Лукић (1995)); Милан Подунавац (ур.), *Држава и демократија*, Зборник радова, Факултет политичких наука, Београд, 2010; Д. Хелд (1997), 45-169.

¹⁰⁸ Хуан Линц и Алфред Степан сматрају да модерна демократија не може постојати без гласања, гласање без грађана и званично припадање заједници грађана без државе (Х. Линц, А. Степан (1998), 46)).

¹⁰⁹ С. Хантингтон (2004), 19.

¹¹⁰ Реч је о самоорганизованим групама, покретима и појединцима који уживају релативну аутономију у односу на државу и делују у правцу представљања одређених идеја и вредности и остваривања зацртаних циљева. То могу бити различита локална удружења, удружења студената, женске организације, религиозне групе, раднички синдикати, организације новинара, предузетника, правника и слично. Према: Х. Линц, А. Степан (1998), 21.

¹¹¹ Х. Линц, А. Степан (1998), 20-21.

- 5) Слобода изражавања;
- 6) Алтернативне информације;
- 7) Аутономија удруживања.¹¹²

Према Далу, да би један политички систем могли назвати демократским, треба да га карактерише способност да потпуно, или готово потпуно, буде одговоран свим својим грађанима.¹¹³ Већина аутора полази од Далових критеријума груписаних у три основне категорије: 1. компетиција, 2. политичка партиципација и 3. грађанске и политичке слободе.¹¹⁴

Многи аутори као кључан критеријум постојања демократије наводе могућност грађана да на изборима мењају владу.¹¹⁵ За Дејвида Хелда, да бисмо једну земљу назвали демократском она мора да има: изборни систем, поштовање изборних права и обавеза и смењивање владе вољом бирача.¹¹⁶ Слично наводи и Сејмор Липсет када каже да без политичке игре која резултира периодичним додељивањем власти једној групи, нема ни демократије. Уз то, Липсет истиче и значај опозиције, без чијег постојања не би било контроле над вршиоцима власти.¹¹⁷ Како запажа и Роберт Патнам (*Robert Putnam*), активно учешће грађана у јавним пословима, интеракција, поверење и поштовање међу грађанима, важни су услови за успостављање демократије.¹¹⁸ Ослањајући се на схватање Монтескјеа, да „приликом стварања нових политика, лидери формирају институције, док након тога институције формирају вође“, Патнам закључује да је „интеракција између институционалних промена и политичке елите“ од значаја за анализу и развој политичког система.¹¹⁹ Приликом анализирања институционалних перформанси, Патнам је издвојио значај грађанске заједнице истакнувши грађански ангажман, политичку једнакост, солидарност, поверење и толеранцију, и удружења, односно социјалне структуре сарадње.¹²⁰ Наведена теоријска полазишта и дебате о поменутих карактеристикама, Патнам је тежио да докаже практично, те је закључио уз помоћ низа података да је грађански контекст важан за начин на који институције функционишу. Имајући наведено на уму, закључујемо да су грађански региони са густом мрежом грађанског ангажмана економски расли много брже од региона са мање удружења и више хијерархије, те да су снажније повезани са ефикасним јавним институцијама. То даље значи да мрежа грађанског ангажовања чинећи основни облик друштвеног капитала подупире учинак политичког уређења и економије, што у крајњем исходу значи да је друштвени капитал кључ за функционисање демократије.¹²¹ Рекли бисмо да је Липсетово схватање ефикасности као важног услова демократије у корелацији са грађанским контекстом, будући да он под ефикасношћу сматра степен задовољавања основних функција државе¹²², а демократског функционисања државе нема без грађанског ангажовања.

¹¹² Р. Дал, (1999), 308.

¹¹³ Роберт Дал, Полиархија, партиципација и опозиција, Филип Вишњић, Београд, 1997, стр. 11-12 (Цитирано као: Р. Дал (1997)).

¹¹⁴ Р. Дал (1997, 1999); З. Стојиљковић, (2011); Ђорђе Стојановић, Живојин Ђурић, *Анатомија савремене државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2012 (Цитирано као: Ђ. Стојановић, Ж. Ђурић (2012)).

¹¹⁵ М. Матић (2002), 159-160.

¹¹⁶ Д. Хелд (1997), 7.

¹¹⁷ Липсет сматра да би без опозиције утицај народа на политику био минималан. Такви системи карактеристични су за једнопартијске државе, које су, према општој оцени, диктаторски режими. С. М. Липсет (1969), 63-64.

¹¹⁸ Више о томе: Р. Putnam (1993).

¹¹⁹ Р. Putnam (1993), 26.

¹²⁰ *Ibid.*, 87-91.

¹²¹ Р. Putnam (1993), 99-106, 185.

¹²² С. М. Липсет (1969), 99.

Степан и Линц сматрају да постизање довољног нивоа сагласности о поступку избора владе означава завршетак демократске транзиције. Реч је о избору владе на непосредним и слободним изборима, која након избора ужива фактичку власт и има могућност да ствара нову политику и напослетку, да у оквирима нове демократије извршна, законодавна и судска власт не морају *de jure* да деле власт са другим органима.¹²³ Надаље, они сматрају да демократија не може бити учвршћена уколико је економија унутар државе диригована. Такође, консолидована демократија није могућа у једној искључиво тржишној привреди. Дакле, потребан је одређен степен тржишне слободе, како би се створило независно грађанско друштво, које може потпомоћи развој демократије.¹²⁴ За Коена (*Joshua Cohen*) и Роџерса (*Joel Rogers*), непостојање великих економских разлика у друштву предуслов је за добро функционисање демократије.¹²⁵ Липсет исто тако доказује да је економски развој, попут богатства, урбанизације, индустријализације и нивоа образовања, услов за демократију, али и да је у сразмерној корелацији са учешћем у гласању.¹²⁶ Такође, процес учвршћивања демократије захтева развијање „навика на нормирање и процедуре регулисања демократског конфликта“.¹²⁷ С тим у вези, веома је важна институционална рутинизација, као и однос грађанског и политичког друштва, обележен информисањем, притисцима и периодичним обнављањем политичког друштва.¹²⁸ Демократизацију информисања и слободу информација као услов демократије помиње и професор Милан Матић. Осим тога, Матић је навео плурализам својине и својинских односа, аутономију грађанског (цивилног) друштва, толерисање колективних идентитета и вредности и постојање правне државе и владавине права.¹²⁹

У контексту постизања и развоја услова за успостављање демократије рекли бисмо да културни, цивилизацијски и социјални елементи једног друштва имају значајну улогу. Историјско наслеђе такође има значајну улогу, али и историјски стечени политички услови у једној држави, попут демонтаже једног политичког система у ратном периоду и промене политичког курса државе у постратном периоду. Двадесети век јасно је приказао и раздвојио полове моћи, особито политичке где се сусрећемо са демократским системима, с једне стране и тоталитарним системима, с друге стране. Између наведених система, нашао се ауторитарни систем који се разликује од тоталитарног по томе што поседује плурализам, идеологије, лидерски стил и мобилизацију. Према Степану и Линцу, ауторитарни политички систем карактерише ограничен плурализам без елемената одговорности, постојање посебног менталитета без обавезне идеологије, мобилизација која је интензивна само у одређеним тачкама развоја система и најзад, постојање једног лидера или мале групе који врше власт у оквиру лоше дефинисаних граница.¹³⁰ Важан закључак поменутих аутора је да плурализам у ауторитарним режимима у највећој мери има своје корене у друштву које је постојало пре успостављања ауторитаризма.¹³¹ До сличног закључка долази и Патнам указујући да друштвени контекст и историја дубоко условљавају ефикасност институција.¹³² И Алексис де Токвил (*Alexis de Tocqueville*) у свом делу „Стари режим и револуција“ (фр. *L'ancien régime et la Révolution*) показује да се карактеристике старог режима

¹²³ Х. Линц, А. Степан (1998), 15.

¹²⁴ *Ibid.*, 26-27.

¹²⁵ Ф. Канингам (2003), 53.

¹²⁶ С. М. Липсет (1969), 69-74, 225-228.

¹²⁷ Х. Линц, А. Степан (1998), 24.

¹²⁸ *Ibid.*, 24-25.

¹²⁹ М. Матић (2002), 186-191.

¹³⁰ Х. Линц, А. Степан (1998), 58-59.

¹³¹ *Ibid.*, 64.

¹³² R. Putnam (1993), 182.

одражавају на новоуспостављени режим.¹³³ На основу тога долазимо до закључка да демократску транзицију и консолидацију отежава наслеђе претходног режима, поготову уколико дође до преливања кадрова и изналажење решења која су по природи ближа старом него новом режиму, односно политичкој власти. Очигледно је раскид са прошлосту у транзиционом периоду један од најтежих задатака, јер је готово немогуће уклонити све високе функционере и ниже чиновнике из политичке структуре новоизабране власти.

Дејвид Хелд сматра да би демократија била успешна, она се мора разумети као двострана појава: 1) реформирање државне моћи и 2) реструктурирање цивилног друштва. Према томе, начело аутономије могуће је остварити једино процесом „двоструке демократизације“ државе и цивилног друштва.¹³⁴ С тим у вези, Хелд наводи модел „демократске аутономије“ и начело оправданости под којим подразумева да појединци треба да буду слободни и равноправни у одабиру услова личног живота, али у оквирима дозвољених могућности. Дакле, он у том контексту повлачи линију између државе и цивилног друштва.¹³⁵

Табела 1. Типови права и подручја деловања

Категорија права	Примери права	Подручје деловања
цивилно	слобода говора, мисли и веровања	јавна расправа, комуникација и критика
политичко	опште и тајно право гласа	учествовање у изборној политици
социјално	опште и слободно образовање	развитак способности и обдарености
економско	зајамчени минимални доходак	способност деловања без непосредне економске угрожености
репродуктивно	средства за спречавање или подстицање трудноће	контрола плодности

Извор: Д. Хелд (1990), 339.

Хелд сматра да, уколико наведена права [Табела 1] нису остварена, људи не могу у потпуности учествовати у управљању државним и цивилним пословима.¹³⁶

Економски и привредни развој могу бити значајни фактор успостављања и развоја демократског система. Логично је да ће бољи економски услови позитивно утицати на транзицију и консолидацију политичког система и на стабилност политичке елите. У стабилним економијама развија се економски средњи слој, унапређује се образовање, радна снага, медији и слично, што

¹³³ Алексис де Токвил, *Стари режим и револуција*, Издавачка књижевница Зорана Стојановића, Нови Сад, 1994 (Цитирано као: А. Токвил (1994)).

¹³⁴ Д. Хелд (1990), 286.

¹³⁵ *Ibid.*, 294.

¹³⁶ Д. Хелд (1990), 339.

може бити покретач друштвених промена. Исто тако, економски развој и просперитет у недемократским државама може навести политичку елиту и већину грађана да прихвате па чак и бране недемократску владу, посебно уколико постоје фактори претње по стабилност државе, региона и слично. С тим у вези, економија и привредни развој свакако имају своје позитивне ефекте, али не значе нужно успостављање демократског система, иако је данас већина демократских земаља на свету економски развијена и просперитетна.

Најзад, консолидована демократија постаје она демократија која се укоренила у друштвеном, институционалном и психолошком животу државе и грађана.¹³⁷ Са тим у вези, Степан и Линц сматрају да се демократска већина ствара онда када политичка елита и грађани једне земље схвате да је за решавање конфликта најбољи демократски поступак.¹³⁸ Учење из претходних грешака и сломова у политици може помоћи да се демократија консолидује, тако што ће грађани мењати састав парламента на гласању.¹³⁹ Линц и Степан наводе три дефиниције консолидоване демократије [Табела 2].

Табела 2. Дефиниције консолидоване демократије

Дефиниције консолидоване демократије	
1. Бихевиористичка	Један демократски режим је консолидован на одређеној територији ако ниједна важнији национални, друштвени, економски, политички или институционални актер не улаже значајнија средства у покушају да постигне своје циљеве тако што ће створити недемократски режим или прибећи насиљу или страној интервенцији да би се отцепио од државе.
2. Атитудинална	Демократски режим сматра се учвршћеним ако је велика већина становништва уверена да су демократски поступак и демократске институције најпогоднији начин управљања колективним животом у друштву у коме живе, и ако је подршка антисистемским алтернативама више или мање изолована од продемократских снага.
3. Уставна	Демократски режим је консолидован уколико се и државне и недржавне снаге на читавој територији државе из чврсто устаљене навике – потчињавају методу решавања сукоба у оквиру конкретних закона, поступака и институција установљеним новим демократским процесом.

Извор: Х. Линц, А. Степан (1998), 19.

Роберт Дал је развио широку аргументацију у корист већинског правила у демократским системима, покушавајући додатно то да докаже кроз дијалог са критичарима већинског правила. Интересантно је да он долази до закључка да ни већинско правило, а ни различити облици

¹³⁷ Х. Линц, А. Степан (1998), 19.

¹³⁸ *Ibid.*, 179.

¹³⁹ *Ibid.*, 194.

невећинских правила, нису искључиво и неизбежно најбољи системи, нити се исход њихових одлука може сматрати најбољим. Дефинитивно је већински модел знатно популарнији у демократској теорији него у пракси.¹⁴⁰ Према Лајпхартовом истраживању, од 22 земље, шест земаља има већински систем, док остале имају већински-федерални модел, модел консензуса-унитарни и модел консензуса.¹⁴¹

Из садашње перспективе о томе бисмо могли да говоримо на следећи начин.

Пример: Приликом избора народних представника, то јест посланика, народ гласањем бира своје представнике. Уколико имамо опције А и Б, исход избора је најјаснији. Једна опција ће имати више гласова и то може бити тесна већина (51:49) или апсолутна већина (65:35). Уколико имамо опције А, Б и В, исход може бити такав да опција са мање од 50% освојених гласова преузме власт. Мандати се распоређују пропорционално и према томе добијамо опцију са највише гласова и највише представника (опција А-45, Б-30, В-25). Према наведеном, опцији А дали смо предност у обе ситуације. Надаље, те опције распоређују се у Парламенту у ком се о одлукама гласа. Ако водећа опција да један предлог, врло је извесно да ће сви посланици гласати за тај предлог, а на тај начин ће се задовољити и воља дела народа који је гласао за опцију А (рецимо да је то већина народа). Међутим, замислимо ситуацију да народни представници који представљају већину народа (А) гласају према вољи једне особе, која је рецимо најугицајнија у опцији А. У том случају, под плаштом већинског правила ми бисмо се сусрели са машином која има једног машиновођу и (рецимо) 65 мотора који покрећу машину. Дакле, да би машина према већинском правилу функционисала, мора да има (у овом случају) 65 мотора, али њу де факто усмерава један машиновођа од чије воље зависи у ком смеру машина иде. Сматрамо да у тој ситуацији није могуће говорити о демократском систему, нити о постојању већинског правила.

1.3.1. Спољнополитичка димензија успостављања демократије

Када је реч о спољнополитичким утицајима на исход демократије у једној земљи, Степан и Линц лоцирају три ситуације употребе силе у спољној политици и одражавања на демократију. Прво, недемократска сила може употребом силе срушити демократску власт у другим земљама (нпр. Немачка у Чехословачкој 1938). Друго, недемократска сила може употребом силе да спречи демократске снаге да смене недемократске режиме (нпр. Мађарска 1956). Треће, демократска земља може да победи и окупира недемократску земљу и у њој иницира демократску транзицију (нпр. Немачка и Јапан 1945).¹⁴² Тачно, али сматрамо да је требало навести најмање још једну ситуацију, а реч је о победи демократске силе над недемократским земљама, под изговором демократске транзиције, али без стварне намере. Затим, друга, односно пета ситуација је победа демократске силе над демократском земљом и свргавање демократски изабране власти, што доводи у мањој или већој мери до дедемократизације. Најчешће када се једна држава супротставља хегемонистичкој политици стране силе (нпр. САД према Чилеу 1973). Шеста ситуација, демократска сила односи победу над недемократским земљама, и доводи до потпуног слома политичког система, чак и оног ауторитарног, тоталитарног или султанистичког. Дакле, нема сумње да спољнополитички фактор има снажну улогу када је у питању демократска транзиција. У том контексту важно је да наведемо Фукујамину мисао о крају историје и тријумфу

¹⁴⁰ Р. Дал (1999), 209-230.

¹⁴¹ Аренд Лајпхарт, *Модели демократије*, Цид, Подгорица, 2003 (Цитирано као: А. Лајпхарт (2003)).

¹⁴² Х. Линц, А. Степан (1998), 96-97.

либералних идеја управо у периоду промене међународног поретка моћи, када нације проглашавају демократију, али се доводи у питање независност државе која демократију проглашава. У центру наведене сумње стоји суверенитет, који је у визури либералне демократије и модерне теорије демократије опште место, подразумевана чињеница и нешто што је дато. Међутим, глобални односи, наднационалне организације и моћне светске силе оспориле су ту идеју и начело суверености.

Глобализација и глобална политика, импликације на државу и друштво:

- 1) пораст глобалне међуповезаности имплицира смањивање политичких инструмената државе и њихове делотворности;
- 2) ширење транснационалних снага сужава делатност државе;
- 3) у контексту међународне сарадње, од државе се захтева прилагођавање правила и доношење политичких решења, што је немогуће спровести без сарадње са другим државама;
- 4) то је довело до повећања интеграција са другим државама или јачања мултилатералних договора и преговора;
- 5) напослетку, читав низ предузетих мера резултира великим бројем распрострањених установа, организација и режима, што ствара основу за глобално управљање. Нова глобална политика створила је оквир у ком се редифинишу права и обавезе, као и овлашћења и моћ државе.¹⁴³

Хелд примећује да се на међународном нивоу јављају неусклађености између, с једне стране, идеје државе као начелно способне да одређује своју будућност и, с друге стране, светске економије, међународних организација (ММФ, УН, Светска банка, ЕУ и сл.), међународног права (Декларације УН, Европске конвенције и сл.), регионалних и глобалних установа и војних савеза (НАТО, ОДКБ), који својим деловањем обликују и сужавају могућности држава. У тим сложеним међународним процесима деловање државе постаје ограничено, са све ужим границама аутономности и суверености.¹⁴⁴ Клод Аке (*Claude Ake*) глобализацију види као најозбиљнију претњу по демократију, посебно истичући економску глобализацију која премашује па чак и диктира политику држава.¹⁴⁵ С друге стране, Јан Арт Шолте (*Jan Aart Scholte*) посветио се изучавању глобализације и понудио је три параметра за просуђивање и домет тог процеса: сигурност, једнакост и демократија.¹⁴⁶ С тим у вези, он разлоге за негативне ефекте глобализације проналази у политичком неолибералном избору, односно у ограничењима етатистичке либералне демократије, недостацима институционалног процеса, структуралним неједнакостима и незнању грађана, а не у самој глобализацији.¹⁴⁷ Стога нуди препоруке за (ре)конструисање будућих глобализација које укључују: 1) генералну политичку стратегију; 2) подизање људске сигурности; 3) подизање социјалне једнакости; и 4) подизање демократије.¹⁴⁸

¹⁴³ Д. Хелд (1990), 315-316.

¹⁴⁴ *Ibid.*, 320-330.

¹⁴⁵ Ф. Канингам (2003), 328.

¹⁴⁶ Jan Aart Scholte, *Globalization: A Critical Introduction*, Second edition, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2005, pp. 279-382 (Цитирано као: J. A. Scholte (2005)).

¹⁴⁷ J. A. Scholte (2005), 348-381.

¹⁴⁸ *Ibid.*, 382-423.

2. Демократизација – појмовно и концептуално одређење

Дефинисање демократије и разумевање њеног значења неопходно је за даље дефинисање демократизације, као процеса који би требало да води ка успостављању демократског поретка. Продемократски став изражен током 20. и на почетку 21. века указује да је демократизација пожељан процес, а њен исход пожељан циљ. Према томе, демократски поредак представља позитиван исход, те је самим тим и демократизација позитиван процес.

Када говоримо о теоријама, процесима и циљевима, одлучили смо се да кроз тријаду појмова демократија-демократизација-демократски поредак представимо суштину тог, наизглед, једноставног тока. У тој намери, посебну пажњу обраћамо на методе и моделе преласка од општег ка посебном, то јест од демократије ка демократском поретку, те у том сегменту настојимо да спознамо нивое демократизације као процеса и да увидимо да ли демократизација у одређеним случајевима може бити трајан процес без крајњег исхода. Процес зависи и од актера демократизације, који могу бити колективни и индивидуални и унутрашњи и спољашњи. На унутрашњем плану, као колективне актере издвојили бисмо елиту која демократизује, као колективитет и политичке лидере, као индивидуе. Осим тога, значајну улогу имају невладине организације, удружења и друштвени покрети, интелектуалци и слично. На спољашњем плану, колективни актери су међународне организације попут Европске уније и глобалне НВО, док бисмо као индивидуалне актере издвојили глобалну силу, Сједињене Америчке Државе.

Имајући у виду да се транзиција посткомунистичких друштава одвијала у сложеном међународном контексту обележеном процесом глобализације и политичке модернизације, у следећим редовима осим појмовног дефинисања процеса демократизације, дефинисаћемо процес транзиције, глобализације и политичке модернизације.

2.1. Демократизација

Литература о демократизацији развијала се током последњих седам деценија, што нам омогућава да направимо поделу на старија и новија учења о демократизацији. На основу старијих учења о демократизацији из педесетих и шездесетих година, схватамо да су друштвени и економски развој важан предуслов за успостављање и консолидацију демократије.¹⁴⁹ Дакле, уколико је држава на вишем степену економског развоја (модернизација, урбанизација, развој образовања и слично) веће су шансе за одржање демократије.¹⁵⁰ Исто потврђује и Семјуел Хантингтон наводећи да је „економски развој пружио основу за демократију“ и да је имао значајан утицај на демократизацију.¹⁵¹ Новија учења о демократизацији из седамдесетих и осамдесетих година, за разлику од старијих, наглашавају политичке чиниоце, а не друштвене и економске. Сматра се да демократија настаје одлуком позиције и опозиције да успоставе

¹⁴⁹ Seymour Martin Lipset, „Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy”, *The American Political Science Review*, Vol. 53, No. 1, 1959, pp. 69-105 (Цитирано као S. M. Lipset (1959)); С. М. Липсет (1969).

¹⁵⁰ О односу економског развоја и демократије погледати више: Adam Przeworski et. al. *Democracy and Development*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000 (Цитирано као: А. Przeworski et. al. (2000)); С. М. Липсет (1969), Ј. Шумпетер (1998).

¹⁵¹ С. Хантингтон (2004), 53, 54-64, 210.

механизме који ће смирити политичке сукобе и нестабилност и омогућити једнаке шансе за освајање власти.¹⁵² Хантингтон сматра да је преображај римокатоличке цркве у чиниоца демократских промена, заправо главна политичка појава.¹⁵³ Осим тога, спољнополитички чиниоци могу се одразити на демократизацију једне земље.¹⁵⁴ Талас литературе о демократизацији деведесетих и почетком двехиљадитих пажњу посвећује мешовитим или хибридним режимима који су карактеристични за европске посткомунистичке земље, каква је и Србија.¹⁵⁵

Демократија се деведесетих година често помиње у контексту транзиције и консолидације. Како Хантингтон наводи, демократије су консолидоване онда када људи схвате да је решење за проблеме тираније заправо демократија.¹⁵⁶ Међутим, Адам Пшеворски (*Adam Przeworski*) говори и о фази либерализације, која се јавља у недемократским режимима у виду јачања отпора цивилног друштва ауторитарној власти. Након тога следи фаза демократизације и успостављања демократских институција и нормативних оквира. Да би тек након успостављања стабилног демократског система могли да говоримо о консолидацији демократије.¹⁵⁷ Промена политичког система и увођење демократских установа представља један транзициони процес, а консолидација заправо представља окончање тог процеса. Према томе, изборе као „средство и циљ демократизације“¹⁵⁸ ни у ком случају не можемо занемарити. Карл Манхајм (*Karl Mannheim*) је писао о „фундаменталној демократизацији“, која подразумева корените промене старих навика, традиционализма и изолације и укључивање друштвених група и појединаца у политички живот. Оно што је Манхајм видео као могућу опасност јесте да те друштвене групе, уколико су већински ниског образовања, свој приступ политици базирају на емоцијама и ирационалном, што би значило трансформацију из „либералне демократије“ у „демократију емоција“.¹⁵⁹ У савременој политичкој теорији могу се јасно идентификовати два схватања демократизације: 1) уже, које под демократизацијом подразумева прелазак из недемократских у демократске облике владавине и 2) шире, које се односи на ширење и продубљивање демократије у сваком смислу.¹⁶⁰ Под континуираним процесом демократизације у ранијим временем можемо подразумевати постепено повећање броја оних који имају право гласа.¹⁶¹

Професор Вукашин Павловић издваја четири теоријска приступа демократској транзицији. Прва је транснационална теорија према којој међународне околности и интернационални фактори имају пресудан утицај на демократске промене. Радикална промена међународног поретка одражава се на промене у појединачним земљама, што се посебно осликава након завршетка

¹⁵² Dankwart Rustow, „Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model“, *Comparative Politics*, Vol. 2, No. 3, 1970, pp. 337-363 (Цитирано као: D. Rustow (1970)).

¹⁵³ Хантингтон сматра да је католицизам после 1970. године „представљао демократску снагу“. С. Хантингтон (2004), 67. Видети и стране: 64-73.

¹⁵⁴ Р. Дал (1997); С. Хантингтон (2004).

¹⁵⁵ Steven Levitsky, Lucan A. Way, *Competitive authoritarianism: Hybrid regimes after the Cold War*, Cambridge University Press, New York, 2010 (Цитирано као: S. Levitsky, L. Way (2010)); Н. Владисављевић (2019).

¹⁵⁶ С. Хантингтон (2004), 203.

¹⁵⁷ Adam Przeworski, *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Studies in Rationality and Social Change, Cambridge University Press, Cambridge, 1991 (Цитирано као: A. Przeworski (1991)).

¹⁵⁸ Како наводи Хантингтон, избори су живот демократије и смрт диктатуре. С. Хантингтон (2004), 139, 140-152.

¹⁵⁹ Ryusaku Yamada, „Karl Mannheim on democratic interaction: revisiting mass society theory“, *Human Affairs*, Vol. 26, No. 2, 2016, p. 95 (Цитирано као: R. Yamada (2016)).

¹⁶⁰ Ивана Дамњановић, *Демократизација: могућности и ограничења*, Наука и друштво Србије, Београд, 2012, стр. 62 (Цитирано као: И. Дамњановић (2012)).

¹⁶¹ Н. Бобио (2017), 18.

хладног рата и промене међународног поретка из биполаризма у униполаризам. Неретко се помиње „домино ефекат“ промена, када демократске промене у једној земљи поспешују промене у другим земљама. Друга је структурна теорија која наглашава економске, друштвене и културне предуслове за промене ка демократији. Као што су наглашавала старија учења из педесетих и шездесетих година, друштвено-економски развој од пресудног је значаја за процес демократских промена. Трећа је теорија политичких актера или генетичка теорија, која се значајно разликује од претходне две. Ова теорија наглашава: 1) процес промене режима; 2) могућности политичког избора демократских решења; 3) улогу елита и политичких актера у променама; и 4) унутрашње урођену неизвесност транзиције. Дакле, у фокусу теорије политичких актера је сам процес транзиције. Напоследку, четврта је интерактивна теорија, која има нешто шире поље дескрипције демократских промена, будући да се не бави само процесом транзиције и преласка из недемократског у демократски политички систем, већ има мултидимензионалан приступ, уважавајући односе државе и друштва, историјске, културне и друге детерминанте.¹⁶² Имајући претходно наведене теорије у виду, можемо закључити да је приступ процесу демократске транзиције сложен и вишедимензионалан. То усложњава и истраживачки приступ, будући да би требало узети у обзир унутрашњеполитичке и спољнополитичке процесе, као и њихово преплитање. Осим тога, истраживач треба да лоцира неопходне индикаторе, које ће потом контекстуализовати и анализирати. Демократизација посматрана у контексту геополитичког сучељавања великих сила осликава сложеност и вишедимензионалност посматраног проблема истраживања, те би требало имати у виду и друге процесе попут транзиције, политичке модернизације и глобализације.

2.2. Појмовни мозаик: транзиција, политичка модернизација, глобализација

2.2.1. Транзиција

Пре него што извршимо теоријску експликацију демократизације као појма и процеса, осврнућемо се на појам транзиције, који је према свом етимолошком, али и практично-функционалном смислу шири од демократизације. Полазећи од етимологије појма транзиција, од латинског *transire* – *transition*, утврђујемо да је основно значење *прелазак* – *прелазити*. Појам транзиције јавља се у XX веку, веку значајних историјских промена у свету, посебно у периоду урушавања комунистичких режима и отпочињања четвртог таласа демократизације. Реч је о периоду транзиције из социјалистичко-комунистичког у либерално-плуралистички систем, односно ери посткомунистичке транзиције, која је обележена значајним политичким, економским и социјалним променама. Према томе, у свом најопштијем значењу, транзиција је процес преласка.

За разлику од демократизације, транзиција је вишедимензионална појава и неопходан услов промене и развоја. Промене се могу односити на прелазак из једног типа друштва у други, као што је рецимо прелазак из предмодерног у модерно друштво (*Anthony Giddens*), из индустријског у постиндустријско друштво (*Alain Touraine*) или пак из затвореног у отворено друштво (*Karl Popper*).¹⁶³ Прелазак из затвореног тиша друштва, као што су тоталитарна и

¹⁶² Вукашин Павловић, „Консолидација демократије и цивилног друштва“, у: *Посткомунизам и демократске промене* (пр. Вучина Васовић и Вукашин Павловић), Југословенско удружење за политичке науке, Београд, 2002, 110-113 (Цитирано као: В. Павловић (2002)).

¹⁶³ Anthony Giddens, *Sociology*, Polity press, Cambridge, 2000 (Цитирано као: А. Giddens (2000)); Alain Touraine, *The Post-Industrial Society*, Wildwood House, London, 1974 (Цитирано као: А. Touraine (1974)); Karl R. Popper, *The open*

ауторитарна друштва, ка демократском друштву означавамо као политичку транзицију или демократизацију, што је само један сегмент знатно ширег спектра транзиције. Осим политичке транзиције, можемо говорити и о транзицији привреде, економских и класних односа, транзицији политичких партија, транзицији људских права, неолибералној транзицији, транзицији образовања и слично.¹⁶⁴ У теорији се сусрећемо са „пет хипотеза транзиционих промена“: 1) свака држава која се удаљава од диктаторске власти напредује ка демократији; 2) транзициони процес има тачно утврђене, унилинеарне фазе; 3) одлучујући значај у транзиционом поступку имају избори којима се афирмише одговорност изабране власти; 4) одлучујући услов за успех транзиције није економија, традиционално наслеђе, већ одлука политичке елите да направи искорак ка демократији и супротстави се антидемократским снагама старог режима; 5) транзиција према демократији почива на постојању функционалне државе и њених институција.¹⁶⁵ За Тату Ванханена (*Tatu Vanhanen*), релативно подједнака дистрибуција ресурса представља неопходан услов за демократску транзицију.¹⁶⁶ Успех транзиције огледа у економско-социјалном успону и консолидацији демократије, али и у превазилажењу друштвених и економских проблема који доводе до стагнације.¹⁶⁷ С друге стране, професор Урош Шуваковић наводи да је „убрзано одвијање процеса десуверенизације државе“ једно од главних одлика транзиције.¹⁶⁸

Транзициона „дилема симултаности“ важне је за наш рад управо због чињенице да је Србија парадигматичан пример овог процеса. Транзиција као процес, да би испунила у потпуности зацртане циљеве, мора се спроводити симултано, развијајући различите подсистеме у оквиру државе, као што су: политика, економија, друштво, грађанска култура и слично. Наведен процес се у политичкој теорији означава као „дилема симултаности“, што означава „немогућност истовремених политичких и економских промена“.¹⁶⁹ Према томе, ако се развој политике и економије не спроводи истовремено, не може се одржати демократски процес. Сличан проблем јавља се и у Мађарској, где је економска трансформација праћена осиромашењем половине мађарског становништва, претежно средњег слоја. Трансформација у Мађарској пример је једне тешке истовремене политичке и економске промене (проблем симултаности). Ипак, иако је мерама штедње из 1995. године реални приход мађарског становништва умањен за 10%, није било штрајкова и нерета, због чега Андраш Бозоки (*András Bozóki*) с правом закључује да је „овдашња нова демократија изграђена на стрпљењу сиротиње“.¹⁷⁰

Поменута политичка транзиција, односно демократизација транзиционих друштава или политичка демократизација, представља главни допринос транзиције.¹⁷¹ Према професору Урошу Шуваковићу, политичка демократизација би подразумевала: 1) демонополизацију, односно

society and its enemies. Vol. 1, The spell of Plato, George Routledge and Sons, London, 1945 (Цитирано као: К. Р. Поппер (1945)).

¹⁶⁴ Урош Шуваковић, *Транзиција: прилог социолошком проучавању друштвених промена*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2015 (Цитирано као: У. Шуваковић (2015)).

¹⁶⁵ Славиша Ковачевић, *Транзиција у демократију: трансформација друштва и консолидација демократије*, Правни факултет у Нишу, Ниш, 2015, стр. 45-46 (Цитирано као: С. Ковачевић (2015)).

¹⁶⁶ Tatu Vanhanen, *Prospects of Democracy*, Routledge, London/New York, 1997.

¹⁶⁷ Мирослав Печујлић, Светислав Табороши, *Четврти талас: транзиција*, Правни факултет, Београд, 1997, стр. 17 (Цитирано као: М. Печујлић, С. Табороши (1997)).

¹⁶⁸ Професор Шуваковић сматра да је суверенитет транзиционих држава вишеструко ограничен од стране међународних финансијских и политичких организација. У. Шуваковић (2015), 298.

¹⁶⁹ С. Ковачевић (2015), 52.

¹⁷⁰ Андраш Бозоки, „Демократија у Мађарској, 1990-1997“, у: *Прошлост на истоку, будућност на западу* (пр. Мери Калдор и Иван Вејвода), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 139 (Цитирано као: А. Бозоки (2003)).

¹⁷¹ У. Шуваковић (2015), 49; С. Хантингтон (2004).

дехегемонизацију улоге комунистичке партије; 2) успостављање партијског плурализма, слободу удруживања и компетитиван политички систем; 3) успостављање и гарантовање владавине права; и 4) организацију власти на основу трипартитне поделе и обезбеђивање функционисања по том принципу.¹⁷²

2.2.2. Политичка модернизација

О самој модернизацији као појму могуће је покренути низ филозофских дебата и личних перцепција, од тога шта је модерно, односно немодерно, до анализе самог процеса преображаја од предмодерног до модерног. Једно од најзаступљенијих мишљења о модернизацији своди се на разматрање великих географских и индустријско-технолошких открића и промена у друштву изазваних тим открићима. Полазећи од класичних теорија друштвеног развоја све до савремених теорија модернизације увиђамо да су оне суштински у вези са друштвеним променама које се тичу промене постојеће друштвене структуре (предмодерне) и конституисања нових друштвених односа и структуре (модерне).¹⁷³ У савременој теорији о модернизацији доминира мишљење да је „променљивост суштинско обележје модерних друштава“.¹⁷⁴

Етимолошки посматрано полазимо од сазнања да реч модернизација потиче од латинске речи *modernus* (супротно од *antiquus*), која се користила знатно пре значајних открића, још у V веку, да означи период хришћанства у односу на паганску прошлост.¹⁷⁵ Неретко се модернизација везује за Прву индустријску револуцију из 1764. године и процес индустријализације, односно за револуционарне промене у привредном сектору. Промене у привреди праћене су урбанизацијом, економским, друштвеним, социјалним, политичким и другим променама, те се стога може говорити о различитим категоријама промена, односно о подсистемима унутар друштва које би требало да захвати процес модернизације.¹⁷⁶ С обзиром на то да су промене у већини случајева долазиле са запада, модернизација се може разумети и као „процес током којег неко неразвијено (не-западно) друштво поприма особине развијеног (западног) друштва“.¹⁷⁷ Стога не чуди што се на западу појам модернизације неретко користи као „синоним за универзализацију западних вредности“.¹⁷⁸ На овом месту направимо разлику између модернизације и модерне, будући да Алберто Мартинели (*Alberto Martinelli*) указује да се они морају разликовати. Наиме, модернизација је „скуп добро дефинисаних процеса“, док је модерна „специфични начин друштвеног живота и културе који се афирмишу током таквог процеса“.¹⁷⁹

¹⁷² У. Шуваковић (2015), 49-50.

¹⁷³ Љубиша Деспотовић, *Политика на размеђу моћи и власти*, ИП Национал, Нови Сад, 2022, стр. 137 (Цитирано као: Љ. Деспотовић (2022)).

¹⁷⁴ Љубиша Деспотовић, *Српска политичка модерна: Србија у процесима политичке модернизације 19. века*, Каирос, Сремски Карловци, 2020, стр. 15 (Цитирано као: Љ. Деспотовић (2020)).

¹⁷⁵ Алберто Мартинели, *Модернизам: процес модернизације*, ЦИД, Подгорица, 2010, стр. 13 (Цитирано као: А. Мартинели (2010)).

¹⁷⁶ Видети више о томе: Ентони Гиденс, *Последице модерности*, Филип Вишњић, Београд, 1998 (Цитирано као: Е. Гиденс (1998)); Улрих Бек, *Светско ризично друштво: у потрази за изгубљеном сигурношћу*, Академска књига, Нови Сад, 2011 (У. Бек (2011)); Клаус Офе, *Модерност и држава*, Филип Вишњић, Београд, 1999 (К. Офе (1999)); Талкот Парсонс, *Модерна друштва*, Градина, Ниш, 1992 (Цитирано као: Т. Парсонс (1992)); А. Мартинели (2010).

¹⁷⁷ Слободан Антонић, „Модернизација“, у: *Социолошки речник* (уредили А. Мимица и М. Богдановић), Завод за уџбенике, Београд, 2007, стр. 330 (Цитирано као: С. Антонић (2007)).

¹⁷⁸ У. Шуваковић (2013), 58.

¹⁷⁹ А. Мартинели (2010), 17.

Кроз протекле деценије изучавања модернизације као појаве и процеса, изведена су два схватања самог појма. Прво, уже схватање је редуccionистичко и односи се на научну и техничко-технолошку модернизацију и на модернизацију система образовања и здравствене заштите. Друго, шире схватање тиче се свих сегмената друштва, али то не значи да ће се процес модернизације одвијати истовремено.¹⁸⁰ Када је реч о ужем и ширем схватању модернизације, треба поменути и њену обухватност, односно парцијалне и глобалне домете. То значи да се модернизација може односити само на један сегмент друштва или пак на промену целокупног друштвеног система.¹⁸¹ Стога се о модернизацији може говорити као о глобалном процесу. Такође, модернизацију можемо посматрати кроз два модела: ендогени и егзогени модел. Први се односи на промене унутар друштвеног система, док потоњи истиче спољне чиниоце који покрећу актере друштвених промена.¹⁸²

Сложени процеси преласка из традиционалног у модерно или индустријско друштво праћени су политичком модернизацијом, која има за циљ да промени „политички систем као саставни део општег система транзиције“.¹⁸³ Говорећи о политичкој модернизацији (*eng. Political Modernization*), у литератури се сусрећемо са пет различитих типова: 1) спонтана и ограничена; 2) опонашајућа; 3) форсирана; 4) делимична; и 5) слепа или тоталитарна модернизација. С обзиром на то да се процес политичке модернизације одвија у дужем временском периоду, примећено је да се друштво у том периоду суочава са кризама, као што су: 1) криза идентитета; 2) криза легитимности; 3) криза учешћа; 4) криза продора; и 5) криза дистрибуције.¹⁸⁴ У контексту политичке модернизације треба имати у виду и два типа политичких реформи: 1) конзервативни и 2) либерални тип. Први тип повезује модернизацију и политичке институције, али не инсистира на демократичности, већ је у фокусу добра организација и способност прилагођавања променљивим социјалним циљевима. Предуслови за успешност конзервативне реформе су: стабилан политички режим, легитимна десна партија, идеологија и политичка и економска подршка. С друге стране, либерални тип реформи подразумева: стабилну економију, раст образовања и појаву средње класе. За либерале је важан дијалог између власти и становништва, што надаље доприноси организацији и управљању. Другачије речено, за њих је важна укљученост грађана у систем представничке демократије.¹⁸⁵ У контексту самог схватања модернизације и њених домета, односно историјског развоја процеса модернизације, Алберто Мартинели је извео 13 суштинских аспеката тог процеса, од индустријализације и развоја науке и технологије, преко трансформације друштвених структура и система до политичких и економских промена. Мартинели као важан аспект наводи и демократизацију институција и развој масовне културе, што је, дакле, један од суштинских аспеката процеса модернизације.¹⁸⁶ Треба напоменути да однос између политичке модернизације и демократизације није једноставан и једнозначан, поготову уколико направимо паралелу између процеса модернизације у западним политичким системима и процеса „парцијалне модернизације“ у тоталитарним системима, попут стаљинистичког система у Совјетском Савезу. Међутим, истраживања су показала да је процес

¹⁸⁰ Урош Шуваковић, „Транзиција и модернизација“, *Српска политичка мисао*, Vol. 41, бр. 3, 2013, стр. 58 (Цитирано као: У. Шуваковић (2013)).

¹⁸¹ Предраг Терзић, Тијана Перић Дилигенски, „Модернизација: одређење појма и појавни облици“, *Култура полиса*, Vol. 14, бр. 2, 2017, стр. 424 (Цитирано као: П. Терзић, Т. Перић Дилигенски (2017)).

¹⁸² А. Мартинели (2010), 35.

¹⁸³ Зоран Милошевић, *Политичка модернизација*, Институт за политичке студије, Београд, 2010, стр. 17-18 (Цитирано као: З. Милошевић (2010)).

¹⁸⁴ Мартинели указује да тамо „где време и секвенце модернизације не напредују постепено, доводе у питање могућност успеха читавог процеса“. А. Мартинели (2010), 65-68.

¹⁸⁵ З. Милошевић (2010), 20-21.

¹⁸⁶ Видети више: А. Мартинели (2010), 21-22, 179-199.

модернизације крајем 20. века у значајном броју држава праћен суштинским порастом демократских система.¹⁸⁷

Имајући претходно наведено у виду, увиђамо да је политичка модернизација сложен процес, те се као такав може дефинисати на више начина. Професор Љубиша Деспотовић издваја пет одређења овог појма за која сматра да су кључна. Прво, политичка модернизација је „прилагођавање система за постизање економских и политичких циљева“. Друго, политичка модернизација је „процес проширивања капацитета за ношење јавних функција“. Треће, политичка модернизација је „процес преображаја традиционалног у модерно друштво“. Четврто, политичка модернизација је „процес успостављања националне државе“. Пето, политичка модернизација је виђена као „демократски развој друштва“.¹⁸⁸ Мартинели политичком модернизацијом дефинише „процесе трансформације политичких институција и односа који су заједнички дубоко различитим политичким системима“, као и „процес формирања модерне националне државе уз то везане за јачање државних апарата и повећање способности владе да управља јавним пословима, контролише друштвене напетости и тежи политичким стратегијама од 'националног интереса', затим повећање степена диференцијације и интеграције институција које чине део политичке сфере и развој једнакости међу грађанима“.¹⁸⁹ Такође, политичка модернизација претпоставља: 1) проширење територије и ширење административно-политичких граница, образовање националних или федералних држава, као и оснаживање централне власти уз истовремену поделу власти на законодавну, извршну и судску; 2) способност државе да изврши структуралне промене у економији, политици, социјалној сфери, уз истовремено очување стабилности друштва; 3) важан аспект политичке модернизације је укључивање широких народних маса у политичке процесе (макар посредством избора); 4) формирање политичке демократије уместо популистичке управе.¹⁹⁰ У том контексту, важно је напоменути да политичка модернизација, осим политичке, социјалне и културне трансформације, означава и трансформацију „политичког менталитета једног народа од традиционалног према модерном типу политичког организовања“.¹⁹¹

Приликом анализе процеса политичке модернизације једног друштва важно је да у обзир узмемо политичку културу и политички менталитет тог друштва, будући да од тога зависи динамика модернизације и успешност самог процеса. Другачије речено, процес политичке модернизације зависиће од воље и жеље једног друштва да се модернизује. Уколико се на тренутак осврнемо на тезу Клауса Офеа (*Claus Offe*) о „дефициту модерности“¹⁹², који је пропорционалан степену модернизације структуралних подсистема друштва, увидећемо да је Србија еклатантан пример. Наведено се осликава у неравномерном историјском развоју српског друштва, које је сву енергију потрошило на модернизацију националне државе, занемаривши цивилно друштво. Тако су бирократија и политичка елита преузеле водећу улогу модернизације Србије, што је са становишта народа углавном доживљавано као „туторска или ауторитарна модернизација“.¹⁹³ Реч је о облику модернизације која се одвија у контексту предмодерног

¹⁸⁷ А. Мартинели (2010), 27, 197-198.

¹⁸⁸ Љ. Деспотовић (2020), 26-27.

¹⁸⁹ А. Мартинели (2010), 27-28.

¹⁹⁰ З. Милошевић (2010), 22.

¹⁹¹ Љ. Деспотовић (2020), 28.

¹⁹² Клаус Офе, *Модерност и држава*, Филип Вишњић, Београд, 1999 (Цитирано као: К. Офе (1999)).

¹⁹³ Љ. Деспотовић (2020), 29-30.

друштва, спроводи се на ауторитаран начин и захвата само један део друштва, занемарујући потребу за демократским променама политичке и друштвене сфере.¹⁹⁴

Претходну аргументацију допунићемо још једном појмовном и идејном разликом коју је извео професор Деспотовић, а тиче се модернизације, са једне стране и позападњачења, са друге стране. Наиме, професор Деспотовић наводи да политичка модернизација представља „процес структуралног усклађивања предмодерних, дакле, традиционалних друштава структури и функционалном моделу модерних друштава западног типа“.¹⁹⁵ Са друге стране, позападњачење је идеолошки појам који „крије геополитичке мотивације у којима се под маском модернизације, а у режији домицилних политичких елита, покушава извршити цивилизацијска конверзија друштва незападног типа у цивилизацијски круг Запада“.¹⁹⁶ Наведено се посебно осликава у контактним зонама између друштава незападног типа са оним друштвима која су несумњиво западног типа.

На основу свега наведеног изводимо следећу дефиницију:

Политичка модернизација је процес промене традиционалног у модерно друштво, које ће у оквирима успостављене националне државе, са неопходним капацитетима за вршење јавних функција, постизање економских и политичких циљева и превазилажење насталих криза, градити демократске структуре државе и друштва.

2.2.3. Глобализација

Почевши од етимолошког порекла, реч *глобализација* је латинског порекла чија је основа реч *globus* – лопта/кугла. Нешто сложенија промишљање о самом појму наводи нас на закључак да се глобализација тиче глобалног или светског, односно да глобализација као процес доводи до стварања *глобалног*. Самим тим треба да постоји и идеја као основа и смерница процеса глобализације, односно идеја о успостављању *глобалног*. Реч је о глобализму као идеологији, која сумира све идеје и смернице процеса глобализације. Дакле, можемо говорити о тријади појмова: глобализам-глобализација-глобални поредак (односно Нови светски поредак). Према Урлиху Беку (*Ulrich Beck*), глобализам је „идеологија владавине светског тржишта, идеологија неолиберализма“, то јест, „наставак монокаузалности и економицизма, редуковања мултидимензионалности глобализације само на јенду, економску димензију, која се замишља линеарно. (...) Ово подразумева истински империјализам економије, где компаније захтевају основне услове под којима оне могу да оптимизују своје циљеве“.¹⁹⁷ За професора Зорана Аврамовића, глобализам је „идеологија националне дезинтеграције“ која се „залаже за редефиницију основних начела националног идентитета, националног јединства, националне слободе и аутономије и националне државе као њене политичке форме“.¹⁹⁸ Дакле, глобализам је идеологија Новог светског поретка. Синтагму *Нови светски поредак* употребио је амерички председник Џорџ Буш Сениор (*George H. W. Bush*) у периоду америчког хладноратовског тријумфализма чиме је указао на нови правац светске политике на челу са Сједињеним

¹⁹⁴ Љ. Деспотовић (2022), 139.

¹⁹⁵ Љ. Деспотовић (2019), 422-423.

¹⁹⁶ *Ibid.*, 423.

¹⁹⁷ Ulrich Beck, *What is Globalization?*, Polity Press, Cambridge, 2000, p. 9; Цитирано према: У. Шуваковић (2015), 42.

¹⁹⁸ Зоран Аврамовић, *Образовање у токовима друштва знања*, Завод за уџбенике, Београд, 2013, стр. 179-180 (Цитирано као: З. Аврамовић (2013)).

Америчким Државама. Према томе, наведена синтагма означава практичан покушај САД да наметну политичке, културне, друштвене и привредне вредности остатку света, штитећи своје националне политичке, економске и војне интересе.¹⁹⁹

На овом месту, пре него што кренемо у даљу експликацију појма и процеса глобализације, требало би да укажемо укратко на разлику између „међународног“ и „глобалног“. Према Лесли Склер (*Leslie Sklair*), међународно се базира на постојећем систему националних држава, док глобално означава „појаву процеса и система друштвених односа који нису засновани на систему националних држава“.²⁰⁰ Осим тога, према запажању Дагласа Келнера (*Douglas Kellner*) појам *глобализације* користи се да замени старије дискурсе попут „империјализма“ и „модернизације“. Келнер сматра да је *глобализација* између наведена два дискурса, империјализма као негативног и модернизације као позитивног, површински неутралан дискурс, који као такав прикрива вредносне компоненте наведена два дискурса. Управо како и Келнер примећује, *глобализација* као замена за „империјализам“ може одвратити нашу пажњу са доминације развијених над неразвијеним земљама.²⁰¹ У претходном делу рада написали смо да је модернизација глобални процес, те тако сада можемо рећи да је глобализација „основно обележје савремене епохе и једна од највидљивијих последица модерне“.²⁰² У Гардијану (*Guardian*) 4. јануара 1994. године појавио се текст политичког аналитичара Џона Греја (*John Gray*) у ком пише следеће:

„Реторика глобализације је опасна зато што циљ демократског политичког живота своди на маргинална прилагођавања у менаџменту тржишних институција. Тиме она политички процес затвара пред питањима доприноса тржишних институција задовољењу људских потреба... (Успешна опозиција) мора довести у питање овај модел и указати на пустош коју заједницама доносе политике које немају никаког оправдања, осим сумњиве тврдње да нам их намеће неумољиви историјски процес“.²⁰³

Подељена су мишљења када је реч о првом помињању појма, односно почетку самог процеса глобализације. Према *Le Grand Robert de la langue française* глагол *globaliser* – глобализовати, употребљавао се половином шездесетих година прошлог века, што је седамнаест година раније у односу на тврдње да је професор Теодор Левит (*Theodor Levitt*) први употребио појам „глобализација“ 1983. године. У појединим радовима глобализација је названа „концептом деведесетих“²⁰⁴, што показује колико је тешко временски одредити настанак самог појма и његову прву употребу. Не можемо занемарити и Меклуанову (*Marshall McLuhan*) идеју о „глобалном селу“, коју је изнео у књизи „*Explorations in Communication*“ 1960. године, а која је имала значајан утицај на даљи развој идеја о *глобализацији* и *глобалном*.²⁰⁵ Исто тако постоје и различита мишљења о почетку процеса глобализације. Један од водећих светских стручњака Имануел Волерстин (*Immanuel Wallerstein*) наводи да се из већине истраживања може схватити да је то процес који почиње деведесетих година. Међутим, Волерстин наводи да процеси који имају везе

¹⁹⁹ У. Шуваковић (2015), 41.

²⁰⁰ Лесли Склер, „Ривалска схватања глобализације“, у: *Глобализација: мит или стварност* (пр. Владимир Вулетић), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 32 (Цитирано као: Л. Склер (2003)).

²⁰¹ Даглас Келнер, „Глобализација и постмодерни заокрет“, у: *Глобализација: мит или стварност* (пр. Владимир Вулетић), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 61-62 (Цитирано као: Д. Келнер (2003)).

²⁰² А. Мартинели (2010), 150.

²⁰³ *Guardian*, 4 January 1994, p. 18, цит. пре. Алан Скот, „Глобализација: друштвени процес или политичка реторика?“, у: *Глобализација: мит или стварност* (пр. Владимир Вулетић), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 73 (Цитирано као: А. Скот (2003)).

²⁰⁴ Л. Склер (2003), 32.

²⁰⁵ Edmund Carpenter, Marshall McLuhan (ed.), *Explorations in Communication: An Anthology*, Beacon Press, Boston, 1960 (Цитирано као: Е. Carpenter, М. McLuhan (1960)).

са глобализацијом трају више од 500 година и томе додаје да су два временска оквира значајна за анализу самог процеса, од 1450. године или од 1945. године.²⁰⁶ Ентони Гиденс (*Anthony Giddens*) сматра да је процес глобализације отпочео након рушења Берлинског зида и урушавања комунизма, што професор Урош Шуваковић оспорава, наводећи да је „глобализација законит друштвени процес, који се прогресивно развијао током људске историје“, односно, професор Шуваковић сматра да су друштвене појаве производ дугих и сложених процеса кроз историју. Са тим у вези, шире схватање глобализације указује да тај процес почиње са „првим облицима груписања људи“.²⁰⁷ Уже схватање глобализације указује да је то друштвени процес повезивања људи на глобалном нивоу, који је омогућен научним и технолошким напретком и друштвено-политичким променама, особито након рушења Берлинског зида.²⁰⁸ Према Дејвиду Хелду, глобализацију можемо схватити као „ширење, продубљивање и убрзавање светске међузависности у свим аспектима модерног друштвеног живота“.²⁰⁹ Алберто Мартинели, пак, сматра да је глобализација:

„скуп повезаних појмова који подразумевају ширење економских, друштвених, културних и политичких активности које повезују и међуповезују државе и друштва савремене светске заједнице, што као последицу има интензивирање њихове међузависности и раст свести и ономе што се дешава“.²¹⁰

Глобализација се у већини истраживања своди на анализу економских и културолошких аспеката, са фокусом на транснационалне корпорације, невладине организације и мас-медиие.²¹¹ Уколико погледамо економски удео транснационалних компанија на глобалном нивоу, видећемо да су оне економски моћније од већине земаља на свету, што недвосмислено говори о њиховој глобалној улози и све већој контроли над мас-медииима и невладиним организацијама.²¹² У прилог економском аспекту глобализације иде и мишљење хиперглобалисте Кеничиа Омае (*Kenichi Ohmae*), који наводи да је глобализација нова ера у којој су људи све више „субјект који је дисциплинован глобалним тржиштем“.²¹³ Осим тога, хиперглобалисти сматрају да су националне државе неприродне и неодрживе у глобалној економији, односно да економска глобализација доприноси денационализацији, најпре економских, али и других сегмената националне државе. Другачије речено, економска и политичка моћ доживљава денационализацију и постаје распршена тако да „националне државе све више постају врста транснационалних организација

²⁰⁶ Имануел Волерстин, „Глобализација или период транзиције? – поглед на дугорочна кретања светског система“, у: *Глобализација: мит или стварност* (пр. Владимир Вулетић), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 92-93 (Цитирано као: И. Волерстин (2003)).

²⁰⁷ У. Шуваковић (2015), 31.

²⁰⁸ *Ibid.*, 33.

²⁰⁹ Дејвид Хелд, „Дебате о глобализацији“, у: *Глобализација: мит или стварност* (пр. Владимир Вулетић), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 48 (Цитирано као: Д. Хелд (2003)).

²¹⁰ А. Мартинели (2010), 150.

²¹¹ Peter Willetts, „Transnational Actors and International Organizations in Global Politics“, in: *The Globalisation of World Politics* (eds. J. B. Baylis and S. Smith), Oxford University Press, Oxford and New York, 2001, pp. 356-383 (Цитирано као: P. Willetts (2001)); Carolina Matos, „Globalization and the mass media“, in: *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Globalization* (ed. George Ritzer), Oxford, 2012 (Цитирано као: C. Matos (2012)).

²¹² Andrea Murphy, Eliza Haverstock, Antoine Gara, Chris Helman, Nathan Vardi, „Global 2000: World’s largest public companies“, *Forbes*, May 13, 2021; Jo Adetunji, „Who is more powerful – states or corporations?“, *The Conversation*, July 10, 2018; In Song Kim, Helen V. Milner, „Multinational Corporations and their Influence Through Lobbying on Foreign Policy“, in: *Global Goliaths: Multinational Corporations in a Changing Global Economy*, The Brookings Institution, Washington, 2021, pp. 497-536 (Цитирано као: I. S. Kim, H. V. Milner (2021)); Ј. Склер (2003), 35-36.

²¹³ Kenichi Ohmae, *The End of the Nation State: The Rise of Regional Economies*, HarperCollinsPublishers, London, 1996 (Цитирано као: К. Ohmae (1996)); Д. Хелд (2003), 48.

за управљање економским пословима“.²¹⁴ Уколико сагледамо либерално-економски приступ глобализацији, према коме је допуштена друштвена неједнакост, увидећемо да такав вид глобализације није у складу са схватањем демократије и демократске идеје о једнакости и једнаким шансама за развој појединачних потенцијала.²¹⁵ Са друге стране, скептици попут Пола Херста (*Paul Hirst*) и Грејема Томпсона (*Grahame Thompson*) сматрају да је опсег савремене глобализације прецењен, те да је моћ националних држава важна за регулисање међународних економских токова.²¹⁶ Скептици томе додају да „снаге које воде интернационализацији зависе од регулаторне моћи националних влада“, које би требало да осигурају континуирану економску либерализацију. Дакле, према скептицима, „влада нису пасивне жртве интернационализације“ већ су оне „њени главни архитекти“.²¹⁷ Најзад, трансформационисти попут Ентони Гиденса сматрају да је глобализација централна покретачка снага друштвених, економских и политичких промена које обликују друштва и глобални поредак.²¹⁸ Осим тога, Гиденс сматра да индивидуализација, схваћена као присила на појединца да живи рефлексивније и отвореније ка будућности, иде раме уз раме са глобализацијом.²¹⁹ Националне државе морају да се прилагоде процесу глобализације и новим светским околностима где не постоји подела на унутрашњу и спољашњу политику. Савремена глобализација је повезана са „трансформацијом или раскидањем односа између суверенитета, територијалности и државне моћи“, односно она „реконструише моћ, функције и ауторитет националних влада“.²²⁰

2.3. Демократизација као процес

Демократизација је сложен процес који има више својих фаза и захтева испуњење основних услова за успостављање демократије. Процес демократизације има своју предизборну, изборну и постизборну фазу, с тим да су прва и потоња фаза сложене и дугог трајања. У своја три основна корака, демократизација подразумева окончавање недемократског режима, успостављање демократског и напослетку консолидацију демократског система. Суштина, односно основни услови који треба да буду испуњени у процесу демократизације подразумевају слободне, поштене и отворене изборе.²²¹ Талас демократизације је „скуп транзиција од недемократских ка демократским режимима“.²²² Под тим подразумева и либерализацију, односно делимичну демократизацију политичких система. Самјуел Хантингтон у свом раду „Democracy’s

²¹⁴ Д. Хелд (2003), 51-52.

²¹⁵ Џејмс Мителман, „Динамика глобализације“, у: *Глобализација: мит или стварност* (пр. Владимир Вулетић), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 168 (Цитирано као: Џ. Мителман (2003)).

²¹⁶ Paul Hirst, Grahame Thompson, „The Future of Globalization“, *Cooperation and Conflict: Journal of the Nordic International Studies Association*, Vol. 37, No. 3, 2002, pp. 247–265 (Цитирано као: P. Hirst, G. Thompson (2002)); Пол Хирст, Грејем Томпсон, „Глобализација – неминован мит?“, у: *Глобализација: мит или стварност* (пр. Владимир Вулетић), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 112-128 (Цитирано као: П. Хирст, Г. Томпсон (2003)).

²¹⁷ Д. Хелд (2003), 52-53.

²¹⁸ Е. Гиденс (1998).

²¹⁹ Према Гиденсу, суочавање са отвореном будућношћу значи „стварање сопственог идентитета“, што је другачије у односу на пуко преузимање идентитетских основа из културе и традиције. Ентони Гиденс, „Свет који нам измиче: прво предавање“, у: *Глобализација: мит или стварност* (пр. Владимир Вулетић), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 151 (Цитирано као: Е. Гиденс (2003)).

²²⁰ Д. Хелд (2003), 55, 57.

²²¹ С. Хантингтон (2004), 15, 94.

²²² *Ibid.*, 20; Samuel P. Huntington, „Democracy’s Third Wave“, in: *Journal of Democracy*, Vol. 2, No.2, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1991, pp. 12-34 (Цитирано као: S. Huntington (1991)).

Third Wave“, а потом и у књизи „Трећи талас“ (*The Third Wave*) из 1991. године разматра процес демократизације и наводи три његова таласа.

Табела 3. Таласи демократизације

Први, дуги талас демократизације	1828-1926.
Први реверзивни талас	1922-1942.
Други, кратки талас демократизације	1943-1962.
Други реверзивни талас	1958-1975.
Трећи талас демократизације	1974-

Извор: С. Хантингтон (2004), 22.

Први талас демократизације почиње у 19. веку, када се у наведеним историјским условима постиже врхунац тог процеса. Први реверзивни талас јавља се у међуратном периоду и представља период удаљавања од демократије. Светски догађаји и економска ситуација тридесетих година одразила се на пад демократије и успон ауторитарних и тоталитарних режима. Други талас демократизације резултат је дешавања на фронту, будући да почиње током трајања Другог светског рата, након што силе Савезнице окупирају, а потом и уводе демократске институције у Западној Немачкој, Аустрији, Италији, Јапану и Кореји. Други реверзивни талас јавља се касних педесетих и шездесетих година, управо у периоду када смо и лоцирали кризу демократије на Западу. Тада се бележи померање политичких режима ка ауторитаризму. Руперт Емерсон (*Rupert Emerson*) за годину „слома демократског конституционализма у новим земљама“ узима 1958.²²³ Од тада до средине седамдесетих година од 32 демократске земље, једна трећина земаља постале су ауторитарне.²²⁴ Узимајући у обзир мишљења да је економски развој услов за успостављање демократије, долазимо до тога да је разлог пада демократије шездесетих и седамдесетих година заправо „неприкладност демократије у сиромашним земљама“, због чега се предност дала ауторитаризму.²²⁵ Трећи талас демократизације такође можемо пратити паралелно са догађајима на међународној политичкој сцени. Наиме, процес отпочиње у јужној Европи, затим у Латинској Америци, да би крајем осамдесетих, паралелно са рушењем Берлинског зида и дисолуцијом Совјетског савеза отпочео и у комунистичким земљама, особито оним на постсовјетском простору.²²⁶ Тријумф либерализма и нови талас демократизације пробудио је оптимизам у западном свету када је у питању будућност демократије, док су догађаји на Балкану деведесетих година одложили процес демократизације балканских земаља за десет година.

Немачки теоретичар Класу фон Бејме (*Klaus von Beyme*) наводи четири таласа демократизације. Према Бејмеу, први талас демократизације почиње након Првог светског рата у Западној Европи где долази до промене уставних монархија у републике и на простору бивших царевина Аустро-Угарске, Руске и Османске, где су настајале нове државе. Други талас

²²³ Цитирано према: С. Хантингтон (2004), 24.

²²⁴ *Ibid.*, 25.

²²⁵ *Ibid.*, 29.

²²⁶ Карактеристично за трећи талас демократизације јесте да се трансформација одвијала у пет главних фаза, од појаве реформатора до тога да исти ти реформатори верују у демократију и демократизацију. Више о томе: С. Хантингтон (2004), 22-29, 102-115.

демократизације Бејме ситуира у период након Другог светског рата у бившим колонијама и фашистичким државама. Трећи талас демократизације почиње седамдесетих година, када долази до успостављања демократских поредака у Шпанији, Португалу и Грчкој. И, најзад, четврти талас демократизације се крајем осамдесетих година као последица дисолуције Совјетског Савеза на простору Источне Европе.²²⁷

Као што смо видели, од првог таласа демократизације до данас, тај процес није линеаран и не креће се континуирано узлазном кривом, већ у периодима успона и падова достиже одређене домете и постиже одређене исходе. Процес као такав је динамична категорија и зависи од бројних фактора, које бисмо ситуирали у две категорије: унутрашњи и спољашњи фактори. Када је реч о унутрашњим факторима, они се односе на државу која се демократизује, *објекту демократизације*. У том случају у обзир узимамо стање политичког система, економију, привреду, грађанску политичку културу и слично. Такође, битан унутрашњи чинилац јесте број и снага присталица демократије и демократизације, односно њихова способност да насупротив оних група које се противе демократији, изведу процес демократизације до краја. Што је више продемократских присталица у власти, веће су шансе да процес демократизације отпочне и да дође демократске консолидације. Када је реч о спољашњем фактору, треба говорити о демократским земљама које подстичу демократизацију недемократских система, то јест, реч је о државама које демократизују, *субјектима демократизације*. У том случају у обзир узимамо подстицајне методе: политичке, економске, образовне, културне и слично, али и покушавамо да препознамо стварну намеру тих земаља. Дакле, треба препознати да ли је циљ спровођење и окончање процеса демократизације и успостављање демократског поретка или пак контролисано и успорено демократизовање земље, без намере да се процес оконча успостављањем демократског поретка.

У литератури се сусрећемо са бројним ставовима о томе који елементи конституишу демократију, међутим постоје четири основна критеријума помоћу којих можемо разликовати демократске од недемократских власти. Реч је о: изворним критеријумима, отворености, одржавању избора и постојању институционализоване неизвесности.²²⁸ Роберт Дал наводи седам услова погодних за полиархију, односно за спровођење процеса демократизације: 1) историјски следови, 2) друштвеноекономски поредак, 3) ниво друштвеноекономског развоја, 4) једнакости и неједнакости, 5) поткултурни плурализам, 6) доминација стране силе и 7) уверења политичких активиста.²²⁹ Хантингтон издваја низ променљивих које доприносе демократизацији, а ми ћемо издвојити само неколико: 1) висок ниво економског богатства; 2) тржишна економија; 3) економски развој и друштвена модернизација; 4) снажна средња класа; 5) друштвени плурализам; 6) развој политичког надметања; 7) утицај продемократске стране силе; 8) традиција поштовања закона и индивидуалних права; 9) друштвена хомогеност; 10) сагласност о политичким и друштвеним вредностима и тако даље.²³⁰ У зависности од државе и државног система, те

²²⁷ Klaus von Beyme, *Systemwechsel in Osteuropa*, Suhrkamp-Taschenbuch Verlag, Frankfurt, 1994. Цитирано према: В. Павловић (2002), 109.

²²⁸ Х. Линц, А. Степан (1998); Huan Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, Colorado, 2000 (Цитирано као: Н. Linz, (2000)); Р. Дал, (1997а); Robert Dahl, *On Democracy*, Yale University Press, New Haven/London, 1998 (Цитирано као: R. Dahl (1998)); Р. Дал, (1999); Ђовани Сартори, *Демократија- шта је то?*, ЦИД, Подгорица, 2001; Вучина Васовић, *Савремене демократије I-II*, Службени гласник, Београд, 2012; З. Стојиљковић, (2011).

²²⁹ Р. Дал (1997), 213-215.

²³⁰ С. Хантингтон (2004), 37-38.

политичке традиције и друштвене културе, разликоваће се узроци демократизације, што говори о сложености самог процеса.

Посматрајући три наведена процеса демократизације, Хантингтон закључује да су примарни узроци првог таласа демократизације били економски и друштвени развој. Други талас узрокован је политичким и војним чиниоцима, што се огледа у савезничком наметању демократије Западној Немачкој, Италији, Јапану, Аустрији и Јужној Кореји и у процесу деколонизације након ког већина нових држава постају демократске.²³¹ Трећи талас, пак, има више својих образаца. Циклични образац тицао се оних земаља у којима су се смењивали демократски и ауторитарни системи, посебно у Јужној Америци. Други образац је заправо други покушај земаља са ауторитарним системом да пређу у демократски. Трећи образац је образац прекинуте демократије, која се тиче оних земаља које су успоставиле демократски систем, али је услед различитих нестабилности и неповољних околности повремено обустављан. Четврти образац односи се на „директан прелаз“ са стабилног ауторитарног на стабилан демократски систем. Пети образац је деколонизациони образац у ком демократске земље намећу демократију својим колонијама.²³² Имајући све наведено у виду, Хантингтон издваја узроке трећег таласа демократизације: 1) продубљивање проблема легитимности ауторитарних система; 2) глобални економски раст; 3) трансформација цркава, њихово залагање за друштвене, економске и политичке реформе и противљење ауторитаризму; 4) промене политика спољних фактора, на првом месту САД; 5) примери првих транзиција трећег талас помоћу средстава комуникације промовисани као подстицајни пример другим земљама које су настојале да промене режим.²³³

Роберт Дал пише о демократском процесу и критеријумима његовог успостављања, полазећи од претпоставке да идеалан демократски поредак никада неће постојати у стварности. Наиме, он издваја неколико критеријума демократског процеса који представљају стандард: (1) ефективно учествовање, (2) једнакост при гласању у одлучујућој фази, (3) просвећена обавештеност, (4) контрола питања на дневном реду и (5) укљученост у *demos*.²³⁴ Уколико би ови критеријуми били реализовани у пракси, то би био савршен демократски процес на челу са савршеном демократском владом.²³⁵ Данашњу ситуацију можемо да поистоветимо са неиспуњеним Даловим критеријумом контроле питања на дневном реду. Вишевековни континуитет спољнополитичке контроле, некада градова-полиса, данас националних држава делује према сличној методологији, само под различитим, временски прилагођеним, процедурама. Као што је Филип II Македонски, након победе над Атињанима код Херонеје у 4.

²³¹ С. Хантингтон (2004), 39-40.

²³² *Ibid.*, 41-42.

²³³ С. Хантингтон (2004), 43-44; Видети опширније: 44-89.

²³⁴ Прво подразумева активно учествовање грађана у процесу доношења обавезујућих одлука о којима ће пре њиховог потврђивања износити своје мишљење, постављати питања, коментарисати и одлучивати „за или против“. Друго подразумева подједнако учествовање грађана и вредновање њиховог мишљења у одлучујућој фази. С обзиром на то да грађани мишљење најчешће изражавају гласањем, овај критеријум подразумева једнакост у гласању. Треће подразумева да грађани имају подједнаке и одговарајуће могућности за изражавање и образлагање свог избора. Према томе, сваком грађанину треба омогућити подједнаке услове да се изрази, а могућност разумевања појаве о којој се одлучује зависи од личних способности сваког појединца. Са друге стране, Дал у том контексту говори о алтернативним процедурама доношења одлука које треба оценити према степену способности упознавања грађана са средствима за постизање личних или општих интереса, крајњим циљевима и евентуалним последицама усвојене политике. Четврто подразумева да грађани одлучују о категоризацији питања на дневном реду. То не значи да су они квалификовани да решавају сва питања, већ да могу да одлучују која су питања важнија и ко ће решавати та питања. Пето подразумева да сви одрасли грађани који подлежу основним (обавезним) колективним одлукама треба да чине *demos*. Р. Дал (1999), 180-205.

²³⁵ Више о томе: Р. Дал (1999), 180-187, 192-193, 204-205.

веку пре н. е., забранио атинској скупштини да доноси одлуке о спољној и одбрамбеној политици, остављајући им могућност да одлучују о многим другим питањима, исто тако Сједињене Државе на почетку 21. века, под плаштом демократизације и модернизације, одузимају кључну улогу националним државама, урушавајући њихов суверенитет, територијални интегритет и истински демократски поредак. Модерним националним државама остају на располагању институције за решавање других, особито локалних питања, док су егзистенцијална, спољнополитичка, одбрамбена, економска и привредна питања под контролом Сједињених Држава, којој та кључна питања за националне државе нису кључна.

Посебан сегмент у савременој литератури заузима постојање прелазних режима током деведесетих година прошлог века. Од распада старог тоталитарног режима до успостављања новог демократског система, држава се сусреће са три фазе: 1. крај аутократског режима, 2. институционализација демократије и 3. консолидација демократије.²³⁶ Дал, пак, у разматрању демократизације поставља две почетне димензије: политичко такмичење и право на учествовање.²³⁷ Са тим у вези, Дал наводи како је неопходно да процес демократизације пратимо кроз историјске преображаје, попут преласка из хегемоније и такмичарске олигархије у приближно полиархију. Тај процес је спровођен током 19. века на Западу. Следећа фаза је процес преласка из приближне-полиархије у пуну полиархију. Реч је о наставку процеса у Европи који траје око три деценије, на прелазу из 19. у 20. веки, до Првог светског рата. Трећа фаза тиче се демократизације пуних полиархија. Дал ову фазу ситуира у период прогреса демократске државе благостања након Велике депресије. Иако прекинут Другим светским ратом, овај процес се обновио крајем шездесетих година прошлог века, на крилима захтева за демократизацијом социјалних институција.²³⁸

Демократизација као и сваки други процес може да има ометајуће факторе, који ће је успорити или пак потпуно прекинути. Хантингтон види три категорије потенцијалних сметњи и/или снага за демократизацију и то: политичку, културну и економску. Прво, као потенцијалну политичку сметњу, он види недостатак демократског искуства. Како наводи, од 1974. до 1990. године дошло је до демократизације у војним режимима, једнопартијским системима и личним диктатурама, али до потпуне демократизације није дошло у комунистичким једнопартијским државама које су настале након домаћих револуција. Наводећи пример Југославије, Хантингтон издваја Словенију и Хрватску као земље у којима су се одвијали демократски покрети, док са друге стране југословенску комунистичку револуцију поистовећује са „српском револуцијом“, те самим тим доводи у питање могућност демократије у Србији.²³⁹ Друго, постојање антидемократске културе може бити ометајући фактор за демократизацију. С тим у вези, постоје мишљења да је демократија могућа само у западној култури, што искључује све „не западне“ културе. То се одражава свакако на Балкан, особито Србију, будући да Хантингтон указује да је ова област била у највећем делу под влашћу Отоманске империје и да су преовлађујуће религије православље и ислам, а не западно хришћанство. На овом месту очигледно долази до преплитања познатог Хантингтоновог дела „Сукоб цивилизација“, које недвосмислено говори о подели хришћанства на Западну цивилизацију и православну цивилизацију. Хантингтон се позива на Вилијема Валаса (William Wallace), који је повукао политичку линију од Балтика, преко источне Европе, раздвајајући Украјину на западну католичку и источну православну, до Југославије, где Словенија и Хрватска остају на западној страни, а остале југословенске републике према тој

²³⁶ С. Хантингтон, (2004), 36.

²³⁷ Р. Дал (1997), 15.

²³⁸ Р. Дал (1997), 20.

²³⁹ С. Хантингтон (2004), 225-226.

подели припадају источној страни. Имајући то у виду, Хантингтон каже да та линија „може раздвојити оне области у којима ће се демократија укоренити од оних у којима неће“.²⁴⁰ Треће, сиромаштво је главна препрека демократском развоју. Стога Хантингтон истиче да „будућност демократије зависи од будућег економског развоја“.²⁴¹

2.3.1. „Глобалност“ демократизације

Демократизацију можемо посматрати у ширем друштвеном, политичком и социјалном оквиру, што указује да је *глобалност* битно обележје тог процеса. Тако од демократизације државе и друштва долазимо до демократизације међународне политике и односа на глобалној политичкој сцени. У том контексту лоцирамо сложену везу између демократизације и глобализације на најмање два нивоа: 1) ниво државе и 2) ниво међународних организација (наддржавне заједнице). Када је реч о односу демократизације и глобализације, мишљења су подељена од тога да је реч о два компатибилна процеса до тога да глобализација представља претњу по опстанак демократије.²⁴² Мишљења смо да глобализација као припадајући елемент следеће тријаде: глобализам-глобализација-нови светски поредак, представља претњу по демократију и демократске капацитете државе и друштва. Штавише, глобализација и стварање наддржавних заједница релативизују суверенитет држава, због чега од половине XX века можемо говорити о поствествалском поретку. Уз то, Роберт Дал је писао о међународним организацијама које делују као „полу-суверене, екстремно утицајне и потпуно недемократичне“.²⁴³

Један од истакнутијих заступника демократизације међународне политике је Дејвид Хелд (*David Held*), који је успоставио космополитски модел демократије. Хелдова основна идеја тиче се успостављања поретка у ком ће грађани моћи да остваре аутономију, те да одлучују о стварима које се тичу њихових живота. Реч је о систему „демократске владавине који настаје из разноврсних услова и међуповезаности људи и нација, систем који је таквом стању ствари прилагођен“.²⁴⁴

Табела 4. Космополитски модел демократије Дејвида Хелда

1.	Глобални поредак се састоји од вишеструких и међусобно испреплетених система моћи који укључују: тело, добробит, културу, цивилна удружења, економију, односе принуде и организовано насиље, правне односе и регулацију. Разлог за успостављање космополитске демократије произилази из постојања и потребе за ограничавање ових различитих система моћи, који иначе стварају међуповезаност различитих народа и нација.
2.	Космополитски модел подразумева да све групе и удружења имају способност и право на самоодређење, које може да се дефинише као приврженост начелу аутономије, тј. скупу права и обавеза које је конституишу. Ове групе права и обавеза прожимају све системе моћи и могу да се сврставају у следеће категорије: здравствена, социјална, културна, грађанска, економска, миротворна и политичка.

²⁴⁰ С. Хантингтон (2004), 228-229.

²⁴¹ *Ibid.*, 237.

²⁴² Ф. Канингам (2003), 328, 335.

²⁴³ Р. Дал (1997).

²⁴⁴ Д. Хелд (1997), 167.

	Узете заједно, оне формирају основу правног поретка – демократског космополитског права.
3.	Усвајање правних принципа који ограничавају облик и домашај индивидуалног и колективног делања у организацијама и удружењима државе, економије и цивилног друштва. Усвајање одређених стандарда који важе за све грађане – које ниједан политички режим или удружење не може легитимно да крши.
4.	Стварање и примена закона, у том оквиру, може да се врши на низу различитих места и нивоа, упоредо са ширењем утицаја регионалних и међународних судова који врше надзор и контролу власти.
5.	Одбрана права на самоодређење, стварање заједничке структуре политичког делања и очување „демократског добра“ – представљају најопштије колективне циљеве. Приврженост демократској аутономији означава како програм дугорочних промена тако и програм остваривања најважнијих циљева, у чијем средишту се налази промена социјалних услова свих оних који живе у приликама које им радикално онеомгућавају равноправно учешће у јавном животу.
6.	Из тога следе јасни принципи социјалне правде: <i>modus operandi</i> производње, расподеле и експлоатације природних извора мора да доприноси и да буде у складу са демократским процесом и заједничком структуром политичког делања.
7.	Принцип непринудних, ненасилних односа руководеће је начело у решавању спорова; употреба силе мора да остане колективна опција која се примењује само у крајњем случају када се суочава са нападима који поништавају космополитско демократско право. Космополитска демократија може да оправда употребу силе, тек пошто су све друге форме преговарања и санкција исцрпљене – и то у случајевима претње међународној демократији и одбацивања демократских права и обавеза од стране тиранских режима, као и када су догађаји изван контроле одређених народа или актера (као што је распад државе).
8.	Људи могу да припадају различитим заједницама које снажно утичу на њихов живот, и сходно томе, да имају приступ различитим облицима политичке партиципације. Право грађанства се, у принципу, проширује тако да обухвата припаднике свих међусобно испреплетених политичких заједница, од локалних до глобалних.

Извор: Д. Хелд (1997), 314-315.

Дакле, Хелд претпоставља постојање глобалног поретка који се састоји од великог броја умрежених и испреплетених система и нуди космополитски модел демократије, као ограничавајући фактор различитих система моћи у међународним односима, који повезују народе. Дручагије речено, Хелд својим космополитским моделом настоји да прошири оквире демократије како би је припремио за процес глобализације државе и друштва, а да, при томе, сачува основне функције националне државе.

2.4. Мапирање и мерење демократије

Истраживање демократске транзиције и консолидације изискује одређивање критеријума које ћемо пратити током истраживања и степен испуњености тих критеријума како би једна држава могла да се сврста у категорију демократских држава, односно полиархија. Како су се теорије о демократији развијале, а са њима емпиријски приступи и развој демократије у практичном животу држава широм света, тако су се и критеријуми мерења демократије мењали и унапређивали. Опште право гласа, једнакост и слободе основни су параметри без којих не можемо ни да помислимо о демократији. Теоретичари политичких наука имали су различите приступе у изучавању и мерењу демократије, што смо потврдили кроз историјско-аналитичку генезу појма и вредности демократије. Многи аутори сматрају да број политичких партија одређује демократски политички систем, затим грађанске слободе, тип изборног система, постојање и поштовање изборних права и обавеза и слично. Роберт Дал је уложио напоре да издвоји неопходне услове за постизање полиархије, називајући их институцијама [Табела 5].

Табела 5. Неопходни услови за полиархију

Услови	Варијабле
1. Слобода формирања организација и удруживања	Слобода групне опозиције
	Артикулисање интереса путем удружених група
2. Слобода изражавања	Слобода штампе
3. Право гласа	Садашњи изборни систем
4. Право политичких вођа да се такмиче за подршку	Интереси артикулисани кроз политичке партије
	Партијски систем: квантитативно
	Слобода групне опозиције
	Садашњи изборни систем
5. Алтернативни извори информација	Слобода групне опозиције
	Слобода штампе
	Партијски систем: квантитативно
6. Слободни и праведни избори	Слобода групне опозиције
	Слобода штампе
	Садашњи изборни систем
	Партијски систем: квантитативно

7. Институције за стварање политике владе зависе од гласања и других облика изражавања преференција	Уставни статус садашњег режима
	Интересе агрегира законодавно тело
	Хоризонтална подела власти
	Садашњи статус законодавне власти

Извор: Р. Дал, (1997), 246-247.

Стварањем политичких институција које су између демократских и недемократских уређења, настају мешовити режими, најчешће у облику такмичарског ауторитаризма. Мешовите режиме карактерише, с једне стране, постојање демократских институција које се формално користе за освајање власти и, с друге стране, злоупотреба власти којом носиоци власти опструшу политичке противнике и јачају своју позицију. Такмичење формално постоји, али се у пракси спроводи неправедно и на штету опозиционих снага. Постојање демократског процеса, формално, али не и практично, отвара проблем прецизног одређења оквира мешовитих режима, као и препознавања кршења демократских принципа у пракси. У литератури, као основне индикаторе квалитета демократије, сусрећемо три димензије: процедура, садржај и последица.²⁴⁵ Процедура подразумева владавину права, такмичење, партиципацију и одговорност, док садржај укључује слободу и једнакост.

Данас постоје бројне организације које се баве мерењем демократије, попут *Freedom House*, *Freedom in the World*, *Nations in Transit*, *Bertelsmann Transformation Index* и слично. У индексу *Nations in Transit* дате су категорије: демократија, демократско управљање, изборни процес, цивилно друштво, независност медија, локална демократија, правни оквир и независност судства и корупција, на основу којих се врши мерење демократије. Индекс *Bertelsmann Transformation Index* подељен је на „статусни индекс“, који представља просечни индекс демократских и тржишних установа и „индекс управљања“, који рангира земље према управљачком капацитету. Статусни индекс и резултати индекса демократије обухватају следеће категорије: државност, политичка партиципација, владавина права, стабилност демократских установа, политичка и културна интеграција и резултат политичке трансформације. Индекс у оквиру пројекта *Governance Matters* Светске банке, прати резултате од 1996. године и то на основу 35 података који су груписани у шест категорија: слобода изражавања и одговорност, политичка стабилност и одсуство насиља, ефикасност владе, квалитет регулације, владавина права и контрола корупције. На основу тога се мери квалитет владавине (*governance*).

²⁴⁵ Н. Владисављевић, (2019).

II ПОГЛАВЉЕ

ГЕОПОЛИТИКА ОД ИДЕЈЕ ДО ДОКТРИНЕ

1. Појмовно одређење геополитике

Деветнаести век је период рађања модерних националних држава и нација, успона индустрије и привреде, откривања нових научних сазнања, али и период војних и стратегијских надмудривања три велика царства, која су се борила за превласт на евроазијском тлу. Реалполитички догађаји захтевали су сложене и правовремене одговоре, те су војни стратеги, географи и политиколози трагали за дисциплином која ће пружити неопходне алате и одговорити на захтеве велике силе. Појам „геополитике“ се први пут појављује у делу швеђанина Рудолфа Кјелена (*Rudolf Kjellen*) „Студија о шведским политичким границама“ из 1899. године.²⁴⁶ Дакле, реч је о младој науци која се појавила крајем 19. века, али је убрзо постала једна од водећих међу војним стручњацима и стратегима, те се данас на светски признатим војним школама и академијама изучава као обавезан предмет.

Етимолошки посматрано, појам геополитика у корену има две речи грчког порекла *geo* (земља) и *politike* (политика), што указује да је основно поље изучавања однос политике и простора, односно утицај простора, земљишта, територије, географског пространства на политику и обрнуто, утицај политике на организовање датог простора. Сложеност и мултидисциплинарност геополитике проистиче из повезаности са више научних дисциплина. Полазећи од географије и теорије државе, најпре настаје политичка географија која „истражује поделу државне/државничке моћи на регионе широм света“,²⁴⁷ потом геополитика која „посматра догађаје државног/државничког живота (...) и тежи развоју политичких снага и покрета. Географске мапе користе овакав начин размишљања да прикажу динамику, области интересовања политичких догађаја и односе моћи, политичких концепција, територијалних добитака, конфликта, миграција и тенденција раста“.²⁴⁸ Осим географије и политичких наука које чине темеље развоја геополитике, она је током времена синтетисала предмете других научних дисциплина, попут историје, економије, социологије, демографије, науке о религијама, војне науке, стратегије, филозофије и организационих наука. Повезивањем геополитике и других научних дисциплина настале су нове субдисциплине које се све чешће користе у анализама савремених међународних токова. Реч је о геоекономији, геостратегији, геосоциологији, геофилозофији, геоекологији и геодемографији.²⁴⁹ Дакле, геополитика дели предмет и метод са другим наукама, али има и свој

²⁴⁶ Rudolf Kjellén, „Studier öfver Sveriges politiska gränser“, *Ymer*, Vol. 3, Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi, Stockholm, 1899, sid. 283–331.

²⁴⁷ Heinz Brill, „Political Geography, Geopolitics, Geostrategy: An Attempt at Systematization“, *Strategic Studies*, Vol. 8, No. 2, Institute of Strategic Studies, Islamabad, 1985, p. 89 (Цитирано као: Н. Brill (1985)).

²⁴⁸ Н. Brill (1985), 89.

²⁴⁹ Видети више: Mika Aaltola, Sören Scholvin, Mikael Wigell, *Geo-economics and power politics in the 21st century the revival of economic statecraft*, Routledge, London, 2019; Markus Schroer, *Geozologie: Die Erde als Raum des Lebens (suhrkamp taschenbuch wissenschaft)*, Suhrkamp Verlag, Berlin, 2022; Rodolphe Gasché, *Geophilosophy: On Gilles Deleuze*

јасно дефинисан предмет и метод. Предмет геополитике су узрочно-последичне везе политичког и географског. Под политичким подразумевамо политичко делање, политичке односе, организације и процесе, док под географским подразумевамо физичко-географске и друштвено-географске чиниоце.²⁵⁰ Са тим у вези, можемо рећи да геополитика увиђа, анализира и антиципира интересе и циљеве државних и наддржавних актера у међународним односима. Као резултат вишедеценијског интензивног развоја, *геополитички метод* представља корак напред у афирмацији геополитике као младе науке. Геополитички метод „подразумева све оне путеве и начине на које могу да се објективно промишљају и проучавају вишедимензионална теоријска и практична узрочно-последична прожимања географског и политичког, са становишта различитих интереса, у границама конкретних територијалних целина и у контексту одређених пресека на хронолошкој скали“. Дакле, реч је о комплексном методу који захтева „упоредо реалистичан приступ и апстрактно мишљење“.²⁵¹ Према томе, за геополитичко промишљање је важна практична мудрост као „познавање ситуације о којој се расуђује, поседовање одређених вредносних принципа и способност логичког мишљења да би се сазнало шта у тој ситуацији чинити“.²⁵² Осим тога, геополитика има и сложен категоријално-појмовни апарат, што показује да се она профилисала као посебна научна дисциплина.

Разумевање и представљање геополитике усложњавало се како је време протицало. На то су утицали историјски догађаји у светској политици, као и развој друштвених, политичких и војних капацитета држава. Од периода када је држава посматрана као *географски организам*²⁵³ и *Lebensraum*²⁵⁴ до данас када се у обзир узимају *виртуелни простори*²⁵⁵ и *најсавременија технологија*²⁵⁶, геополитика је доживела успоне и падове, прихватања и оспоравања и различите теоријске и практичне интерпретације.

Од самог почетка, геополитика је, као што смо већ навели, довођена у везу са простором, због чега су многи теоретичари, попут Карла Хаусхофера, Фридриха Рацела и Рудолфа Кјелена, говорили о зависности политике од тла, односно, сматрали су да тло утиче на политичке догађаје.²⁵⁷ Заправо, историја и потврђује да „географске карактеристике простора утичу на карактер људи и њихов начин живота, као и на статус државе, те да териториј као такав предодређује судбине народа и држава“.²⁵⁸ Стога геополитика има задатак да разјасни

and Felix Guattari's What Is Philosophy?, Northwestern University Press, Evanston, Illinois, 2014; Richard Huggett, *Geocology: An Evolutionary Approach*, Routledge, London, 1995.

²⁵⁰ Љубиша Деспотовић, Вања Глишин, *Савремени међународни односи и геополитика*, Каирос, Сремски Карловци, 2021, стр. 175 (Цитирано као: Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021)).

²⁵¹ Миломир Степић, *Геополитика: идеје, теорије, концепције*, Институт за политичке студије, Београд, 2016, стр. 48 (Цитирано као: М. Степић (2016)).

²⁵² Драган Симеуновић, *Увод у политичку теорију*, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 46 (Цитирано као: Д. Симеуновић (2009)).

²⁵³ Рудолф Кјелен, *Држава као животни облик*, Издање И. Ђ. Ђурђевића, Београд–Сарајево, 1923, стр. 38 (Цитирано као: Р. Кјелен (1923)).

²⁵⁴ Smith D. Woodruff, „Friedrich Ratzel and the Origins of Lebensraum“, *German Studies Review*, Vol. 3, No. 1, The Johns Hopkins University Press, 1980, pp. 51-68.

²⁵⁵ Видети више: Александар Дугин, Леонид Савин, *Мрежни ратови*, Avala press, Београд, 2018.

²⁵⁶ Nicola de Blasio, Richard Nephew, *The Geopolitics of Nuclear Power and Technology*, Center on Global Energy Policy (CGEP), Columbia University, New York, 2017.

²⁵⁷ Карл Хаусхофер, „Геополитичка динамика меридијана и паралела“, У: *Тајна Балкана* (ур. Бранислав Матић), Студентски културни центар, Београд, 1994; Friedrich Ratzel, *Politische Geographie – order die Geographie der Staaten, des Verckhres und des Krieges*, Oldenbourg, München und Berlin, 1903; Р. Кјелен (1923).

²⁵⁸ Вања Глишин, *Балканска геополитичка парадигма*, Каирос, Сремски Карловци, 2019, стр. 12 (Цитирано као: В. Глишин (2019)).

интеракцију између просторног и политичког.²⁵⁹ Када је реч о односу државе према другим актерима, геополитика је тада, како истиче Николас Спајкмен, „најзначајније оруђе у вођењу спољне политике“. Геополитика је наука о томе „како владати“, сматра руски геополитичар Александар Дугин и истиче да нас она учи на шта треба да обраћамо пажњу пре него што донесемо кључне политичке одлуке, попут склапања савеза, увођења санкција или започињања ратова.²⁶⁰ Дакле, геополитика је скуп знања и вештина о контроли простора и вођењу политике.²⁶¹

Француски геополитичар Ив Лакост (*Yves Lacoste*) осамдесетих година прошлог века дефинисао је геополитику као дисциплину која „проучава ривалства која настају ради власти над територијама и људима који ту живе“.²⁶² Наведено ћемо допунити схватањем Збигњева Бжежинског (*Zbigniew Brzezinski*), који уз геополитику, одређује стратегију и геостратегију. Према Бжежинском „геополитика одражава комбинацију географских и политичких фактора који одређују стање државе или региона и истичу утицај географије на политику; стратегија се односи на обимно и планирано спровођење мера како би се постигао централни циљ или витална средства од војног значаја“, док „геостратегија спаја стратегијско разматрање са геополитичким разматрањима“.²⁶³ Поменуте дефиниције указују на значај геополитике за анализу међународних односа, поготову у периоду хладног рата и конфронтације две велике силе, САД и СССР.

Након завршетка хладног рата, долази до трансформације међународног поретка из биполаризма у униполаризам, што је значајно изменило поимање саме геополитике. Водећа глобална сила САД одредиле су „правила игре“ у новом глобалном амбијенту, стављајући геополитику у функцију остваривања сопствених интереса у кључним геополитичким зонама широм света. Требало је добро проценити „где, када и зашто?“ деловати, како би се остварили зацртани циљеви. У том смислу, важност геополитике је да одреди „однос између географије и политике и њихове последице по националне интересе и релативну моћ државе“.²⁶⁴ Професор Церард Тол (*Gearóid Ó Tuathail*) дефинише геополитику као дискурс о светској политици, наглашавајући географску димензију моћи и ривалитет између држава.²⁶⁵ Како у хладноратовском, тако и у постхладноратовском периоду увиђамо тачност наведених дефиниција, поготову уколико се посветимо анализи територијалних ширења великих сила или пак успостављању контроле над другим државама, како би се учврстила војна и стратегијска позиција у контексту светске политике и обезбедила предност у односу на ривала, као што то у континуитету чине САД по питању Русије, а све активније и Кине.

²⁵⁹ Serge Cordellier (ed.), *Le dictionnaire historique et géopolitique du 20e siècle*, La Découverte, Paris, 2005, Saul Bernard Cohen, *Geopolitics of the World System*, Rowman and Littlefield, Lanham, Maryland, 2003, p. 12.

²⁶⁰ Александар Дугин, *Основи геополитике*, књига 1, Екопрес, Зрењанин, 2004, стр. 25 (Цитирано као: А. Дугин (2004)).

²⁶¹ Сергей Иванович Шубин, *Геополитика: Учебное пособие*, Поморский государственный университет имени М.В. Ломоносова, Архангельск, 2008, стр. 8, Николай Александрович Нартов, *Геополитика*, Единство Издательство политической литературы, Москва, 2004, Андрей Тузиков, *Основы геополитики*, Кнорус, Москва, 2013.

²⁶² Вјачеслав Авијуцки, *Континенталне геополитике*, Слио, Београд, 2009, стр. 6 (Цитирано као: В. Авијуцки (2009)).

²⁶³ Zbigniew Brzezinski, *Game Plan: A Geostrategic Framework for the Conduct of the U.S.–Soviet Contest*, The Atlantic Monthly Press, Boston, 1986, p. 14.

²⁶⁴ Чарлс В. Кегли, Јудин Р. Виткоф, *Светска политика: тренд и трансформација*, Прометеј, Београд, 2006, стр. 67 (Цитирано као: Ч. Кегли, Ј. Виткоф (2006)).

²⁶⁵ Gearóid Ó Tuathail, Simon Dalby, Paul Routledge, *The Geopolitics Reader*, Routledge, London, 2006, pp. 5-12. Погледати и: Colin Flint, Peter J. Taylor, *Political Geography: World-economy, nation-state and locality*, Routledge, London, 2018.

Сложену и свеобухватну дефиницију геополитике понудио је професор Миломир Степић. Он геополитику дефинише као:

„синтезну науку која проучава улогу и међузависност географског положаја, природних ресурса, физичкогеографских и друштвеногеографских чинилаца, на једној страни, и политичких појава и процеса, на другој страни, а са становишта конкретних циљева и интереса (економско-финансијских, идеолошких, војно-безбедносних, културно-цивилизацијских, религијских...), како држава и других политичко-територијалних јединица вишег или нижег хијерархијског нивоа, тако и не-државно организационих чинилаца“.²⁶⁶

У претходној дефиницији увиђамо сву сложеност геополитике и све аспекте које истраживач мора узети у обзир приликом истраживања задатог проблема и предмета истраживања. Такође, сложену дефиницију геополитике изводе Деспотовић и Глишин у књизи „Савремени међународни односи и геополитика“, према којој је:

„геополитика комплексна наука која се бави узрочно-последичним везама географског и политичког. Она синтетише и анализира узрочно-последичне везе између физичко-географских и друштвено-географских чинилаца, с једне стране, и политичког делања, политичких и међународних односа, политичких организација и процеса, с друге стране, омогућава еклектички приступ предмету истраживања, бави се конкретним и апстрактним појавама, захтева вештине (*techne*), знање (*episteme*) и практичну мудрост (*phronesis*), у циљу сврсисходног промишљања о конкретним циљевима и интересима држава, државних и недржавних организација“.²⁶⁷

Јасно је да је полазна основа однос просторног и политичког, али у том контексту циљеви и интереси држава и недржавних организација могу бити различити, стога је за геополитичко истраживање неопходна практична мудрост, односно неопходно је вишедимензионално сагледавање наизглед једноставног предмета истраживања.

Како бисмо употпунили схватање геополитике, навешћемо елементе геополитичког положаја једне земље које би требало да узмемо у обзир приликом анализе. Мехен наводи да се приликом анализе геополитичког статуса и позиције једне државе у обзир мора узети шест критеријума: 1) географски положај државе, њена отвореност према морима, могућност поморских комуникација са другим државама; 2) физичка конфигурација државе, тј. изглед приобаља и број лука, стратешка заштићеност приобаља; 3) дужина линије приобаља; 4) бројност становништва; 5) национални карактер, односно способност народа за бављење трговином и 6) политички карактер владавине.²⁶⁸ Дакле, геополитички положај једне државе чини скуп географских и стратегијских чинилаца који одређују њену позицију.²⁶⁹ То значи да осим физичко-

²⁶⁶ М. Степић (2016), 19.

²⁶⁷ Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021), 185-186.

²⁶⁸ Alfred Mahan, *Influence of Sea Power upon History 1660–1783*, Little, Brown and Company, Boston, 1918, pp. 28-29 (Цитирано као: А. Махан (1918)).

²⁶⁹ Славољуб Шушић, *Геополитички кошмар Балкана*, Војноиздавачки завод, Београд, 2004, стр. 26 (Цитирано као: С. Шушић (2004)).

географских фактора, треба да одредимо унутрашњеполитичке и спољнополитичке факторе, те да увидимо њихову корелацију. Према томе, неопходно је да уважимо следеће факторе:

- 1) географски положај земље у односу на рељеф, климу, воде, минерална и природна богатства;
- 2) географске карактеристике регионалног окружења;
- 3) мрежу важних саобраћајних коридора (друмски, железнички, ваздушни и водени);
- 4) унутрашње-политичко устројство државе: облик државног уређења, тип политичког система, степен демократског и друштвено-економског развоја;
- 5) спољно-политичко наступање и однос према суседним земљама, великим силама и савезима, сарадња са економски снажним државама и унијама, међународно уважен суверенитет и територијални интегритет државе;
- 6) војностратегички положај: величина територије, економска, демографска и војна моћ земље, сарадња са војним савезима, војна неутралност, стратегијски погодан териториј, акваториј и ваздушни простор и војна доктрина.²⁷⁰

Приликом спровођења геополитичке анализе, требало би систематично и методолошки прецизно да следимо поменуте факторе, како бисмо, најпре, одредили основне карактеристике положаја једне државе, а потом јасно дефинисали о којој врсти геополитичког положаја је реч. Навешћемо четири врсте геополитичког положаја, који у значајној мери одређују „политичку судбину“ државе. Најпре, навешћемо „тампонски положај“, који указује да се држава налази између две супротстављене силе вршећи изолациону улогу, попут СФРЈ током хладног рата.²⁷¹ Друго, „положај у окружењу“ означава ону државу која се налази „међу државама са којима не постоји сарадња, солидарност и трпеливост“, и чија је територија често мета експанзионистичких аспирација суседних држава, попут СРЈ током бомбардовања 1999. године.²⁷² Треће, „гранични положај“ одређује положај оних земаља које се граниче са државама и савезима супротних политичких оријентација и циљева, што неретко доводи до сукоба интереса и дестабилизације граничних подручја. Четврто, „острвски положај“ тиче се земаља које су „потпуно окружене државама чланицама једног савеза и тиме изоловане унутар свог територијалног простора“.²⁷³ Актуелни положај Србије дефинишемо као *острвски положај*, што се значајно одражава на државну политику и одлуке.

²⁷⁰ Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021), 184.

²⁷¹ Видети: Igor Okunev, *Political Geography*, Peter Lang, Bruxelles, 2021; Eian Katz, „Between Here and There: Buffer Zones in International Law“, *Law Review*, Vol. 84, No. 3, The University of Chicago, Chicago, 2017, pp. 1379-1423; Предраг Симић, „Међународна политика и политичка доктрина Савезне Републике Југославије“, *Војно дело*, Vol. 49, No.6, Институт за стратегијска истраживања, Београд, 1997, стр. 132-146.

²⁷² Видети: Вангел Милковски, Милан Миљковић, „Интеракција стратегије присиле и одвраћања – поуке из агресије на Савезну Републику Југославију 1999. године“, *Политика националне безбедности*, Vol. 22, No. 1, Институт за политичке студије, Београд, 2022, стр. 41-66.

²⁷³ Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021), 185.

2. Геополитичке школе и спознаја геополитичких идеја

2.1. Англосаксонска геополитичка школа

Англосаксонска геополитичка школа развија се од краја 19. века у Великој Британији и Сједињеним Америчким Државама. Основне постулате утемељили су Алфред Мехен (*Alfred T. Mahan*), Хелфорд Макиндер (*Sir Halford J. Mackinder*) и Николас Спајкмен и на основу њихових учења даље се развијала англосаксонска геополитичка мисао. Иако њихове теорије, темпорално посматрано, можемо одредити као „старе“, оне се суштински примењују и данас у трећој деценији 21. века.

Амерички адмирал и геостратег Алфред Мехен поставио је основе поморске геостратегије у својој књизи „Утицај поморске силе на историју“ из 1890. године.²⁷⁴ У својим истраживањима бавио се значајем мора и поморске моћи држава, са посебним освртом на позицију САД у светском поретку. Крајем 19. века, упоредо са Мехеновим истраживањима расла је америчка економска моћ и улога у светској економији.²⁷⁵ Мехен је антиципирао смену на челној позицији светских сила и појаву новог вође „светског поретка“, при чему ће одлазећи *Pax Britannica*²⁷⁶ заменити нови, виталнији и експанзивнији – *Pax Americana*²⁷⁷.²⁷⁸ Мехен је увидео значај економске моћи, те је стога указивао да је трговина главно оруђе политике, а да би трговина неометано функционисала неопходна је војска која ће обезбедити услове за стварање економске суперсиле.²⁷⁹ Тако је раст економске моћи САД праћен политичким и војним амбицијама на глобалном нивоу.

Александар Дугин је илустровао фазе јачања САД током 20. века и израстања у нову суперсилу. Приказани смерови геополитичког наступања Вашингтона говоре у прилог тези да САД своју спољну политику креирају на основу класичних геополитичких постулата, што се може приметити и у трећој деценији 21. века. На првој карти приказана је реализација Монроове доктрине и превласт на јужноамеричком континенту.

²⁷⁴ A. Mahan (1918).

²⁷⁵ Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, Random House, New York, 1987.

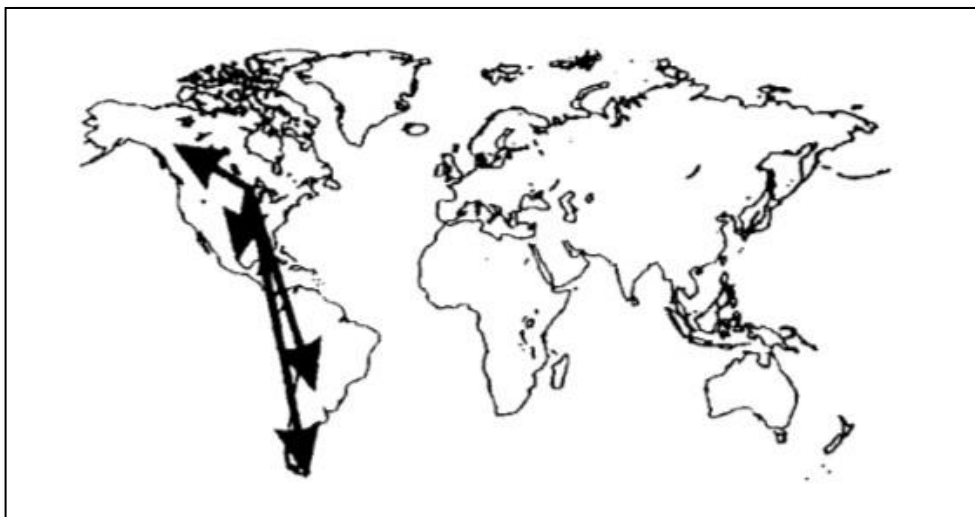
²⁷⁶ Jan Morris, *Pax Britannica: The Climax of an Empire*, Faber and Faber, London, 2010; Muriel E. Chamberlain, *Pax Britannica?: British Foreign Policy 1789-1914*, Routledge, London, 2014.

²⁷⁷ James MacDonald, *When globalization fails : the rise and fall of Pax Americana*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 2015; Александар Гајић, *Америка и Рим: империјалне паралеле*, Catena Mundi, Београд, 2019.

²⁷⁸ М. Степић (2016), 96.

²⁷⁹ A. Mahan (1918), 35.

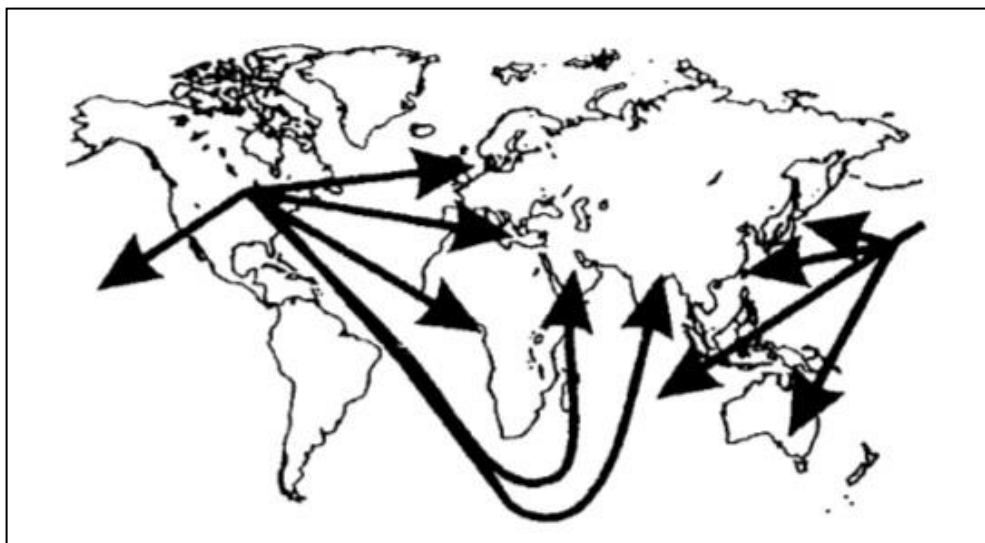
Карта 1. Стварање САД као Светске Велесиле, Монроова доктрина

Извор: А. Дугин (2004), 54.

На другој карти приказана је таласократска експанзија по географској ширини, коју Дугин назива „таласократским империјализмом“.²⁸⁰ Циљ ове стратегије је експанзија на Евроазију са запада, југа и истока.

Карта 2. Таласократски империјализам: експанзија САД по географској ширини

Извор: А. Дугин (2004), 54.

²⁸⁰ А. Дугин (2004), 54.

Мехен је, следећи основни закон геополитике „дуализма копна и мора“, поделио државе на силе мора (*Sea Power*) - таласократске државе и силе копна (*Land Power*) - телурократске државе. Он предност даје таласократији на челу са САД и истиче да је „морско царство без сумње светско царство“.²⁸¹ Мехен сматра да САД имају „поморску судбину“ (*Manifest Destiny* - Испољена судбина) која се састоји од стратешке интеграције читавог америчког континента, а потом и успостављања светске превласти.²⁸² Према Мехену, маритимна партиципација је предност државе, јер јој омогућава отвореност према остатку света.²⁸³ Дакле, „морске силе имају већи маневарски простор и бољу контролу глобалне комуникације“.²⁸⁴

Препреке таласократским силама у остваривању светске превласти су силе копна, на челу са водећом континенталном земљом на евроазијском континенту, Русијом. Због тога је Мехен сматрао да силе мора морају да се уједине око заједничких интереса, како би успеле да обуздају Русију и баражирају јој пут ка топлим морима. Имајући то у виду, Мехен је осмислио Стратегију анаконде, која подразумева преузимање контроле над приобалним подручјима Евроазије. Према томе, „треба онемогућити Русији да контролише приобалне области, важне луке и морске пролазе, а потом је све више притискати ка унутрашњости континента, према хладном северу, 'чврстим загрљајем анаконде“.²⁸⁵

Карта 3. „Стратегија анаконде“ – Алфред Мехен

Извор: А. Дугин (2004), 57.

²⁸¹ А. Махан (1918), 34-35.

²⁸² А. Дугин (2004), 56.

²⁸³ А. Махан (1918), 35.

²⁸⁴ Душан Пророковић, *Геополитика Србије*, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 66 (Цитирано као: Д. Пророковић (2012)).

²⁸⁵ Вања Глишин, *Балканска геополитичка парадигма*, Каирос, Сремски Карловци, 2019, стр. 22 (Цитирано као: В. Глишин (2019)).

Карта [3] илуструје просторе којима таласократске државе на челу са САД треба да овладају како би баражирале руски продор ка морима. Да би у томе успела, Америка мора да испуни и следећих неколико услова на које указује Мехен: „1) активна сарадња са британском поморском велесилом; 2) осујећивање немачких поморских претензија; 3) пажљиво праћење експанзије Јапана у Тихом океану и одупирање тој експанзији; 4) заједничке акције Европљана против народа Азије“.²⁸⁶ САД су током 20. века активно деловале у наведеним зонама, што потврђују америчке доктрине свеприсутности, окруживања, запречавања, обуздавања и балансирања, које су се тичале држава евроазијског копна и СССР/Русије, с циљем изолације у својеврсном обручу.²⁸⁷ Окруживањем и потискивањем Русије ка средишту континента остварује се дуготрајна политичка, економска и војна изолација, што несумњиво потврђује актуелна украјинска криза од 24. фебруара 2022. године.

Значајан теоретичар англосаксонске геополитичке школе је Хелфорд Џ. Макиндер, који је у свом делу „Географска осовина историје“ (*The Geographical Pivot o History*), анализирао однос историје и географије и поставио основе геополитичке теорије.²⁸⁸ Полазна премиса у његовом раду је да је историја стално надметање сила мора и сила копна за светску превласт, а да би то оствариле морају преузети контролу на Светским острвом (*World island*), које обухвата Азију, Европу и Африку.²⁸⁹ Централна тачка Светског острва је „осовински ареал“ (*Pivot Area*), који се највећим делом поклапа са територијом Русије.²⁹⁰ Унутрашњост Светског острва је Срце копна, од чега Макиндер полази у својој теорији Срца света (*Heartland*). Појас око Срца копна се „подудара са приобалним просторима евроазијског континента“ и представља „зону најинтензивнијег цивилизацијског развоја“²⁹¹ и назван је „унутрашњи или периферни полумесец“ (*inner or marginal crescent*). Спољашњи појас у односу на „континенталну масу Светског острва“ јесте „спољашњи или острвски полумесец“ (*outer or insular crescent*).²⁹²

На основу наведене пројекције света, Макиндер је дефинисао геополитички силогизам који води ка успостављању светске превласти:

Ко влада источном Европом, влада Срцем копна,

Ко влада Срцем копна, влада Светским острвом,

*Ко влада Светским острвом, влада светом.*²⁹³

²⁸⁶ А. Дугин (2004), 57-58.

²⁸⁷ М. Степић (2016), 101.

²⁸⁸ Halford J. Mackinder, „The Geographical Pivot of History“, *The Geographical Journal*, Vol. 23, No. IV, 1904, pp. 421-437 (Цитирано као: Н. Ј. Макиндер (1904)).

²⁸⁹ Хелфорд Џ. Макиндер, *Демократски идеали и стварност*, *Metaphysica*, Београд, 2009, стр. 69 (Цитирано као: Х. Џ. Макиндер (2009)).

²⁹⁰ Н. Ј. Макиндер (1904).

²⁹¹ Х. Џ. Макиндер (2009), 48.

²⁹² Н. Ј. Макиндер (1904), 435.

²⁹³ Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021), 219.

Карта 4. Макиндерово Срце копна (*Heartland*) из 1919. године; Осовинска област (*Pivot area*) из 1904. године, увећана за источно и западно проширење

Извор: М. Степић (2016), 194.

Унутрашњи полумесец представља гранични појас између сила мора и сила копна, што га чини најдинамичнијом зоном „предодређеном за развој цивилизација“.²⁹⁴ Макиндер наводи да је то простор у ком се сукобљавају „ауторитарни, хијерархични, недемократски и нетрговачки“ копнени народи и „демократични и трговачки способни“ поморски народи.²⁹⁵ Копнени народи врше притисак из Срца копна ка морима, док поморски народи врше притисак из спољашњег полумесеца ка Срцу копна.

Попут Мехена, Макиндер је сматрао да би највећа опасност по силе мора биле силе копна окупљене у евроазијски савез. Посебну опасност видео је у повезивању Немачке и Русије, осовином Белин-Москва, а у нешто ширем опсегу, повезивање Француске, Немачке и Русије осовином Париз-Берлин-Москва.²⁹⁶ Због тога је Макиндер предложио стварање „Санитарног кордона“ од земаља централне и југоисточне Европе, што је и реализовано на Версајској мировној конференцији.²⁹⁷ У састав кордона улазе Пољаци, Бохеми (Чеси и Словаци), Угри (Мађари), Јужни Словени (Срби, Хрвати и Словенци), Румуни, Бугари и Грци, илити негермански народи настањени између Балтика и Медитерана. Наведени народи, сматра Макиндер, не могу

²⁹⁴ В. Глишин (2019), 24-25.

²⁹⁵ А. Дугин (2004), 48-50.

²⁹⁶ Анри Гросувр, *Париз, Берлин, Москва: пут независности и мира*, Фондација „Достојанство“, Нови Сад, 2014 (Цитирано као: А. Гросувр (2014)).

²⁹⁷ Х. Ц. Макиндер (2009), 163.

појединачно да остваре значајнију улогу у послератној Европи, али уколико се интегришу у један стратегијски кордон, могли би да одиграју пресудну улогу у обуздавању Русије и контролисању Великог континента.²⁹⁸ Дакле, сврха Санитарног кордона била је „идеолошка заштита од 'црвене заразе' из Русије“.²⁹⁹ Тако је Макиндер поставио основу англосаксонске геополитике, која је своју практичну примену доживела у спољнополитичком наступању Сједињених Држава и НАТО савеза. Наведена политика подразумева спречавање повезивања Русије и Немачке и стварања евроазијског блока, а самим тим и онемогућавање јачања *Heartland-a*. Имајући поменуте разлоге у виду, можемо закључити да је русофобија у 20. веку геополитичког карактера.³⁰⁰

Николас Спајкмен је један од најистакнутијих англосаксонских геополитичара, који се својим радовима сврстао у ред незаобилазних аутора у проучавању класичне геополитичке теорије. Из његовог научног опуса издвајамо дела „Америчка стратегија у светској политици“ (*American's Strategy in World Politics*) и „Географија мира“ (*The Geography of the Peace*).³⁰¹ Његова основа био је реализам, те је у складу са тим сматрао да „спољна политика мора бити практична, она не сме бити утврђивана на основу снова, већ на основу реалности у међународним односима и на основу односа моћи“.³⁰² За Спајкмена, моћ се огледа у спремности државе да штити сопствену територију и способности да осваја друге територије. У том односу снага, важно је очување стабилне позиције у односу на друге државе и стицање способности наметања сопствене воље другима са циљем остваривања надмоћи.³⁰³ Према томе, „сила и војна моћ (рат) представљају историјски незаобилазан инструмент у односима међу државама и народима“.³⁰⁴ То значи да су међународни односи динамична категорија, коју карактеришу политичке, економске, дипломатске, војне и друге промене и модификације, што се у крајњем одражава на домете државе у међународној политици.³⁰⁵ Најзад, основни циљ спољне политике свих држава у међународној политици је очување територијалног интегритета и политичке независности.³⁰⁶

Имајући у виду чињеницу да су међународни односи динамична и променљива категорија, Спајкмен сматра да државе морају да воде неучљиву политику како би достигле зацртане циљеве, посебно уколико узмемо у обзир постојање супротстављених држава које теже истим или сличним циљевима. Због тога Спајкмен наводи да је стратегија равнотеже снага важна у међународним односима. Реч је о стратегији великих сила у којој су мале државе „тегови“ у равнотежи снага, што свакако не умањује њихов значај. Иако су мале државе „улози (*stakes*), а не играчи (*players*), њихов интерес у исходу игре није ништа мањи. Мала држава је вакуум у области високог политичког притиска. Она не опстаје због своје сопствене снаге, већ зато што нико не жели њену територију или зато што је њено одржање као тампон државе или као тега у равнотежи

²⁹⁸ Х. Ц. Макиндер (2009), 164.

²⁹⁹ М. Степић (2016), 195.

³⁰⁰ А. Дугин (2004), 51.

³⁰¹ Nicholas Spykman, *American's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power*, Harcourt, Brace & Co. New York, 1942 (Цитирано као: N. Spykman (1942)); Nicholas Spykman, *The Geography of the Peace*, Harcourt, Brace & Co. New York, 1944 (Цитирано као: N. Spykman (1944)).

³⁰² Д. Пророковић (2018), 97.

³⁰³ Десет критеријума за мерење моћи државе: површини територије, природним границама, броју становника, рудном богатству, економском и технолошком развоју, финансијској снази, етничкој сродности, степену социјалне интеграције, политичкој стабилности и националном духу. N. Spykman (1942), 11-19.

³⁰⁴ М. Степић (2016), 263.

³⁰⁵ Погледати више: Nicholas Spykman, Abbie A. Rollins, „Geographic Objectives in Foreign Policy“, I, *The American Political Science Review*, Vol. 33, No. 3, 1939, pp. 391-410; Nicholas Spykman, Abbie A. Rollins, „Geographic Objectives in Foreign Policy“, II, *The American Political Science Review*, Vol. 33, No. 4, 1939, pp. 591-614.

³⁰⁶ N. Spykman (1942), 17.

снага у интересу јаче нације. Када равнотежа нестане, мале државе обично ишчезну с њом“.³⁰⁷ Југославија је илустративан пример, с обзиром на то да је имала улогу тампон зоне током хладног рата и биполарне структуре међународног поретка, али је ситуација промењена након успостављања постхладноратовског униполарног поретка, када Југославија губи значајну улогу за безбедност САД и самим тим разлог за постојање.³⁰⁸

Спајкмен је у својим радовима приступао је проучавању света као целине, сматрајући да су различита подручја у свету међусобно повезана (*interrelated*), те да догађаји на једном месту имају одређене ефекте на друга места.³⁰⁹ То могу бити ефекти рата, који се преливају из једног региона у други, или пак са једног континента на други. Један од примера може бити рат на Блиском истоку и велика мигрантска криза, као последица ратних дешавања.

Анализирајући Макиндрове радове, Спајкмен је приметио да је значај *Heartland*-а прецењен, те да је геополитички значајнији приобални простор евроазијског копна, тзв. *Rimland*. Спајкмен је сматрао да је *Heartland* „само потенцијални простор који све културне импулсе добија из приобалних зона и који у самом себи не носи никакву самосталну геополитичку мисију или историјски импулс“.³¹⁰ Такође, он је напомињао да *Heartland* као регион „неће моћи да се уједини на бази моћне транспортне, односно комуникацијске инфраструктуре, те да, упркос изванредној одбрамбеној позицији, не би могао да се офанзивно надмеће са поморском силом Сједињених Држава“.³¹¹ Имајући наведено у виду, Спајкмен је предложио следећу геополитичку формулу:

Онај ко доминира над Rimland-ом, доминира над Евроазијом,

Онај ко доминира над Евроазијом, држи судбину света у својим рукама.

Теорија *Rimland*-а послужила је као основа за *стратегију окружења*, која је подразумевала стварање стратешких блокова у зони унутрашњег полумесеца и то *NATO* у Европи, *CENTO* у западној Азији, *SEATO* у југоисточној Азији и *ANZUS* на Пацифику.³¹²

Када је у питању Евроазија, Спајкмен сматра да је основни задатак САД да спрече стварање евроазијског блока. То је могуће само уколико САД активно учествују у светској политици и одржавају политичку и стратешку подељеност на тлу Евроазије.³¹³ Према томе, Вашингтон би требало да балансира стање на евроазијском континенту и да спречава уједињење континенталних сила. Спајкмен под балансирањем подразумева „активну војну и дипломатску партиципацију на рубовима Евроазије, стварање регионалних равнотежа снага и безбедносних аранжмана и војно-политичко фокусирање на зону *Rimland*-а. Такав задатак имплицира

³⁰⁷ N. Срукман (1942), 20.

³⁰⁸ Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021), 223-224.

³⁰⁹ N. Срукман (1944), 45.

³¹⁰ А. Дугин (2004), 63-64.

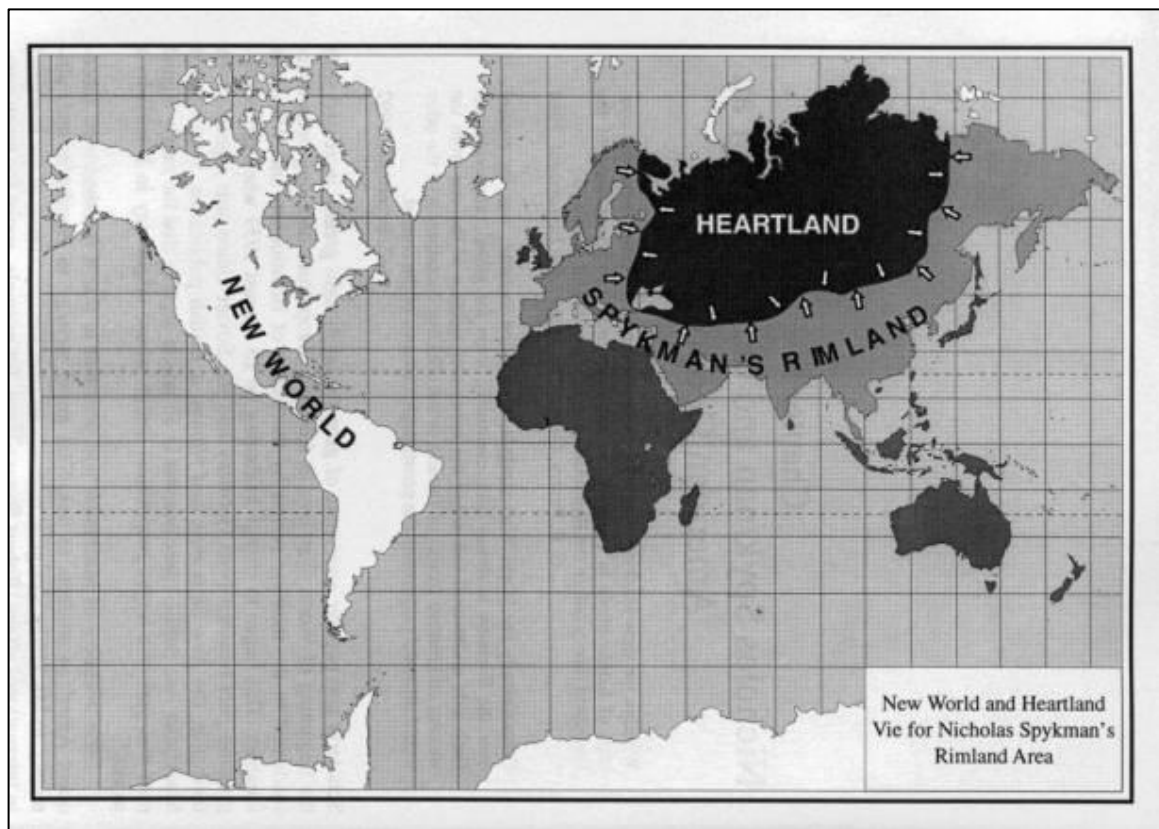
³¹¹ Зоран Килибарда, *Основе геополитике*, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 40 (Цитирано као: З. Килибарда (2008)).

³¹² Мирко Грчић, *Политичка географија*, Географски факултет, Београд, 2000, стр. 60 (Цитирано као: М. Грчић (2000)).

³¹³ Небојша Вуковић, *Логика империје – Николас Спајкман и савремена америчка геополитика*, Конрас, Београд, 2007, стр. 94-95 (Цитирано као: Н. Вуковић (2007)).

„раширено“ прекоморско присуство, јачање кохезије двеју Америка и способност вођења ратова на основу интегрисаног наступа свих видова моћи“.³¹⁴

Карта 5. Просторни положај *Rimland* и *Heartland*

Извор: С. К. Watson (2011), 5.

Несумњиво, Спајкмен је својим радом значајно допринео геополитичком концепту атлантизма. Његова учења и закључци били су основа спољне политике САД и одразили су се на бројне геополитичке процесе током 20. и на почетку 21. века. Због тога Александар Дугин пише да је „америчка (таласократска) победа у хладном рату показала исправност Спајкменових геополитичких ставова, те се он може сматрати и „архитектом светске победе либерално-демократских земаља над Евроазијом“.³¹⁵

³¹⁴ Н. Вуковић (2007), 124.

³¹⁵ А. Дугин (2004), 67.

2.2. Руска геополитичка школа

Зачеци руске геополитичке идеје, према мишљењу појединих аутора, сежу у 15. век, када је, након пада Византије, Москва означена као „Трећи Рим“ и заштитник православља. Наведена концепција је „првобитно била позвана да пружи богословско и дубоко есхатолошко тумачење фактичког продужетка православног симфонијског Царства после пада његовог традиционалног центра – Цариграда“.³¹⁶ Дакле, тада се јавља идеја „православног царства Свете Руси, која је попримила облик државне идеологије за време првог руског цара Ивана Грозног“.³¹⁷ У 18. веку, Русија под владавином Петра Великог постаје европска царевина и добија излаз на Балтичко море посредством Санкт Петербурга и на Црно море посредством Одесе. Партипација на мору омогућила је Русији економски и привредни развој и израстање у евроазијску силу, што је евидентно током 19. века.³¹⁸

Управо у периоду позиционирања Русије као евроазијске силе, јављају се „основе руске географске школе геополитике“, које је поставио генерал Дмитриј Алексејевич Милјутин (*Дмитрий Алексеевич Милютин*) у свом делу „Критичко разматрање значаја војне географије и војне статистике“ из 1846. године.³¹⁹ Милјутин је ставове заснивао на „физичко-географским условљеностима територијалног пространства, положаја, економских приоритета и геостратегијских интереса Русије“, и залагао се за „доследну оријентацију земље ка климатски топлијим областима и топлим морима“.³²⁰ Према томе, он је дефинисао три руска геополитичка приоритета. Прво, имајући у виду да је главни руски супарник Британија, Милјутин је сматрао да Русија треба своје активности да усмери ка Европи и Блиском истоку и да створи антиенглеску осовину са Немачком и Француском и да заузме стратешке позиције у Централној Азији са којих би могла да угрожава Индију, као кључну земљу Британске империје на том простору. Друго, Русија треба да се ангажује на Балкану како би потиснула Турску из Европе, што је стратешки интерес. Треће, природни руски савезници су Иран и Кина, те би Русија требало да оствари контакт са њима и да им гарантује безбедност.³²¹ Приоритети руске геополитике које је поставио генерал Милјутин, били су актуелни и током 20. века и подударали су се са интересима Спајкменове атлантистичке пројекције *Rimland-a*. То нам потврђује да је унутрашњи полумесец појас супротстављених интереса таласократских и телуократских сила и зона потенцијалних сукоба.³²²

Николај Данилевски (*Никола́й Яковле́вич Даниле́вский*) је своје радове темељио на словенофилству и пансловенству, што се огледа у његовом раду „Русија и Европа“ из 1869. године.³²³ Данилевски у наведеном делу отвара бројна питања и разматра европске оптужбе на рачун Русије, које говоре да је реч о освајачкој земљи, која проширује своје граница и „угрожава мир и независност Европе“ и да је она „непријатељ слободе и прогреса“.³²⁴ Након исцрпне

³¹⁶ Александар Дугин, *Метафизика благе вести*, Логос, Београд, 2011, стр. 195 (Цитирано као: А. Дугин (2011)).

³¹⁷ Леонид Решетњиков, *Вратити се Русији*, Ево Воок, Београд, 2016, стр. 36 (Цитирано као: Л. Решетњиков (2016)).

³¹⁸ Миломир Степић, *Геополитика неоевроазијства*, Институт за политичке студије, Београд, 2013, стр. 17-19 (Цитирано као: М. Степић (2013)).

³¹⁹ М. Степић (2013), 21.

³²⁰ *Ibid.*, 21.

³²¹ *Ibid.*, 21.

³²² В. Глишин (2019), 29.

³²³ Николај Ј. Данилевски, *Русија и Европа*, Нолит, Београд, 2007 (Цитирано као: Н. Ј. Данилевски (2007)).

³²⁴ Н. Ј. Данилевски (2007), 38-39.

аргументације, Данилевски је закључио да „Русија није ни честољубива, ни освајачка држава“ и додаје да је она „у новијем периоду своје историје жртвовала своје очевидне користи најправеднијим и најзаконитијим европским интересима“ често делујући „као сила која служи другоме“.³²⁵ Што се тиче друге оптужбе, Данилевски изводи аргументе који показују да Русија не делује на штету слободе човечанства. Напротив, за време владавине Александра II Николајевича, Русија је доживела друштвене и економске реформе у духу либерализма.³²⁶ Сходно томе, Европа није могла да темељи своје антируско осећање на причи о антилиберализму у Русији, већ, како је Данилевски приметио, „она у Русији и, уопште, у Словенима види нешто што је потпуно туђе, а у исто време нешто такво што јој не може послужити као прости материјал из кога би могла извличити корист, као што извучи из Кине, Индије, Африке, (...)“.³²⁷ Европско виђење Русије и Словена као нечега туђег и непријатељског, произилази из цивилизацијске германско-романске основе, која не признаје другу културну основу.³²⁸ Према томе, Данилевски сматра да се конфронтација европских земаља у односу на Русију заснива на цивилизацијским разликама, поготову због европског поимања сопствене цивилизације као општечовечанске. Ипак, Данилевски издваја десет различитих културно-историјских (самобитних) цивилизација, чиме пориче европску идеју самобитности. Реч је о цивилизацијама које су биле позитивни ствараоци у историји човечанства и то: египатска, кинеска, асирско-вавилонско-феникијска, индијска, иранска, јеврејска, грчка, римска, новосемитска или арапска и германско-романска или европска. Он сматра да би Русија требало да створи посебну културну јединицу са осталим словенским народима како би сачувала свој културно-историјски значај.³²⁹ Исцрпан рад Николаја Данилевског сврстао га је у ред утемељитеља „руске цивилизацијске школе геополитике“.³³⁰

Данилевски је у свом раду пажњу посветио и питању Свесловенског савеза и Цариграда. Он сматра да би Свесловенски савез под вођством Русије био погодан тле за развој самобитне словенске културе. Ако Русија „не постане представница словенског света“, она „тима губи историјски циљ свог постојања“.³³¹ Са тим у вези, Данилевски, између осталог, наводи да српски народ „у борби против италијанизације, мађаризације и германизације своје земље“ може пронаћи „потребне снаге и наду на успех само у политичком савезу с целим словенством, под руководством Русије“.³³² Центар Свесловенског савеза био би, према Данилевском, Цариград, као историјски, цивилизацијски и геостратешки значајан град.³³³

У периоду након Октобарске револуције, тачније 1921. године, група руских емиграната у Софији објавила је књигу „Изнак на Исток. Предосећања и догађања“, што је био почетак развоја руске евроазијске геополитичке школе.³³⁴ Истакнути евроазијци били су Николај Трубецкој, Петар Савицки, Петар Сувчински и Георгије Флоровски. Они су настојали да њихова књига буде „манифест новог погледа на свет, објава новог погледа на руску и светску историју“.³³⁵

³²⁵ Н. Ј. Данилевски (2007), 53-54.

³²⁶ *Ibid.*, 57.

³²⁷ *Ibid.*, 58.

³²⁸ *Ibid.*, 64, 71-72.

³²⁹ *Ibid.*, 86-87.

³³⁰ М. Степић (2016), 209.

³³¹ Н. Ј. Данилевски (2007), 312.

³³² *Ibid.*, 314.

³³³ *Ibid.*, 284-307.

³³⁴ Милан Суботић, *Пут Русије: евроазијско становиште*, Плато, Београд, 2004, стр. 19-20 (Цитирано као: М. Суботић (2004)); М. Степић (2013), 31-32.

³³⁵ М. Суботић (2004), 22.

Један од утемељитеља евроазијског погледа на свет, Николај Сергејевич Трубецкој (*Никола́й Серге́евич Трубецко́й*), изложио је принципе евроазијства у својој књизи „Европа и човечанство“.³³⁶ Трубецкој је принципе евроазијства заснивао на дуализму и подељености света на романско-германску *Европу* и *Човечанство* сачињено од различитих културно-цивилизацијских кругова. У том контексту, Трубецкој анализира шовинизам и космополитизам, наводећи да је разумније да Европљане и њихов космополитиски дух називамо „опште германско-романским шовинизмом“, јер они не прихватају друге културе и не сматрају их равноправним са романско-германском културом.³³⁷ Дакле, романогермани су „увек били толико наивно уверени у то како су само они – људи, да су себе називали 'човечанством', своју културу 'општељудском цивилизацијом' и свој шовинизам 'космополитизмом'“.³³⁸

Имајући претходно наведено у виду, Трубецкој сматра да Човечанство треба да се супротстави романско-германској Европи и њеним тежњама да буде мерило културе и прогреса. За њега „Русија/Евроазија нису само 'нешто између' Европе и Азије, већ је, захвљујући својој територијалној самодовољности, својим природним и људским ресурсима, као и чињеници успешног прихватања научних и технолошких достигнућа европске културе, управо она снага која може спречити 'кошмар свеопште европеизације'“.³³⁹ Западни свет је, према Трубецкој, „дегенеративан, лош и опадајући у сваком погледу“, због чега он, попут Шпенглера, верује у „залазак Запада“.³⁴⁰ Човечанство је, дакле, историјски, културно и етнонационално супротно романско-германској цивилизацији и као такво треба да обезбеди сопствену особеност. Русија је стожерна земља Човечанства, али она, како запажа Трубецкој, има бројне мане, које би требало надоместити „јединственим супстратом државности“ – националним или класним. Пре свега, он сматра да постојање појединих делова бивше Руске империје може бити доведено у питање, те је, стога, неопходно постојање супстрата државности. Класни супстрат могао би само привремено да обједини угрожене делове, док би национални (етнички) супстрат омогућио чврсту и постојану заједницу.³⁴¹ Према томе, „национални супстрат оне државе која се назива СССР може да буде само свеукупност народа који насељавају ову државу, схваћена као посебна многонародна нација и коју у таквом својству одликује и сопствени национализам. Ову ћемо нацију назвати *евроазијском*, њену територију *Евроазијом*, а њен национализам *евроазијством*“.³⁴²

Петар Николајевич Савицки (*Пётр Николаевич Савицкий*) спада у реду утемељитеља евроазијства и истакнутих представника руске геополитичке мисли. Његова основна идеја истиче Русију као посебну цивилизацију, чији је квалитет изражен у „Средишњости“. Према Савицком, „средишњост Русије је основ њеног историјског идентитета“. Русија није део Европе, нити наставак Азије, већ је „она самостални свет, самостална и посебна духовно-историјска геополитичка реалност коју Савицки назива *Евроазија*“.³⁴³ Његов концепт Евроазије је „нов и оригиналан допринос реинтерпретацији географског простора“, односно „ново географско и историјско схватање Русије и тог целокупног света који они именују руским или 'евроазијским'

³³⁶ Николај Трубецкој, *Европа и човечанство*, Логос, Београд, 2004 (Цитирано као: Н. Трубецкој (2004)).

³³⁷ Н. Трубецкој (2004), 10-12.

³³⁸ *Ibid.*, 69.

³³⁹ М. Суботић (2004), 73.

³⁴⁰ Освалд Шпенглер, *Пропаст Запада: нацрти за морфологију историје света, Облик и стварност*, књига I, Службени гласник, Београд, 2018; Освалд Шпенглер, *Пропаст Запада: нацрти за морфологију историје света, Светскоисторијске перспективе*, књига II, Службени гласник, Београд, 2018.

³⁴¹ Н. Трубецкој (2004), 181.

³⁴² *Ibid.*, 181.

³⁴³ А. Дугин (2004), 82.

чини суштинску одлику евроазијског учења^{.344} Према томе, откривање новог континента *Евроазије* чини географски аспект евроазијског учења. Дакле, реч је о средишњем континенту означеном као „Русија-Евроазија“, који синтетише светску културу и светску историју, разгранату у простору и времену. Са тим у вези, природна улога Русије је да суделује у њеној култури.³⁴⁵

Савицки је у свом делу „Географске особености Русије“ из 1927. године извршио детаљну географску анализу и приказ Евроазије. Он сматра да историјска функција простора „проистиче из специфичности географског положаја (места) и његовог пресудног утицаја на друштвене процесе (развој) који се односе на народе евроазијског континента“.³⁴⁶ Савицки је на основу тога дефинисао теорију о „месту развоја“ (*месторазвитие*), које је „најважнија геополитичка *златна нит* метафизичког интегрисања, истовремено и биологизма (Рацел, Кјелен...) и посибилизма (Де ла Блаш)“;³⁴⁷ што значи да се „објективно и субјективно сливају у нераскидиво јединство, у нешто целовито“.³⁴⁸ За Савицког, Русија је „центар Старог света“ и карика која спаја све периферне континенталне области, попут Европе, Кине, Јапана, Индије и слично, у јединствену целину.³⁴⁹ Као што смо већ раније приказали, Мекиндер је дефинисао теорију *Heartland-a* према којој Русија има централну позицију и представља Срце копна, а ко влада Срцем копна, влада Светским острвом, а ко влада Светским острвом, влада светом. Тај геополитички силогизам без сумње потврђује значај Евроазије, што је Савицки елаборирао у својим радовима.

Савицки је дефинисао и принцип идеократије са циљем да што јасније представи руску цивилизацијску и геополитичку посебност, која је супротна западној демократији. „Идеократија је термин који обједињује све облике недемократске, нелибералне владавине, засноване на нематеријалистичким и неутилитаристичким мотивацијама. Притом Савицки свесно избегава да прецизира тај појам, који може бити оличен и у теократској саборности, народној монархији, националној диктатури, па и у партијској држави совјетског типа“.³⁵⁰ Геополитички посматрано, море је „либерална демократија, трговачки поредак и прагматизам“, а копно је „идеократија, хијерархијска владавина и превласт верског идеала“.³⁵¹

³⁴⁴ М. Суботић (2004), 80.

³⁴⁵ А. Дугин (2004), 82.

³⁴⁶ М. Степић (2013), 43.

³⁴⁷ *Ibid.*, 43.

³⁴⁸ А. Дугин (2004), 84.

³⁴⁹ М. Суботић (2004), 86.

³⁵⁰ А. Дугин (2004), 85.

³⁵¹ *Ibid.*, 85.

3. Геополитичка учења биполарне и униполарне епохе

3.1. Неоатлантизам

Међународни поредак се мења по окончању хладног рата, што се одразило на перцепцију стварних геополитичких односа у свету. Отуда потреба да се класична англосаксонска учења модификују и прилагоде актуелним околностима у новоуспостављеном униполарном поретку. Доминација Сједињених Држава огледала се у свим сегментима „светске политике“, ³⁵² док је Русија остала на згаришту Совјетског Савеза, повлачећи се и бринући о сопственим унутрашњеполитичким и друштвеним проблемима. ³⁵³ Међутим, иако је Френсис Фукујама (*Francis Fukuyama*) говорио о крају историје и тријумфу либерализма, ³⁵⁴ ипак су ти закључци били преурањени. Дошло је до „агоније комунизма“, ³⁵⁵ али не и до краја историје.

Насупрот Фукујамином глобалистичком оптимизму, Самјуел Хантингтон издваја два могућа сценарија о моћи Запада. Први сценарио показује да је дисолуцијом Совјетског Савеза дошло до успостављања готово тоталне доминације Запада. Према тој пројекцији, Запад преузима пресудну улогу у решавању политичких и безбедносних питања, доноси одлуке о економским питањима, контролише јаке валуте, врши морални утицај на друга друштва, контролише поморске путеве, развија најнапреднију технологију, доминира индустријом оружја и способан је за велике војне интервенције. ³⁵⁶ Други сценарио показује да је Запад цивилизација у опадању и да његова економска, војна и политичка моћ слаби. Према овој пројекцији, победа Запада у хладном рату произвела је исцрпљеност, а не тријумф. ³⁵⁷

Пре него што наведемо карактеристике опадања Запада, у циљу бољег разумевања редова који следе, укратко ћемо представити Хантингтонову поделу света на цивилизације. Наиме, он је све после 1990. године поделио на: западну, латинско-америчку, афричку, исламску, кинеску, хинду, православну, будистичку и јапанску цивилизацију. Дакле, Хантингтон сматра да је свет након хладног рата постао мултицивилизацијски, односно, да су најважније разлике међу људима културне, а не политичке, економске и идеолошке. ³⁵⁸ Са тим у вези, Хантингтон наводи да је сукоб великих сила замењен сукобом цивилизација и истиче да су „најопаснији културни сукоби дуж неоговарајућих граница између цивилизација“. ³⁵⁹ На тим границама долази до интеракције различитих култура и њихове моћи, што продубљује антагонизме међу цивилизацијама. Стога, Хантингтон закључује да ће узрок опасних сукоба у будућности бити интеракција „западне ароганције, исламске нетолеранције и синичког потврђивања“. ³⁶⁰

Полазећи од претходно наведеног, Хантингтон наводи три карактеристике опадања Запада. Прво, опадање је спор процес. Друго, опадање се не одвија линеарно, већ постоје смене

³⁵² Драган Р. Симић, *Светска политика*, Чигоја штампа, Београд, 2009 (Д. Р. Симић (2009)).

³⁵³ Видети више: Рој А. Медведев, *Борис Јељцин: Русија на крају XX века*, Службени гласник, Београд, 2009 (Цитирано као: Р. А. Медведев (2009)).

³⁵⁴ Френсис Фукујама, *Крај историје и последњи човек*, ЦИД, Подгорица, 2002 (Цитирано као: Ф. Фукујама (2002)).

³⁵⁵ Збигњев Бжежински, *Велики промашај: Рођење и крај комунизма у XX вијеку*, VizArt, Подгорица, 2001 (Цитирано као З. Бжежински (2001 а)).

³⁵⁶ Семјуел Хантингтон, *Сукоб цивилизација*, ЦИД, Подгорица, 2000, стр. 89-90 (Цитирано као: С. Хантингтон (2000)).

³⁵⁷ С. Хантингтон (2000), 90.

³⁵⁸ *Ibid.*, 21, 26-27.

³⁵⁹ *Ibid.*, 28-29.

³⁶⁰ *Ibid.*, 203.

успона и падова моћи. Треће, опадање има везе са (не)способношћу да се утиче на друге. Запад је имао пун капацитет војне, институционалне, политичке, демографске и технолошке моћи почетком двадесетог века, али од тада почиње да опада у односу на друге цивилизације.³⁶¹ Узимајући у обзир наведене сегменте моћи, увиђамо да Русија као припадница православне цивилизације не заостаје у војно-индустријском развоју у односу на западну цивилизацију. Исто тако, западна цивилизација, за разлику од цивилизација на азијском континенту, не поседује довољно природних и рудних богатстава, посебно руда ретких метала неопходних за високотехнолошки развој. Развој високих технологија више није само одраз западне цивилизације, већ можемо да приметимо да у последњих неколико деценија кинеска цивилизација преузима примат и претендује да постане технолошка сила број један. У демографском погледу, западна цивилизација не може да се упореди са исламском цивилизацијом, што показују стопе природног прираштаја и структуре становништва.³⁶² Према томе, Хантингтон, за разлику од Фукујаме, реалистичније сагледава политичке процесе и „предвиђа могућу обнову геополитичких савеза евроазијских држава, које би у перспективи могле да угрозе не само позицију планетарне доминације атлантизма, већ и његове интересе у сопственом геополитичком дворишту“.³⁶³

Да наведени сегменти моћи имају значаја у анализи међународних односа сведоче бројни догађаји у првих пар деценија 21. века. У војном контексту, ситуација у Украјини 2022. године показује да западна цивилизација, предвођена Сједињеним Државама, не може да интервенише у значајним геополитичким зонама у појасу Римленда како је то чинила након победе у хладном рату. То је показатељ да се „испод привида планетарне доминације, полако конституишу геополитичке алтернативе евроазијства, које стратешка победа атлантизма није цивилизацијски уздрмала, већ само још више учврстила у ставу о непријатељству сопствених и атлантистичких геополитичких и цивилизацијских интереса“.³⁶⁴ Дакле, либерално-демократске идеје западне цивилизације нису прихватљива алтернатива идеократским евроазијским идејама о држави и народу, и као такве не могу припадати том цивилизацијском кругу.³⁶⁵

Наведене културолошке и цивилизацијске разлике, сматра Хантингтон, проузроковаће дубоке геополитичке поделе и сукобе између атлантизма и евроазијства. Хантингтон примећује и сврставање цивилизација и држава око заједничких интереса и наводи да би латиноамеричка, исламска, конфучијанска, хиндуистичка, јапанска, афричка и православна цивилизација могле да се супротставе интересима западне цивилизације.³⁶⁶ Стога, Хантингтон истиче да је доминантна подела на макро нивоу „The West and The Rest“ или „Запад и остали“, са „најинтензивнијим сукобима између муслиманских и азијских друштава с једне, и Запада с друге стране“.³⁶⁷ Сједињене Државе у тако подељеном свету морају да преузму примати или ће, у супротном, светом владати насиље, неред и недемократичност. Другачије речено, САД су, сматра Хантингтон, гарант безбедности, слободе и демократије на глобалном нивоу.³⁶⁸

³⁶¹ С. Хантингтон (2000), 91-92.

³⁶² Видети више: *Ibid.*, 92-104, 113-135.

³⁶³ Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021), 243.

³⁶⁴ *Ibid.*, 244.

³⁶⁵ Љубиша Деспотовић, Зоран Јевтовић, *Геополитика медија*, Каирос, Сремски Карловци, 2019, стр. 27 (Цитирано као: Љ. Деспотовић, З. Јевтовић (2019)); Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021), 244.

³⁶⁶ С. Хантингтон (2000), 264-271.

³⁶⁷ *Ibid.*, 203.

³⁶⁸ Samuel Huntington, „Why International Primacy Matters“, *International Security*, Vol. 17, No. 4, The MIT Press, 1993, p. 83.

Формула „Запад и остали“ одразила се умногоме на хришћанску цивилизацију, која је подељена на западну и православну цивилизацију. Линија која раздваја хришћанску цивилизацију пружа се од севера уз границу Финске, Естоније и Летоније, пресецајући Белорусију, Украјину, Румунију, Србију и Босну и Херцеговину, до Јадрана [Карта]. Према томе, „Европа се завршава тамо где се завршава западно хришћанство и почињу ислам и православље“.³⁶⁹ Ово је веома важно, будући да цивилизацијска граница у Европи одређује политичку судбину држава које су изван западне цивилизације. Другачије речено, чланство у Европској унији „првенствено припада оним државама које су културно део Запада (...)“.³⁷⁰ Са тим у вези, подсетићемо на процес позападњачења или вестернизације, у чијем контексту се стварају разлике између цивилизација и продубљује се јаз, чак и унутар хришћанства. Збигњев Бжежински јасно маркира наведене процесе, истичући да је Европа „заједничка цивилизација која произилази из заједничке хришћанске традиције“.³⁷¹ Томе додаје да је „уже западно одређење Европе повезано са Римом и његовим културним наслеђем“, али и подсећа да „европска хришћанска традиција такође укључује и Византију и њене руске православне наследнике“.³⁷² Имајући то у виду, Бжежински закључује да је „западна Европа узурпирала идентитет 'Европе'“.³⁷³

Карта 6. Цивилизацијска подела Европе

Извор: С. Хантингтон (2000), 177.

³⁶⁹ С. Хантингтон (2000), 177-178.

³⁷⁰ *Ibid.*, 179.

³⁷¹ З. Бжежински (2001), 79.

³⁷² *Ibid.*, 79.

³⁷³ *Ibid.*, 79.

Осим културе и цивилизацијских разлика, Хантингтон је пажњу придавао и питању идентитета, бавећи се, конкретно, америчким идентитетом и изазовима са којима се он суочава.³⁷⁴ Наиме, он констатује да су се крајем 20. века америчка култура и политичка максима о слободи и демократији суочили са неколико изазова. Прво, дисолуција Совјетског Савеза означила је крај непосредне претње по америчку безбедност, што се одразило на смањење знајача „националног идентитета у поређењу са субнационалним, транснационалним, бинационалним и другим идентитетима“.³⁷⁵ Друго, идеологија мултикултурализма ослабила је кључне елементе америчког идентитета и америчку политичку максиму.³⁷⁶ Хантингтон сматра да „мултикултурализам представља кулминацију дуге ерозије националног идентитета у америчком образовању“.³⁷⁷ Треће, велики имиграциони талас у САД током шездесетих година 20. века, долазио је из Латинске Америке и Азије, што је изазвало мешање различитих култура и њихових вредности, без истинске асимилације у америчко друштво. Са тим у вези, Хантингтон наводи да су претходни имиграциони таласи праћени програмом американизације, што није случај у савременим имиграционим таласима.³⁷⁸ Четврто, све више имиграната говори шпански језик, што није био случај раније у америчкој историји.³⁷⁹ Стога, сматра Хантингтон да је могуће говорити о четири типа идентитета: идеолошки, рачвасти, ексклузивистички и културни и додаје да ће САД у будућности постати мешавина тих идентитета.³⁸⁰ Напослетку, Хантингтон закључује да ће Американци, уколико спољне претње буду благе и дисконтинуиране, „остати подељени у вези са проблемом улоге коју Кредо, језик и средњишта култура имају у процесу формирања и одржавања националног идентитета“.³⁸¹ Дакле, уколико не буде спољашњег „другог“, неће бити ни јединства у друштву.

Други значајан мислилац новог Атлантизма је Збигњев Бжежински, који је својим радовима допринео креирању спољнополитичке агенде Сједињених Држава у постхладноратовском периоду. Бжежински је у својој књизи „Велика шаховска табла“, поставио теорију која претпоставља неприкосновену геополитичку позицију Сједињених Држава као глобалне надржаве. Глобална доминација атлантистичког геополитичког концепта резултат је победе у хладном рату. Председник Бил Клинтон ступио је на дужност у тренутку када САД нису имале глобалног ривала. Међутим, он у почетку није био толико заинтересован за спољну политику, те је „заменио нови светски поредак појмом 'иреверзибилне' глобализације“.³⁸² Клинтон није следио неку од стратегија, али је покренуо ширење НАТО, трасирајући пут будућем проширивању ЕУ.³⁸³

³⁷⁴ Samuel P. Huntington, „American Ideals versus American Institutions“, *Political Science Quarterly*, Vol. 97, No. 1, The Academy of Political Science, 1982, pp. 1-37.

³⁷⁵ Семјуел Хантингтон, *Амерички идентитет*, ЦИД, Подгорица, 2008, стр. 25 (Цитирано као: С. Хантингтон (2008)).

³⁷⁶ Mike Gonzalez, „Multiculturalism and the Fight for America's National Identity“, *The Heritage Foundation*, November 23, 2016, <https://www.heritage.org/civil-society/report/multiculturalism-and-the-fight-americas-national-identity> [7.10.2022.].

³⁷⁷ С. Хантингтон (2008), 189.

³⁷⁸ *Ibid.*, 26.

³⁷⁹ Samuel P. Huntington, „The Hispanic Challenge“, *Foreign Policy*, October 28, 2009, <https://foreignpolicy.com/2009/10/28/the-hispanic-challenge/> [20.9.2022].

³⁸⁰ С. Хантингтон (2008), 26-27.

³⁸¹ *Ibid.*, 193.

³⁸² Збигњев Бжежински, *Друга шанса Америке: три председника и криза америчке суперсиле*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 104 (Цитирано као: З. Бжежински (2009)).

³⁸³ З. Бжежински (2009), 105.

Бжежински наводи да је Америка супериорна у војном, економском, технолошком и културном аспекту, што је чини глобалном силом.³⁸⁴ Значајан аспект империјалне спољне политике је „културна супериорност, успешно наметнута и мирно прихваћена“, која „смањује потребу за коришћењем великих војних снага“ у циљу очувања империјалне власти.³⁸⁵ Уз то, Бжежински сматра да су демократски идеали, заједно са америчком традицијом, оснажили амерички „културни империјализам“.³⁸⁶ Најзад, према Бжежинском, „маневрисање, дипломатија, прављење коалиција, кооптирање и смишљено коришћење својих политичких преимућстава постали су главни чиниоци успешног демонстрирања геостратешке моћи на евроазијској шаховској табли“.³⁸⁷

Успостављена америчка супремација створила је нови међународни поредак који је пресликао и институционализовао многе облике америчког система у другим земљама. Бжежински наводи следеће облике: а) заједнички систем безбедности (НАТО); б) регионалну привредну сарадњу (АПЕК, НАФТА); в) глобалне институције (Светска банка, ММФ, СТО); г) поступак у ком се инсистира на консензусу; д) настојање ка демократском чланству у савезе; и њ) глобалне конституционалне и глобалне структуре (Међународни кривични суд за бившу Југославију).³⁸⁸

Анализирајући евроазијски континент, Бжежински истиче да ће држава која буде доминирала Евроазијом, „контролисати два од три најнапреднија и економски најпродуктивнија региона у свету“.³⁸⁹ Према подацима, на евроазијском простору се налази највећи проценат светске популације, моћне војне и нуклеарне силе, снажне економије и привреде и најбогатији извори природних и рудних богатстава. Укупно посматрано, евроазијске државе су моћније од Сједињених Држава, али оне нису јединствене услед цивилизацијских и културолошких разлика. Стога, Бжежински сматра да Евроазију треба посматрати као шаховску таблу на којој се води борба за светску превласт и додаје да је Евроазија „главна геополитичка награда“ за све напоре Сједињених Држава.³⁹⁰

Евроазијска шаховска табла простире се од Лисабона до Владивостока и обухвата различите цивилизације и културе. Такав амбијент подсећа на мултицивилизацијски „коктел“, који се може искористити за генерисање нестабилности и сукоба, што онемогућава чвршће повезивање држава дуж осе исток-запад и њихово јединство. Бжежински је шаховску таблу поделио у четири велике области – западна, јужна, источна и средишња – у којима се налазе главни геополитички такмаци [Карта 7].

³⁸⁴ Погледати више поглавља „American hegemony and the common good“ и „The natural doctrine of global hegemony“ у: Zbigniew Brzezinski, *The Choice: Global Domination or Global Leadership*, Basic Books, New York, 2009 (Цитирано као: Z. Brzezinski (2009 а)); Збигњев Бжежински, *Велика шаховска табла*, ЦИД, Подгорица, 2001, стр. 27-28 (Цитирано као: З. Бжежински (2001)).

³⁸⁵ З. Бжежински (2001), 25; Z. Brzezinski (2009 а).

³⁸⁶ Погледати више поглавље „Hegemony and democracy“ у: Z. Brzezinski (2009); З. Бжежински (2001), 29.

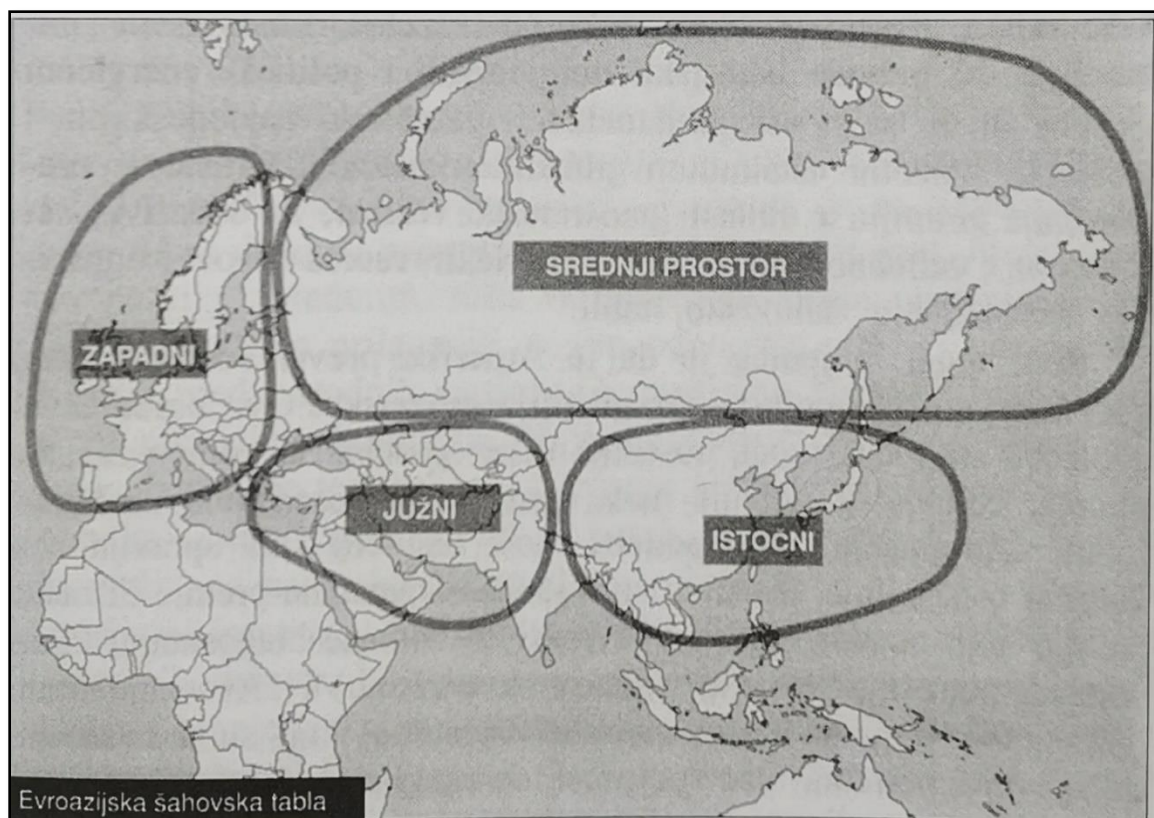
³⁸⁷ З. Бжежински (2001), 38.

³⁸⁸ *Ibid.*, 31-32.

³⁸⁹ *Ibid.*, 33.

³⁹⁰ *Ibid.*, 33.

Карта 7. Евроазијска шаховска табла

Извор: З. Бжежински (2001), 37.

Говорећи о државама у међународним односима, Бжежински издваја две значајне категорије: 1) активни геостратешки играчи и 2) геополитички стожери. Према Бжежинском, геостратешки играчи су оне државе које имају способност и снагу да активно делују изван својих граница, ширећи политички утицај и мењајући геополитичке прилике у сопствену корист. Са друге стране, геополитички стожери су државе које имају „осетљив положај“, односно државе преко чијих територија је могуће приступити важним областима или, пак, очувати положај оне силе под чијом је контролом држава стожер. Такође, преко државе стожера велике силе могу да генеришу нестабилности и сукобе у областима наомак других великих сила означених као непријатељи. Бжежински је издвојио пет геостратешких играча у Евроазији – Француска, Немачка, Русија, Кина и Индија – и пет геополитичких стожера – Украјина, Азербејџан, Јужна Кореја, Турска и Иран – што нам омогућава да лакше схватимо улогу једних, односно других.³⁹¹

Иако су САД геостратешки играч, оне нису постигле довољну стратешку дубину у Евроазији, управо због геополитичких такмаца који не дозвољавају успостављање потпуне америчке доминације. Стога, сматра Бжежински, САД не смеју да дозволе удаљавање партнерских држава од Вашингтона, пре свега из западне и јужне области, као ни приближавање и међусобну сарадњу кључних геополитичких такмаца у Евроазији.³⁹² Приближавање западне и

³⁹¹ З. Бжежински (2001), 42-43.

³⁹² Видети више поглавље „Eurasia’s revenge?“ у: Z Brzezinski (2009 a).

средишње области, првенствено Немачке и Русије, или источне и средишње области, односно Кине и Русије, поништило би амерички утицај у Евроазији и његову позицију хегемона у међународном поретку.

Бжежински примећује да је Америка, деценију и по након успостављања глобалне доминације, „постала плашљива и усамљена демократија у свету раздртом политичким антагонизмима“.³⁹³ Он чак наводи да се „глобални центар гравитације помера према Далеком истоку“.³⁹⁴ Са тим у вези, он сматра да су главни антиамерички геополитички трендови: 1) непријатељство исламског света према Западу; 2) експлозивни Блиски исток; 3) доминација Ирана у Персијском заливу; 4) нуклеарно наоружан Пакистан; 5) незаинтересована Европа; 6) осветољубива Русија; 7) успон Кине;³⁹⁵ 8) изолација Јапана; 9) популистички антиамерички талас у Латинској Америци; и 10) слом режима непролиферације.³⁹⁶

Како би очувала своју доминантну позицију, Америка мора геостратешки прорачунато да приступи Евроазији.³⁹⁷ Према томе, Бжежински издваја краткорочну, средњорочну и дугорочну перспективу. Прво, САД морају да подстичу разлике и плурализам у Евроазији, маневришући и манипулишући, са циљем да спрече стварање непријатељског савеза, који би угрозио амерички примат. Такође, Бжежински пројектује Русију као децентрализовану државу, коју би чинила три дела: европски, сибирски и далекоисточни. Формирањем лабаве конфедерације било би онемогућено израстање Русије у глобалну силу, која би била опонент америчким геополитичким интересима.³⁹⁸ Према томе, САД ће вршити све већи притисак на Русију у кључним граничним зонама. Друго, упоредо са првом фазом, САД морају да привлаче геостратешки важне партнере, који би потпомогли стварање трансевроазијског система безбедности. Са тим у вези, неопходно је повећати број држава склоних САД, али, уједно, и водити рачуна о томе да се државе не интегришу у тој мери да угрозе Америку. Пре свега се мисли на Европу,³⁹⁹ која ће бити од „суштинског значаја за прогресивну асимилацију Русије у систем глобалне кооперације“.⁴⁰⁰ У том контексту, Бжежински сматра да ће проширени НАТО савез умногоме допринети реализацији циљева америчке политике.⁴⁰¹ Треће, претходне перспективе могле би се уклопити у глобални систем заједничке одговорности.⁴⁰² Иако Бжежински не наводи ко би био на челу тог глобалног система, на основу његових ставова можемо закључити да су то Сједињене Државе. Штавише, он истиче да Америка има другу шансу, јер ниједна друга сила не може бити светски лидер.⁴⁰³

³⁹³ З. Бжежински (2009), 104.

³⁹⁴ Збигњев Бжежински, Брент Скоукрофт, *Америка и свет*, Club Plus, Београд, 2016, стр. 185 (Цитирано као: З. Бжежински, Б. Скоукрофт (2016)).

³⁹⁵ Збигњев Бжежински, *Америка – Кина и судбина света*, Албатрос плус, Београд, 2013; Fred Bergsten, Charles Freeman, Nicholas Lardy, Derek Mitchell, *China's Rise: Challenges and Opportunities*, Peterson Institute for International Economics, Washington DC, 2009.

³⁹⁶ З. Бжежински (2009), 104.

³⁹⁷ Zbigniew Brzezinski, „A Geostrategy for Eurasia“, *Foreign Affairs*, Vol. 76, No. 5, Council on Foreign Relations, 1997, pp. 50-64.

³⁹⁸ Zbigniew Brzezinski, „Living with Russia“, *The National Interest*, No. 61, Center for the National Interest, 2000, pp. 5-16 (Цитирано као: Z. Brzezinski (2000)).

³⁹⁹ З. Бжежински, Б. Скоукрофт (2016), 169-190; З. Бжежински (2009), 107-110.

⁴⁰⁰ Z. Brzezinski (2000), 5. З. Бжежински (2001), 185.

⁴⁰¹ З. Бжежински (2001), 185; З. Бжежински (2009), 108.

⁴⁰² З. Бжежински (2001), 184-185.

⁴⁰³ З. Бжежински (2009), 110.

3.2. Нео евроазијство

Ученик Петра Савицког, истакнути руски мислилац 20. века и интелектуалац који је својим идејама повезао стара и нова евроазијска учења, био је Лав Гумиљов (*Лев Николајевич Гумилџев*). Истакао се својим делима „Древни Турци“, „Етногенеза и биосфера Земље“, „Крај и нови почетак“ и многим другим, због којих је био прогањан и маргинализован.⁴⁰⁴

Гумиљов је „теоријом етногенезе“ изнете у књизи „Етногенеза и биосфера Земље“ дао највећи допринос нео евроазијству. Он је настанак и развој етноса повезивао са географским и климатским карактеристикама области на којој настају. Осим етноса, Гумиљов издваја и: а) суперетносе и б) субетносе, као таксономске јединице у хијерархијској структури етносфере.⁴⁰⁵ Према његовом мишљењу, Руси спадају у категорију суперетноса, јер су задржали „младост“ и „свежину“ за разлику од Европљана који су „остали без покретачке пасионираности“.⁴⁰⁶ За Гумиљова, пасионираност означава „подстицај за рађање етноса и почетни импулс етногенезе“ и представља „ерупцију успостављене виталне енергије, која је резултанта природне и духовне енергије и која покреће фазну етничку еволуцију“.⁴⁰⁷ Он издваја три типа пасионираности: а) пасионирани – страствени људи; б) хармоничне личности; и в) субпасиониране личности.⁴⁰⁸ Пресудну улогу за настанак етноса „имају особе и групе особа које се одликују изразито високим степеном предводничких способности, енергичности и спремности на радикалне промене по цену сопственог страдања“, односно пасионирани тип личности.⁴⁰⁹ Значај Гумиљова је вишеструка будући да је он „утврдио и учврстио природне и историјске услове за рађање евроазијског суперетноса; демонстрирао је органски карактер његовог јединства које се гради из различитости; описао је фазе у његовом развоју... и довео је целу социјалну филозофију и евроазијство до логичних закључака“.⁴¹⁰

Значајан допринос руској геополитичкој мисли дао је Александар Панарин (*Александр Сергеевич Панарин*). Његови нео евроазијски ставови темељили су се на класичним геополитичким теоријама, посебно оним које су истицале руско пространство и евроазијску равницу као битан простор за повезивање и померање различитих култура и цивилизација. Према томе, „Русија спаја евроазијски Запад и Исток на начин да филтрира и разблажује њихове дијаметрално различите културне кодове, тако да они постају обострано лакше прихватљиви“.⁴¹¹ Дакле, за Панарина су важни гекултурни аспекти евроазијске идеје. Осим тога, Панарин сматра да је геополитички положај Русије својеврсни континуум „чији су полови индивидуални принципи

⁴⁰⁴ Лав Николајевич Гумиљов, *Стари Турци*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 2020; Лав Николајевич Гумиљов, *Етногенеза и биосфера земље*, ЦИД, Подгорица, 2005; Лав Николајевич Гумиљов, *Крај и нови почетак: популарна предавања о познавању народа*, Андрићев институт, Вишеград, 2020.

⁴⁰⁵ Мирко Грчић, „Концепција ритмова етногенезе Л. Гумиљова“, *Демографија*, књ. 7/2010, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2010, стр. 27-43 (Цитирано као: М. Грчић (2010)).

⁴⁰⁶ М. Степић (2016), 538.

⁴⁰⁷ *Ibid.*, 537-539.

⁴⁰⁸ М. Грчић (2010), 30-31.

⁴⁰⁹ М. Степић (2016), 537.

⁴¹⁰ Миша Ђурковић, „Лав Гумиљев и савремено Евроазијство“, *Култура полиса*, Vol. 11 No. 23, Култура-Полиса, Нови Сад, 2014, стр. 24.

⁴¹¹ М. Степић (2016), 541.

Запада и саборни принцип Истока“.⁴¹² Стога, Русија треба да буде геополитички стожер на евроазијском континенту и водећа држава у интеграционим процесима.

У контексту светске политике, Панарин сматра да је након завршетка хладног рата успостављена хегемонија САД и њихове идеологије.⁴¹³ Он је критиковао хегемонизам и глобализам,⁴¹⁴ залажући се за стварање својеврсног евроазијског блока, као противтеже пројектованом Новом светском поретку. Како Панарин примећује, „тајна буржоаске модернизације се састоји у томе што се у свим друштвима њени носиоци доживљавају као дошљаци. Као отеловљење таквог дошљаштва појављује се американизам“, а у наредним корацима атлантизација и американизација земље.⁴¹⁵ Са тим у вези, Панарин говори и о глобализацији и глобалном свету, истичући да је „главна карактеристика нове, политичке, економске и интелектуалне елите, која је заузела позиције у августу 1991. године, то да елита мисли и делује не као национална, него као глобална, која је везала своје интересе и своју судбину не са сопственим народом, него са престижном међународном средином, у коју се труди да упадне заобилазећи свој народ“.⁴¹⁶ Панарин још додаје да „глобализација ствара наднационалне центре власти, над којима бирачи немају могућности никакве законске контроле“, што нарушава принцип демократског суверенитета народа.⁴¹⁷

Дакле, својеврсни евроазијски блок, као противтежа америчком хегемонизму, треба да се заснива на гекултурном дијалогу и сарадњу на евроазијском континенту, који укључује православну цивилизацију, исламску цивилизацију, Индију и хинду-будистички гекултурни ареал и Кину и конфучијанизам. Тако осмишљен евроазијски пројекат биће реализован „у оној мери у којој ће бити реализован узајамни сусрет и узајамно признање руске цивилизацијске традиције и традиција Истока“.⁴¹⁸ Свакако, Панарин је видео низ ограничења и изазова евроазијском пројекту, чега су свесне и опонентне државе Запада, те вешто користе такве околности како би онемогућиле стварање чврстог савезништва у Евроазији.⁴¹⁹ Осим тога, Панарин је у национализму видео снагу која би могла да се супротстави хегемонистичким плановима САД. Глобализму може силом да се супротстави „мобилисани национализам, наоружан једном од фундаменталистичких идеја“.⁴²⁰ Међутим, он у постхладноратовској Русији увиђа проблем са националистичком идеологијом, посебно у сегменту где је владајућа елита исувише отишла у смеру глобализације.⁴²¹ Према томе, Панарин сматра да је Четвртом свету неопходна нова непоткупљива елита, она која није раскинула везе са великим традицијама и која верно чува начело да је суштина човека вера, а не економски профит. Русија као епицентар

⁴¹² Небојша Вуковић, „Гекултурни аспекти Евроазијства у делу Александра Панарина“, У: *Србија и Евроазијски геополитички простор* (пр. Миломир Степић и Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2013, стр. 109 (Цитирано као: Н. Вуковић (2013)).

⁴¹³ Александар Сергејевич Панарин, *Савремени рат као борба богатих против сиромашних*, Нова Европа, Београд, 2007, стр. 7-8 (Цитирано као: А. С. Панарин (2007)).

⁴¹⁴ Александар Сергејевич Панарин, „Либерално разарање друштва“, У: *Евроазијски погледи* (пр. Немања Ђукић), Балканолошки истраживачки центар, Бања Лука, 2016, стр. 79-98 (Цитирано као: А. С. Панарин (2016)); Александар Сергејевич Панарин, „Агенти глобализма“, *Летопис Матице српске*, Год. 188, књ. 489, св. 1-2, Матица српска, Нови Сад, 2012, стр. 108-135 (Цитирано као: А. С. Панарин (2012)).

⁴¹⁵ А. С. Панарин (2016), 94.

⁴¹⁶ Александар Сергејевич Панарин, „Дезертерство елита у епоси катастрофа“, *Летопис Матице српске*, Год. 187, књ. 488, св. 4, Матица српска, Нови Сад, 2011, стр. 528 (Цитирано као: А. С. Панарин (2011)).

⁴¹⁷ А. С. Панарин (2011), 538.

⁴¹⁸ Н. Вуковић (2013), 115.

⁴¹⁹ Видети више: Н. Вуковић (2013), 115-119.

⁴²⁰ А. С. Панарин (2011), 547-548.

⁴²¹ А. С. Панарин (2012), 134.

„разарајућих работа глобалиста“, не може преживети уколико не препозна нове перспективе. „Нова интернационала четвртога света којој ће она, сви су изгледи, сутра стати на чело, биће оваплоћењем алтернативног глобализма демократичних 'нижих' слојева.“⁴²²

Пишући о прелазу из 20. у 21. век, Панарин сматра да је Русија „особена тачка светског простора“ у којој „почиње нови круг светске историје“, јер су у њој „бачени изазови свим представама и митовима 'напредног човечанства' насталим у пострелигиозном добу“.⁴²³ Према Панарину, за Русе је 20. век, век страдања, док 21. век означава почетак заокрета руске историје. Он сматра да се на почетку 21. века „завршава епопеја вестернизације света, коју је поново прогласио Запад у амбијенту еуфорије изазване победом у хладном рату“.⁴²⁴ То значи да ће Русија морати да пронађе алтернативу. Са тим у вези, пространство Русије би могло да буде велика шанса, пре свега на економском и привредном плану. Такође, значајан потенцијал имају руска култура и народни конзервативизам, који ће сачувати цивилизацијску разноликост и памћење.⁴²⁵ Дакле, Панарин верује да Русија може понудити светску алтернативу, али да би у томе успела, мора да се превлада јаз између два социокултурна пола – народа и елите, „да би се просторно осећање народа и историјско осећање интелигенције спојило у једно“.⁴²⁶

Александар Дугин (*Алекса́ндр Ге́льевич Ду́гин*), један је од најпознатијих мислилаца руске геополитичке школе, који и данас значајно доприноси дефинисању руске стратегије и спољнополитичке агенде. У својим радовима, Дугин настоји да реafirмише старија геополитичка учења и усклади их са актуелним дешавањима у међународном поретку, постављајући теоријско-концепцијске основе неоевроазијства.

Дугин је основе неоевроазијске идеје поставио у својој књизи „Основи геополитике“, која је изашла 1995. године, у периоду када се и на Западу разматрала судбина Евроазије у новоуспостављеном униполарном међународном поретку. Међутим, иако се идеја неоевроазијства развијала током последње деценије 20. века, она тек почетком 21. века постаје одређенија и практично примењива у стратегији Русије.

Неоевроазијство је поглед на свет и оно се води следећим принципима: 1) диференцијализам, плурализам система вредности супротно универзалној доминацији једне идеологије, особито америчког либерализма; 2) традиционализам, који се противи урушавању културе, обичаја и традиционалних норми; 3) свет-држава, као супротност грађанској националној држави и светској влади; 4) права народа, као противтежа свемоћи „златне милијарде“ и неоколонијалне хегемоније; 5) националност, која се противи обезличавању и отуђењу народа у вештачким друштвеним и политичким структурама; и 6) социјална правда и солидарност радника насупрот експлоатацији и логици профита.⁴²⁷

⁴²² А. С. Панарин (2011), 553.

⁴²³ Александар Сергејевич Панарин, „Реванш историје – руска стратешка иницијатива у 21. веку“, У: *Евроазијски погледи* (пр. Немања Ђукић), Балканолошки истраживачки центар, Бања Лука, 2016, стр. 99 (Цитирано као: А. С. Панарин (2016 а)).

⁴²⁴ А. С. Панарин (2016 а), 106.

⁴²⁵ Више о томе: *Ibid.*, 111-113.

⁴²⁶ *Ibid.*, 114.

⁴²⁷ Александар Дугин, „Мултиполарни свјетски поредак. Пројекат цивилизације копна“, У: *Евроазијски погледи* (пр. Немања Ђукић), Балканолошки истраживачки центар, Бања Лука, 2016, стр. 48 (Цитирано као: А. Дугин (2016 б)).

Имајући у виду да су теоријске основе неоевроазијства садржане у сакрално-географском, историјском, етно-националном, религијском, државотворном, геополитичком, културном сегменту Русије и Руса, Дугин је издвојио следеће темељне принципе неоевроазијске идеје:

1) Идеократија, као филозофско и идеолошко исходиште. Она треба да профилише друштво и оспособи га да се супротстави западним идеологијама, попут глобализма и неолиберализма, и процесима глобализације и вестернизације, који су усмерени против Русије и њених вредности. Дугин сматра да ће Русију једино спасити идеократија, као алтернатива које се Запад највише плаши.⁴²⁸

2) Руски народ, као етно-просторно упориште неоевроазијства. Он „располаже истинским интегративним неоевроазијским капацитетом“.⁴²⁹ Стога, руски народ као посебна цивилизацијска и културолошка целина има задатак да, пре свега, очува сопствене особености, а потом и да интегрише друге евроазијске народе, са крајњим циљем да створи Империју. Дугин истиче да „Евроазијци принципијелно бране потребу очувања самобитности сваког народа на земљи, разноврсности култура и религиозних традиција, неоспоривости права народа да самостално бирају пут властитог историјског развоја“.⁴³⁰ Са друге стране, Дугин, позивајући се на књигу Џона Хопсона (*John Hobson*) „Евроцентрична концепција светске политике“ (*The Eurocentric Conception of World Politics*), указује на „еврорасизам“. Наиме, Дугин наводи да је Хопсон у својој књизи разобличио западни расизам.⁴³¹

3) Руска држава, као политичко-територијано упориште. Реч је о држави која има мисију да преокрене свет ка бољој будућности. Према мишљењу Дугина, то није постојећа Руска Федерација, јер је задржала деструктивне елементе који су упропастили и царску и совјетску империју. Дакле, постсовјетска Руска Федерација има произвољне границе, нестабилан политички систем, мозаичну етно-просторну структуру, непрепознатљив културно-цивилизацијски идентитет и бројне недостатке географског положаја.⁴³² Стога би Русија требало радикално да се трансформише и успостави у облику Империје, на империјалним принципима. У неоевроазијском поимању, Империја се не води колонијалистичким и материјалистичким поривима, већ она има континенталистичку одговорност за Евроазију.⁴³³ Руска евроазијска Империја неће бити резултат социјално-политичке еволуције, већ геополитичке револуције.⁴³⁴ Њена улога је да изгради цивилизацијску и културолошку алтернативу атлантизму. Према томе, потребно је остварити виши ниво интеграције у „Евроазијски савез“, који ће имати централизован економски и стратегијски систем управљања, представљајући пандан Европској унији.⁴³⁵ Уз Евроазијски савез, неоевроазијци пројектују и „Заједнички евроазијски дом“, који би укључивао православне балканске земље, источноевропске земље и неколико типичних азијских земаља (Монголију, Иран, Авганистан и Индију).⁴³⁶

⁴²⁸ Александар Дугин, *Геополитика постмодерне*, ИКП Никола Пашић, Београд, 2009, стр. 218-219 (Цитирано као: А. Дугин (2009)).

⁴²⁹ М. Степић (2013), 94.

⁴³⁰ Александар Дугин, „Евроазијски поглед“, У: *Евроазијски погледи* (пр. Немања Ђукић), Балканолошки истраживачки центар, Бања Лука, 2016, стр. 10 (Цитирано као: А. Дугин (2016)).

⁴³¹ Александар Дугин, „Еврорасизам“, У: *Евроазијски погледи* (пр. Немања Ђукић), Балканолошки истраживачки центар, Бања Лука, 2016, стр. 61-77 (Цитирано као: А. Дугин (2016 г)).

⁴³² М. Степић (2013), 94.

⁴³³ *Ibid.*, 95.

⁴³⁴ *Ibid.*, 96.

⁴³⁵ А. Дугин (2016), 15.

⁴³⁶ М. Степић (2013), 96.

Дакле, Руска држава је језгро Евроазије, коју покреће руски народ. Снага руског народа треба да буде вођена геополитиком „трећег пута“, изван либерализма и марксизма, и новом политичком идејом, односно, како ју је дефинисао Дугин, „четвртом политичком теоријом“. Четврта политичка теорија је својеврсни „крсташки рат“ против постмодерне, постиндустријског друштва, у пракси остварене либералне замисли и глобализма и његових логистичких и технолошких основа“. ⁴³⁷ Према томе, политика, економија и привреда Русије треба да се базира на „духовно-цивилизацијским специфичностима евроазијског простора“. ⁴³⁸

Према мишљењу Дугина, нова геополитичка доктрина Русије треба да пројектује векторе кретања ка југу и истоку, повезујући ислам и православље и учвршћујући стратешке везе са Ираном и Сиријом. Осим тога, Дугин сматра да је од стратешког значаја осовина Париз-Берлин-Москва, која представља „главну структуру антиглобалистичког модела за Русију и има атрибуте велесиле способне да уравни тежи САД на глобалном нивоу“. ⁴³⁹ Наведена геополитичка осовина повезала би политичко и идеолошко лидерство Француске, економску моћ Немачке и природна и рудна богатства Русије. ⁴⁴⁰ Са тим у вези, потенцијални руски стратешки партнери у Европи могу бити конзервативци и десничари и све снажније антиглобалистичке организације и покрети широм европских држава. Приметно је да се окупљају бројни европски интелектуалци и делови политичких елита, који настоје да се супротставе утицају атлантизма. ⁴⁴¹ Посматрано из геополитичке визуре, „Европа данас представља атлантистички ентитет“, што Европљани све више схватају и због тога дају подршку антиатлантистичким организацијама и покретима. ⁴⁴²

Имајући у виду геополитичко ривалство Русије и Сједињених Држава, Дугин је скицирао неколико фаза сузбијања и укидања америчке супремације. Циљ је да се конституише евроазијски блок и покрене процес трансформације међународног поретка из униполаризма у мултиполаризам. ⁴⁴³ Према Дугину, „мултиполаризам је адекватна антитеза униполарности“ и важан „пројекат цивилизације копна“. ⁴⁴⁴ Према томе, неопходно је реализовати следеће фазе: 1) уводна фаза или констатовање глобалне геополитичке стварности; 2) реактивна фаза или зачетак евроазијске контрастратегije, усмерене против глобалне превласти Сједињених Држава. Мултиполарност може заменити униполарност, само под условом да се онемогући америчка контрола „три евроазијске макроцелине: европске, исламске и кинеске“ ⁴⁴⁵; 3) мултиполарна фаза или формирање зоналних „пан-области“. Дугин под тим подразумева стварање модела четворополарности према коме би свет био подељен на следеће зоне: а) англо-америчку зону, б) евро-афричку зону, в) пан-евроазијску зону и г) пацифичко-далекоисточну зону ⁴⁴⁶; 4) великопросторна фаза или структурисање „зона“. ⁴⁴⁷ У неоевроазијског пројекцији мултиполарног света, постоји 13 „великих простора“ подељених у четири наведене глобалне зоне. ⁴⁴⁸ Како сматра

⁴³⁷ Александар Дугин, *Четврта политичка теорија*, МИР, Београд, стр. 19 (Цитирано као: А. Дугин (2013)).

⁴³⁸ Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021), 238.

⁴³⁹ А. Дугин (2009), 115.

⁴⁴⁰ Александар Дугин, „Енергетска геополитика“, У: *Евроазијски погледи* (пр. Немања Ђукић), Балканолошки истраживачки центар, Бања Лука, 2016, стр. 27-34 (Цитирано као: А. Дугин (2016 а)).

⁴⁴¹ Александар Дугин, „Шта није у реду са Европом“, У: *Евроазијски погледи* (пр. Немања Ђукић), Балканолошки истраживачки центар, Бања Лука, 2016, стр. 53-60 (Цитирано као: А. Дугин (2016 в)).

⁴⁴² А. Дугин (2016 в), 58-59.

⁴⁴³ А. Дугин (2016 б), 35-45; А. Дугин (2016), 12-13.

⁴⁴⁴ А. Дугин (2016 б), 35.

⁴⁴⁵ М. Степић (2016), 557.

⁴⁴⁶ Видети више: *Ibid.*, 570-578.

⁴⁴⁷ А. Дугин (2016), 12-13.

⁴⁴⁸ Видети више: М. Степић (2016), 554-606.

Дугин, овако пројектована будућност човечанства противречи „глобалистичким плановима атлантиста“ о успостављању Новог светског поретка под контролом западне олигархије.⁴⁴⁹

Дакле, за изградњу мултиполарног света важна је интеграција геостратешки важних простора. Из неоевроазијске перспективе, најпре би требало остварити снажну интеграцију унутар пан-евроазијске зоне,⁴⁵⁰ а потом се повезати са евро-афричком зоном, чинећи једну ширу евроазијско-афричку геополитичку целину која ће се супротставити америчкој. Спона између пан-евроазијске и евро-афричке зоне треба да буде „Велика Источна Европа“, као зона заједничких интереса. У њен састав улазе балканске државе, Румунија, Молдавија, Мађарска, Чешка, Словачка, Пољска, Украјина, Белорусија и Литванија. Таква интеграција би омогућила повезивање Русије и Немачке и јачање евроазијско-афричке геополитичке целина, која би, према пројекцијама Дугина, била способна да се супротстави америчкој хегемонији и оконча период униполарне доминације САД.

⁴⁴⁹ А. Дугин (2016), 13.

⁴⁵⁰ А. Дугин (2016 б), 50-51.

III ПОГЛАВЉЕ

ХЛАДНИ РАТ И ПОСТХЛАДНОРАТОВСКА СЛИКА СВЕТА

1. Геополитички поредак настао као резултат Другог светског рата

Двадесети век представља период најдиманичнијих и најдраматичнијих политичких и војних дешавања у историји човечанства. Током тог периода дошло је до успона и пада многих моћних царевина и држава, смењивале су се империје и њихови глобални донети, вођени су „врјући“ и „хладни“ ратови и отпочети су бројни процеси који се, у мањој или већој мери, спроводе и данас.

Други светски рат посматрамо као важну прекретницу у међународном поретку, будући да је реч о догађају који је изменио политичку, економску, привредну и демографску слику света, слабећи или, пак, потпуно потискујући државе које су активно учествовале у рату. Значајно су ослабљене Немачка, Италија, Француска и Велика Британија, док је Јапан готово збрисан за политичке мапе света. Политичка последица Другог светског рата дефинитивно је успостављање биполарног међународног поретка,⁴⁵¹ подељеног између Сједињених Држава и Совјетског Савеза. Примећујемо да су такав сценарио амерички стратежи предвиђали још током трајања рата, о чему сведочи и један документ у ком пише да ће „успешно окончање рата против садашњих непријатеља затећи дубоко измењен свет у погледу релативне војне снаге држава (...). После пораза Јапана, Сједињене Државе и Совјетски Савез биће једине војне силе првог реда. У сваком случају, до тога је дошло услед комбинације географског положаја и величине, као и огромног оружаног потенцијала“.⁴⁵² Дакле, биполарност подразумева постојање два супротстављена пола или центра моћи. Према Кенету Волцу (*Kenneth Waltz*), биполарност је пожељан модел који, за разлику од униполарности, одржава равнотежу снага у свету и стабилност међународног поретка.⁴⁵³

Хладни рат⁴⁵⁴ који је уследио био је само наставак нетрпељивости која се могла уочити и пред сам крај Другог светског рата, када је дошло до напетости међу државама савезницама. Већ крајем 1945. године било је јасно да сарадња на оси исток-запад није могућа, што је приметио и Џорџ Ф. Кенан у „Дугом телеграму“ од 22. фебруара 1946. године. Кенан констатује да Совјетски Савез поседује изразиту политичку снагу, која би могла да угрози америчку моћ, вредности и интересе. Он је, дакле, указао на совјетску опасност и размере њене политичке моћи, која се огледа у контроли територија које обилују природним и рудним богатствима и на којима живи велики број људи.⁴⁵⁵ Кенан је, након „Дугог телеграма“, написао чланак „Узроци совјетског

⁴⁵¹ О биполарном међународном поретку видети више у: Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021), 93-95.

⁴⁵² Пол Кенеди, *Успон и пад великих сила*, ЦИД, Подгорица, 2003, стр. 401-402 (Цитирано као: П. Кенеди (2003)).

⁴⁵³ Kenneth N. Waltz, „The Stability of a Bipolar World“, *Daedalus*, Vol. 93, No. 3, The MIT Press, Cambridge, 1964, pp. 881-909.

⁴⁵⁴ Michael Kort, *The Columbia Guide to the Cold War*, Columbia University Press, New York, 2001.

⁴⁵⁵ George F. Kennan, „Long Telegram“, February 22, 1946, <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116178>. [17.9.2022.].

понашања“ из 1947. године у ком истиче да Совјети нису пријатељи, већ супарници у политичкој арени.⁴⁵⁶ Томе додаје да је Русија далеко слабија од западног света, што би САД, вођене политиком чврстог обуздавања, требало да искористе и да се супротставе Русима у свим тачкама у којима покажу да задиру у интересе мирног и стабилног света.⁴⁵⁷ Циљ је, дакле, био да се Совјетски Савез обузда и окружи, а у наредним корацима да се потисне ка „срцу“ континента, чиме би се реализовала Спајкменова идеја о доминацији САД у приобалним зонама евроазијског континента. Кенан је тиме значајно утицао на америчку спољну политику и поставио је основе стратегије САД у хладноратовском периоду.

Убрзо након Кенановог Дугог телеграма, уследио је говор Винстона Черчила у Фултону 5. марта 1946. године, када заправо и почиње хладни рат између Черчила и Стаљина. У свом говору, Черчил је указао на „гвоздену завесу“ која се пружа од Шћећина на Балтику до Трста на Јадрану, што је у Совјетском Савезу препознато као позив у рат.⁴⁵⁸ Повлачењем гвоздене завесе само је потврђена чињеница о постојању антагонизма између таласократских и телурократских сила. Годину дана касније, у марту 1947. године објављена је Труманова доктрина (*Truman Doctrine*), а након тога и Маршалов план (*Marshall Plan*)⁴⁵⁹ 12. јула 1947. године, што је дефинитивно означило почетак хладног рата.⁴⁶⁰ Имајући у виду „Дуги телеграм“, председник Хари Труман (*Harry S. Truman*) страховао је од могућег совјетског експанзионизма, због чега је указивао на неопходност борбе против тоталитарних режима који угрожавају слободу народа, међународни мир и Сједињене Државе.⁴⁶¹ Борба против совјетске експанзије подразумевала је и амерички ангажман у зони *Rimland-a*, пре свега у Турској и Грчкој. Наведене земље нашле су се под снажним притиском СССР-а, због чега је Труман захтевао да се тим државама пошаље економска помоћ са циљем спречавања ширења комунизма. САД су биле свесне да би совјетско преузимање контроле над балканским државама, пре свега над Југославијом, Албанијом, Грчком и Турском, пресекло *Rimland* и омогућило Москви да контролише јадранску, егејску и јонску обалу, Блиски исток, Босфор и Дарданеле и слично. Тиме би англосаксонска моћ била доведена у питање. Дакле, овладавање балканским простором имало је велики геостратешки и геополитички значај, те нас не чуде напори Москве и Вашингтона да завладају овим простором.

Труманову доктрину следио је Маршалов план, који је подразумевао економску помоћ Европи у износу од око 13 милијарди долара.⁴⁶² Дакле, то је био наставак економског ангажмана, који је најпре укључивао Турску и Грчку, а потом и земље западне и јужне Европе. Званично, циљ је био да се сузбије утицај комунизма. Међутим, јасно је да су САД тиме настојале да ојачају геополитичке и геостратешке везе са западном Европом и да на тај начин обезбеде снажан блок држава које ће бити насупрот Совјетском Савезу. Историчар Адам Улам (*Adam Ulam*) истиче да

⁴⁵⁶ Кенан је чланак „Узроци совјетског понашања“ писао под псеудонимом „X“. George F. Kennan, „The sources of Soviet conduct“, *Foreign Affairs*, Vol. 25, No. 4, Council of Foreign Affairs, New York, 1947, p. 580 (Цитирано као: G. F. Kennan (1947)).

⁴⁵⁷ G. F. Kennan (1947), 581.

⁴⁵⁸ „From Stettin in the Baltic to Trieste in the Adriatic an iron curtain has descended across the Continent.“ British Information Services, FO 371/51624, „Sinews of Peace“, March 5, 1946, <https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/cold-war-on-file/iron-curtain-speech/>. [15.9.2022.].

⁴⁵⁹ George C. Marshall, „Marshall Plan Speech“, June 5, 1947, <https://library.marshallfoundation.org/Portal/Default/en-US/RecordView/Index/15271>. [15.9.2022.].

⁴⁶⁰ John W. Young, John Kent, *International Relations Since 1945*, Oxford University Press, Oxford, 2003, pp. 40-42.

⁴⁶¹ Harry S. Truman, „The Truman Doctrine“, March 12, 1947, <https://www.archives.gov/milestone-documents/truman-doctrine>. [15.9.2022.].

⁴⁶² Robert J. Donovan, *The Second Victory: The Marshall Plan and the Postwar Revival of Europe*, Madison Books, New York, 1987, p. 55.

је хладни рат након успостављања Маршаловог плана ушао у фазу ратовања.⁴⁶³ Треба напоменути да је пре Маршаловог плана, разматран план тадашњег министра финансија Хенрија Моргентхауа (*Henry Morgenthau*), који је носио назив „Програм за спречавање Немачке да започне III светски рат“ (*Program to Prevent Germany from starting a World War III*).⁴⁶⁴ План је предвиђао демилитаризацију и потпуно уништавање индустрије оружја и уклањање оних индустрија које су основа за развој војне снаге. Такође, Рур и околна индустријска подручја у којима лежи моћ немачке индустрије треба да буду ослабљена и лишена постојеће индустрије у тој мери да у догледно време не могу постати индустријски центар. Једна од предвиђених мера је затварање рудника и одузимање целокупне опреме. Осим тога, предвиђено је затварање свих школа и универзитета док Савезничка комисија за образовање не дефинише програм реорганизације образовног система.⁴⁶⁵ Дакле, циљ је био да се успостави контрола над Немачком, коју ће ослабити и претворити у пољопривредну земљу, без изгледа за напредак и развој. О значају индустрије говорио је и британски империјалиста Лео Амери (*Leo Amery*), који је истицао да успешне силе могу бити оне државе које „имају највећу индустријску базу“, односно „народ који поседује моћ индустрије и моћ проналазаштва и науке биће у стању да порази све друге“. ⁴⁶⁶ Према томе, јасни су циљеви исказани у Моргентхауовом плану. Ипак, до њихове реализације није дошло, будући да су САД, увидевши убрзано ширење Совјетског Савеза, схватиле да им је неопходна снажна централноевропска држава која ће бити брана совјетској експанзији. То је тренутак када су САД схватиле да морају економски обновити западну и јужну Европу, укључујући и Немачку. Кенан је предложио да Маршал понуди и Совјетском Савезу учешће у „свеевропском програму опоравка“. Међутим, он је био осмишљен тако да буде одбијен.⁴⁶⁷ Тадашњи амбасадор у Вашингтону Николај Новиков (*Nikolai Novikov*) упозоравао је Стаљина да „америчка понуда Совјетском Савезу не може бити искрена“. ⁴⁶⁸ Новиков је рекао да се пажљивијом анализом Маршаловог плана могло утврдити да је „његов крајњи циљ стварање западноевропског блока који ће бити инструмент политике САД“. ⁴⁶⁹ Помоћ је понуђена и Југославији, али ју је југословенско руководство, на наговор Совјета, одбило. Након тога, уследило је тешње повезивање источноевропских земаља са Совјетским Савезом. СССР је основао Коминформ, као пандан Маршаловом плану, са циљем да повеже комунистичке државе и да их стави под своју контролу.⁴⁷⁰ Међутим, убрзо је дошло до окончања добрих односа између Тита и Стаљина, што је резултирало искључењем Југославије из Коминформа у јуну 1948. године. Стаљин је желео да

⁴⁶³ Видети више: Adam Ulam, *Expansion and Coexistence: A History of Soviet Foreign Policy 1917-73*, Praeger, New York, 1973.

⁴⁶⁴ „Program To Prevent Germany From Starting a World War III“, In: *Briefing Book Prepared in the Treasury Department (Roosevelt Papers)*, Washington, September 9, 1944, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1944Quebec/d91> [10.9.2022.];

Henry Morgenthau, *Germany is our problem*, First Edition, Harper & Brothers Publishers, New York and London, 1945 (Цитирано као: H. Morgenthau (1945)).

⁴⁶⁵ Видети више: „Program To Prevent Germany From Starting a World War III“, In: *Briefing Book Prepared in the Treasury Department (Roosevelt Papers)*, Washington, September 9, 1944, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1944Quebec/d91>. [10.9.2022.].

⁴⁶⁶ П. Кенеди (2003), 226.

⁴⁶⁷ Frances Stonor Saunders, *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters*, The New Press, New York, 2000.

⁴⁶⁸ John L. Gaddis, *We Now Know: Rethinking Cold War History*, Clarendon Press, Oxford, 1997, p. 41 (Цитирано као: J. L. Gaddis (1997)).

⁴⁶⁹ J. L. Gaddis (1997), 41.

⁴⁷⁰ Adam B. Ulam, *Titoism and the Cominform*, Harvard University Press, Cambridge, 1952; Lorraine M. Lees, *Keeping Tito Afloat: The United States, Yugoslavia and the Cold War*, Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 2010.

успостави потпуну контролу на Југославијом, али је Тито пружио отпор, што је резултирало сукобом.⁴⁷¹

САД су остваривале значајан напредак захваљујући економским и привредним пакетима помоћи, али и аспектама меке меке моћи и привлачности демократије.⁴⁷² Како Џон Гедис (*John L. Gaddis*) примећује, ауторитаризам Совјетског Савеза био је мање привлачна алтернатива.⁴⁷³ Стога су Европљани сматрали да је живот у америчкој сфери утицаја прихватљивији. Са друге стране, Вашингтон је у обновљеној равнотежи међу Европљанима видео основу „послератне геополитичке стабилности“.⁴⁷⁴ У том контексту, важно је поменути и стварање Северноатлантске алијансе (*North Atlantic Treaty Organization*) у априлу 1949. године. Гедис наводи да је то била европска иницијатива и отворен позив „мањих сила великој сили да створи империју и да их у њу укључи“.⁴⁷⁵ Пандан Северноатлантској алијанси је Варшавски пакт илити Споразум о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи (*Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи*), који је основан у мају 1955. године, са циљем да одговори на потенцијалне изазове и претње Запада. Геополитичка конфронтација поменутих савеза обележила је период хладног рата и тицала се свих сегмената државе и друштва.

Осим НАТО пакта, Сједињене Државе су, вођене Спајкменовом идејом о опкољавању Срца копна, наставиле да стварају савезе око Совјетског Савеза. Веза између Тихог и Индијског океана остварена је формирањем савеза АНЗУС (*Australia, New Zealand, United States Security Treaty*), 1952. године. Две године касније, 1954, основан је и СЕАТО (*Southeast Asia Treaty Organization*), који је укључивао САД, Француску, Велику Британију, Аустралију, Нови Зеланд, Филипине, Тајланд и Пакистан. Његова улога тицала се регионалне безбедности и спречавања ширења утицаја Совјетског Савеза и Кине у југоисточном делу Азије. У југозападној Азији, САД су 1955. године формирале ЦЕНТО (*Central Treaty Organization*), настављајући доминацију дуж *Rimland-a*. ЦЕНТО је укључивао Ирак, Турску, Велику Британију, Иран и Пакистан. Његова улога

⁴⁷¹ Видети више: Љубодраг Димић, *Југославија и хладни рат*, Архипелаг, Београд, 2014.

⁴⁷² Програм деструкције идеолошких непријатеља, на првом месту Совјетског Савеза, из 1945. године, приписује се бившем директору ЦИА Алену Далесу (*Allen Dulles*), Међутим, Вилсон Мискамбл (*Wilson D. Miscamble*) сматра да је програм приредио Џорџ Кенан (*George Kennan*). Стратешки циљеви САД према СССР-у постављени су и у „National Security Council 20/1 Directive“.

Програм, између осталог, подразумева следеће: „Све што имамо, сво злато сву материјалну моћ уложићемо за отупљивање и заглупљивање људи... Људски мозак и свест могу се изменити. Посејаћемо хаос, неприметно ћемо их упутити да верују у погрешне ствари. Натераћемо их да се приклоне лажним вредностима. (...) Литература, позориште, биоскопи - све ће то приказивати и величати најнижа људска осећања... На све начине ћемо подржавати и уздизати такозване уметнике, који ће се наметати и продубљивати у људској свести култ секса, насиља, садизма и издајства - једном речју, сваку неприродност. У руковођењу државом створићемо несналажење и хаос. Неприметно, али активно и стално, доприносићемо заглупљивању чиновника и стварању непринципијелности. Част и државни поредак представљаће нешто прошло и непотребно, што ће се исмејавати. Вешто и неприметно, као вредности наметаћемо људске пороке: лаж, превару, пијанство и наркоманију, неповерење међу људима, издајство и национализам. Биће појединаца који ће увидети шта се догађа. Њих ћемо учинити беспомоћним, изложићемо их подсмеху. Тако ћемо стварати поколења, једно за другим. Људе ћемо придобијати још од детињства и младости. Главну пажњу усмерићемо на омладину коју ћемо изопачавати, кварити и учити разврату. Од њих ћемо правити цинике, простаци и космополите...“ Wilson D. Miscamble, *George F. Kennan and the Making of American Foreign Policy, 1947–1950*, Princeton University Press, Princeton, 1999, p. 197; NSC 20/1, *U.S. Objectives with Respect to Russia*, Washington, August 18, 1948; Serghei Golunov, Vera Smirnova, „Proliferation of Conspiracy Narratives in PostSoviet Russia: The ‘Dulles’ Plan” in *Social and Political Discourses*“, *Acta Slavica iAponica*, Tomus 37, pp. 27-28; Франсис Стопор Саундерс, *Хладни рат у култури: ЦИА у свету уметности и књижевности*, Досије студио, Београд, 2013, стр. 11.

⁴⁷³ J. L. Gaddis (1997), 45.

⁴⁷⁴ *Ibid.*, 52.

⁴⁷⁵ *Ibid.*, 49.

тицала се контроле Персијског залива и спречавања Совјетског утицаја на Блиски исток. Осим тога, САД су уочиле и оне земље које су желеле да остану изван блоковске конфронтације, односно које су желеле да буду „несврстане“. Геополитички положај земаља из Покрета несврстаних, на првом месту Југославије, Египта, Индије и Индонезије, био је од великог значаја за повезивање и учвршћивање *Rimland-a*. Поједине чланице Покрета имале су потписане билатералне војно-политичке уговоре са Сједињеним Државама или су, пак, припадале неком од горе поменутих савеза.⁴⁷⁶

Током шездесетих година долази до ескалације односа између Совјетског Савеза и Сједињених Држава, што је резултирало избијањем Кубанске ракетне кризе 1962. године. СССР је, бар на тренутак, успео да пренесе сукоб у „америчко двориште“, што је шокирало САД и њихове савезнике. Свет се нашао на домак нуклеарне катастрофе, због чега су обе стране након кризе прихватиле споразуме о пролиферацији наоружања.⁴⁷⁷ Надметање две силе, како примећује Гедис, резултирало је успостављањем одређене стабилности. Након 1962. године, ниједна сила није изазивала другу у њеној зони утицаја.⁴⁷⁸ Осим тога, долази до значајних промена у Азији, након идеолошког раскола између Совјетског Савеза и Кине. У тим околностима, Ричард Никсон (*Richard Nixon*) схвата да је америчка политика према Кини контрапродуктивна и да би требало постићи споразум са Пекингом. С тим у вези, значајан део америчке елите сматрао је да Сједињене Државе треба да се клоне међународних криза и да теже успостављању примирја. Политика детанта обележила је период од 1968. до 1975. године. Реч је о концепту који је подразумевао да се „глобална неуређеност на крају шездесетих година може разрешити кроз успостављање разумевања с другом суперсилом и посредно признавање њених 'интереса'“.⁴⁷⁹ Кисинџер је саветовао Никсона да смањи директно ангажовање у земљама Трећег света, што је поука из Вијетнамског рата, чега је и сам председник био свестан. Отуда „Никсонова доктрина“, која је подразумевала смањење америчких активности које би могле да доведу до пораза налик оном у Вијетнаму.⁴⁸⁰ Са тим у вези, Кисинџер је истакао да Сједињене Државе показују „изузетан и растући утицај у свету кроз разноврсне међународне активности које спроводе невладине организације, предузећа и појединци. Док је директан утицај америчке владе на међународно окружење ограничен на овај или онај начин, домен комерцијалног, техничког и културног утицаја Америке непрестано се шири“.⁴⁸¹

Ипак, како примећује Радован Павић, „позитивни процес попуштања праћен је све интензивнијим процесом прогресивне милитаризације“ света, што је довело до тога да су обе силе биле способне да збришу једна другу – *Mutually Assured Destruction* (MAD).⁴⁸² Павић указује да је милитаризација јачала у „време детанта и због детанта и преговора о разоружању“, јер се детант и преговори „могу ослањати само на респектабилну снагу“.⁴⁸³ Отуда и доктрина о тоталној милитаризацији, која подразумева јачање снага и ширење сфере деловања на зону острвског

⁴⁷⁶ М. Степић (2016), 301.

⁴⁷⁷ The Partial Nuclear Test Ban Treaty, 480 UNTS 43; 14 UST 1313; 2 ILM 889 (1963); Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, 729 UNTS 161; 7 ILM 8809 (1968); 21 UST 483.

⁴⁷⁸ J. L. Gaddis (1997), 279-280.

⁴⁷⁹ Од Арне Вестада, *Глобални хладни рат: Интервенције у Трећем свету и обликовање нашег доба*, Архипелаг, Београд, 2008, стр. 257 (Цитирано као: О. А. Вестада (2008)).

⁴⁸⁰ „Што се наше улоге тиче, неопходно је да избегавамо политику која би азијске земље учинила зависне од нас у толикој мери да морамо да се умешамо у сукоб налик вијетнамском“, рекао је Никсон 25. јула 1969. године. О. А. Вестада (2008), 261.

⁴⁸¹ О. А. Вестада (2008), 260.

⁴⁸² Радован Павић, „Милитаризација свијета и глобално-геостратешке доктрине у доба детанта“, *Политичка мисао*, Vol. 14, No. 2, Факултет политичких знаности, Загреб, 1977, стр. 251 (Цитирано као: Р. Павић (1977)).

⁴⁸³ Р. Павић (1977), 252-253.

полумесеца.⁴⁸⁴ Острвски полумесец обухвата Северну и Јужну Америку, Аустралију, јужни део Африке, Велика Британија и Јапан, што нам говори о његовом геополитичком значају.

Совјетски Савез, иако је улагао велике напоре, није могао да прати САД у трци у наоружању. Огромно улагање средстава у јачање војне моћи и Брежњевљев (*Леонід Ильич Брежнев*) програм наоружања, довело је СССР до банкрота. Председник Роналд Реган (*Ronald Reagan*), који је ступио на дужност 1981. године, схватио је да би Сједињене Државе ангажовањем у земљама Трећег света, које су имале везе са Совјетима, попут Авганистана, Никарагве и Анголе, додатно допринеле урушавању и поразу СССР-а. Имајући у виду да је Збигњев Бжежински, саветник за националну безбедносот у администрацији председника Џими Картера (*Jimmy Carter*), креирао „Стратегију контрирања“ у Трећем свету,⁴⁸⁵ која је подразумевала подршку свим снагама отпора у борби против совјетских снага, може се закључити да је Реганова политика својеврсни наставак Картерове, бар у односу према Трећем свету.⁴⁸⁶

Совјетска инвазија на Авганистан била је почетак једне дуге и исцрпљујуће борбе која је резултирала слабљењем и потпуним крахом СССР-а. У првим годинама авганистанског рата, „Стратегија контрирања“ увела је Совјете у једну компликовану позицију, али без изгледа да ће се повући. Током рата у Авганистану, тачније 1985. године, Михаил Горбачов (*Mikhail Gorbachev*) постаје вођа Совјетског Савеза. То је утицало на совјетску политику према авганистанском рату, будући да је Горбачов усвојио агресивнију и одлучнију политику у Авганистану и у односима са Сједињеним Државама. Истовремено, САД су снабдевале муџахедине у борби против Совјета.⁴⁸⁷ Стратегија контрирања показала се успешном, будући да је неутралисала све Горбачовљеве напоре у Авганистану и натерала је совјетске трупе на повлачење. Рат је окончан у фебруару 1989. године, приказујући сву слабост Совјетског Савеза, који је убрзо доживео политички, економски и државни крах.

2. Постхладноратовски униполарни међународни поредак

Рушење Берлинског зида означило је крај поделе света на Источни и Западни блок, а дисолуција Совјетског Савеза је увод у униполарни међународни поредак на челу са Сједињеним Државама, који је и данас актуелан. Основна карактеристика униполарности је постојање једне преобладајуће глобалне силе, која поседује респектабилне капацитете тврде и меке моћи неопходне за очување и јачање позиције хегемона.⁴⁸⁸ Имајући то у виду, Френсис Фукујама је говорио о тријумфу либерализма и крају историје, али, како смо већ приказали, Хантингтон се није усагласио са тим, сматрајући да је отпочео период сукоба цивилизација.

Сједињене Државе искористиле су новонастале околности да, најпре, потврде своју глобалну доминацију. Стога су у првој фази настојале да дезинтегришу Совјетски Савез, Вашравски уговор, Савет за узајамну економску помоћ и Социјалистичку Федеративну

⁴⁸⁴ Р. Павић (1977), 259-260.

⁴⁸⁵ О. А. Вестада (2008), 442.

⁴⁸⁶ Видети више: James M. Scott, *Deciding to Intervene: The Reagan Doctrine and American Foreign Policy*, Duke University Press, Durham, 1996.

⁴⁸⁷ О. А. Вестада (2008), 498.

⁴⁸⁸ Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021), 95-98.

Републику Југославију. Током хладног рата, бројни стручњаци са америчких института који су се бавили источном Европом и Совјетским Савезом, разматрали су три претпоставке о могућој дисолуцији комунистичког света: 1) директна конфронтација Запад-Исток, где би потоњи био потпуно поражен; 2) ланчане реакције земаља социјалистичког блока против совјетске хегемоније и Москве; 3) радикална промена у Кремљу и Политбироу КПСС, која би изазвала промене по принципу домино ефекта у сателитским земљама.⁴⁸⁹ „Једина глобална сила се војно умешала у решавање неких од најтежих сукоба до којих је довело распадање две бивше комунистичке федерације, а својим утицајем и својим ресурсима од почетка је на разне начине утицала у свим овим земљама на токове транзиције“.⁴⁹⁰

Државе из некадашњег Источног блока почеле су да приступају западним војним и политичким организацијама, што су САД свесрдно подржавале. Иако је Варшавски пакт расформиран, било је јасно већ 1995. године да то неће бити случај са НАТО савезом, будући да је тада објављена студија о проширењу НАТО-а.⁴⁹¹ Током деведесетих година, тачније 1999. године, у НАТО улазе Чешка, Мађарска и Пољска. Тиме је западни војнополитички блок добио значајно територијално проширење у смеру ка Русији, са крајњим циљем да се створи јединствени атлантски простор.⁴⁹² Европској унији приступиле су Аустрија, Финска и Шведска 1995. године. Истовремено, САД су војно интервенисале у бројним државама у зони *Rimland-a*, као што су Ирак, СФРЈ, СРЈ и Авганистан.⁴⁹³ Како примећује и Павле Јовановић, транзиција у посткомунистичким земљама одвија се у контексту глобалне транзиције. Са тим у вези, занимљиво је навести да за већину земаља посткомунистичка транзиција добија крајњи смисао уласком у Европску унију и Северноатлантску алијансу. Вилијам Волас (*William Wallace*) у свом раду „*The Sharing of Sovereignty*“ пише о земљама Централне и Источне Европе, које су дисолуцијом СССР-а стекле суверенитет, али су похитале да га поделе илити ограниче настојањем да уђу у ЕУ.⁴⁹⁴

Осим војних интервенција, САД су настојале да прошире сферу свог утицаја на постсовјетски простор, ширећи либералну идеологију и либералне вредности. У том контексту, идеологија глобализма и процес глобализације имају кључну улогу у стварању Новог светског поретка. Суштина тог пројекта „исказивала се у потреби преобликовања света по узорима либералне парадигме (свет мора да научи да постане либералан), да би тако идеолошки структуриран и кодиран био у стању да бесконфликтно пригрли капитализам“ и западни демократски систем.⁴⁹⁵ Према томе, „идеологија глобализације представља најтипичније

⁴⁸⁹ Ненад Кеџмановић, *Идеологија и истина*, Младост, Београд, 1977 (Цитирано као: Н. Кеџмановић (1977)).

⁴⁹⁰ Andrew Janos, „From Eastern Empire to Western Hegemony“, цитирано према: П. Јовановић (2008), 165.

⁴⁹¹ Study on NATO Enlargement, 3. September 1995, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_24733.htm [3.9.2022.].

⁴⁹² Небојша Вуковић, Мирјана Радојичић, „Компарација геостратегијског значаја Јужноевропског војишта у сучељавању САД и Русије (СССР-а) током и након хладног рата“, У: *Балкан у доба глобалног преуређивања* (ур. Слободан Јанковић и Марина Костић), Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2019, стр. 46.

⁴⁹³ Алексей Дмитриевич Катков, „История американской внешнеполитической мысли: трактовки суверенитета США в конце XX – начале XXI века“, *Вестник Новосибирского государственного университета*, Т. 19, No. 1, 2020, С. 43-59; Alexis Troude, „The geopolitical aspects of the 1999 NATO aggression against Yugoslavia“, In: *David vs. Goliath: NATO war against Yugoslavia and its implications* (ed. Nebojša Vuković), Institute of International Politics and Economics, Belgrade, 2019, pp. 123-136; Hans Köchler, „The NATO war of 1999 and the impotence of international law“, In: *David vs. Goliath: NATO war against Yugoslavia and its implications* (ed. Nebojša Vuković), Institute of International Politics and Economics, Belgrade, 2019, pp. 57-71.

⁴⁹⁴ Цитирано према: П. Јовановић (2008), 161-162, 164.

⁴⁹⁵ Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021), 258-259.

идеолошко заокруживање апсолутног капитализма“.⁴⁹⁶ Несумњиво, демократија је показала надмоћ у односу на аутократију, због чега Џон Гедис и закључује да су Американци изградили „демократску империју“ током хладног рата.⁴⁹⁷ Дакле, САД су преузеле улогу „суперсиле“ (*Superpower*)⁴⁹⁸ са задатком да предводе светску заједницу и да је устроје према својим правилима. Чак је и Горбачов у свом говору 1988. године рекао да је „даљи напредак у свету сада могућ само ако се човечанство потруди да успостави консензус, ако крене у сусрет новом светском поретку“.⁴⁹⁹ Томе је додао да је „идеја демократизације целокупног светског поретка постала велика друштвенополитичка снага“.⁵⁰⁰

⁴⁹⁶ Дијего Фузаро, Богдана Кољевић, *Устанак европских народа*, Филип Вишњић, Београд, 2016, стр. 23.

⁴⁹⁷ J. L. Gaddis (1997), 289.

⁴⁹⁸ Видети више: Samuel P. Huntington, „The Lonely Superpower“, *Foreign Affairs*, Vol. 78, No. 2, Council on Foreign Relations, 1999, pp. 35-49; Michael Beckley, *Unrivaled: Why America Will Remain the World's Sole Superpower*, Cornell University Press, Ithaca, 2018; Michael Beckley, „Rogue superpower: Why this could be an illiberal American century“, *Foreign Affairs*, Vol. 99, No. 6, Council on Foreign Relations, 2020, pp. 73-87.

⁴⁹⁹ Ијан Бремер, *Суперсила: три могуће улоге Америке у свету*, Центар за међународну сарадњу и одрживи развој, Београд, 2015, стр. 30 (Цитирано као: И. Бремер (2015)).

⁵⁰⁰ И. Бремер (2015), 30.

IV ПОГЛАВЉЕ

ТРАНЗИЦИЈА И ДЕМОКРАТИЗАЦИЈА ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКОГ ДРУШТВА

1. Транзиција ка демократији у постсоцијалистичким друштвима

1.1. Почетак процеса транзиције након рушења Берлинског зида

Рушење Берлинског зида представља крај старе и почетак нове ере. Некадашњи биполарни поредак замењен је униполарним поретком на челу са Сједињеним Америчким Државама. Срушена је идеолошка граница, што је покренуло талас борби против тоталитарног комунизма и његове заоставштине. Из перспективе Ги Сормана (*Guy Sorman*), претходна биполарна подела на реални капитализам и реални социјализам, замењена је поделом на „четири света“. Првом свету припадају друштва демократског капитализма. Другом свету припадају она друштва која настоје да приступе демократском капитализму, у чему ће и успети (Средња Европа, Турска, Чиле, Аргентина, Уругвај и Парагвај). Трећем свету припадају друштва која покушавају, али не успевају да се придруже демократском капитализму (Русија, Бразил и Египат). И, најзад, четвртном свету припадају народи који нису успели уопште да допру до демократског капитализма, да ли због одлуке локалних елита или пак због културе.⁵⁰¹

Совјетски Савез у периоду хладног рата одолевао је притисцима са Запада, јер све до доласка Горбачова на власт, нису прихватили директне западне инвестиције, те тако ни санкције нису могле у значајној мери да их погоде. Присуство совјетских трупа у државама чланицама Варшавског пакта, особито у Чехословачкој, Пољској, Мађарској и ДР Немачкој, одржавале су комунистички режим и онемогућавале потенцијалну демократску транзицију. С друге стране, Југославије је због успешног маневрисања Јосипа Броза између Истока и Запада, успела да ослаби међународни притисак за увођење демократије. САД су по принципу *divide et impera* дале Југославији статус „најповлашћенијег комунисте“. Осим тога, Југославија је у теоријама демократије издвојена из категорије којој су припадали сви остали комунистички системи, јер су теоретичари веровали да је радничко самоуправљање био облик демократије са потенцијалом за позитивно развијање. Степен либерализације у Југославији, који се огледао у слободи путовања, универзитетским слободама и слично, смањено је критике Запада због демократског дефицита. У таквим околностима опстале су многе групе и појединци на власти у југословенским републикама, који су након рушења Берлинског зида 1989. године могли да се одупру „пуној демократизацији и успостављању либералних вредности“, истичући националистичке ставове према суседним државама и националним мањинама.⁵⁰² Тако је „независност већинских

⁵⁰¹ Ги Сорман, *Велика транзиција*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 1997, стр. 397-399 (Цитирано као: Г. Сорман (1997)).

⁵⁰² Х. Линц, А. Степан (1998), 280-282.

етнократских 'држава-нација' постала преобладајна у односу на либералне демократске вредности и демократизацију⁵⁰³.

Револуције 1989. године покренуле су један нови талас промена у посткомунистичким земљама, талас промена ка демократији, са следећим захтевима: укидање водеће улоге Комунистичке партије из устава, слободни избори и слободне политичке партије.⁵⁰⁴ Према Павлу Јовановићу, посткомунистичка транзиција је неизбежно двострука. Прво, реч је о прелазу из „једнопартијског идеолошко-политичког монопола у вишепартијску такмичарску демократију“. Друго, долази до прелазу из дириговане економије засноване на државној својини у отворену тржишну економију засновану на приватној својини. Осим наведене двоструке транзиције, могућа је и трећа транзиција која се тиче заснивања и развоја нове политичке заједнице.⁵⁰⁵

Посматрајући земље у Европи у којима су комунисти владали, почев од стаљиновог устава из 1936. године, приметно је да су те земље биле номинално уставне демократије, односно „стварне“ демократије за комунистичку номенклатуру или „фасадне“ демократије за демократску елиту. У том контексту важно је указати на чињеницу да је тзв. народна демократија у комунистичким земљама била уређивана према некомунистичком обрасцу. То је значило да грађани излазе на изборе и дају поверење владајућој номенклатури, надаље влада добија поверење у парламенту, да би се коначно формирала власт. На тај начин је једнопартијска диктатура „добијала спољни облик владавине по пристанку народа“, што је била фасада, односно облик фасадне демократије.⁵⁰⁶ Павле Јовановић сматра да су управо ти предуслови поједноставили прелазак у демократију, будући да је требало уставно променити само неколико одредаба како би се омогућили слободни избори и демократска транзиција. Тако је остварен „континуитет између 'фасадне' и стварне демократије“.⁵⁰⁷ Стога су у већини посткомунистичких земаља императив били слободни избори, што је омогућило мирну трансформацију система. Резултат револуције и трансформације система огледа се у следећем: 1) укидање једнопартијског и успостављање вишепартијског система; 2) укидање комунистичке политичке бирократије као владајуће номенклатуре; 3) одбацивање планске привреде, без јасне глобалне економске стратегије и привредне структуре; 4) успостављање отворенијих граница; 5) успостављање слободне информационе и комуникационе структуре; 6) оснажена културна и научна размена; и 7) минималне промене у сфери друштвеног карактера.⁵⁰⁸ Претходно наведени исходи револуције нису истоветни у свим посткомунистичким државама, што се може видети у бројним студијама⁵⁰⁹, али они свакако представљају основну структуру и смернице које можемо приметити у тим државама.

Посткомунистичка транзиција омогућила је државама да крену ка демократији и тржишној привреди, али то није значило да ће исход бити успешан. Штавише, иако је процес отпочет у многим земљама, наслеђе претходног режима, нерешена национална, етничка, територијална и

⁵⁰³ Х. Линц, А. Степан (1998), 280-283.

⁵⁰⁴ Загорка Голубовић, *Социјализам и постсоцијалистичка друштва*, Службени гласник, Београд, 2005, стр. 320 (Цитирано као: З. Голубовић (2005)).

⁵⁰⁵ Павле Јовановић, *Изabrана дјела I - Политички списи: записи о политици, транзиционизам*, ЦИД, Подгорица, 2008, стр. 141 (Цитирано као: П. Јовановић (2008)).

⁵⁰⁶ П. Јовановић (2008), 151-152.

⁵⁰⁷ *Ibid.*, 152.

⁵⁰⁸ Погледати више: З. Голубовић (2005), 321-324.

⁵⁰⁹ Мери Калдор, Иван Вејвода (пр.), *Прошлост на истоку – будућност на западу?*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003 (Цитирано као: М. Калдор, И. Вејвода (2003)); Џон С. Драјзек, Лесли Холмс, *Посткомунистичка демократизација: Политички дискурси у тринаест земаља*, Истраживачко-аналитички центар, Ниш, 2003 (Цитирано као: Џ. С. Драјзек, Л. Холмс (2003)).

друга питања, економске кризе и политички расцепи, представљали су препреку процесу демократизације. То је заправо показало да се недостатак демократске традиције или пак временски дисконтинуитет жеље и настојања ка демократији, одражава на постхладноратовске покушаје демократске транзиције. Такође, вишедеценијска комунистичка владавина и генерације које су одрастале у том амбијенту, више је погодновало наставку одређеног облика ауторитаризма, него развоју демократије. Наведено је посебно изражено у оним посткомунистичким државама које су биле захваћене економским, привредним и војним кризама, услед чега је друштво трагало за ауторитарним вођом способним да реши текуће проблеме. Најзад, ауторитаризму су погодиле и антикомунистичке опције, будући да су користиле механизме политичке борбе својствене ауторитарном типу вођства.⁵¹⁰ Дакле, низ фактора допринео је успоравању и заустављању процеса транзиције из једнопартизма у вишепартизам, што је условило настајање својеврсне партијске државе. С тим у вези, антидемократска средства попут „политичке подобности“ као критеријума за вршење важних функција у друштву и држави, допринели су антидемократским резултатима у посткомунистичким земљама.⁵¹¹ На овом месту професорка Загорка Голубовић истиче и међународну улогу САД и Европске заједнице, које су више подржавале антикомунистичку кампању, него што су заиста помагале да се демократски процес спроведе.⁵¹² Ипак, без обзира на бројне унутрашњеполитичке и спољнополитичке потешкоће настале након рушења Берлинског зида, подаци показују да се у периоду од 1990. до 1995. године број демократија повећао са 76 на 117.⁵¹³ Истраживања демократизације у земљама Централне и источне Европе током деведесетих година, вођена Даловим минималним условима, показују да је свих десет анализираних земаља задовољило основне критеријуме демократије.⁵¹⁴

Анализирајући транзицију посткомунистичких друштава, професор Јовица Тркуља одредио је спољашње и унутрашње детерминанте транзиције.⁵¹⁵ Под спољашњим детерминантама, професор Тркуља подразумева утицај великих светских сила и мултинационалних корпорација. А под унутрашњим детерминантама подразумева:

1) Економски фактор који се односи на лимите историјског наслеђа и њиме условљено економско сиромаштво, неаутономност економске сфере и доминација политичког система над економским, доминација партијске државе над целином друштва и тиме одређен тип расподеле економске моћи, лоше конципиран економски систем, слабе перформансе привредног система и технолошког развоја, нејасна стратегија развоја и лоша економска политика, глобално занемаривање улоге робне производње која је историјски једна од најважнијих фактора економског развоја.⁵¹⁶ Наведени економски фактори били су препрека развоју модерних производних снага у реалсоцијалистичким земљама, што се одразило на процесе модернизације и индустријализације, а у крајњем и на демократизацију.

⁵¹⁰ З. Голубовић (2005), 493-497.

⁵¹¹ *Ibid.*, 365-367.

⁵¹² *Ibid.*, 366.

⁵¹³ Истраживања спроведена у 15 земаља у транзицији показују да „у поређењу са системом реалног социјализма 85% грађана осећа већу слободу да одабере своју веру, 84% осећа слободу да се удружује, 81% да каже шта мисли, 5% да одреди своје интересовање за политику, 68% да путују и живе где желе и 59% да не стрепе од незаконитог хапшења“. М. Печујлић, С. Табороши (1997), 115.

⁵¹⁴ Реч је о Бугарској, Румунији, Мађарској, Словенији, Словачкој, Чешкој, Пољској, Литванији, Летонији и Естонији. Видети студију: М. Калдор, И. Вејвода (2003).

⁵¹⁵ Јовица Тркуља, „Детерминанте транзиције посткомунистичких друштава“, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 94/1993, Матица српска, Нови Сад, 1993, стр. 57-72 (Цитирано као: Ј. Тркуља (1993)).

⁵¹⁶ Ј. Тркуља (1993), 58.

2) Социјални фактор који се тиче социјално-политичке моћи, степена конфликтности и актера (не)демократских промена. У посткомунистичким друштвима „није пресудно ко влада вишком вредности, већ ко влада вишком моћи“, која се у новом демократском амбијенту претвара у својину, а својина у политичку доминацију.⁵¹⁷

3) Политички фактор обухвата бројне чиниоце који обликују „транзитни тип“ политичког система посткомунистичких земаља. Ради се о политичком систему који настаје на социјално и национално веома конфликтном тлу. Карактеришу га следеће одлике: велика моћ ауторитарне државе, зависност свих влада и појединаца од моћне аутократске власти; псеудопарламентаризам; коруптивност власти и јавне администрације; власт уских елита са изразитим ауторитарним менталитетом и немоћ неразвијеног цивилног друштва; ауторитаризам власти прати екстремизам опозиције; нестабилност демократских институција које су под сталним дејством ауторитарних сила и екстремних покрета деснице и левице. Имајући наведено у виду, професор Тркуља закључује да су новоформирани политички системи „својеврсни хибрид“, који наизглед поседује све елементе политичког система развијеног запада, али уистину ови политички системи су ауторитарни и диктаторски.⁵¹⁸

4) Хибридни карактер настао је преплитањем ауторитарне и демократске културе, што значи да су се облици демократске политичке културе, попут толеранције, демократске и аутономне јавности и привржености демократским правилима, развијали под плаштом ауторитарне политичке културе, нетолеранције, игнорисања компромиса и консензуса и привржености недемократским средствима политичког деловања.⁵¹⁹

Према професору Мирославу Печујлићу, транзиција постсоцијалистичких друштава имала је неколико полазишта. Прво, реч је о трансформацији свих сегмената друштва: политичког, економског, правног, социјалног, вредносног, духовног итд. Друго, прелаз из реалног социјализма у „нови капитализам“ обележен је значајном трансформацијом државне својине у приватну својину, уз одлучујућу улогу политичких власти. Начин на који је спроведена ова трансформација детерминише реални карактер постсоцијалистичког друштва. Треће, поставља се посебно питање у који облик капитализма друштво прелази. Четврто, талас транзиције постсоцијалистичких земаља централне и источне Европе одвијао се у условима сурових економских односа и „Шок терапије“, што није био случај са земљама Латинске Америке и јужне Европе, које су процес транзиције отпочеле у контексту „глобалне државе благостања“. Међународне околности и прелазак из биполаризма у униполаризам утицале су на околности у којима се одвијала транзиција. Пето, сви наведени услови одразили су се на путеве којим су кренуле постсоцијалистичке државе.⁵²⁰ Према томе, три важна фактора одразила су се на типове постсоцијалистичких друштава: 1) предсоцијалистичко и социјалистичко наслеђе; 2) карактер приватизације; и 3) утицај светског поретка.⁵²¹

⁵¹⁷ Ј. Тркуља (1993), 59.

⁵¹⁸ *Ibid.*, 60.

⁵¹⁹ *Ibid.*, 61.

⁵²⁰ М. Печујлић, С. Табороши (1997), 83-84.

⁵²¹ *Ibid.*, 93.

1.2. Препреке процесу транзиције у постсоцијалистичким друштвима

Проблеми са којима су се суочиле посткомунистичке земље били су вишеструки, чак и у односу на земље Латинске Америке и јужне Европе, које су започеле демократске процесе седамдесетих година. Наиме, у поменутих земљама процес транзиције је текао од ауторитаризма ка демократији, што значи да су постојали извесни елементи тржишне економије и цивилног друштва, док је у земљама централне и источне Европе процес транзиције текао од тоталитаризма ка демократији, што значи да је постојала потпуна контрола политичке номенклатуре над државом, економијом и друштвом.⁵²² Такође, почетком деведесетих година бележе се разлике у кругу посткомунистичких земаља. Прво, у већини земаља власт преузимају партије грађанске оријентације, сем у Србији и Румунији где на власти остају „преименовани комунисти“⁵²³. Друго, у већини земаља процеси трансформације (и дисолуције – Чехословачка⁵²⁴) протекли су мирно, сем у Југославији где су слични процеси праћени ратом.⁵²⁵ Разлоге за такав развој догађаја можемо тражити у прекомунистичком периоду, односно у четири деценије дугој хибернацији у којој је становништво било током трајања комунизма и за то време потискивани су етнички идентитет и слободе. Остваривањем извесног степена слободе, широм региона обновљене су националне историје из прекомунистичког периода, које су садржале „снажну и отровну мржњу између етничких група“.⁵²⁶ У периоду транзиције, за разлику од већине посткомунистичких земаља које су настојале да се ослободе тоталитаризма, у Југославији је текао процес „етномобилизације која је потиснула демократску мотивацију и зауставила стварање демократских покрета“.⁵²⁷ Све југословенске републике, осим Словеније, имале су изразито негативан тренд у политичком животу, праћен поданичким односом према власти и ниским степеном толеранције.⁵²⁸ Наведено се одражава на развој политике и политичких институција, као и на спремност да се покрене демократски процес. Осим стања у политичком животу, стање у друштву показивало је реалан однос према демократији, коју су најчешће поистовећивали са економским благостањем.⁵²⁹ Разлоге за такав развој догађаја у Југославији можемо тражити у тзв. „тактици минималних захтева“, која је подразумевала најпре спровођење слободних избора, што се показало успешним у Пољској, Мађарској и Чехословачкој, а не насилну промену система. Наиме, тактика минималних захтева требало је да омогући увођење основних елемената у циљу спровођења демократског процеса, те да се на тај начин промени дотадашњи комунистички режим.⁵³⁰ У Југославији, процес је био оптерећен националним питањима и проблемима, што је засенило постепену демократску трансформацију, а у наредним корацима, уз спрегу међународног фактора, допринело насилној трансформацији и дисолуцији државе. У том нестабилном политичком амбијенту биле су довољне минималне унутрашњеполитичке и

⁵²² О. Прибићевић (1993), 97.

⁵²³ Видети више о томе како је номенклатура постала елита: Миша Ђурковић, *Тамни коридори моћи: путеви савремене политичке теорије*, Сатена Мунди, Београд, 2021, стр. 189-210 (Цитирано као: М. Ђурковић (2021)).

⁵²⁴ Чехословачка се „дезинтегрисала у име демократске револуције после више од 74 године постојања“. Зденек Каван, Мартин Палуш, „Демократија у Чешкој Републици“, у: *Прошлост на истоку, будућност на западу* (пр. Мери Калдор и Иван Вејвода), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 97.

⁵²⁵ О. Прибићевић (1993), 97.

⁵²⁶ Сузан Вудворд, *Балканска трагедија: хаос и распад после хладног рата*, Филип Вишњић, Београд, 1997, стр. 19 (С. Вудворд (1997)).

⁵²⁷ З. Голубовић (2005), 383.

⁵²⁸ О. Прибићевић (1993), 101.

⁵²⁹ Уколико једно друштво прихвата демократију само због потенцијалног економског благостања, она можемо говорити о нестабилној и несигурној демократији. Видети више: С. М. Липсет (1969); Р. Дал (1997).

⁵³⁰ З. Голубовић (2005), 320-321.

спољнополитичке интервенције да би дошло до ескалације политичких, етничких и верско-конфесионалних сукоба. Кризна времена нису препознала демократију као решење кризе.

Посебан проблем политичке транзиције огледа се у односу државе и друштва. Држава је важан предуслов постојања и развоја демократије, што смо више пута истакли у првом делу рада. Хуан Линц и Алфред Степан истичу значај постојања државе за успостављање демократије и наводе да су управо спорови око питања државе узроковали кризу недемократских режима, што се показује на примерима Совјетског Савеза и СФР Југославије. Када је реч о стању у Совјетском Савезу, Степан и Линц изводе три аргумента у вези са државношћу и транзицијом. Прво, они сматрају да су специфичне институције и начела федерализма совјетског типа допринеле стварању услова за политизацију етничке припадности, како у СССР-у, тако и у Југославији. Друго, пут транзиције, уз перестројку и либерализацију (не и демократизацију) раних посттоталитарних структура централне власти, имао је дезинтегративне последице. Тиме је ослабљен идеолошки, контролни, економски и други скуп капацитета, а да је при том веома мало урађено на стварању демократски легитимисаних државних структура, што је у коначном исходу ојачало некооперативне етничке национализме. Треће, они сматрају да је Русија главни наследник СССР-а и да се као таква суочила са тешким бременом прошлости по питању државности и грађанског статуса, што се одразило на демократску транзицију и консолидацију.⁵³¹

Међутим, сада долазимо у ситуацију када је разлика између држава на Западу и Истоку следећи корак који се знатно одражава на демократску транзицију, конкретно у посткомунистичким државама. За разлику од западних, либералних држава и њене минималне улоге, партијске државе бољшевичког типа на истоку карактерише снажна улога, надзор, контрола јавне и приватне сфере друштва и поништавање приватне својине, вишепартијског система, грађанске културе и цивилног друштва. Снажна улога државе проузроковала је стварање снажне бирократије и слабог друштва. Централна улога државе карактеристична за источну и средњу Европу није наглашавала плурализам и поделу власти, као што је случај на западу. Треба напоменути да је већина земаља источне и средње Европе, пре успостављања комунистичког режима, имала ауторитарни систем у ком је у извесној мери постојао плурализам и друштвена аутономија, али је комунистички режим поништио те елементе.⁵³² Стога је након 1989. године, најпре, требало „демонополизovati“ државу у областима тржишта, својине, културе и информисања, како би се кренуло путем јачања друштва и стварања основа за демократску транзицију.⁵³³ Дакле, национално ослобођење и аутономија морају бити праћени демократизацијом претходног ауторитарног режима и заоставштине у погледу прихватања доминантне личности и ограничавања људских права.⁵³⁴ Један од највећих изазова транзиције било је успостављање „демократске контроле над државом и јавне сфере као независне од државе“.⁵³⁵ С тим у вези, најпре би требало реформисати државу комунистичког типа, односно извршити декомунизацију државе, како би у наредним корацима било могуће успостављање демократских принципа и контроле.

⁵³¹ Х. Линц, А. Степан (1998), 453-454.

⁵³² Огњен Прибићевић, „Демократски процеси у посткомунистичким земљама – теоријска разматрања“, у: *Зборнику Матице српске за друштвене науке 94/1993*, Матица српска, Нови Сад, 1993, стр. 96 (Цитирано као: О. Прибићевић (1993)).

⁵³³ Ненад Кецмановић, *Домети демократије*, Факултет политичких наука, Београд, 2005, стр. 28 (Цитирано као: Н. Кецмановић (2005)).

⁵³⁴ З. Голубовић (2005), 388.

⁵³⁵ Мери Калдор, Иван Вејвода, „Демократизација у земљама централне и источне Европе: преглед“, у: *Прошлост на истоку, будућност на западу* (пр. Мери Калдор и Иван Вејвода), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 26 (Цитирано као: М. Калдор, И. Вејвода (2003)).

1.3. Фактори подстицања транзиције у постсоцијалистичким друштвима

Фактори који подстичу транзицију у постсоцијалистичким друштвима су разноврсни и сложени, због чега је неопходно издвојити оне најбитније. Пре свега, значајна претпоставка демократије тиче се успостављања и јачања цивилног друштва^{536 537}. Професор Вукашин Павловић наводи да је цивилно друштво:

„агрегатни појам којим се означава специфичан скуп друштвених комуникација и социјалних веза, социјалних институција и друштвених вредности, чија је полазна тачка и главни актер личност као грађанин“.⁵³⁸

Према Џону Кину (*John Keane*), цивилно друштво представља сложену, динамичну и законом заштићену целину, најчешће самоорганизованих и ненасилних, невладиних институција, које су у сталним односима, како међусобно тако и са државним институцијама.⁵³⁹ Како наводи професор Ненад Кецмановић, цивилно друштво је „један од најефикаснијих облика отпора 'заробљених друштава' у земљама реалног социјализма“.⁵⁴⁰ Реч је о отпору партијској држави која је успоставила тоталитарну контролу над јавном и приватном сфером друштва. Волфганг Меркел (*Wolfgang Merkel*) изводи теоријски модел о цивилном друштву и демократској консолидацији кроз пет парадигми: 1) Локова функција: цивилно друштво као заштита грађана од арбитрарне државе; 2) Монтескјеова функција: равнотежа између државе и цивилног друштва; 3) Токвилева функција: цивилно друштво као школа демократије; 4) Хабермасова функција: цивилно друштво као креатор критичке јавне сфере; и 5) Патнамова функција: плуралистичка улога цивилног друштва у продукцији друштвеног капитала. Меркел наводи и шесту функцију „плурализма“, наводећи да цивилно друштво има важну улогу у стабилизацији демократија.⁵⁴¹ Дакле, улога цивилног друштва, које обједињује грађанска права, грађанске асоцијације и јавност,⁵⁴² представља важан фактор за спровођење демократске транзиције у посткомунистичким земљама источне и средње Европе. Према Ралфу Дарендорфу (*Ralf Dahrendorf*) само уколико се формира цивилно друштво, може се говорити о кредибилитету економских и политичких реформи.⁵⁴³

Цивилно друштво у земљама источне и средње Европе развија се осамдесетих година, када се домет комунистичких партија сужава тек толико да омогући минималну аутономију грађана. Демократски потенцијал цивилног друштва приказан је у бројним догађајима од рушења Берлинског зида до данас, посебно онда када је цивилно друштво поспешивало развој демократске културе и вредности као предуслова за демократско функционисање институција.⁵⁴⁴ Са друге стране, цивилно друштво се суочава и са препрекама попут деспотизма, затвореног

⁵³⁶ Термине „цивилно“ и „грађанско“ друштво употребљавамо у истом значењу.

⁵³⁷ Вукашин Павловић, *Цивилно друштво и демократије*, Службени гласник, Београд, 2009 (Цитирано као: В. Павловић (2009)). Погледати и: Милан Подунавац, *Принцип грађанства и поредак политике*, Факултет политичких наука, Београд, 1998 (Цитирано као: М. Подунавац (1998)); Х. Линц, А. Степан (1998).

⁵³⁸ В. Павловић (2009), 57.

⁵³⁹ Џон Кин, *Цивилно друштво*, Филип Вишњић, Београд, 2003, стр. 14 (Цитирано као: Џ. Кин (2003)).

⁵⁴⁰ Н. Кецмановић (2005), 28-29.

⁵⁴¹ Wolfgang Merkel, „Civil Society and Democratic Consolidation in East-Central Europe“, in: *Society and Economy in Central and Eastern Europe*, vol. 21, no. 3, 1999, pp. 62–82 (Цитирано као: W. Merkel (1999)).

⁵⁴² В. Павловић (2009), 58.

⁵⁴³ Ralf Dahrendorf, „Roads to Freedom“, in: *Uncertain Futures: Eastern Europe and democracy* (ed. Peter Volten), Institute for East-West Security Studies, New York, 1990 (Цитирано као: R. Dahrendorf (1990)).

⁵⁴⁴ Професор Павловић издваја и контролну улогу цивилног друштва, затим антиетатистичко обележје, његову релативну аутономност и плурализам. В. Павловић (2009), 61-63.

друштва, сиромаштва, етнонационализма, корупције, екстремизма и „нецивилности“⁵⁴⁵ ⁵⁴⁶ Наведене препреке чест су случај у посткомунистичким земљама, стога је и развој цивилног друштва имао различите токове, што се читава на примерима Пољске, Мађарске, Словеније и Чехословачке. Значај цивилног друштва огледа се на примеру Пољске, где се показује да је степен самоорганизованости могућ у ауторитарном, али не и у тоталитарном режиму. Рецимо, 1980. године долази до избијања масовних протеста радника под вођством Леха Валенса у Гдањску и том приликом долази до уједињења свих група цивилног друштва, од интелектуалаца до цркве, који су пружили отпор комунизму. Тако је организација Солидарност са око десет милиона радника постала прва независна синдикална организација у комунистичким земљама. Један од њених успеха односио се на начин постављања руководиоца фабрика, будући да је издејствовала да се на позицију долази према стручним квалификацијама, а не на основу партијске књижице.⁵⁴⁷ У Бугарској, Румунији и балтичким земљама након 1989. године, самоорганизовање је било везано само за узак круг интелектуалаца, што показује једну апатичну атмосферу и политичку исцрпљеност насталу услед догађаја од 1989. до 1991. године.⁵⁴⁸ Изгубљена је илузија о демократији, што је резултатало слабљењем цивилног друштва.⁵⁴⁹ Извори поновног интересовања за цивилно друштво на истоку Европе су: 1) радничко незадовољство, јачање синдиката и радничких покрета (нпр. Солидарност⁵⁵⁰ у Пољској⁵⁵¹) и штрајкови; и 2) нови покрети који су се залагали за демократизацију друштва.⁵⁵² Покрет отпора као значајан актер у држави, јавља се у Југославији и Пољској, с тим да су покрет отпора Пољске и влада у изгнанству биле уједињене, за разлику од југословенског случаја.⁵⁵³ Осим тога, формиране су невладине организације у готово свим посткомунистичким земљама, поготову у Мађарској⁵⁵⁴, Словачкој⁵⁵⁵ и Пољској⁵⁵⁶ где су оне биле најактивније. Словенија је пре одржавања првих демократских избора била „НВО земља“.⁵⁵⁷ Тончи Кузманић (*Tonči Kuzmanić*) лоцира две врсте невладиних организација у Словенији: 1) НВО које се боре за људска права и заједничке интересе; и 2) НВО које делују у правцу остваривања власничких права и приватних интереса. Потоње се могу

⁵⁴⁵ Видети више: Ц. Кин (2003), 143-192.

⁵⁴⁶ В. Павловић (2009), 106-109.

⁵⁴⁷ Х. Линц, А. Степан (1998), 316-317.

⁵⁴⁸ Погледати више: Кестутис К. Гирнијус, „Демократија у Литванији“, у: *Прошлост на истоку, будућност на западу* (пр. Мери Калдор и Иван Вејвода), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 78-80 (Цитирано као: К. Гирнијус (2003)).

⁵⁴⁹ М. Калдор, И. Вејвода (2003), 30.

⁵⁵⁰ Солидарност у Пољској показала је своју снагу способношћу да обузда, али и да ослободи своје следбенике. Adam Roberts, *Civil Resistance in the East European and Soviet Revolutions*, Second Edition, The Albert Einstein Institution, Boston, 1999 (Цитирано као: А. Roberts (1999)).

⁵⁵¹ У Пољској значајну улогу имала је и религија и римокатоличка црква, која је била замајак јачања цивилног друштва. Погледати више: Марчин Крол, „Демократизација у Пољској“, у: *Прошлост на истоку, будућност на западу* (пр. Мери Калдор и Иван Вејвода), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 83-94 (Цитирано као: М. Крол (2003)).

⁵⁵² В. Павловић (2009), 132.

⁵⁵³ Х. Линц, А. Степан (1998), 312.

⁵⁵⁴ Број удружења у Мађарској 1993. године износио је 22.926, док је број фондација исте године износио 11.884 (што је енорман раст у односу на 1989. годину када их је било 400). Андраш Бозоки, „Демократија у Мађарској, 1990-1997“, у: *Прошлост на истоку, будућност на западу* (пр. Мери Калдор и Иван Вејвода), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 136 (Цитирано као: А. Бозоки (2003)).

⁵⁵⁵ У Словачкој 1996. године деловало је више од 15.000 организација. Мартин Бутора, „Стање демократије у Словачкој данас“, у: *Прошлост на истоку, будућност на западу* (пр. Мери Калдор и Иван Вејвода), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 120-121 (Цитирано као: М. Бутора (2003)).

⁵⁵⁶ У Пољској 1996. године деловало је више од 80.000 НВО. Видети више: М. Крол (2003).

⁵⁵⁷ Тончи Кузманић, „Словенија: од Југославије до средишта нигдине?“, у: *Прошлост на истоку, будућност на западу* (пр. Мери Калдор и Иван Вејвода), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 150 (Цитирано као: Т. Кузманић (2003)).

сматрати „делом проширене револуције из 1989. године“ и оне се залажу за „радикалну денационализацију“.⁵⁵⁸ Међутим, питање њиховог независног деловања јесте кључно питање за достизање сазнања о њиховој улози у једном новом посткомунистичком амбијенту. С правом се Мери Калдор (*Mary Kaldor*) и Иван Вејвода (*Ivan Vejvoda*) питају „у којој мери је развој ових активности истински независан, а у којој израз вештачки створене потражње као одговор на различите програме западних влада, европских институција и приватних фондација који су били усмерени на подупирање НВО“.⁵⁵⁹ Стога не чуди мишљење Свејна Ериксона (*Svein Eriksen*) и Дага Солумсмона (*Dag Solumsmoen*) да „присуство великог броја спољних невладиних организација у једној земљи може спутати процес транзиције“.⁵⁶⁰

У Словенији су се најбрже развили друштвени покрети који су разматрали и идеју цивилног друштва осамдесетих година, али остале југословенске републике нису биле баш вољне да прихвате њихове предлоге. Три темељна захтева која су понудили тицала су се политичког плурализма, правне државе и независне јавне сфере, али с обзиром на то да остале југословенске републике нису имале снаге да наведено прихвате, настао је јаз који је издвојио Словенију у њеној тежњи за демократизацијом.⁵⁶¹ Ипак, Словенија је носила хипотеку претходног социјалистичког режима, што је створило одређене уставне проблеме. Реч је о питању „аутохтоних националних мањина“, концепту који је успостављен након Другог светског рата у Југославији, како би се промовисала релативно либерална спољна политика оријентисана ка Западу. Поједини аутори сматрају да је управо борба за људска права значајно допринела стварању Словеније као независне државе.⁵⁶² Осим наведеног проблема, вестернизација судства у Словенији одразила се на хиљаде одлагања судских процеса. Такође, „корупција и клијентелизам саставни су део постсоцијалистичке климе“⁵⁶³, што се одразило на пораст случајева које је требало процесуирати. Румјана Коларова, пишући о демократизацији у Бугарској, примећује да су два наслеђена елемента из комунистичког режима: 1) слаба држава и 2) развијена мрежа клијентелизма на свим нивоима, допринели неспособности влада да спроводе процес економских реформи и да обезбеде унутрашњу сигурност.⁵⁶⁴ Најзад, Словенија је бег са Балкана и са Истока видела у придруживању Европи и Западу. На идеолошкој равни, Исток је био синоним за тоталитаризам и стаљинизам, док је Запад представљао демократију и слободу.⁵⁶⁵ Очигледно је да су Словенци очекивали европско чудо, чак и током ратних деведесетих година када су мислили да ће им западни савезници притећи у помоћ, али до тога није дошло. Напротив, крајем деведесетих година сусрели су се са екстремним политичким ставовима Италије и смањеном жељом грађана да се придруже Европској унији.⁵⁶⁶

⁵⁵⁸ Т. Кузманић (2003), 150.

⁵⁵⁹ М. Калдор, И. Вејвода (2003), 31.

⁵⁶⁰ Свејн Ериксен, Даг Солумсмон, *Недовршена транзиција: Реформа српске државне управе 2001-2004*, Top Career, Београд, 2005, стр. 20 (Цитирано као: С. Ериксен, Д. Солумсмон (2005)).

⁵⁶¹ В. Павловић (2009), 134-135.

⁵⁶² Концепт аутохтоних националних мањина у Словенији односио се на Италијане и Мађаре. Тиме је југословенска влада покушала да изгради везу са Западом и да заштити словеначку мањину у Италији и Мађарској. Т. Кузманић (2003), 141-142.

⁵⁶³ Т. Кузманић (2003), 142.

⁵⁶⁴ Румјана Коларова, „Демократизација у Бугарској: савремени трендови“, у: *Прошлост на истоку, будућност на западу* (пр. Мери Калдор и Иван Вејвода), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 181 (Цитирано као: Р. Коларова (2003)).

⁵⁶⁵ „Словеначка одлука о напуштању Југославије била је заснована на прорачуну, атмосфери и емоцијама да се треба поново придружити Европи: независност је изједначавана са ненасиљем, што је даље изједначавано са антимилитаристичком позицијом, која је била антијугословенском и стога антибеоградском и антисрпском.“ Т. Кузманић (2003), 154.

⁵⁶⁶ Т. Кузманић (2003), 155.

Када је реч о стању у Совјетском Савезу, Степан и Линц изводе три аргумента у вези са државношћу и транзицијом. Прво, они сматрају да су специфичне институције и начела федерализма совјетског типа допринеле стварању услова за политизацију етничке припадности, како у СССР-у, тако и у Југославији. Друго, пут транзиције, уз перестројку и либерализацију (не и демократизацију) раних посттоталитарних структура централне власти, имао је дезинтегративне последице. Тиме је ослабљен идеолошки, контролни, економски и други скуп капацитета, а да је при том веома мало урађено на стварању демократски легитимисаних државних структура, што је у коначном исходу ојачало некооперативне етничке национализме. Треће, они сматрају да је Русија главни наследник СССР-а и да се као таква суочила са тешким бременом прошлости по питању државности и грађанског статуса, што се одразило на демократску транзицију и консолидацију.⁵⁶⁷

СФР Југославија припадала је кругу реалсоцијалистичких земаља на истоку Европе, али је за разлику од већине тих земаља политички била отворена према Западу, што је у одређеној мери било повољније полазиште за демократску транзицију и развој цивилног друштва. Југословенско друштво доживело је одређене промене 1948. године, када долази до прекида односа Јосипа Броза Тита и Јосифа Стаљина. Тада долази до промена у односу на совјетски систем, што се, како примећује професорка Загорка Голубовић, одразило на неколико елемената државног система. Прво, долази до преласка из тоталитарног у ауторитарни тип вођства, чиме је државно-партијска контрола у извесној мери попустила и омогућила слободније деловање одређених друштвених организација и појединаца, особито у економској и културној сфери. Друго, централистички систем власти ослабио је услед децентрализације, која се прво односила на давање већих овлашћења предузећима, да би потом ишла у смеру осамостаљивања република и дезинтеграцији СР Југославије. Треће, разлика се огледала у начину спровођења привредне реформе у циљу преласка са планске на тржишну привреду. Четврто, југословенски систем је, у односу на стаљинистички, знатно више водио рачуна о актуелном животном стандарду људи. Пето, отвореност граница једна је од најочљивијих разлика. Ипак, услед доминације једне политичке партије у СФР Југославији, питање политичких слобода није се значајно разликовало у односу на Совјетски Савез и земље источне Европе.⁵⁶⁸ Дакле, наведене разлике омогућиле су повољније услове за развој демократије у југословенском друштву. Рецимо, у свих шест југословенских република 1990. године одржани су компетитивни избори. Међутим, због реалног постојања партијске државе, бројне реформе у смеру демократизације биле су неуспешне. Резултати избора на регионалном нивоу у Совјетском Савезу и у Југославији, у одсуству претходних демократских и слободних избора на нивоу целе земље, одразили су се на политичку динамику на пет начина. Прво, дан након регионалних избора, легитимитет централне владе је ослабио. Разлог је јачање регионалних снага, које су могле да оснаже право на демократски легитимитет освојен на изборима и које су се залагале за сувереност будућих република. Друго, није постојала ниједна политичка организација у совјетским републикама која би могла да ограничи локалне национализме. У Југославији су, такође, доминирале странке у републикама, које нису биле на нивоу целе земље. Треће, политички идентитети у СССР-у и Југославији током избора постали су ужи, сложенији, искључивији и територијално фокусиранији на републике, без жеље за учешћем на нивоу федерације. Четврто, изгледи за избијање етничког сукоба у републикама попут Србије и Хрватске, навели су новоизабране председнике да сузбију протесте етничких

⁵⁶⁷ Х. Линц, А. Степан (1998), 453-454.

⁵⁶⁸ З. Голубовић (2005), 318-319.

група. Пето, криза државности и управљања блокирала је формулисање и спровођење економске политике. Рушење власти праћено је интензивирањем економске кризе.⁵⁶⁹

Како би демократска транзиција посткомунистичких држава била могућа, важно је успостављање правне државе, која ће заменити партијску државу. Партијску државу карактерише тоталитарна моћ, класни интереси, партија као центар, контрола друштвене својине и однос према друштву у складу са интересима владајуће партије, што је у супротности за основним начелима демократије и представља препреку демократској транзицији посткомунистичких друштава.⁵⁷⁰ С обзиром на чињеницу да је у партијској држави политички систем централизован, те да подела власти постоји *de jure*, али не и *de facto*, неопходно је остварити поделу власти, према Монтескјеовом моделу, како би успостављање демократије било могуће. Исто тако, плурализам је *differentia specifica* демократских система, на супрот недемократским. С тим у вези, професор Кеџмановић указује да је плурализација у источној и средњој Европи текла обрнутим редоследом „одозго“, будући да се прво формирао страначки плурализам, који би требало временом да произведе политички и друштвени плурализам, док се плурализација у либералним друштвима запада одвијала природним током „одоздо“, где су се прво стварале друштвене основе плурализма (приватна предузећа, факултети, стварање политичких странака), да би се потом створиле државе.⁵⁷¹

Такође, институционализација јавности, у првом реду институционализација политичке јавности, која подразумева деловање државе и политичких институција, једно је од кључних елемената за развој демократије. Поменули бисмо и грађанску јавност и формирање грађанина као друштвене фигуре, односно „афирмацију личности и њену аутономију у правцу развоја индивидуалитета“.⁵⁷² Посматрајући политичку сферу, важно је да узмемо у обзир и наслеђено неповерење грађана према институцијама. У контексту комунистичких режима, грађани су били оријентисани према појединцу, харизматском вођи, а не према институцијама, што се са променом политичком система задржало. У Србији и Хрватској, на пример, Слободан Милошевић и Фрањо Туђман представљају харизматске личности које су освојиле власт, не зато што су грађани веровали њиховим странкама, већ зато што су веровали њима као појединцима.

Уз све наведено, слобода и независност медија представљају кључ консолидације демократије у посткомунистичким државама.⁵⁷³ Борба за слободу штампе има своју вишевековну историју и не престаје све до данас. Џон Кин (*John Keane*) сматра да су демократија и медији у јавној служби „рефлексивно средство за контролисање вршења власти“ и „ненадмашни механизми благовременог упозоравања“.⁵⁷⁴ Према томе „владавина народа без обавештености народа или средстава да се она постигне, само је пролог за фарсу или трагедију; или, можда, обоје“, сматра Џејмс Медисон (*James Madison*).⁵⁷⁵ Стога се не сме дозволити да се владе старају о информацијама, већ треба законом обезбедити слободу мишљења и информисања. Говорећи о слободни мишљења, сматрамо да би прича са суђења Томасу Пејну (*Thomas Paine*) крајем XVIII века на најбољи начин приказала њен значај. Наиме, државни тужилац Принца од Велса, Томас Ерскин (*Thomas Erskine*), износећи одбрану у корист Пејна, рекао је: „Друге слободе уживамо под

⁵⁶⁹ Х. Линц, А. Степан (1998), 480-481.

⁵⁷⁰ Н. Кеџмановић (2005), 32-34.

⁵⁷¹ *Ibid.*, 39, 41; О. Прибићевић (1993), 104.

⁵⁷² Принцип грађанства представља „антитезу сваком облику колективистичких концепција о друштвеном животу“, које су заступљене у социјалистичким земљама. В. Павловић (2009), 58-59, 61.

⁵⁷³ Н. Кеџмановић (2005), 41-45.

⁵⁷⁴ Џон Кин, *Медији и демократија*, Филип Вишњић, Београд, 1995, стр. 133 (Цитирано као: Ц. Кин (1995)).

⁵⁷⁵ Ц. Кин (1995), 129.

влашћу, али слобода мишљења обавезује саму власт да се прописно потчињава својим дужностима“.⁵⁷⁶

Према Семјуелу Хантингтону, фактори који значајно могу утицати на даљи развој посткомунистичких земаља су: 1) претходно искуство са парламентарном демократијом; 2) степен друштвеног и економског развоја; 3) укореењеност и снага независних социјалних и политичких организација и институција; 4) способност владе да спроведе неопходне економске реформе; 5) степен поларизације између класа, региона и етничких група.⁵⁷⁷ У земљама централне и источне Европе, значајна унутрашња препрека развоју демократије јесте одсуство демократске политичке културе. Спољашњи фактор који утиче на развој демократије јесте спремност Запада да помогне или не помогне овим државама.⁵⁷⁸ Такође, Хантингтон наводи да је носталгија за ауторитарним режимима била запажена у државама где су диктатуре биле благе, са одређеним економским успесима и добровољном трансформацијом у демократију.⁵⁷⁹

Треба узети у обзир и положај земље у односу на светски Центар, односно, да ли се земља у транзицији налази на полупериферији, периферији или је пак део Центра. Центру припадају најразвијеније земље света, полупериферији земље у развоју, а периферији индустријски и финансијски зависне и подређене земље. Наведено представља устројство Новог светског поретка, а подела света на овај начин указује на циљ Сједињених Америчких Држава да, као једина водећа сила у униполарном поретку, истакне своју глобалну политичку, економску и војну доминацију.

На основу поделе Центар-Периферија-Полупериферија⁵⁸⁰, створени су и различити типови политичких система.

- Први је демократски тип Центра, који карактерише: 1) економско богатство; 2) низак степен конфликтности и нетолеранције; 3) висок степен аутономије социјалних група и консензуса; 4) развијено цивилно друштво; 5) савремени државни концепти државе благостања или минималне државе; 6) парламентарно-демократски плурализам; 7) прокламовање и заштита права и слобода човека; и 8) правна држава и владавина права.⁵⁸¹

- Други тип, карактеристичан за земље Полупериферије је ауторитарни политички систем, који одликује: 1) средња и нижа економска развијеност; 2) средњи степен социјалне, националне и верске конфликтности; 3) нижи степен аутономије социјалних група; 4) слабо развијено социјално друштво; 5) моћна ауторитарна држава; 6) формални парламентаризам; 7) нестабилна демократија; и 8) формално прокламовање људских слобода, права и правне државе.

- Трећи тип су тоталитарни и олигархијски политички системи, карактеристични за земље Периферије. Ове системе карактерише: 1) економска неразвијеност и сиромаштво; 2) висок степен социјалне, националне и верске конфликтности, екстремизма и нетолеранције; 3)

⁵⁷⁶ Ц. Кин (1995), 97.

⁵⁷⁷ Samuel Huntington, „Democratization and Security in Eastern Europe“, in: *Uncertain Futures: Eastern Europe and democracy* (ed. Peter Volten), Institute for East-West Security Studies, New York, 1990. Цит. пре. О. Прибићевић (1993), 110.

⁵⁷⁸ М. Калдор, И. Вејвода (2003), 11.

⁵⁷⁹ Хантингтон (2004), 246.

⁵⁸⁰ Видети више: Immanuel Wallerstein, „The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century“, Academic Press, New York, 1976, pp. 229-233; Immanuel Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, The New Press, New York, 2000.

⁵⁸¹ Ј. Тркуља (1993), 65.

непостојање аутономије социјалних група; 4) висок степен поларизованости која онемогућује консензус око темељних вредности заједнице; 5) непостојање цивилног друштва; 6) јака ауторитарна држава; 7) псеудопарламентаризам; 8) владавина мањине; 9) грубо кршење слобода и права човека; и) 10) непостојање правне државе.⁵⁸²

Посматрајући економски профил земаља на постсоцијалистичком простору закључујемо да су оне највећим делом земље полупериферије или „Нове Полупериферије“⁵⁸³, како дефинише професор Печујлић. Према Хантингтону, земље средњег прихода чине зону транзиције,⁵⁸⁴ што управо кореспондира са зоном полупериферије. У том контексту, важно је да одредимо природу политичког система земаља полупериферије, што услед сложених политичких процеса није једноставан задатак. Два основна схватања природе политичког система полупериферних држава указују: прво, да је реч о демократском систему и друго, да је реч о ауторитарном систему. Прво се односи на јаку демократску струју у једном друштву, која је током деведесетих година показала свој демократски потенцијал у Русији, Бугарској, Румунији и Србији, кроз демонстрације, политичке борбе и велике покрете маса.⁵⁸⁵ Друго, нови ауторитаризам је доминантнија струја, која у постсоцијалистичким друштвима делује под плаштом демократске реторике.⁵⁸⁶ Међутим, услед сложених политичких, економских, социјалних и других процеса природа политичког система најчешће је комбинација демократског и ауторитарног, због чега се у литератури сусрећемо са појмовима као што су: фасадна демократија,⁵⁸⁷ редукована демократија, нови ауторитаризам и слично, односно према професору Печујлићу, можемо говорити о „демократији ниског интензитета“.⁵⁸⁸

У земљама централне и источне Европе бележи се специфичан модел демократије, због чега се у литератури сусрећу идеје о „посткомунистичком политичком моделу који је истовремено под утицајем комунистичког наслеђа и врлина и слабости савремене западне демократије“.⁵⁸⁹ Након урушавања реалног социјализма долази до преливања друштва у нови поредак, али не долази до значајнијих промена у политичкој структури, будући да су носиоци власти из претходног режима искористили позицију моћи да задрже власт и важне полуге моћи у новим политичким околностима, због чега можемо говорити о њиховом континуитету на власти. „Континуитет елита“ доприноси „демократији ниског интензитета“, односно ограниченој демократији и новом ауторитаризму.⁵⁹⁰ У циљу препознавања новог ауторитаризма, неопходно је уочити све његове слојеве, почевши од ауторитарног вође. Наиме, у друштвима полупериферије председнички систем који неретко има облик аутократске владавине, добија значајну подршку. Затим, шири круг чини аутократски дух политичких вођа на нижим нивоима власти и у страначким структурама. Ово има далекосежне последице. Проблем се огледа у „гвозденом закону олигархије“ који егзистира у таквом систему, наслеђена политичка култура и једнопартизам и борба за полуге моћи, које производе богатство, привилегије и друго. У таквом амбијенту „циљ не бира средство“, систем „прелетања“ из странке у странку постаје уобичајена

⁵⁸² Ј. Тркуља (1993), 66.

⁵⁸³ М. Печујлић, С. Табороши (1997), 57.

⁵⁸⁴ С. Хантингтон (2004).

⁵⁸⁵ М. Печујлић, С. Табороши (1997), 115-116.

⁵⁸⁶ *Ibid.*, 116-117.

⁵⁸⁷ Jaba Devdariani, „Georgia: Rise and Fall of the Façade Democracy“, in: *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization 12(1)*, Institute for European, Russian and Eurasian Studies, Washington, 2004, pp. 79-115 (Цитирано као: J. Devdariani (2004)).

⁵⁸⁸ М. Печујлић, С. Табороши (1997), 112.

⁵⁸⁹ М. Калдор, И. Вејвода (2003), 12.

⁵⁹⁰ М. Печујлић, С. Табороши (1997), 112-115.

пракса, непотизам и слично. Треће, ауторитарни карактер маса представља извор ауторитаризма.⁵⁹¹ Ауторитарни карактер представља чест случај у постсоцијалистичким друштвима, што је једна од препрека транзицији ка демократији. То се посебно читава у носталгичном односу друштва према прошлости и у конзервативном односу према модернизацијским токовима.

Осим унутрашњеполитичких фактора развоја и промена постсоцијалистичких друштава, важан је и спољнополитички фактор, чије се деловање одражава на политичке, економске и привредне сегменте друштва. С обзиром на то да пишемо о постсоцијалистичким друштвима, неопходно је да имамо на уму да се ради о периоду униполарног светског поретка на челу са Сједињеним Америчким Државама, које су одмах након завршетка хладног рата једине биле политички, економски и дипломатски способне да утичу и подстичу процесе у другим државама широм света. Свакако да не смемо занемарити геополитичку логику тих процеса, будући да су САД према својим интересима вршиле притисак или су пак подржавале ауторитарне системе. Сматрамо да су двоструки стандарди допринели политичким и социјалним расцепима, као и развоју ауторитарних режима. Резултат тога је „демократија ниског интензитета која највише одговара глобалним неолибералним елитама“⁵⁹². У економској сфери, улога спољнополитичког фактора одражава се на транзицију из система државне својине на економске моделе који подразумевају приватну својину и тржишну економију. Када су у питању постсоцијалистичка друштва, посебно је важна „регионална формула развоја“, која још једном потврђује полупериферни положај ових друштава. У том односу, највећи део економских улагања био је усмерен ка централној Европи, док је онај знатно оскуднији део био намењен земљама југоисточне Европе.⁵⁹³

2. Карактеристике политичког система након транзиције

Промене у земљама Централне и источне Европе показале су да је „легитимизујућа функција нових устава“ оснажила „процес стабилизације и консолидације“, што је надаље омогућило да се функционисање институција, правила и процедура постепено усклади. Један од највећих изазова транзиције било је „успостављање демократске контроле над државом и јавне сфере као независне од државе“.⁵⁹⁴

Након 1989. године, на политичкој сцени се јављају три основне врсте политичких партија: 1) комунисти распоређени у више партија под различитим називима; 2) партије које су настојале да одрже политичку традицију која је постојала пре 1940. године; и 3) нове партије.⁵⁹⁵ Такође, подела може бити и на: 1) левицу; 2) десницу; и 3) центар.⁵⁹⁶ Прелаз из једнопартијских у вишепартијске системе праћен је формирањем великог броја нових странака, што је убрзо ограничено изборним законима који су подразумевали цензус од 3 до 5 процената. Истраживања показују да су бивше комунистичке партије, са својим наслеђеним персоналним, финансијским и

⁵⁹¹ М. Печујлић, С. Табороши (1997), 117-118.

⁵⁹² *Ibid.*, 121.

⁵⁹³ *Ibid.*, 121-123.

⁵⁹⁴ М. Калдор, И. Вејвода (2003), 19.

⁵⁹⁵ *Ibid.*, 21.

⁵⁹⁶ Т. Кузманић (2003), 143.

партијско-институционалним капацитетима биле знатно доминантније у односу на новоформиране странке. Оне су искористиле наведену предност у оквирима нове компетитивне политичке арене, што им је омогућило доминантну улогу на политичкој сцени и успехе на изборима.⁵⁹⁷ Дакле, иако је дошло до промене политичког система и укидања монопола комунистичких режима, углавном су у првим годинама након 1989. власт освајале реформисане комунистичке партије. Показало се да бивше комунистичке партије, али и новоформиране партије настоје да организују централистичку структуру и да функционишу као „инструмент за освајање и очување власти“, а не као покретач „за политичке идеје и расправе“.⁵⁹⁸ Наведено примећује и Тончи Кузманић на примеру Словеније, где су крајем деведесетих година политичке партије бивале све више централистичке са строгим хијерархијском структуром. Стога он словеначку демократију у том периоду назива „партитократијом“.⁵⁹⁹ Слични процеси одвијали су се у Бугарској, где је партитократија била посебно утицајна у економској сфери.⁶⁰⁰ С тим у вези, важно је да укажемо на чињеницу да свођење политичког простора на партијску политику поспешује антиполитичка осећања, што у наредним корацима води ка антидемократским ставовима и антипарламентаризму.⁶⁰¹ Дакле, трансформисане бивше комунистичке партије, у циљу очувања власти, настојале су да успоставе контролу над ширим друштвеним аспектима, као што су медији, образовање, предузећа и слично, што је у реалполитичкој перспективи освајање значајних полуга моћи, како за очување политичког положаја, тако и за контролу друштва и друштвених токова.

Због чега као полуге моћи издвајамо медије, образовање и предузећа? У контексту освајања политичке власти, а на прелазу из једног политичког система у други, најпре видимо преливање старих кадрова, чланова политичке номенклатуре која након урушавања комунизма, користећи политичке, економске и персоналне ресурсе стечене у претходном политичком систему, прелази у нову/стару политичку елиту, настављајући да ужива политичку моћ. Међутим, свесни чињенице да са плурализацијом на политичку сцену долазе и друге политичке снаге, то јест да улазе у арену компетитивне политике у којој ће имати конкуренцију, те нове/старе политичке елите настоје да прошире сферу своје моћи и контроле, успостављајући контролу над кључним елементима преко којих ће досезати до свих слојева друштва. Дакле, моћ медија и обликовање јавног дискурса први је корак којим се стиче медијска моћ, као подршка политичкој моћи. Присетимо се моћи нацистичке медијске пропаганде и умећа Лени Рифенштал (*Helene Leni Riefenstahl*), која је успела нацији да представи Адолфа Хитлера као светог човека, који попут спаситеља силази са неба. С тим у вези, моћ медијске пропаганде је неприкосновена, што је и пре успостављања плурализма користило ауторитарним и тоталитарним режимима да одржавају политички монопол своје владавине. Најефектнији су електронски медији, стога политичке странке теже да успоставе контролу над њима. Истраживања су показала да је у свим земљама Централне и источне Европе држава задржала контролу над телевизијским каналима који су раније били под контролом партијске државе. Дакле, иако је у извесној мери створен простор за слободу говора, дебате и успостављање „отвореног друштва“ и у овом делу Европе, власт је задржала значајне полуге медијске моћи.⁶⁰² У Словачкој, на пример, влада је средином деведесетих година тежила да успостави контролу над електронским медијима, што је

⁵⁹⁷ М. Калдор, И. Вејвода (2003), 21-23.

⁵⁹⁸ *Ibid.*, 23.

⁵⁹⁹ Т. Кузманић (2003), 143.

⁶⁰⁰ Р. Коларова (2003), 181.

⁶⁰¹ Осећај неповерења у демократске процесе и јачање антиполитичких и антидемократских ставова доприноси порасту крајње десног расположења. Т. Кузманић (2003), 143-144, 145-146.

⁶⁰² Масовни медији у државама источне и централне Европе и након револуције 1989. године, користили су се као „средства пропаганде са циљем да наметну одређени низ друштвених циљева и редукују стварне могућности избора приморављујући тако људе да следе званичну политику“. З. Голубовић (2005), 368.

резултирало падом поверења јавности у медијске институције.⁶⁰³ Слично се догађало и у Мађарској, где је почетком деведесетих година приватизација медијских кућа била забрањена, чиме је онемогућена конкуренција на тржишту информација.⁶⁰⁴ У Словенији, пак, опозиција је остварила успех у борби за слободне и независне медије, што је десно оријентисана коалиција ДЕМОС након избора 1990. године покушала да ограничи, како би успоставила нови медијски систем, и у томе је успела.⁶⁰⁵ Један од првих закона који је донео посткомунистички парламент у Румунији тицао се електронских медија, што је допринело развоју приватних радио станица и телевизијских програма.⁶⁰⁶ Међутим, иако је дошло до либерализације у већини посткомунистичких земаља, владе које финансирају телевизијске канале у мањој или већој мери утичу на садржај програма и на начине извештавања и представљања њихових политичких идеја.⁶⁰⁷ Стога „плурализам медија и њихов досег и утицај морају бити предмет разматрања приликом оцењивања достигнутог степена плурализације и нивоа независности“.⁶⁰⁸ Следећи корак је успостављање контроле над предузећима, која су припадала јавном сектору, али су са процесом приватизације постепено прелазили у приватни сектор. Како не би дошло до препуштања полуга економске моћи политичким опонентима, технократе из бившег комунистичког режима користе позицију политичке моћи да трансформишу предузећа из јавног у приватну сферу под њиховом контролом. Тај процес трансформације потпомогле су структуре државне управе чији су кадрови у значајној мери чланови претходног комунистичког режима. „Спонтана приватизација“ омогућила је члановима номенклатуре да постану приватни власници и да на тај начин створе значајну потпору политичкој власти.⁶⁰⁹

⁶⁰³ „Монохроматско уредништво гарантовало је претварање независног новинарства у владину пропаганду.“ М. Бутора (2003), 118.

⁶⁰⁴ А. Бозоки (2003), 134.

⁶⁰⁵ Потпора независним медијима у Словенији од деведесетих година је синдикат новинара, који је уједно и један од првих независних синдиката у држави. Т. Кузманић (2003), 147.

⁶⁰⁶ Алина Мунгиу Пипиди, „Румунија: од процедуралне демократије до европске интеграције“, у: *Прошлост на истоку, будућност на западу* (пр. Мери Калдор и Иван Вејвода), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 164 (Цитирано као: А. М. Пипиди (2003)).

⁶⁰⁷ М. Калдор, И. Вејвода (2003), 24-25.

⁶⁰⁸ *Ibid.*, 24.

⁶⁰⁹ *Ibid.*, 27.

V ПОГЛАВЉЕ

ПОЛИТИЧКА ТРАНЗИЦИЈА У СРБИЈИ ОД 1990. ДО 2020. ГОДИНЕ

1. Историјски и друштвено-политички оквири стварања модерне српске државе

1.1. Рађање модерне српске државе у 19. веку

1.1.1. Српска револуција и борба за национално ослобођење

Историјски контекст и сазнање о генези демократске идеје и демократских институција у Србији помоћи ће нам да разумемо процесе након 1990. године. Иако евидентно постоји дисконтинуитет државности, Срби су кроз историју показали жељу за ослобођењем и грађењем сопствене државе и институција, што се увиђа и пре Првог српског устанка. Већ крајем 18. века, тачније 1781. године, када су аустријски цар Јозеф II Хабзбуршки и руска царица Катарина Велика склопили одбрамбени савез против Турске, међу тадашњим виђенијим Србима кружила је идеја о ослобођењу од завојевача. Први корак ка ослобођењу било је привремено ослобађање дела Поморавља и Шумадије (Кочине крајине) током Аустријско-турског рата 1788-1791. године. Укидањем Кочине крајине 1791. године долази до велике турске одмазде над српским добровољцима на челу са Кочом Анђелковићем, што је Србе ставило у неповољан положај све до 1804. године и избијања Првог српског устанка. Крајем 18. и почетком 19. века било је више револуција и ратова за независност, због чега историјска наука говори периоду „демократске револуције 1776-1830“.⁶¹⁰ Српска револуција⁶¹¹ је историјски тренутак када се Србија нашла пред потребама „националне изградње, модернизације друштва, политичке и правне конституције државе, културно-образовне ренесансе, економске и индустријске обнове“ и када је „неповратно кренула у правцу своје пуне националне, државне, политичке, културне и економске еманципације“.⁶¹² Важно је напоменути да се Српска револуција није завршила 1815. године, већ је она трајала све до постизања кључних резултата, попут укидања турског феудалног система, потврђених хатишерифима у периоду од 1830. до 1835. године.⁶¹³ Међутим, процес политичког

⁶¹⁰ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у новом веку (1492-1992)*, Evro Book, Београд, 2017, стр. 127 (Цитирано као: М. Екмечић (2017)).

⁶¹¹ Више о Српској револуцији видети у: Леополд Ранке, *Српска револуција*, Српска књижевна задруга, Београд, 1991 (Цитирано као: Л. Ранке (1991)); Радош Љушић, *Тумачења српске револуције*, Српска књижевна задруга, Београд, 1992 (Цитирано као: Р. Љушић (1992)); Чедомир Попов, *Источно питање и српска револуција 1804-1815*, Српска књижевна задруга, Београд, 2008 (Цитирано као: Ч. Попов (2008)).

⁶¹² Љ. Деспотовић (2020), 51.

⁶¹³ „Србија је хатишерифом од 1830. потврђена у статусу организованог државног фрагмента (аутономне покрајине). (...) Организовани државни фрагмент (аутономна покрајина) је највиши ступањ децентрализације неке државе, који се огледа у томе, да државни фрагмент може имати сопствене државне органе – законодавне, управне и судске, али он ипак није држава јер су његови највиши органи истоветни са највишим органима целокупне државе.“ Милан Петровић, *Личност против странке: Оглед из политичке философије*, Catena Mundi, Београд, 2020, стр. 322 (Цитирано као: М. Петровић (2020)). Хатишерифом из 1830. године заувек је укинута турска управа у Србији. М. Екмечић (2017), 217.

осамостаљивања Србије није окончан 1835. године, већ се наставља до 1878. године, када на Берлинском конгресу добија независност.⁶¹⁴

Коначно, „основни исход Српске револуције јесте аутономна Кнежевина Србија, без феудалних окова“.⁶¹⁵ Тада је створено „језгро државе националног суверенитета, које је стално генерисало политику која се није слагала са аутократским тенденцијама владара“.⁶¹⁶ Формирањем српске државе, створене су претпоставке за процесе модернизације који ће се одвијати у српском друштву. Затим, важни исходи Српске револуције тичу се потискивања исламског државног феудализма и заустављања процеса исламизације на овим просторима. И, најзад, Српском револуцијом отворена је „епоха сукоба интереса великих и малих народа у Југоисточној Европи“.⁶¹⁷ Заправо, епоха геополитичких превирања на овом простору почела је много раније, у периоду постојања средњовековне српске државе, када су са југоистока надирали Турци, а са северозапада Аустро-Угари. Српском револуцијом и стварањем модерне српске државе, сукоби интереса су настављени, а како је време одмицало, мењали су се водећи актери у том сукобу.

Борба за ослобођење од турског јарма и националну еманципацију и тежња да се створи национална држава са модернизацијским потенцијалом и парламентарним устројством сведочи о снази ондашње српске политичке мисли. Српска интелигенција тога времена суочавала се са бројним проблемима. Најпре, било је неопходно изборити се за српско ослобођење и уједињење, а потом изградити политичке институције, парламентаризам и устав. Осим тога, требало је одолети притисцима страних сила које вековима политички и војно утичу на живот балканских народа.⁶¹⁸ Посебан утицај у том периоду имала је Француска под Наполеоном Бонапартом, који је настојао да спречи прелазак Русије преко Дунава и заузимање његове западне обале, пре свега Београда. Због тих геополитичких превирања између Француске и Русије, Србија није добила подршку европских држава током револуције.⁶¹⁹ Ипак, упркос свему, Срби су успели да изграде демократске институције пркосећи идеји да само богате и развијене државе могу бити демократске. Догађаји од избијања устанка све до почетка XX века довели су до тога да Србија постане најдемократскија држава на Балкану. У периоду од 1903. до 1914. године Србија је имала демократију, због чега се тај период и назива „златно доба“ српске демократије.⁶²⁰

1.1.2. Политичка мисао 19. века и модернизација Србије

Модернизација Србије и развој демократских институција следили су промене друштвеног и државног уређења, од кнежевине и парламентарне монархије до социјалистичке републике и

⁶¹⁴ Владимир Јовановић, Александра Вулетић, Момир Самарцић, *Наличја модернизације: српска држава и друштво у време стицања независности*, Историјски институт, Београд, 2017, стр. 13 (Цитирано као: В. Јовановић, А. Вулетић, М. Самарцић (2017)).

⁶¹⁵ Љ. Деспотовић (2020), 63.

⁶¹⁶ „Иако установа народне скупштине није била институционализована, у смислу постојања уставне одредбе о томе, народне скупштине у Србији биле су пратиоци и активни учесници у свим променама које су уследиле за дугу будућност.“ М. Екмечић (2017), 200.

⁶¹⁷ М. Екмечић (2017), 200-201.

⁶¹⁸ Љ. Деспотовић (2020), 34; Зоран Аврамовић, *Невоље демократије у Србији*, М. В. Press, Београд, 2002, стр. 10 (Цитирано као: З. Аврамовић (2002)).

⁶¹⁹ М. Екмечић (2017), 130.

⁶²⁰ Олга Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903-1914. године*, ЈП Службени лист СРЈ, Београд, 1998 (Цитирано као: О. Поповић-Обрадовић (1998)).

потом парламентарне републике. Према Слободану Јовановићу, концепт политичке модернизације Србије подразумевао је три основна модернизацијска процеса:

- 1) политичка модернизација схваћена као процес стварања модерне националне државе;
- 2) политичка модернизација као процес преласка из патријархалног у модерно друштво;
- 3) политичка модернизација као процес демократизације ауторитарног политичког система.⁶²¹

Србија већ 1835. године добија Сретењски устав, којим се уређује владавина закона и подела власти, по узору на модерну европску политичку мисао.⁶²² Сретењски устав „представља значајан моменат у развоју уставног питања, српске државности и модерних политичких идеја“.⁶²³ Три године касније, 1838, у политичком животу Србије појављује се Уставобранитељска олигархија као политичка група која је имала „колико толико јаснију програмску или идеолошку оформљеност“ и организацијску структуру и која је започела борбу за прераспodelу политичке моћи у Србији.⁶²⁴ Своју владавину они су темељили на Уставу из 1838. године, који је законодавну и управну власт поделио између Кнеза и Савета са циљем ограничавања самовоље владара. Борба против личних режима била је део таласа револуција у Европи 1848. године, са циљем да се успоставе правне и политичке установе као елементи демократске државе. Стојан Новаковић је сматрао да је „револуција 1848. по први пут у српском друштву створила језгра будућих политичких странака“.⁶²⁵

Од првог устава 1835. па до 1903. године у српском друштву се одвијала борба између демократских и антидемократских личност, односно борба демократа и либерала за успостављање институција које ће ограничити власт Обреновића и Карађорђевића. Незадовољство у српском друштву изазвано апсолутистичком влашћу и потреба друштва за бољим правним и политичким поретком одразило се на јачање политичке опозиције, повлачење Милоша Обреновића и почетак Уставобранитељске власти која је трајала од 1838. до 1858. године.⁶²⁶ Успостављање Уставобранитељске власти историјски је важан догађај будући да је то почетак „деталне државне организације“ у Србији.⁶²⁷ Осим тога, сматра се да је Србија за време власти Уставобранитеља започела процес европеизације.⁶²⁸ Модернизацијски потенцијал Уставобранитеља огледа се у стварању чиновничког апарата и формирању мреже судства и тежњи да судови буду уређени налик европским модерним судовима. Са друге стране, важно је

⁶²¹ Љ. Деспотовић (2020), 66.

⁶²² Уставъ Княжества Сербіе: Изданъ и заклетвомъ потврђенъ о Сретенској скупштини 1835 год, У Княжеско-Србској Типографіи, Крагуевац, 1835.

⁶²³ Живојин Ђурић, *Народна сувереност и демократски преображај Србије у 19. веку*, Институт за политичке студије, Београд, 1999, стр. 59 (Цитирано као: Ж. Ђурић (1999)).

⁶²⁴ Љ. Деспотовић (2020), 67-68.

⁶²⁵ Према: М. Екмечић (2017), 247, 318.

⁶²⁶ „Тај нараштај који се јавља у нашој историји крајем тридесетих година није хтео више да зна за Милошев апсолутизам. Он је желео нешто друго и нешто боље. то је долазило отуда што је тај нараштај био одрастао под Милошевом, а не под ранијом труском владом; Милошева влада није била завршна него полазна тачка у његовим жељама. Тек ослобођени српски сељак није се више задовољавао само физичком сигурношћу властитог живота коју је задобио победом устанка. Он је тражио сада и правну гаранцију за свој тек стечени иметак, али и сигурност и слободу за нове послове и рад. Све то није могао добити под Милошем.“ Љ. Деспотовић (2020), 68.

⁶²⁷ Љ. Деспотовић (2020), 70; Погледати и: Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Просвета, Београд, 2005.

⁶²⁸ М. Петровић (2020), 323. Погледати и: Милена Пешић, *Сатиричка наличја српске модернизације*, Институт за политичке студије, Београд, 2021, стр. 77-84.

поменути да се у периоду Уставобранитељске власти јавља и прва генерација високообразованих Срба, попут Димитрија Матића и Косте Цукића, који су дошли са европских универзитета доносећи идеје о правној држави, политичким реформама и демократској култури. Млади либерали били су носиоци нових политичких идеја, инсистирајући на преображају „патријархалне Србије у – Србију модерну“.⁶²⁹ Они ће убрзо „пут политичког развоја Србије неповратно усмерити у правцу демократизације и модернизације, урпкос повременим и снажним контрамодернизацијским ударима“.⁶³⁰

Друга генерација либерала у Србији, коју су чинили Јеврем Грујић, Милован Јанковић, Владимир Јовановић и др, јавља се у периоду кризе Уставобранитељске власти и Светоандрејске⁶³¹ скупштине 1858. године, те се називају Светоандрејски либерали. Реч је о првој политичкој групи која је имала јасну визију модернизације српске државе. У својим програмима, Светоандрејски либерали имали су у виду и унутрашњу и спољну политику, инсистирајући на народној суверености и успостављању државне самосталности.⁶³² О садржајности српског либерализма и његовим карактеристикама говоре два идеолошка упоришта: француска револуција и британски парламентаризам. Прво је доносило идеје политичких слобода, националне суверености и државе, а потоње је обухватало добро усклађене интересе скупштине и владе као два извора државне власти. Уз то, Светоандрејски либерали били су српски националисти, због чега професор Љубиша Деспотовић њихову идеолошку профилисаност дефинише као „либерализам под окриљем национализма“.⁶³³ Иако је чудан спој традиционалног и европског елемента у идеолошкој визири либерала, они су веровали да „политички и социјални менталитет српског народа потпомаже бржем укључивању српске државе у заједницу европских народа“.⁶³⁴ Дакле, Светоандрејски либерали су истицали српску политичку традицију као фактор модернизације, што је, према мишљењу професора Деспотовића, један од покушаја да се „премости уочени цивилизацијски јаз који је делио Србију од жељеног европског окружења“.⁶³⁵

Устав из 1869. године представља корак ближе слободнијем друштву, будући да је прописивао у појединим тачкама да је Народна скупштина изнад краља, што је отклонило правне препреке за остваривање права и слобода, као што су једнакост пред законом, приватна својина, слобода штампе, слобода удруживања и подела власти.⁶³⁶ Новина у унутрашњем устројству државе коју доноси Устав из 1869. године тицала се Народне скупштине која тада добија законодавна овлашћења.⁶³⁷ Треба напоменути да је у то време Јован Ристић бранио бирократски

⁶²⁹ Живан Живановић, *Политичка историја Србије: од Светоандрејске скупштине до прогласа независности Србије*, Књига I, Талија издаваштво, Ниш, 2021, стр. 47 (Цитирано као: Ж. Живановић (2021 а)).

⁶³⁰ Љ. Деспотовић (2020), 81.

⁶³¹ О Светоандрејској скупштини погледати више у: Ж. Живановић (2021 а), 60-80; Ж. Ђурић (1999), 97-139. Треба напоменути да је наставак Светоандрејске скупштине, која је закључена 31. јануара 1859. године, била је Малогоспојинска народна скупштина од 8. септембра 1859. године. О томе видети више: Ж. Живановић (2021 а), 80-101.

⁶³² У програму Светоандрејских либерала пише: „Народна скупштина на основу слободног избора народних посланика, мора се редовно сазивати.“ Цит. пре. Љ. Деспотовић (2020), 97. Видети и: О. Поповић-Обрадовић (1998), 56-57.

⁶³³ Слободан Јовановић је писао да су „либерали од 1858. године били исто толико националисти колико либерали; њихов либерализам управо је проистао из њиховог национализма“. Цит. пре. Љ. Деспотовић (2020), 99.

⁶³⁴ Љ. Деспотовић (2020), 102.

⁶³⁵ *Ibid.*, 103.

⁶³⁶ З. Аврамовић (2002), 11-12. Пре Устава из 1869. године, проглашен је закон о Народној скупштини 1861. године.

⁶³⁷ „Устав је отворио – вели Намесништво – пут договарању између владе и скупштине, и данашњи дан, кад нам паде у део тај сретан задатак да ове договоре отпочнемо, остаје историјски значајан; јер после не мало 500 година, данас се први пут отвара законодавна скупштина српска, прва скупштина, у којој народ суделује у решавању своје судбине. Но, колико је овај задатак поносан, толико је велика одговорност, која је и Влади и Скупштини допала. Радњу нашу

систем власти, због чега Слободан Јовановић указује да је „Устав из 1869. био покушај бирократије да се ослободи кнежеве стеге и да се, иза заклона Народне скупштине, начини господарем државе“.⁶³⁸ У време Ристићеве власти, који се наметнуо као лидер Либералне странке, положај Либерала био је тежак, недефинисан и наизглед угушен.⁶³⁹ То говори о моћи једне личности која се водила принципом „коришћења туђе снаге у политици“⁶⁴⁰ у корист бирократије. Управо због тога професор Деспотовић говори о „псеудолиберализму“ Јована Ристића и привиду политичких реформи за време његове власти.⁶⁴¹

Измене у Уставу из 1869. године биле су корак уназад у реформама, јер се иза њих скривала стварна намера „приватизовања механизма државне управе и његово потчињавање интересима мањине“, а све под плаштом демократизације.⁶⁴² Дакле, партијски кадрови почели су да замењују бирократе у бирократском апарату, односно оданост владару, а не стручност, постаје мерило подобности.⁶⁴³ Наведено се задржало све до данашњих дана кроз политичку корупцију и материјализам, што се негативно одражава на процесе модернизације и демократизације.

Србија је услед вишевековне турске окупације каскала за европским модернизацијским токовима и због тога је у многим визурама позиционирана изван европског круга држава.⁶⁴⁴ Међутим, патриотским тежњама Светоандрејских либерала неретко је недостајала рационална аргументација, због чега је њихов либерализам постао популистички, половичан и противречан. Наведено се посебно осликава у њиховом залагању да се на власт врати доказани аутократа Милош Обреновић и њиховој вери да ће Милош са својим сином Михајлом спровести захтеве изнете на Светоандрејској скупштини.⁶⁴⁵ Несумњиво, другу владу Милоша и Михајла

пратиће с напрегнутом пажњом сав народ српски. Са зебњом гледаће једни сваку новост, коју будемо уводили у установе наше; а други ће, у својој нестрпљивости нагло претицати свако закључење наше. Но у хладнокрвној, времену и потребама сходној оцени питања и положаја нек нас ништа не омете. Србија има свој, историјом освештан пут, а то је пут измереног ал непрекидног напредовања.“ Више о Уставу из 1869. године видети у: Ж. Живановић (2021 а), 369-441.

⁶³⁸ Слободан Јовановић, *Сабрана дела*, Том 4, БИГЗ, Београд, 1990-1991, стр. 85, Цит. пре. Љ. Деспотовић (2020), 134.

⁶³⁹ Погледати више: Мирослав Пешић, „Окупљање либерала под вођством Јована Ристића од 1868. до 1873. године“, *Теме*, Vol. 45, No. 1, Универзитет у Нишу, Ниш, 2021, стр. 383-402.

⁶⁴⁰ Драган Симеуновић, *Нововековне политичке идеје у Срба*, Институт за политичке студије, Београд, 2000, стр. 239 (Цитирано као: Д. Симеуновић (2000)).

⁶⁴¹ Љ. Деспотовић (2020), 123-152.

⁶⁴² „Међу далекосежне последице темељитог разарања државне машине, њеним претварањем у резервоар партијских кадрова, спада укочење и застој у многим областима. Одуштајање од усавршавања и професионализације на пољу судства, здравства и полиције, јавља се у време пуне политизације јавне управе. (...) Појава лојалних, али нестручних кадрова коинцидира са деценијама стагнације и политиком јачања страначких структура унутар државе.“ В. Јовановић, А. Вулетић, М. Самарцић (2017), 127.

⁶⁴³ О разорности партијских влада говори бирократа Матија Бан крајем XIX века: „Извор свега зла, највећа рана у земљи лежи у томе, што дух партајски, који може бити ведар у вишој сфери политичкој, подревши из ове у нижу административну, ту је развио све своје махне и страсти. Није се само политика партајисала, него се партајисала и администрација. У сфери политичкој борба је још невина и корисна; у сфери административној она је злочин и по народ убитачна (...) Администрација кад је партајска није ништа друго него апсолутизам, који терористично врши партија на власти у земљи токорсе (тобоже) слободној“. Цит. пре. В. Јовановић, А. Вулетић, М. Самарцић (2017), 132.

⁶⁴⁴ Видети више: Марија Тодорова, *Имагинарни Балкан*, Библиотека XX век, Београд, 2006 (Цитирано као: М. Тодорова (2006)); Сања Лазаревић Радак, *Невидљиви Балкан: прилог историји постколонијалних географија*, Мали Немо, Панчево, 2014 (Цитирано као: С. Лазаревић Радак (2014)); Сања Лазаревић Радак, *На границама Оријента*, Мали Немо, Панчево, 2011 (Цитирано као: С. Лазаревић Радак (2011)); Ђорђе Стојановић, „Политике наративне конструкције Балкана и балканизма“, *Српска политичка мисао* 61(3), 2018, стр. 51-82 (Цитирано као: Ђ. Стојановић (2018)).

⁶⁴⁵ Љ. Деспотовић (2020), 103-104. „Кнез Михаило био је ауторитарни владалац. Он је волео поредак и није трпео никакве скокове, никакву опозицију, чак ако је са најбољим намерама воде или подстичу његови осведочени пријатељи и одани приврженици.“ Ж. Живановић (2021 а), 197.

Обреновића (1858-1868. године) карактерисала је лична власт. Кнез Михајло био је први владар у Србији који је озаконио лични режим и успоставио „просвећени бирократизам полицијске државе“.⁶⁴⁶ Ипак, иако супротстављена демократији, владавина кнеза Михајла не може се занемарити, јер је он имао визију развоја државе и поставио је јасне задатке које је настојао да испуни: а) спремање народа и државе за коначно ослобођење од Турака; б) утврђивање законитости и в) подизање материјалног благостања народа и државе.⁶⁴⁷ Михајло је истицао улогу владара и потребу учвршћивања владалачке власти, те је тако ограничио демократске капацитете модернизације Србије. Због тога професор Деспотовић говори о „моделу турске модернизације“, која се „одвија без учешћа политичких представника народа, без демократског садржаја и процедуре“.⁶⁴⁸ Дакле, Михајлова власт имала је модернизацијски потенцијал, деловало се у правцу јачања српске државности, али без демократије. Осим тога, Михајло је уложио напоре да потисне либерале и њихове идеје, посебно новим законом о штампи и законом о Народној скупштини, који је био противан основној либералној идеји о народној суверености. Дакле, тековине Светоандрејске скупштине потиснуте су новим законима кнеза Михајла.

Имајући у виду све противуречности, Светоандрејски либерали су имали „први политички и модернизацијски артикулисан програм реформи и развоја српског социјалног живота“.⁶⁴⁹ Несумњиво, „њихова главна модернизацијска замисао лежала је у захтеву увођења широких политичких слобода, без којих Србија није могла ући у круг просвећених демократских држава“.⁶⁵⁰ Резултати њиховог рада били су основа каснијим политичким покушајима и концептима демократизације и модернизације Србије и представљали су пут који је водио до парламентарне демократије у Србији.⁶⁵¹

Како бисмо разумели и спољнополитичку оријентацију Либерала, односно правце утицаја који су у одређеној мери обликовали њихову политику, добро је најпре да знамо да су они настојали да помире западњаштво и национализам.⁶⁵² Као интелигенција која је школована на Западу, ставили су се у улогу реформатора са модернизацијским програмом намењеним за све сегменте друштва. Либерали су били под јаким утицајем панславизма и романтизма и као такви су се „трудили да у нашој политичкој историји пронађу корене модерних западних демократских установа“.⁶⁵³ Дакле, Либерали су настојали да повежу традиционалне српске елементе са модерним западним елементима, што је био спој национализма и западњаштва, односно комбинација „романтичарског конзервативизма и демократског рационализма“.⁶⁵⁴ Иако је српски либерализам према својим основним карактеристикама био ближи Западу него словенофилству, Либерали су у националном питању били националисти, односно они су на спољнополитичкој равни били окренути Русији од које су очекивали војну и дипломатску подршку и помоћ.⁶⁵⁵

Када је реч о Напредној странци и Напредњацима тога времена, они су били интелектуалци школовани у западним земљама, који су по повратку у Србију настојали да европеизују и

⁶⁴⁶ Погледати више: Љ. Деспотовић (2020), 111-122.

⁶⁴⁷ Видети више: М. Екмечић (2017), 269-270.

⁶⁴⁸ Љ. Деспотовић (2020), 117.

⁶⁴⁹ *Ibid.*, 109.

⁶⁵⁰ *Ibid.*, 133.

⁶⁵¹ *Ibid.*, 109-110.

⁶⁵² Видети више: Предраг Терзић, „Утицај стране либералне мисли на програм и деловање Либералне странке у XIX веку“, *Српска политичка мисао*, Vol. 44, No. 2, Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 315-330.

⁶⁵³ Љ. Деспотовић (2020), 131.

⁶⁵⁴ *Ibid.*, 131-132.

⁶⁵⁵ *Ibid.*, 132, 142.

модернизују Србију.⁶⁵⁶ Њихови ставови били су либерални и проевропски, али без залагања за демократију. Штавише, они су сматрали да се либерална модернизација државе не може постићи увођењем демократије. Сматрали су да је за истинску модернизацију Србије и њен преображај из патријархалне и модерну европску државу неопходно развијање европског духа и грађење институција на њему. Ипак, Напредњаци нису имали повољне социјалне околности у држави како би спровели свој модернизацијски програм. Друштво је у највећој мери било сеоско, са врло мало градског становништва које би могло да чини основу политичкој проевропској струји. Штавише, сеоско становништво није гајило поверење према променама које су заговарали Напредњаци, тако да су сви напори за европеизацијом државе наилазили на отпор народа. Треба напоменути да су Напредњаци критички приступали српској традицији и да су, за разлику од Либерала, сматрали да мало шта из српске традиције може користити модернизацији Србије. Штавише, они су проценили да је „српски патријархални и колективистички етос озбиљна препрека жељеној и преко потребној модернизацији“.⁶⁵⁷ Несумњиво, народ је имао негативан став према оној власти, држави и владару која је заговарала модернизацију државе и друштва, управо због тога што је „у представи српског сељака држава била или страна тлачитељска сила или пак далека и апстрактна творевина домаћих властодржаца од које је трпео намете и турску заштиту“.⁶⁵⁸

Напредњаци су имали истакнут значај за трансформацију Србије у другој половини 19. века.⁶⁵⁹ Можда и најзначајнији корак Напредњака ка модернизацији Србије био је увођење обавезног основног образовања и успостављање првог образовног система у држави.⁶⁶⁰ Осим тога, они су први увидели значај индивидуалне перцепције људских права и слобода, што је заправо суштина либералне политичке идеје. Слободи су придавали посебан значај, посебно слободи од самовоље власти. С тим у вези, сматрали су да се слобода састоји „у једној уставној и законитој сфери права и политике, где је законским путем загарантован, како корпус индивидуалних права и слобода, тако и механизми за контролу власти“.⁶⁶¹ Дакле, заштита појединца од самовоље власти и гаранција индивидуалних права и слобода представљају први сегмент политичког програма Напредњака. С друге стране, они су сматрали да изборе треба ограничити имовинским цензусом, како би се из изборног процеса искључили широки слојеви друштва. Такође, заговарали су увођење интелигенције и имућних слојева друштва у Народну скупштину, јер нису веровали у политичке способности ширих слојева друштва који су чинили тзв. сељачку скупштину. Дакле, други сегмент њиховог политичког програма тицао се ограничења бирачког права и промене састава Народне скупштине, то јест увођења богатијих појединаца у парламент.⁶⁶² Међутим, проблеми са којима су се суочили Напредњаци имали су корене и у њиховим политичким програмима и решењима. Наиме, политичка решења која су понудили Напредњаци била су западна, али и правно рестриктивна и противна демократији. Уз отпор народа и унутрашње противречности, Напредњаци су клизили ка антидемократизму и

⁶⁵⁶ О. Поповић-Обрадовић (1998), 60.

⁶⁵⁷ Љ. Деспотовић (2020), 166.

⁶⁵⁸ *Ibid.*, 166.

⁶⁵⁹ Мирослав Пешић, „Напредна странка у Краљевини Србији од 1887. до 1896. године“, *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, Vol. 59, No. 87, Ниш, 2020, стр. 55-72.

⁶⁶⁰ „Осамдесете године XIX века представљале су једну од ретких конструктивних епоха у нашој новијој историји, епоху у којој је Србија брзо напредовала, помало надокнађујући огроман заостатак за развијеним земљама. Тада је покренут замајац напретку Србије, напуштен је практично средњевековни економски и друштвени амбијент и постављени су темељи капиталистичком систему у Србији кроз домаћи новац, јачање судства, стварање банака и кредита, железницу, трговину са светом, право стицања својине странаца, прилив капитала из света, одбрану либералних економских начела, зачетке индустрије, модерне порезе, обавезно школство... 1881. Србија није ни изблиза једнака оној из 1880. године.“ Према: Љ. Деспотовић (2020), 176-177.

⁶⁶¹ Љ. Деспотовић (2020), 161.

⁶⁶² *Ibid.*, 161-162, 168.

полицијском насиљу. Тако је напредњачка идеологија, истински западњачка, али антидемократска, убрзо дошла у сукоб са социјалним и политичким окружењем. Државни терор и „народни одисај“ нашли су се једно насупрот другог у жестокој борби, услед чега је Србија, упркос свим модернизацијским покушајима, била далеко од успостављања грађанског поретка и мира.⁶⁶³

Осим Либерала и Напредњака, у Србији тога времена јављају се и социјалистичке идеје Светозара Марковића.⁶⁶⁴ Марковић је заговарао антимодернизаторску политику, градећи своју идеологију на темељима социјалистичких и народњачких идеја. Иако је имао додире и са западноевропским интелектуалцима, његове идеје је највише одредила руска социјалистичка мисао и идеја развоја заосталих земаља ка социјализму. На тај начин он је настојао да заштити државу и друштво од надоласећег капитализма, нудећи „идеале аграрне и егалитарне заједнице“. Стога професор Деспотовић говори о „аграрном социјализму“ као идеолошком оквиру који је требало да послужи као „идеолошка и политичка одбрана од претеће модернизације и европеизације“.⁶⁶⁵ Марковић се сукобио са Либералима, противећи се њиховом концепту развоја Србије, који је подразумевао трансформацију државе и друштва у модерно грађанско друштво. Дакле, Марковић је био антимодерниста, противник модернизацијским токовима за које су се залагали Либерали. Реч је о личности која је гајила идеал о аграрној егалитарној заједници и укидању сиромаштва. Поврх свега, Марковић се залагао за укидање бирократије, што ће нешто касније заговорати Радикална странка и њихов вођа Никола Пашић. Радикали као најорганизованија странка тога времена обележила је последње три деценије 19. века. Сматра се да су Марковићеви списи и програмска начела значајно били подударни са каснијим програмским начелима Радикалне странке. Они су заговарали укидање бирократије и централистичке управе и успостављање народне самоуправе⁶⁶⁶ која би се заснивала на јединству власти и народном суверенитету.⁶⁶⁷ За разлику од Напредњака, Радикали су тежили очувању српске традиције и народних институција и сматрали су да на тим вредностима треба да се заснива ново друштво. Према политичкој оријентацији, српски радикали били су антизападњаци са антимодернизацијским карактером. Са друге стране, како запажа Слободан Јовановић, „кад год је краљ Милан и напредњачка влада посезала за заоштравањем политичких прилика и враћала се на политику сужавања политичких права и слобода и појачавања елемената апсолутистичке власти, онда су Радикали још више изоштравали свој проевропски видик, борећи се за успостављање парламентарне демократије“.⁶⁶⁸ Радикали су уживали велику подршку бирачког тела, те су имали моћ да утичу на најважније политичке процесе у Србији. Стога с правом можемо рећи да су Радикали, иако у првој половини свог политичког деловања антимодернисти, имали значајан модернизацијски потенцијал, који је резултирао увођењем парламентарног режима у

⁶⁶³ Љ. Деспотовић (2020), 170-173.

⁶⁶⁴ Погледати више: Јован Скерлић, *Светозар Марковић: његов живот, рад и идеје*, Portalibris, Београд, 2020 (Цитирано као: Ј. Скерлић (2020)).

⁶⁶⁵ Љ. Деспотовић (2020), 180, 179-182.

⁶⁶⁶ Пашић је сматрао да се политичка права грађана најбоље могу очувати уколико су општина, срез и округ уређени на основу самоуправе. М. Петровић (2020), 331.

⁶⁶⁷ Љ. Деспотовић (2020), 205-206.

⁶⁶⁸ Према: *Ibid.*, 219.

Србији Уставом из 1888. године.⁶⁶⁹ Дакле, то је највећи успех њихове политичке борбе и тренутак када Србија из „предпарламентарног“ прелази у парламентарно доба.⁶⁷⁰

Важни догађаји који су се одразили на статус Србије, ставове тадашње српске интелигенције, али и на позицију великих сила, попут Русије и Аустро-Угарске, у односу на Србију, били су два српско-турска рата. Наиме, први српско-турски рат започео је 30. јула 1876. године, након што је Влада Србије објавила рат Турској. Пред почетак рата, у Србију је стигао руски генерал Михаил Черњајев (*Михаил Григорьевич Черняев*) са добровољцима, те убрзо постаје један од најважнијих чинилаца у српској политици. Ипак, рат је био неуспешан, јер је изостала помоћ словенских земаља. На фронту су се нашле једино Србија и Црна Гора, што је било недовољно да се заустави многобројнија и снажнија турска војска. Одлучујући турски удар догодио се код Ђуниса 17. октобра 1876. године, након чега Черњајев и руски добровољци напуштају Србију. Како би се заштитили од турске одмазде, кнез Милан је тражио од руског цара да предузме мере и спречи Турску у тој намери, што је и учињено дипломатским средствима. Убрзо је потписано примирје између Србије и Турске, које није дуго трајало. Неколико месеци касније, након што је Турска одбила да уважи одредбе лондонског протокола које су захтевале побољшање положаја хришћанског становништва, Русија 24. априла 1877. године објављује рат Турској. Србија је ушла у рат 1. децембра исте године и својим деловањем знатно је помогла Русији у заузимању Софије. Тада се укључује и Аустро-Угарска која шаље претећу ноту српском владајућем врху, наводећи да ће предузети одговарајуће мере уколико српска војска уђе у Босну. До сукоба на тој страни није дошло. Убрзо је потписан Санстефански мир (3. марта 1878. године) између Русије и Турске, чиме Србија, Црна Гора и Румунија добијају статус независних држава. С обзиром на то да је Санстефански мир подразумевао стварање Бугарске као аутономне кнежевине, што је у геополитичком смислу одговарало Русији, побуниле су се Аустро-Угарска и Енглеска, због чега је сазван Берлински конгрес од 13. јуна до 13. јула 1878. године.⁶⁷¹ Српска јавност и кнез Милан сматрали су да је Санстефански мир чин руске издаје. Иако су водеће странке биле русофилске, оне су након тога окренуле леђа Русији, тражећи ослонац у Аустро-Угарској. Наведено се огледа и у настојању српске елите да „адвокат Србије“ на Берлинском конгресу буде Аустро-Угарска, а не Русија.⁶⁷² Цена те аустроугарске услуге била је огромна. Основе берлинског уговора омогућиле су Аустро-Угарској да окупира Босну и Херцеговину и на тај начин изолује српско становништво са оне стране Дрине. Србији је потврђена независност, али претходно добијена проширења на простор Косова и Санцака била су редукована. Осим тога, Србија је постала политички и економски зависна од Аустро-Угарске.⁶⁷³ Са друге стране, Србија

⁶⁶⁹ Уставом из 1888. године Народна скупштина потпуно је изједначена са краљем. Уставна права српског становништва знатно су побољшања, слобода штампе добила је истакнуто место, као и независност судства. Такође, установљена је одговорност министара за службено деловање, а омогућено је и грађанима да туже суду државне чиновнике. Измене су се тичале и састава Народне скупштине, коју су од тада чинили само од народа изабрани посланици и то тајним гласањем (куглицама), без могућности да краљ именује посланике. М. Петровић (2020), 355.

⁶⁷⁰ Видети више: Душан Т. Батаковић, „О парламентарној демократији у Србији, 1903-1914: странке, избори, политичке слободе“, *Глас CDXX*, Одељење историјских наука, књ. 16, Српска академија наука и уметности, Београд, 2012, стр. 391-408 (Цитирано као: Д. Т. Батаковић (2012)); Љ. Деспотовић (2020), 219-220, 242-243.

⁶⁷¹ Видети више: М. Екмечић (2017), 291-294.

⁶⁷² М. Петровић (2020), 340.

⁶⁷³ Тајна конвенција коју је кнез Милан закључио са Аустро-Угарском наведено и потврђује. Члан 2. конвенције каже: „Србија неће трпети политичке, верске или друге мутње које би, полазећи са њеног земљишта, ишле противу Аустро-Угарске монархије, подразумевајући ту и Босну, Херцеговину и Ново-Пазарски санцак“. Даље, члан 4. каже: Без претходног споразума с Аустро-Угарском, Србија неће преговарати о политичким уговорима нити ће такве уговоре закључивати ни с којом страном државом и неће пустити на своје земљиште страну војску било редовну било нередовну, чак ни у виду добровољаца“. Према: М. Петровић (2020), 340.

је после Берлинског конгреса добила готово све политичке карактеристике које једно друштво треба да има и тако је постала „модел развоја целом српском народу“.⁶⁷⁴

Од 1888. године унутрашњеполитичко стање у Србији било је динамично и променљиво. Краљ Александар Обрановић извео је државни удар 1. априла 1893. године, прогласивши се пунолетним, сменио је Намесништво и устоличио се на власти. Иако је тежио апсолутној власти, краљ Александар био је свестан да ниједан режим у Србији не може опстати уколико не постоји Народна скупштина. Стога је он током своје владавине растројио политичке странке са циљем стварања нестанаčke и послушне Народне скупштине и тзв. неутралне владе. Следећи државни удар краља Александра догодио се 9. маја 1894. године када је он укинуо Устав из 1888. и вратио онај из 1869. године. Укидањем Устава који је гарантовао одређена права и слободе, продубљена је криза у Србији, која ће трајати све до 1903. године. Увођење двојне монархије у Србији 1897. године и постављање краља Милана за команданта војске, била је грешка краља Александра, јер је војска била верна краљу Милану, а не њему. Наведено се показало као тачно оног тренутка када су официри извршили убиство краља Александра и краљице Драге Машин у ноћи 29. маја 1903. године (Мајски преврат). Пре тог догађаја, краљ Александар је извршио и трећи државни удар 6. априла 1901. године када је прогласио октроисани Устав. Новина у том Уставу била је дводомна Народна скупштина, задржавање одређених слободарских одредаба из Устава од 1888. године и могућност да престо наследи женски потомак.⁶⁷⁵

1.2. Други талас модернизације Србије на почетку 20. века

Након убиства Обреновића, долази до смене династија и на власт ступа краљ Петар I Карађорђевић 25. јуна 1903. године. Сменом династије Обреновића 1903. године долази до „другог историјског таласа демократизовања“ и почетка период стварних политичких слобода у Србији.⁶⁷⁶ Народно представништво вратило је у употребу Устав из 1888. године и све политичке законе који су донесени тим уставом. Убрзо је донесен једнодомни Устав из 1903, који је заправо допуњена верзија Устава из 1888. године.⁶⁷⁷ То је био корак унапред ка успостављању пуног парламентаризма, а Србија је дефинисана као уставна и парламентарна монархија. Тежња за демократизацијом огледала се у уставним изменама, оснажена је улога Народне скупштине, ограничена је власт владара, смањен је цензус, законодавну власт обављали су краљ и једнодомно Народно представништво, али ниједан закон није могао бити донесе, промењен или укинут без пристанка Народне скупштине.⁶⁷⁸ Дакле, краљ је био носилац свеукупне извршне власти, али је законодавну и буџетску власт делио са Народном скупштином.⁶⁷⁹

Водећа политичка странка у том периоду била је радикална странка, подељена у две сукобљене фракције: стара Народна радикална странка и нова Самостална радикална странка. Партијски систем доживео је своју трансформацију од монизма (Радикалне странке), преко двопартизма (подељена Радикална странка у две фракције) до партијског плурализма са једном водећом странком. Преовлађивала је хомогена влада, али је постојало уверење да је коалиција у постојећем систему Србије боља опција, што је и била окосница парламентарних сукоба током

⁶⁷⁴ М. Екмечић (2017), 309.

⁶⁷⁵ М. Петровић (2020), 378, 356-386.

⁶⁷⁶ М. Екмечић (2017), 322.

⁶⁷⁷ Више о томе: О. Поповић-Обрадовић (1998), 119-165.

⁶⁷⁸ Д. Т. Батаковић (2012), 394-395.

⁶⁷⁹ Више о томе: О. Поповић-Обрадовић (1998), 119-120, 122-136.

целог раздобља. Изборни систем је повлашћивао водећу странку и ишао је у прилог одржавању хомогене владе, али је и подстицао изборне споразуме што је постепено повећавало пропорционалност изборног система.⁶⁸⁰ У периоду од 1903. до 1914. године одржано је пет општих избора на којима су радикали предњачили, а опозиција неретко опструисала рад. Стога Душан Батаковић закључује да је „опструкција била једно од главних обележја српског парламентаризма“, поготову од 1907. године, када су је користили посланици Самосталне радикалне странке.⁶⁸¹

У Србији тога времена културни живот био је у успону, штампале су се дневне новине, културна гласила, часописи и књиге. Политичке слободе биле су широко успостављене, као и слобода штампе, слобода политичког окупљања и равноправног учешћа у политичкој утакмици. Дакле, то је било „златно доба политичких слобода, којој су савременици, с правом, дали име 'Периклова ера' Србије“.⁶⁸² Несумњиво, Србија је била уставна и демократска држава, која је захваљујући чврстом уставном оквиру претрпела политичке и економске кризе, попут царинског рата, анексије Босне и Херцеговине и балканских ратова. Ипак, српски парламентаризам је „кратко трајао да би се његове основне институције могле јасно профилисати“.⁶⁸³ Осим тога, Олга Поповић-Обрадовић закључује да је суштински проблем парламентарне праксе у Србији почетком 20. века њена преурањеност, односно несклад парламентаризма са друштвеним и политичким развојем државе тога времена. Она напомиње да је парламентаризам „изворно и нераздвојиво везан за либерализам“ и додаје да је либерална традиција у Србији тога времена била слабо развијена, што је заправо и „најслабија тачка српског парламентаризма“.⁶⁸⁴ То нас и не чуди, јер је Србија закорачила у 20. век са већинским сеоским становништвом, претежно сиромашним и неписменим, затим са неразвијеним институцијама и грађанским слојем друштва који је тек почео да се развија.⁶⁸⁵ У поређењу са европским државама које су имале развијено грађанско друштво пре настајања политичких партија, Србија је имала вишевековни дисконтинуитет државности под турском окупацијом, што се одразило на будућност државног и друштвеног уређења. Тако су у Србији настајале политичке странке у тренуцима када је српско друштво у великој већини било аграрно, без успостављеног грађанства, те је на тим друштвеним темељима развијан парламентаризам.

Како смо могли да приметимо, све политичке идеје и надахнућа имале су своје изворе у другим земљама, на западу или на истоку. Узори политичким великашима биле су Велика Британија, Француска, Аустрија и Русија, водеће државе тога времена у којима се школовала млада српска интелигенција. Преузимање политичких идеја праћено је у одређеној мери и спољно-политичким утицајима, поготову Аустро-Угарске и Русије. Преплитање тих утицаја имало је своје политичке, дипломатске, културолошке и геополитичке аспекте. Због тога је неретко долазило до наизглед парадоксалних ситуација, али у реалполитичкој равни добро испланираних. Наиме, уколико само укажемо на чињеницу да су Аустријанци подржавали Обреновиће и режим личне власти, а Руси Радикале и њихову борбу за успостављање парламентарне власти, увидећемо парадоксалност, али и реалност политичких прилика тога

⁶⁸⁰ О. Поповић-Обрадовић (1998), 421.

⁶⁸¹ Д. Т. Батаковић (2012), 406.

⁶⁸² *Ibid.*, 399.

⁶⁸³ О. Поповић-Обрадовић (1998), 421.

⁶⁸⁴ *Ibid.*, 422.

⁶⁸⁵ У Србији је 1890. године било 87% сељачког становништва и 86% неписменог становништва, 1900. године 86% сељачког становништва и 79% неписменог становништва, а 1921. године 86% сељачког становништва и 55% неписменог становништва. Према: Слободан Антонић, *Елита, грађанство и слаба држава*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 12 (Цитирано као: С. Антонић (2006)).

времена. Иако је Аустрија западноевропска држава, она је подржавала ауторитарни режим, јер је у њему видела прилику да у кратком временском року, што ефикасније, спроведе свој политички и геополитички утицај. Русија, пак, иако апсолутистичка држава, подржавала је политичку снагу која се борила за успостављање парламентаризма, јер је у Радикалима видела најпогодније тле за инсталирање свог утицаја у Србији.⁶⁸⁶ У спољнополитичком контексту модернизације српске државе, ондашња Србија није имала подршку других држава у изградњи модерних установа и развоју српског друштва. Србија се у процесу изградње модерне државе нашла сама, суочена са бројним изазовима и спољнополитичким превирањима на њеном тлу. Русија је „утицала на наше странке и наше јавно мњење“, док је Аустрија „правила тајне погодбе с нашим владоцима“. Такође, руска политика је „повлађивала нашим националистичким тежњама“, док је аустријска политика настојала да нас „веже за себе економским интересима“.⁶⁸⁷ Тада је, за разлику од руске сентименталне политике, аустријска била реалистичнија. Ипак, у Србији је преовладала руска политика.⁶⁸⁸

Од периода Кнежевине Србије, тачније од првог писаног закона о конституисању скупштине из 28. октобра 1858. године до стварања Краљевине СХС 1918. године, Србија је имала шест закона о избору посланика, што је својеврсна слика развоја изборног права и парламентаризма у држави.⁶⁸⁹ Политичке странке формиране у другој половини 19. века залагале су се за начела модерног парламентаризма у Србији, а резултат свих напора је континуирани демократски развој Србије, гарантовање личних слобода и ширење бирачког права до нивоа да је у Србији 1904. године бирачко право уживало 24% становника што је највећа стопа у Европи тога времена.⁶⁹⁰ Дакле, покушај модернизације Србије до 1918. године „значајан је управо зато што су се у њему манифестовале неке карактеристике драматичног прелаза патријархалног у модерно друштво“.⁶⁹¹ Слобода као идеја одувек је имала значајно место у српској друштвеној мисли, а од 19. века и у политичкој мисли српске левице и младих интелектуалаца. Идеја слободе била је у чврстој спрези са српским националним и државним интересима. Стога је у српској либералној мисли примарно било: изградња снажне државе, уједињење српства и успостављање слободе „за ограничење личне власти“ (у односу на класично либерално схватање „слобода за“).⁶⁹²

Током друге деценије 20. века Србија се суочавала са ратом и ратним разарањима од 1912. до 1918. године, што се одразило на стање у држави и друштву. Животе је изгубило око 800.000 људи или 24% укупног становништва, економска и привредна штета била је толика да се држава фактички нашла у ситуацији да поново обнавља најосновније сегменте индустрије и целокупне привреде. Међутим, Србија, иако ратом разорена, уложила је огромну друштвену енергију у формирање и уређење Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 1918. године. Србија је једина држава која је ушла у Краљевину СХС да је већ имала одређену форму пропорционалног изборног система, док је у осталим државама то био већински изборни систем. Тако је и закон о избору народних посланика за Уставотворну скупштину из 3. септембра 1920. године написан по узору

⁶⁸⁶ Видети више: Љ. Деспотовић (2020), 277-278.

⁶⁸⁷ *Ibid.*, 278-279.

⁶⁸⁸ Према: *Ibid.*, 278-279.

⁶⁸⁹ Слободан Антонић, Милан Јовановић, Дарко Маринковић, *Србија између популизма и демократије: Политички процеси у Србији 1990-1993*, Институт за политичке студије, Београд, 1993, стр. 78-80 (Цитирано као: С. Антонић, М. Јовановић, Д. Маринковић (1993)).

⁶⁹⁰ М. Екмечић (2017).

⁶⁹¹ Латинка Перовић, *Између анархије и аутократије*, Хелсиншки одбор за људска права, Београд, 2006, стр. 22 (Цитирано као: Л. Перовић (2006)).

⁶⁹² З. Аврамовић (2002), 18.

на изборни закон у Србији.⁶⁹³ Међутим, како је међуратни период био праћен бројним променама, увођењем апсолутистичке владавине краља Александра I Карађорђевића 5. јануара 1929. године, долази до забране рада политичким странкама, распуштена је Народна скупштина и уведено је јавно гласање. Осим политичке кризе, државу је тридесетих година захватила и економска криза, што је додатно оптеретило све модернизацијске покушаје. Ипак, сви напори тадашње владе на челу са Миланом Стојадиновићем да се опорави привреда и развије индустрија уродили су плодом.⁶⁹⁴ Јачањем индустрије, дошло је и до промене друштвене структуре становништва које се кретало ка грађанском типу, али до успона парламентаризма и демократског развоја није дошло. Заједничка држава била је оптерећена међунационалним трвењима, што се одражавало на све сегменте друштвене и политичке стварности. Други светски рат у Југославији почео је 1941. године и након брзог пораза и распада јужнословенске земље, долази до застрашујућих унутар регионалних сукоба који су однели на милионе живота.⁶⁹⁵ Србија је тако још једном доживела контрамодернизацијски удар, који ју је вратио деценијама уназад.

Континуитет борбе за успостављање демократских механизма у политичком и друштвеном систему Србије траје готово два века, међутим, последице бројних догађаја попут успостављања режима Јосипа Броза Тита одразио се на политичку културу и свест грађана након деведесетих година. Осим тога, у српској политици више од два века „доминирају оне личности и странке које се инспиришу народом као главним јунаком политике“.⁶⁹⁶

1.3. Србија у Другој Југославији

Након Другог светског рата ситуација на политичкој сцени Србије била је неупитно комунистички оријентисана. Режим на челу са Јосипом Брозом Титом сукобљавао се са неистомишљеницима, чак и са онима у оквиру партије који су били наклоњени Русији. То је створило поделу на оне комунисте који су заговарали демократски социјализам, попут Милована Ђиласа и на оне који су били тврдокорни комунисти, попут Александра Ранковића. Ипак, иако изразито ауторитаран режим, комунисти су имали представу о индустријском развоју и праведном друштву, што је било „у складу са преовлађујућим егалитарним духом у Србији, као и са идејом 'народне' и 'заштитничке' државе“.⁶⁹⁷ У листу „Комунист“, органу Централног комитета Комунистичке партије Југославије, наводи се следеће:

„У Југославији се, да би се остварили истински демократски принципи, неминовно морала извршити темељита измјена унутарњег друштвеног поретка – и то како политичког тако и економског. Остварење истинске народне демократије било би немогућно без такве друштвене промјене, какву данас имамо у новој Југославији“.⁶⁹⁸

Већ у првим годинама постојања СФР Југославије, до сукоба са Стаљином 1948. године, држава је доживела убрзану индустријализацију и модернизацију са запаженим привредним растом. Од 1945. до 1948. године Југославија је имала добре односе са Совјетским Савезом, док је са Сједињеним Државама била конфронтрана и у напетим односима. Антијугословенска

⁶⁹³ С. Антонић, М. Јовановић, Д. Маринковић (1993), 78-80.

⁶⁹⁴ С. Антонић (2006), 14.

⁶⁹⁵ Видети више: Немања Девић, *За Партију и Тита: партизански покрет у Србији 1941-1944*, Службени гласник, 2021 (Цитирано као: Н. Девић (2021)).

⁶⁹⁶ З. Аврамовић (2002), 19.

⁶⁹⁷ С. Антонић (2006), 16.

⁶⁹⁸ Комунист, „Темељи демократије новог типа“, *Комунист*, II година, број 2, ЦК КПЈ, јануар 1947.

кампања у САД била је веома изражена. Чак је делегација САД при Уједињеним нацијама оптуживала Југославију да крши своје обавезе према Повељи УН.⁶⁹⁹ Међутим, то није дуго трајало, јер су САД биле свесне геополитичког значаја СФРЈ у том периоду, те су и пре сукоба Тита и Стаљина почеле да разматрају тактику привлачења Југославије западу. Од 1948. године држава запада у кризу која је трајала до 1953. године, када отпочиње „изузетних једанаест година развоја“.⁷⁰⁰ Тренд привредног развоја настављен је и седамдесетих година, када се могло говорити о „комунистичком друштву благодостања“.⁷⁰¹

У политичком смислу, ситуација се знатно мења након Другог светског рата. Уведено је тајно гласање, жене добијају по први пут бирачко право, али до развоја демократије није дошло будући да је власт на челу са ауторитарним вођом Јосипом Брозом Титом потпуно потиснула опозицију. Од тада „почиње период убрзане деградације легитимацијске функције избора“.⁷⁰² Деценијама је на изборима био само један кандидат, а изборна процедура се компликовала кад год је то било могуће, да би врхунац тих промена било увођење посредног система избора у делегатском систему 1974. године. На тај начин је онемогућена демократска социјална енергија. Након смрти Јосипа Броза 1980. године и значајних социјалних догађаја у Србији, долази до све израженијег оглашавања политички заинтересоване интелигенције која се залагала за демократске принципе. Отуда већ 1980. године пишу Петицију у циљу промене кривичног закона о непријатељској пропаганди, што је био „први корак ка ослобађању демократске иницијативе грађана Србије и Југославије“.⁷⁰³ Саопштење „Србија и демократија јуче, данас и сутра“ Удружења књижевника Србије од 15. маја 1989. године припадало је групи демократских иницијатива политички заинтересоване интелигенције, која је тим путем истицала правну државу, вишестраначку демократију и равноправност народа. И у другим саопштењима, иницијативама и предлозима интелигенција је истицала реформу државе, правног и политичког поретка.⁷⁰⁴ У правном смислу, Србија је у сегменту заштитних мера грађана била у предности у односу на друге бивше комунистичке земље, будући да је пре Другог светског рата имала снажан систем судског надзора по француском моделу.⁷⁰⁵

Када је реч о активностима народа, протести у Београду 1968. године били су „левичарски“, за разлику од протеста у Хрватској (Маспок или „Хрватско прољеће“ 1971. године) који су били „десничарски“, односно покренути су на националним основама. Студенти су у својим програмима и памфлетима нескривено заговарали начела социјализма, али су се залагали и за друштвену једнакост, слободе, демократију, самоуправљање и слично. Чак су студенти са „Црвеног универзитета – Карл Маркс“ заговарали демократизацију комунистичке партије и државе, слободу штампе, слободу окупљања и демонстрирања. Како ове активности нису одговарале владајућем режиму, он је демонстранте означио као екстремну левицу и носиоце завере.⁷⁰⁶ Дакле, идеолошки сукоби одвијали су се на левој страни идеолошког спектра. У сфери економије, ситуација је била нешто другачија. Наиме, 1965. године српско руководство

⁶⁹⁹ Александра Јоксимовић, *Србија и САД – билатерални односи у транзицији*, Чигоја штампа, Београд, 2007, стр. 20-21 (Цитирано као: А. Јоксимовић (2007)).

⁷⁰⁰ Друштвени производ земље повећао се за 133% у периоду од 1953. до 1964. године. Пољопривредно становништво имало је мањи удео од 50% у укупној популацији, а индустрија је по први пут имала већи удео у друштвеном производу од пољопривреде. С. Антонић (2006), 17.

⁷⁰¹ Видети више: С. Антонић (2006), 19-23.

⁷⁰² С. Антонић, М. Јовановић, Д. Маринковић (1993), 81.

⁷⁰³ З. Аврамовић (2002), 30.

⁷⁰⁴ Видети више: *Ibid.*, 28-33.

⁷⁰⁵ С. Ериксен, Д. Солумсмон (2005), 28.

⁷⁰⁶ Дијана Вукомановић, *Обнова партијског плурализма у Србији крајем XX века*, Институт за политичке студије, Београд, 2010, стр. 13-14 (Цитирано као: Д. Вукомановић (2010)).

предвођено председником ЦК СК Србије Марком Никезићем почело је да заговара либералне тржишне реформе са циљем да подстакне процес модернизације и привредни раст у Србији. Међутим, њих је комунистички режим означио „анахролибералима“ који су изазвали анархизам у привреди, те су због тога смењени 1972. године. Заправо, либерализација економије виђена је као претња по комунистички, односно социјалистички режим, те је због тога и заустављена. Српска либерална опција доживела је крах, као и идеја либералне про-тржишне реформе. Ти догађаји су значајни јер показују да није било могуће спровести либерализацију економије, без либерализације политике, односно, тржишне реформе морала је да прати реформа политичког система по принципу конкуренције.⁷⁰⁷ Наведена „идеолошка конфузија допринела је 'феномену ћутања' о модернизацијским перспективама либералне опције у Србији“.⁷⁰⁸ Другачије речено, период од 1965. до 1972. године сведочи о либералном потенцијалу српске политичке елите. Искључивање либералне политичке елите у Србији и недостатак њихових политичких активности у годинама након 1972. довело је до тога да почетком деведесетих година либерализам у Србији не постоји.

У Србији се током осамдесетих година рађа једна нова струја заговорника слободе мишљења и изражавања, најпре окупљених интелектуалаца и професора, који оснивају Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања 1984. године и за председника одређују Добрицу Ћосића. Основна идеја Одбора тицала се слободе мисли и изражавања као елементарних људских права свих грађана. У свом деловању они су пружали подршку свим грађанима Југославије, без обзира на националну припадност. Одбор је своје кључне идеје и захтеве изложио у „Предлогу за успостављање владавине права“, да би их 4. октобра 1986. године упутио Савезној скупштини Југославије. Тиме је по први пут у послератној Југославији упућен захтев за укидање монопола комунистичке партије, за одржавање слободних и директних избора и за промене у законодавству. Осим тога, захтеви се тичу и обнове правне и политичке једнакости грађана, јавне и демократске контроле власти, независности судства и укидање вербалног деликта.⁷⁰⁹ Ипак, због још увек слабе опозиције, комунистичка партија је могла да избегне наведене захтеве.

Осамдесете године обележене су кризама које су потресле комунистичку власт у Србији, као тачка „прелома након које ће југословенска криза из своје латентне (пузеће) прерасти у отворену, манифестну фазу“.⁷¹⁰ Наведено се одразило на све сегменте друштва, тако да су покушаји Савеза комуниста да каналишу кризу били неуспешни. Први проблем тицао се питања статуса косовских Албанаца који су демонстрирали 1981. године, захтевајући да се статус покрајине рedefинише у статус републике (тзв. Косово република). Пораст сепаратистичких тежњи притискао је владајући режим, због чега су спроведене репресивне мере над албанским становништвом. Такав развој догађаја проузроковао је „спиралу насиља“⁷¹¹, те су се косовски Албанци светили над српским становништвом, уништавајући државну и приватну имовину. Органи власти на нивоу државе и федерације више пута су обавештени о насиљу које трпи српско становништво и имовина на Косову и Метохији, да би са тим у вези група грађана из Косова Поља 1985. године послала „Петицију 2016“, апелујући на власти да зауставе прогон Срба. Неколико месеци касније, 1986. године, интелектуална елита Србије шаље „Петицију 212“, захтевајући од власти да заустави албанску агресију. Наведеним петицијама успостављен је конкретан облик

⁷⁰⁷ Д. Вукомановић (2010), 15-16.

⁷⁰⁸ *Ibid.*, 17.

⁷⁰⁹ *Ibid.*, 25-26.

⁷¹⁰ Зоран Стојиљковић, *Сва лица опозиције*, Вукотић медија, Београд, 2015, стр. 26 (Цитирано као: З. Стојиљковић (2015)).

⁷¹¹ Радмила Накарада, „Случај Косова – јединствена произвољност“, *Социолошки преглед*, Vol. XXXXI, No. 3, Српско социолошко друштво, Београд, 2007, стр. 305-326 (Цитирано као: Р. Накарада (2007)).

савезништва између интелектуалаца и најширих друштвених слојева заснован на националној идентификацији.⁷¹²

Догађаји из 1985/1986. године били су увертира за долазак Слободана Милошевића на Косово и Метохију 1987. године, узвикујући протестантима: „Нико не сме да вас бије!“. Тако се, након вишегодишње пасивности комунистичког режима када је у питању насиље албанског становништва над српским, појављује комунистички функционер који је препознат као заштитник Срба.⁷¹³ О томе сведочи милионски скуп на Косову и Метохији 28. јуна 1989. године, чиме је и предодређен успех Милошевића на изборима неколико месеци касније, када он осваја око 4,5 милиона гласова. Дакле, питање статуса Срба на Косову и Метохији одразило се на издвајање једне харизматске личности – Слободана Милошевића, који се поставио као национални вођа. Према запажању професора Зорана Стојиљковића, период од 1986-1989. године обележен је „дивљом плурализацијом“ са доминантним националистичким групама национал-комунистичког, традиционалистичког и проемигрантског профила.⁷¹⁴ С друге стране, проблем на Косову и Метохији покренуо је талас протеста који су прерасли у антибирокаратску револуцију 1988/1989. године, односно борбу против бирократије комунистичког вођства, као и борбу против појединаца или функционера који су издали српске националне интересе.⁷¹⁵ Тако је започет процес делегитимације монопола комунистичке власти, који ће „отворити простор за настајање плурализованог политичког поља“ и „продубљивање демократских процеса“.⁷¹⁶ У мају 1989. године, унутар комунистичке партије, јавља се реформаторска струја Савеза социјалистичке омладине Србије (ССОС), која се залагала за плуралистичке реформе политичког система. Наведено се читава у њиховом програмском документу „За младе, за демократију, за социјализам“, чиме је и започет процес плуралистичке трансформације ССОС, да би већ у децембру исте године тројица функционера Савеза (Слободан Антонић, Србобран Бранковић и Милутин Џиновић) основали Покрет за демократску обнову (ПДО), истичући циљ преображаја Југославије у модерну парламентарну републику. Иако су они на основу одлуке Председништва ССОС отпуштени са посла, три дана након што су основали Покрет, дакле 15. децембра 1989. године, на XI конгресу СКС комунисти Србије пристају на „непосредне и тајне изборе са више кандидата и увођење политичког плурализма“, чиме су „признали легитимно и демократско право грађана да се, ради остваривања својих интереса, слободно организују и удружују у разна удружења, савезе и политичке организације“.⁷¹⁷ Наравно, ограничавајући сегмент који су комунисти изнели био је да се сви облици политичког организовања морају заснивати „на демократској социјалистичкој платформи и у складу са Уставом“.⁷¹⁸ Наведено није задуго издржало притисак друштвених процеса и захтеве грађана Србије за демократијом.

Пораст тензија унутар Савеза комуниста Југославије и све израженија профилизација републичких партијских номенклатура, довели су до размимоилажења, најпре након одлуке Савеза комуниста Словеније од 4. фебруара 1990. године да суспендују односе са Савезом

⁷¹² Д. Вукомановић (2010), 37.

⁷¹³ Слободан Милошевић је на Осмој седници Централног комитета СК Србије 23. септембра 1987. године заговарао „про-српски“ приступ у решавању проблема на Косову и Метохији, док је друга фракција, предвођена Драгишом Павловићем и Иваном Стамболићем заговарала „политику дијалога“. Д. Вукомановић (2010), 40.

⁷¹⁴ З. Стојиљковић (2015), 28.

⁷¹⁵ Антибирокаратска револуција је тестирала легитимитет власти и комунистичку номенклатуру, показујући како су немоћни да решавају кризне ситуације. Д. Вукомановић (2010), 41-42, 47.

⁷¹⁶ *Ibid.*, 47.

⁷¹⁷ Уводни реферат „Савез комуниста Србије – за друштвену реформу“ са XI Конгреса одржаног 15. децембра 1989. године. Цит. пре. Д. Вукомановић (2010), 50-51.

⁷¹⁸ *Ibid.*

комуниста Србије, што су потом следиле Хрватска и Македонија. Већ на Конгресу Савеза комуниста Југославије одржаном 26-30. априла 1990. године учествовале су само три делегације из Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине, што је био показатељ краха комунистичке партије Југославије.⁷¹⁹ Криза и урушавање комунистичке партије приморала је чланство да се у значајној мери прелије у опозиционе партије у настајању, те да на тај начин, готово преко ноћи, промене своја „политичка одела“, називе странака и програмске циљеве.⁷²⁰ Новом реториком о демократији и демократским вредностима некадашња номенклатура покушавала је да приволи грађане и увери их у своје тежње за реформом државе и друштва, то јест да их увери да је она нова демократска елита. У том контексту, једна од теза изнетих у студији „Elites after State Socialism“ указује да је „номенклатура државног социјализма 'конвертовала (претворила)' свој политички капита у економски користећи своје везе и контролу ресурса, тако да је заправо главна одлика транзиције репродукција елите државног социјализма“.⁷²¹ Имајући у виду компаративну студију развоја партијског плурализма у југословенским републикама, Дијана Вукомановић закључује „да су линије структурирања плуралних политичких поља у југословенским републикама следиле линије националних и етничких расцепа“, док су економска и социјална питања била готово безначајна за нове политичке партије.⁷²²

Имајући у виду период постојања Друге Југославије, морамо да приметимо да је транзиција била сложенија у југословенским условима у односу на друге социјалистичке или комунистичке земље, јер је планска привреда у Југославији имала развијеније унутрашње, али и међународно тржиште, услед транснационализације, интернационализације и мултинационализације капитала.⁷²³ Осим тога, професор Зоран Аврамовић изводи закључак да је Србија и пре и након 1990. године кренула из партијског ка националном, а не грађанском друштву. Аврамовић сматра да су на то утицали велики историјски догађаји попут завршетка хладног рата и потискивања комунизма либерализмом, што српска елита дочекала неспремно. Затим, нагла урбанизација Србије након Другог светског рата увећала је градско становништво створивши дубоке политичке и културне промене. Такође, митска структура мишљења и холистички поглед на свет балканских народа, са истицањем народа као вредносне норме, препреке су сваком пројекту индивидуализације друштва.⁷²⁴ Према томе, сплет унутрашњих и спољашњих политичких и друштвених догађаја одразио се на процес транзиције у Србији и пре и након 1990. године.

⁷¹⁹ Д. Вукомановић (2010), 54.

⁷²⁰ Савез комуниста Србије се ујединио са Социјалистичким савезом радног народа Србије, да би потом усвојили назив Социјалистичка партија Србије на челу са Слободаном Милошевићем.

⁷²¹ John Hingley, György Lengyel (ed.), *Elites after State Socialism: Theories and Analyses*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, 2000; Цит. пре. Миша Ђурковић, *Тамни коридори моћи*, Catena Mundi, Институт за европске студије, Београд, 2021, стр. 193 (Цитирано као: М. Ђурковић (2021)).

⁷²² Д. Вукомановић (2010), 99. Студије о развоју плурализма у југословенским републикама погледати на странама: 59-99.

⁷²³ Јасминка Хасанбеговић, „Последњих двадесетак година демократске транзиције у оквиру нешто више од два века модернизације у Србији: биланс без перспективе“, У: *Демократска транзиција Србије: (Ре)капитулација првих 25 година* (ур. Бојан Вранић и Горан Дајовић), Правни факултет, Београд, 2016, стр. 107 (Цитирано као: Ј. Хасанбеговић (2016)).

⁷²⁴ З. Аврамовић (2002), 34-35.

2. Периодизација политичке транзиције у Србији

Након завршетка хладног рата, Југославија губи свој геополитички значај у, до тада, биполарном међународном поретку, што се одразило на њену политичку будућност. Незаинтересованост Запада, с једне стране, и дисолуција Совјетског Савеза, с друге стране, сузили су економске и политичке могућности Југославије, која је деценијама успешно водила „несврстану“ политику користећи бенефите сарадње и са Истоком и са Западом. Југославија је готово четири деценије имала посебне односе са Сједињеним Државама, што се односило на кредитне гаранције и одржавање равнотеже спољнотрговинског дефицита. Међутим, промене 1989. године праћене економском и политичком кризом одразиле су се и на статус Југославије. Убрзо након тога, владе на Западу почеле су да говоре како су земље централне Европе спремније за економску и политичку транзицију из социјализма у капитализам, него што су то земље са југоистока Европе.⁷²⁵ Такође, дошло је до поделе југословенске елите, која се одлучила да од некадашњих заједничких вредности и интереса, сада заговара искључиво националне вредности и интересе. Томе у прилог ишло је и стално генерисање страха о изгубљеном идентитету појединачних народа, који су се изгубили у југословенској идеји „братства и јединства“ и који би требало поново да траже своје корене националног постојања. Наведено се одразило на буђење националистичких странака и покрета у свим републикама бивше Југославије, што је потиснуло демократске идеје на маргину. Захтеви странака након револуције 1989. године нису се тицали демократских промена, већ борбе за национално опредељење и формирање посебних република. У таквом реалполитичком амбијенту, снага ауторитарних лидера дошла је до изражаја, будући да су националистичке странке посредством њих вршиле притисак на народ, стварајући у њима осећај угрожености и потребу да се боре за национално ослобођење. Продубљивање аутономије и јачање националног сентимента има изворе у Уставу из 1974. године⁷²⁶, што се и реализовало након 1990. године. Националистичку политику почетком деведесетих година искористиле су и бивша комунистичка номенклатура и национална политичка струја, будући да су обе виделе потенцијал у националистичкој идеологији за успостављање власти.⁷²⁷ С друге стране, таква политика искључила је демократске промене у којима су видели препреку за вођење зацртане власти засноване на ауторитету. На тај начин националне државе са новоуспостављеним властима и у значајној мери хомогенизованим народом улазе у туробне деведесете године.

„Дилема симултаности“ или „симултана транзиција“, о чему смо писали у првом делу рада, значајна је за анализу транзиције у Србији. Примери других посткомунистичких земаља показују да је транзиција у највећој мери била симултана, будући да су паралелно спровођене политичке и економске реформе. Земље које су либерализовале економију и приватизовале државну имовину отишле су корак даље у процесу транзиције. Показало се да су земље са најбољим економским променама биле најсигурније за транзицију ка демократији. Посткомунистичко искуство показује да је успешност симултаних транзиција могућ само уколико се одмах оствари висок степен економске либерализације, приватизација, консолидација

⁷²⁵ На основу историјско-културног критеријума тада је повучена граница која је директно пресекла Југославију. Тиме је успостављена неодређена, али веома далекосежна граница, која је допринела јачању сепаратистичких тежњи, које су већ 1990. године биле јасно истицане у словеначким и хрватским редовима. С. Вудворд (1997), 108-109.

⁷²⁶ Уставом из 1974. године, две аутономне покрајине у Србији стекле су пуну самосталност у законодавној власти, буџету и судству што им је обезбедило статус сличан ономе какав су имале републике. С. Вудворд (1997), 40-41.

⁷²⁷ З. Голубовић (2005).

монетарног и банкарског система и упоредо са тим успостави владавина права и демократске процедуре.⁷²⁸

Истраживања су показала да је транзиција у Србији успорена и одложена, што нас доводи до „дилеме симултаности“ и питања „шта је утицало на то?“. Пре него што покушамо да одговоримо на наведену дилему и питање, присетимо се да је транзиција у посткомунистичким друштвима представљала квалитативну промену политичког система, друштвеног уређења, привредне организације, друштвених вредности, културних образаца и слично, али када говоримо о променама у Југославији и Србији, морамо напоменути још неке специфичности које су се одразиле на транзицију: 1) рат; 2) санкције ОУН против СРЈ; 3) покушаји да се на основу Устава из 1990. године у Србији изврши својинска трансформација⁷²⁹, а не искључиво приватизација; 4) покушаји да се Косово и Метохија отцепи из састава Србије; 5) агресија НАТО на СРЈ; 6) од свих бивших социјалистичких земаља у транзицији једино у Србији није извршена лустрација, нити су досијеји отворени за слободан приступ, нити је извршена својинска реституција; 7) тзв. „хашки трибунал“ оптужио је читав државни, војни и полицијски врх СРЈ и Србије, на челу са Слободаном Милошевићем; и 8) од свих транзиционих држава једино се у Србији десио атентат, 2003. године када је убијен премијер Зоран Ђинђић, заговорник прагматичних реформи у Србији.⁷³⁰ Стога је процес политичке транзиције у Србији пример сложеног, дуготрајног и неизвесног процеса, који се услед историјских и политичких догађаја деведесетих година суочио са многобројним факторима који су проузроковали слом државног уређења. У таквим околностима, истовремени политички и економски развој био је спречен, ограничен и уназађен услед унутрашњеполитичких и спољнополитичких процеса. Фактори који говоре у прилог томе су: 1) дисолуција СФРЈ и издвајање федералних република до потпуног стицања међународно признате државности; 2) јачање етно-национализма и избијање рата на развалинама бивше заједничке државе; 3) конфронтација међу државама и стање сталне нестабилности; 4) Србија деведесетих година, за разлику од бивших федералних република Хрватске и Словеније, нема велику силу (заштитницу), већ је у тим околностима означена и као најодговорнија за дисолуцију заједничке државе, а потом и за отпочињање рата; 5) економске, политичке, привредне санкције и ембарго; 6) изопштеност Србије из међународне заједнице; 7) јачање сепаратистичких покрета на територији Србије; 8) притисци западних држава на Србију да призна независност Косова; 9) наслеђена комунистичка бирократија; и 10) питање суверенитета у контексту глобализације и неолиберализма... Стога се може говорити о „процесу вишеструке симултаности“ када је у питању Србија.⁷³¹ У том контексту, уколико узмемо у обзир да су економија и политика зависне варијабле, односно да економски развој подстиче политички (демократски), јасно је зашто Србија није имала никакве шансе за демократски развој деведесетих година. Ипак, иако је Југославија била недемократска земља, у њој се деведесетих година бележе значајни притисци у правцу демократизације.

Према Милану и Гордани Трипковић, постоји више фактора који су утицали на друштвене промене у Србији. Прво, доминација политике над свим другим сегментима друштва и њена интензивна повезаност са привредом показују да континуитет са социјализмом постоји. Уз то, борба супротстављених елита за преузимање политичке и економске моћи успорава транзицију.

⁷²⁸ Илија Вујачић, „Изградња демократских институција“, у: *Посткомунизам и демократске промене* (пр. Вучина Васовић и Вукашин Павловић), Југословенско удружење за политичке науке, Београд, 2002, стр. 232-233 (Цитирано као: И. Вујачић (2002)). 229-237.

⁷²⁹ Својинска трансформација подразумева да друштвено предузеће може бити државно, приватно или друштвено, док приватизација значи да друштвено предузеће може бити приватно.

⁷³⁰ У. Шуваковић (2015), 17, 266.

⁷³¹ С. Ковачевић (2012), 52-54.

Трећи фактор тиче се одсуства „аутономне културно-духовне елите“ у српском друштву. Затим, страховање губитника транзиције, односно народа који је остао без посла, да ће им убрзане промене одузети минималну сигурност која им је остала. Напоследку, значајан број незапосленог младог становништва. С обзиром на то да „губитници транзиције“ и незапослена омладина не могу значајније да утичу на друштвена збивања, фокус је померен ка политичким и економским елитама.⁷³² Дакле, конкуренција политичких и економских елита може довести до промене стања у друштву, али то не значи нужно и излазак из кризе. Корен проблема који Милан и Гордана Трипковић виде у српској елити је начин њиховог регрутовања и потом функционисања. Српске елите настале су у периоду трајања „режима 'инклузивне хегемоније', праћеног грађанским ратовима, унутрашњом криминализацијом, спољашњим санкцијама и војним интервенцијама“, што је условило постојање обележја тих елита попут партикуларизма, локализма и разједињености.⁷³³

Професор Вукашин Павловић, следећи Токвила (*Alexis de Tocqueville*), Бичема (*David Beetcham*), Липсета (*Seymour Martin Lipset*), Моску (*Gaetano Mosca*), Офеа (*Claus Offe*) и Кина (*John Keane*), изводи шест унутрашњих и један спољашњи услов за развој демократије. Реч је о условима који су карактеристични за друштва у транзицији, посебно за Србију и дефинисани су на следећи начин:

- 1) карактер претходног режима битно утиче на квалитет и домете демократских промена;
- 2) квалитет демократских промена у знатној мери зависи од начина како је извршен демократски преокрет, мирно или насилно;
- 3) шансе за успешне демократске промене и развој су веће уколико је економија друштва у бољем стању;
- 4) квалитет демократских политичких промена зависи од квалитета политичке класе која је води, као и од примењене политичке формуле;
- 5) у периодима етнизације политике високог интензитета услови за демократске промене су изразито неповољни; и обрнуто – шансе за демократске промене су повољније у условима ниског нивоа етнизације политике;
- б) цивилно друштво у политичкој демократији успоставља неопходна ограничења државне акције;
- 7) међународно окружење и однос одређене државе према том окружењу одражава се на шансе за демократску трансформацију.⁷³⁴

Наведене услове могуће је посматрати и кроз фазе успостављања вишепартизма у Србији. Прва или припремна фаза јавља се у периоду након смрти Јосипа Броза 1980. године и завршава се почетком деведесетих година. У првој фази политичка плурализација има облик

⁷³² Милан Трипковић, Гордана Трипковић, „Закаслена транзиција у Србији и (не)могућност „опамећивања“ српских елита“, *Зборник Матице српске за друштвене науке* бр. 124, Матица српска, Нови Сад, 2008, стр. 8 (Цитирано као: М. Трипковић, Г. Трипковић (2008)). 7-30.

⁷³³ Роберт Патнам написао је обимну студију о политичким елитама и њиховом регрутовању, наводећи пет елемената: 1) канали за продор у елиту; 2) поступци одабирања; 3) критеријуми одабирања; 4) рокови за приступ у елиту; и 5) начин регрутовања и особине елите. М. Трипковић, Г. Трипковић (2008), 9.

⁷³⁴ В. Павловић (2009), 204-209.

„бифуркације“. Са једне стране, реч је о конфедерализацији Савеза комуниста, који је до тада био монолитно устројен на челу са неприкосновеним вођом Титом. Са друге стране, бележе се прве назнаке политичке плурализације у виду права која омогућавају формирање вишестранацја налик оном у парламентарним демократијама на Западу. Захтеви за успостављањем вишестранацја долазе из редова цивилног друштва и интелектуалних кругова. С обзиром на то да је цивилно друштво предњачило у Словенији, професор Павловић сматра да је управо оно било „пројекат и облик националне еманципације и изласка Словеније из тадашње југословенске федерације“.⁷³⁵ Друга фаза се јавља деведесетих година и праћена је појавом већег броја политичких партија у Србији.⁷³⁶ Ову фазу карактерише доминација једне странке – Социјалистичке партије Србије, која се трансформисала из претходног једнопартијског социјализма и Савеза комуниста Србије. Трећа фаза почиње са петооктобарским променама и траје до 2012. године. Догађаји 5. октобра обележени су стварањем велике опозиционе коалиције ДОС од које је грађанско-демократска јавност очекивала много, али објективно гледано она због идеолошко-политичких подељености није имала капацитет да задовољи сва очекивања.⁷³⁷ Ипак, у овој фази је забележен развој парламентарне демократије и демократске културе међу грађанима, стање демократије било је повољније у односу на претходни период и поправљен је међународни положај Србије.⁷³⁸ Четврта фаза почиње 2012. године, победом Александра Вучића на председничким изборима и траје до данас. Према професору Павловићу, ова фаза је распон „од модела парламента са доминантном партијом до урушавања вишепартизма и повратка у парламентаризам без опозиције“.⁷³⁹

Најзад, када почиње транзиција, а када демократска транзиција у Србији? Како смо већ видели, транзиција источноевропских земаља почиње са рушењем Берлинског зида 1989. године, дакле транзиција ка демократији. У Србији, пак, иако су постојали основни елементи неопходни за отпочињање демократске транзиције, до тога није дошло. Свакако током деведесетих година бележимо транзицију у Србији, али из једног у други облик ауторитаризма. Тек након петооктобарских промена у Србији отпочиње демократска транзиција, која још увек није окончана.

Говорећи о држави, бројне студије су показале да је процес демократске транзиције у посткомунистичким земљама источне Европе био успешнији у национално хомогенијим државама, него што је то био случај у оним државама са бројнијим националним мањинама. На примеру држава СФР Југославије јасно се читава наведено, посебно уколико узмемо у обзир Словенију која је имала више од 80% већинске нације, док је рецимо Србија бројала око 36% неспрског становништва.⁷⁴⁰ Према Аренду Лајпхарту (*Arend Lijphart*), 80% већинске нације је

⁷³⁵ Вукашин Павловић, „Успон и пад политичког плурализма у Србији“, У: *Тридесет година обновљеног вишепартизма у Србији* (ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић), Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2020, стр. 29 (Цитирано као: В. Павловић (2020)).

⁷³⁶ Погледати више о политичком организовању: Милан Јовановић, Душан Вучићевић, „Динамика политичког организовања у Србији од обнове партијског плурализма: изборни авантуристи у стилу „печурака пре кише““, У: *Тридесет година обновљеног вишепартизма у Србији* (ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић), Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2020, стр. 71-97.

⁷³⁷ Погледати и: Зоран Стојиљковић, „Пробуђене наде и изневерена очекивања: Пети октобар двадесет година касније“, У: *Двадесет година 5. октобра* (ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић), Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2020, стр. 189-202.

⁷³⁸ В. Павловић (2020), 31-32.

⁷³⁹ *Ibid.*, 32.

⁷⁴⁰ Н. Кеџмановић (2005), 205.

граница испод које држава постаје мултинационална.⁷⁴¹ Према томе, структура становништва може бити основ за генерисање немира и сукоба, што доводи до дестабилизације држава у којима се спроводи процес демократске транзиције и до урушавања демократских начела и вредности. Посткомунистичка друштва карактерише висок ниво националне и верске конфликтности, што омогућава деловање „центрифугалних сила и сепаратистичких снага“.⁷⁴² Примери Србије, Хрватске и Босне и Херцеговине јасно сведоче о томе. С тим у вези, занимљиво је навести да су у новом демократском амбијенту вође либерално-демократских опција користиле етничка и национална неслагања, понекад и подржавајући та неслагања, како би учврстиле своју позицију у структурама власти.⁷⁴³ У првим корацима реализације политичких циљева свргавања и потискивања комунистичког режима, Запад је подржавао националистичке политике, да би, након што је процес транзиције одмакао толико да је постао политички и економски неповратан, привремени актери транзиције постали непотребни. Углавном су то били они политички актери који су заговарали националну политику, патриотизам, суверенитет и традиционалне вредности, који су након спроведеног посла означени као фактор нестабилности због нетрпељивог односа према мањинама и суседним државама.⁷⁴⁴ Након што су ти елементи скрајнути, опозициона коалиција састављена од малог броја грађанских демократа и највећег дела реформисаних комуниста, добија подршку Запада у даљим корацима политичког такмичења. Демократе и технократе одговарале су због свог космополитског духа и отворености за политичке, културне, економске и информативне утицаје из иностранства, док реформисани комунисти са својим интернационалистичким духом нису били склони националистичкој искључивости и нетрпељивости.⁷⁴⁵ У том контексту, занимљиво је указати на чињеницу да је рат у постјугословенским државама почео након што су спроведени први вишестраначки избори. Према томе, југословенско искуство на неки начин доводи у питање тезу о демократији као облику политичке власти која спречава промене насилним путем.⁷⁴⁶ Штавише, демократија је процес мирне промене власти, сматра Карл Попер.⁷⁴⁷ Са тим се слаже и Лешек Колаковски (*Leszek Kolakowski*) када каже да су демократске земље све сукобе решавале преговорима и компромисима, док су ратови својствени тиранима.⁷⁴⁸ Са друге стране, шта ако је заиста истина оно што је Мајкл Валзер (*Michael Walzer*) рекао 1992. године да су различите нације вековима живеле заједно у миру, али под империјалном владавином. Међутим, сада када оне треба да владају саме собом, оне показују да је мирна коегзистенција могућа само ако су „политичке границе прилагођене културним границама“.⁷⁴⁹ Дакле, самовладавина тежи да успостави релативно хомогене заједнице. „Плурализам у строгом смислу - једна држава много народа – могућ је једино под тиранским режимима“, јер ће слободни појединац изабрати политички суверенитет са етничком и националном заједницом.⁷⁵⁰ Стога, Валзер закључује да су демократија и једнакост „велики растварачи“.⁷⁵¹ Роберт Дал је у својој књизи „Полиархија“ писао о системима са поткултурним плурализмом, наводећи да се они могу суочити са проблемима и трагичним

⁷⁴¹ Arend Lijphart, *Democracies, Pattern of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-one Countries*, Yale University Press, New Haven, 1984, p. 42. Цит. пре. Н. Кеџмановић (2005), 205.

⁷⁴² Ј. Тркуља (1993), 59.

⁷⁴³ Ф. Канингам (2003), 43.

⁷⁴⁴ Н. Кеџмановић (2005), 210-211.

⁷⁴⁵ *Ibid.*, 211.

⁷⁴⁶ З. Аврамовић (2002), 53.

⁷⁴⁷ К. Попер (1993).

⁷⁴⁸ Лешек Колаковски, „Идолатрија политике“, *Књижевне новине* бр. 756, Београд, 1988 (Цитирано као: Л. Колаковски (1988)).

⁷⁴⁹ Мајкл Валзер, *Американизам*, ЦИД, Подгорица, 2001, стр. 46 (Цитирано као: М. Валзер (2001)).

⁷⁵⁰ М. Валзер (2001), 46.

⁷⁵¹ *Ibid.*, 45.

изборима. С тим у вези, Дал наводи три ситуације: 1) полиархија која нуди узајамне гаранције мањинама не може ефикасно да одговори на захтеве за решавање општих проблема, а да при том задржи подршку већине; 2) хегемонија која покушава да се суочи са тим проблемом може да примени силу према члановима једне или више поткултура; и 3) ако су поткултуре и територијалне, одвајање у различите земље. У таквим околностима, једино последње решење може омогућити опстанак полиархије. То значи да цена полиархије може бити подела земље, а цена територијалног јединства – хегемонистички режим.⁷⁵² Очигледно је да простор бивше Југославије представља илустративан пример Далове теоријске поставке.

Међутим, како је Југославија од повољне хладноратовске позиције дошла до неповољне постхладноратовске позиције. Од статуса државе у којој се живело боље него у Пољској, Словачкој и Мађарској, Југославија се након рушења Берлинског зида нашла на периферији. Иако је Југославија имала предност у односу на друге посткомунистичке државе, као и услове да „плурализам самоуправних интереса“ трансформише у плурализам својствен демократским системима, затим да „изборе са више кандидата“ унапреди у вишестраначке изборе, да развије већ постојеће елементе тржишта и власништва и слично, до тога није дошло.⁷⁵³ Дакле, представничка демократија и тржишна економија нису били удаљени феномени у југословенској перцепцији. Међутим, сви политички, економски и привредни проблеми који су се јавили након успостављања униполарног међународног поретка показали су реално стање у држави, које је номенклатура вешто прикривала у претходним деценијама. Процеси демократизације и „номенклатурне приватизације“, праћени су ратом, санкцијама, међународном војном интервенцијом и дисолуцијом земље, што је створило негативан став према демократији, а пробудило носталгију за претходним режимом.⁷⁵⁴ Југославија је седамдесетих година „пропустила шансу за свеобухватнију политичку демократизацију, као и својинску и сваку другу трансформацију економије“.⁷⁵⁵ Осамдесете и деведесете године биле су знатно неповољније за спровођење тих процеса, будући да на дневни ред долазе национализам, сепаратизам, централизам и унитаризам.⁷⁵⁶ Увидом у период стварања политичких странака у СФРЈ 1990-1991. године, лако је утврдити да су оне у својим програмским документима истицале националне вредности, али су и успостављале „консензус о повезаности демократских вредности и националног интереса“.⁷⁵⁷ Међутим, у тренутку када је СФРЈ ушла у фазу институционализације политичких партија и демократије, започео је рат. С тим у вези, може се извести претпоставка да „националистичка мобилизација“ представља баријеру и демократској интеграцији и комунистичкој рестаурацији.⁷⁵⁸

Српски народ означен је као кривац за дисолуцију Југославије и све политичке неуспехе вођења демократске транзиције. Критике на рачун Срба долазиле су из Брисела, од стране Хрвата, Муслимана и Словенаца и најзад, од стране опозиције у Србији. Критике на рачун СПС-а и коалиционих партнера ЈУЛ, СРС, СПО, неуспех реформских политичких странака и „феномен народне подршке неуспешној владавини“, послужило је као основа либерално-демократској

⁷⁵² Р. Дал (1997), 132.

⁷⁵³ Н. Кеџмановић (2005), 164.

⁷⁵⁴ Убрзо су осванули графити са слоганом „Бравар је био бољи“. Н. Кеџмановић (2005), 166.

⁷⁵⁵ Вукашин Павловић, *Друштвени покрети и промене*, Удружење за политичке науке Југославије, Београд, 2003, стр. 61 (Цитирано као: В. Павловић (2003)).

⁷⁵⁶ В. Павловић (2003), 61.

⁷⁵⁷ Националне вредности у СФРЈ нису ескалирале 1990. године, већ је то био завршни чин националне сепарације у Словенији и Хрватској још од 1918. године. „Сепаратизам је појачан комунистичким стварањем нових нација и довршен артикулацијом српских државотворних националних интереса“. З. Аврамовић (2002), 57, 62.

⁷⁵⁸ Н. Кеџмановић (2005), 168.

елити у Србији да развије критику ауторитарног карактера српског народа.⁷⁵⁹ Односно, изведен је закључак да поданички карактер и ауторитарни менталитет условљавају неразвијеност демократске културе српског народа. Истраживања су показала да је на простору бивше Југославије доминантна ауторитарна политичка култура.⁷⁶⁰

На питања „Зашто се ситуација у Југославији драматично променила почетком деведесетих година? Које су импликације за демократизацију?“, аутори Џон Драјзек (*John S. Dryzek*) и Лесли Холмс (*Leslie Holmes*), заједно са Синишом Николин, покушали су да одговоре кроз интервју са четрдесет субјеката у Србији и Црној Гори како би указали на чињенице да у пост-комунистичким друштвима има више разних интерпретација о томе шта конституише суштину демократије. Намера аутора је да објасне разноликости позитивних и негативних интерпретација и оцена погледом у историју и контекст сваког друштва, као и да развију инструмент за процену дискурса демократије који су преовлађујући од средине па до касних деведесетих година. На основу анализе интервјуа, аутори долазе до три дискурса демократије: 1) демократска будућност; 2) партиципативно самоуправљање; и 3) изборни ауторитаризам.

Полазећи од првог фактора – демократске будућности, аутори увиђају да постоји осуда постојећег режима због султанистичких тенденција, где Слободан Милошевић има монопол над моћи и богатством. Евидентне су изборне малверзације и фалсификати, корумпирано судство, државна контрола медија и владавина страха. Други фактор – партиципативно самоуправљање, оријентисано је ка југословенској прошлости. Носталгичан однос према прошлости приметан је у већини транзиционих земаља, поготову у погледу сигурности и основних економских потреба, што неретко можемо чути од генерација које су живеле шездесетих година у СФР Југославији. Трећи фактор – изборни ауторитаризам, подржава ауторитет изабране владе. Иако је слабији у односу на претходна два, ипак показује да је режим Слободана Милошевића имао подршку у друштву која је означена као „дискурс изборни ауторитаризам“.⁷⁶¹

На питање „Зашто се посткомунистичка транзиција у Југославији завршила у националистичким диктатурама и грађанским ратовима, а није одмах закорачила у грађанску демократију?“, намеће се више одговора: 1) интереси великих сила и њихов сукоб на Балкану одвијао се на штету балканских народа; 2) обнова историјских нетрпељивости између балканских народа; 3) проблем бивших комунистичких актера, лидера и елита и њихових националистичких политичких планова; 4) елементи тржишта и демократије, који су најпре били предност Југославије 1948, да би постали недостатак након 1989. године; 5) сукоб цивилизација – верско-конфесионални, етнички, језички и политички; 6) специфична политичка култура најбројнијег југословенског народа; 7) буђење нација; и 8) демократија као фактор који раствара мултиетничке заједнице.⁷⁶² Дакле, без обзира на компетитивне изборе 1990. године који су се одржали у свих шест југословенских република, грађани Србије и Црне Горе изабрали су лидере, трансформисане комунисте.⁷⁶³

Имајући претходно наведено у виду, можемо закључити да се процес промена у Србији у периоду 1989/1990. године суочио са бројним препрекама. Прво, успостављање правне државе било је отежано наслеђеним моделом партијске државе, која је усредсређена на одбрану државе, а не на заштиту грађанских права и слобода. Затим, развој политичког плурализма суочава се са

⁷⁵⁹ Н. Кеџмановић (2005), 194-195.

⁷⁶⁰ Војислав Становчић, *Власт и слобода*, Чигоја, Београд, 2003, стр. 161 (Цитирано као: В. Становчић (2003)).

⁷⁶¹ Џ. С. Драјзек, Л. Холмс (2003), 59-64, 67-72.

⁷⁶² Н. Кеџмановић (2005), 142.

⁷⁶³ Џ. С. Драјзек, Л. Холмс (2003), 56-57.

хомогенизацијом идеја заснованих на националном кључу. Самим тим, формирају се странке које су усредсређене на националне интересе, маргинализујући идеје о модернизацији и демократизацији државе и друштва. У таквом амбијенту, простор за алтернативне системе идеја и вредности је сужен, а опозиција је потиснута услед монопола владајуће странке. У том контексту, логичан след догађаја је контрола медија и јавног дискурса, отежано успостављање демократских институција и егзистирање модела партијске државе.⁷⁶⁴ Најзад, први плуралистички избори у Србији почетком деведесетих година показале још једну специфичност у односу на друге земље на посткомунистичком простору. Наиме, у свим источноевропским земљама национализам као програм служио је да се сруши стари поредак, док је у Србији било обрнуто. Владајућа политичка партија укључује у свој политички програм националну платформу како би очувала власт и континуитет старог поретка, што показује значај националних идеја у изборној трци.⁷⁶⁵

2.1. Политичка транзиција у Србији од 1990. до 5. октобра 2000. године

2.1.1. Обнављање вишестраначког простора у духу ауторитаризма

Власт у Савезној Републици Југославији током деведесетих година била је под контролом комунистичке партије, што презентује континуитет владавине комунистичке номенклатуре и њихово успешно одлагање посткомунистичке транзиције. Тако СРЈ ни крајем деведесетих година није направила јасан раскид са тоталитарним наслеђем. Наведено потврђују састави владе у Србији и Црној Гори и на савезном нивоу. Од успостављања вишепартијског система 1990. до 2000. године формирано је четрнаест влада (пет у Србији, пет у Црној Гори и четири савезне владе). Прва карактеристика пет влада у Србији и последње три на савезном нивоу је њихова сведеност на политички сервис председника Слободана Милошевића. Друга карактеристика свих влада је неуспешно испуњавање датих обећања. Трећа карактеристика влада је монопол на предлагање закона, као последица слабости парламента.⁷⁶⁶ Владе су биле нестабилне, што је одраз тадашње политичке и економске кризе у СРЈ. Како примећује професор Зоран Стојиљковић, једино је прва влада Мирка Марјановића испунила мандат од четири године, будући да је истовремено отпочето спровођење економских реформи и смањење стопе инфлације, као и одустајање режима од изолационистичке политике.⁷⁶⁷

Истраживања Института за политичке студије из Београда показују промену страначког расположења грађана Србије у периоду од 1990. до 1992. године. Професор Слободан Антонић је на основу наведених истраживања извршио периодизацију, указавши на три периода и шест потпериода:

- 1) од оснивања политичких странака до избора 1990 (јануар – децембар 1990. године):
 - а) време обнављања вишестраначког простора (јануар – јун 1990);
 - б) време припреме за изборе и предизборна кампања (јул – децембар 1990);

⁷⁶⁴ З. Голубовић (2007), 460-462.

⁷⁶⁵ В. Павловић (2009), 136-137.

⁷⁶⁶ З. Стојиљковић (2015), 51-52.

⁷⁶⁷ З. Стојиљковић (2015), 52.

2) од формирања вишестраначке скупштине Србије до коначног распада СФРЈ (јануар 1991 – фебруар 1992):

а) време реакције на изборе и време мартовских догађаја у Београду 1991 (јануар – мај 1991);

б) време избијања рата у Словенији и Хрватској до доласка снага УН (јун 1991 – фебруар 1992);

3) од проширења ратне кризе на БиХ до завршетка превремених избора у Србији (март – децембар 1992):

а) време кризе и избијања рата у БиХ и увођење санкција УН (март – септембар 1992);

б) време расписивања превремених избора, заоштрене политичке кампање и страног притиска (октобар – децембар 1992).⁷⁶⁸

Обнављање плурализма у Србији текло је споро за разлику од процеса у земљама источне Европе, између осталог и Словеније и Хрватске. Томе је допринело јачање националне легитимности власти у Србији од антибирокупске револуције 1988. године, те је владајућа елита уместо истинске обнове политичког плурализма нудила тзв. беспартијски плурализам, који је једним делом био примењен на превременим изборима у новембру 1989. године.⁷⁶⁹ На изборима 1989. године, Слободан Милошевић изабран је за лидера⁷⁷⁰ Југославије и са те позиције био је одлучан да одржи централизован систем. Са друге стране, исте године у Србији правно започиње процес демократске транзиције доношењем Закона о предузећима, који је регулисао компанијско право по узору на тржишну привреду, на супрот самоуправном социјализму.⁷⁷¹ Реч је о првим корацима који, у овом случају, воде ка демократизацији правног система, али до значајнијих промена није дошло још много година након тога. Напротив, вишестраначки систем „одликовала је снажна поларизација (...) кроз порицање сваког легитимитета политичким противницима“.⁷⁷²

Сличан сценарио примећујемо и у контексту демократизације политичког система, будући да Милошевићев режим није одбацивао идеју вишестраначја у Србији, али она у почетку није могла суштински да заживи. Чак и онда када је Савез комуниста Србије (СКС) на XI Конгресу у децембру 1989. године истакао да неће ометати развој других странака, главни медији су игнорисали њихово постојање, те су самим тим новостворене странке биле на маргини као непознате појаве. Обриси плурализма у Србији јављају се почетком 1990. године, али у атмосфери доминације СКС и председника републике Слободана Милошевића, као убедљиво најпопуларније личности у држави.⁷⁷³ Дакле, до повољнијих околности за деловање нових политичких партија у Србији долази у периоду када је у Словенији и Хрватској дозвољено

⁷⁶⁸ С. Антонић, М. Јовановић, Д. Маринковић (1993), 3-4.

⁷⁶⁹ *Ibid.*, 4-5.

⁷⁷⁰ Погледати више о појму и карактеристикама: Петер Г. Нортхоусе, *Лидерство: теорија и пракса*, четврто издање, Data status, Београд, 2008.

⁷⁷¹ Ј. Хасанбеговић (2016), 108.

⁷⁷² Флоријан Бибер, *Успон ауторитаризма на Западном Балкану*, XX век, Београд, 2020, стр. 40 (Цитирано као: Ф. Бибер (2020)).

⁷⁷³ З. Стојиљковић (2015).

формирање и деловање политичких партија.⁷⁷⁴ У овом контексту требало би поменути оснивање Српске народне обнове на челу са Мирком Јовићем 6. јануара 1989. године, будући да је реч о првој опозиционој странци у тадашњој Социјалистичкој Републици Србији.⁷⁷⁵ Након тога, странке које су имале изгледа да постану значајнији политички фактор у Србији биле су Српски покрет обнове, Демократска странка и Народна радикална странка. Чак и те минималне промене на политичкој сцени Србије у првој половини 1990. године проузроковале су прву озбиљнију кризу легитимитета владајуће елите од њеног доласка на власт 1987. године.⁷⁷⁶ Новоформиране политичке организације реаговале су на лош медијски третман и причу о „непартијском плурализму“, која притом није подразумевала укидање СКЈ, тако што су у јуну сазвале скуп са захтевом да се организују први слободни парламентарни избори.⁷⁷⁷ Због тога је владајућа елита настојала да промени правила игре тако што ће у први план истаћи председничку контролу власти. Веровали су да ће Милошевић као најпопуларнија политичка личност моћи да очува власт чак и онда када опозиција преузме већину у парламенту. Осим тога, власт је посредством медија настојала да скрајне опозиционог лидера Анту Марковића и да на тај начин амортизује све потенцијалне претње уочи децембарских избора. Уз све то, у септембру је донесен нови Устав и том приликом заказани су избори, што је значило да је за предизборну кампању остало око два месеца. Новим Уставом промењено је име државе Социјалистичке Републике Србије у Република Србија, што је створило утисак да ће бити омогућена свестрана транзиција, али до тога није дошло.⁷⁷⁸

Предност владајуће странке била је вишеструка, будући да је имала вишедеценијски континуитет у државном апарату, контролисала је главне медије у држави, имала је контролу над финансијама, изграђену страначку инфраструктуру, распрострањено бирачко тело и слично. Са друге стране се нашла опозиција без чврсте страначке инфраструктуре, са материјалним и организационим проблемима и у амбијенту медијске скрајнутости.⁷⁷⁹ Према томе, резултати првих вишестраначких избора у Србији 9. и 23. децембра 1990. године били су очекивани. Изборни праг прешле су три странке: СПС, СПО и ДС, које су се позиционирале лево (СПО), десно (ДС) и у центру (СПС).⁷⁸⁰ СПС је освојила 46,1% гласова и 77,6% мандата у Скупштини Србије [Прилог 1]. Наведена диспропорционалност последица је већинског двокружног система апсолутне већине, те је тако победа СПС била већа и убедљивија.⁷⁸¹ Тријумф бивших комунистичких партија и обим подршке који су те странке имале од 1945. до 1990. године, појашњава, како тријумф на првим слободним изборима у Србији, тако и „њихово одржавање у

⁷⁷⁴ Владимир Гоати, „Три деценије вишепартизма – незавршени процес“, У: *Тридесет година обновљеног вишепартизма у Србији* (ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић), Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2020, стр. 10 (Цитирано као: В. Гоати (2020)).

⁷⁷⁵ З. Стојиљковић (2015), 29.

⁷⁷⁶ С. Антонић, М. Јовановић, Д. Маринковић (1993), 5-6, 8.

⁷⁷⁷ В. Гоати (2020), 10.

⁷⁷⁸ Заправо, Устав је требало да омогући Србији да се искључи из правног система СФРЈ и да се конституише као независна, суверена држава. Осим тога, Уставом из 1990. године после пола века је враћен принцип независности судства у српски правни систем. Ј. Хасанбеговић (2016), 108-109, 124.

⁷⁷⁹ Nebojša Vladislavljević, „Competitive authoritarianism and popular protest: Evidence from Serbia under Milošević“, *International Political Science Review*, 37 (1), 2012, pp. 36-50; С. Антонић, М. Јовановић, Д. Маринковић (1993), 9-11.

⁷⁸⁰ Према подацима о броју регистрованих политичких странака пре децембарских избора, у Србији је било 56 политичких партија, покрета и удружења. Професор Милан Јовановић сматра да је већински изборни систем деловао стимулативно на број партија у Србији. С. Антонић, М. Јовановић, Д. Маринковић (1993), 86.

⁷⁸¹ Славиша Орловић, *Изборни бумеранг – политичке последице изборних система*, Факултет политичких наука, Београд, 2015, стр. 192 (Цитирано као: С. Орловић (2015)).

каснијем раздобљу 'као важних субјеката у демократском поретку'".⁷⁸² На овом месту бисмо указали на две чињенице. Прво, Социјалистичка партија Србије је, према свом деловању и организацији, „бивша комунистичка партија“.⁷⁸³ Према Џону Ишијама (*John Ishiyama*) све оне партије „које имају корене у старом режиму“ треба убројати у бивше комунистичке партије. Ишијама под коренима мисли „само на оне партије које су наследиле главни део раније комунистичке имовине, чланства и руководства...“.⁷⁸⁴ Друго, Србија је одржавањем првих вишестраначких избора напустила један облик ауторитаризма, али није постала демократска, већ је прешла у други облик ауторитаризма. СПС се након првих вишестраначких избора позиционирала као „странка континуитета која настоји да реафирмише комунистичко-авнојевску матрицу проистеклу из народноослободилачког рата и социјалистичке револуције“.⁷⁸⁵ Професор Небојша Владисављевић указује да се „политички режими који стапају демократске процедуре и ауторитарну владавину називају мешовитим или хибридниим режимима“.⁷⁸⁶ Режим у Србији од 1990. до 5. октобра 2000. године био је ауторитаран у облику такмичарског ауторитаризма.

У децембру су одржани и председнички избори у Србији. Слободан Милошевић је однео убедљиву победу у првом кругу, освојивши готово милион гласова више у односу на његову странку на парламентарним изборима, укупно 3.285.799 гласова [Прилог 13]. Окосница његове предизборне кампање и одлучујући разлог његове победе била је економија и привредни развој.⁷⁸⁷ Како примећује Владимир Гоати, Милошевић је превазишао утицај своје партије тако што је националном политиком, поготову ограничавањем аутономије Косова и Метохије, привукао национално оријентисане бираче.⁷⁸⁸

Након формирања вишестраначке скупштине у којој је СПС освојио 77,6% места, долази до све запаженијег осећаја незадовољства међу грађанима, како због резултата избора, тако и због све нетолерантнијег понашања владајуће странке. Напади усмерени ка опозицији посебно су пласирани кроз медије, због чега су опозиционе снаге најавиле митинг за 9. март 1991. године. Опозиција се борила за демократске реформе и захтевала је промене у медијској сфери, будући да је слобода медија најбоља заштита против злоупотребе медија.⁷⁸⁹ Два дана пре одржавања митинга, власт је донела „Решење о забрани јавног скупа“, али без конкретног ефекта. Митинг је одржан и том приликом дошло је до сукоба између милицијских снага и демонстраната. Након разбијања демонстрација, власт се одлучује да настави са репресивним мерама и да медијском пропагандом потпуно дотуче опозицију. Тада је најављен и контра митинг за 12. март, али је он спречен студентским демонстрацијама које су почеле у ноћи између 11. и 12. марта. С обзиром на то да су студенти имали посебно место у владајућој идеолошкој матрици, власт је попустила,

⁷⁸² Владимир Гоати, *Избори у СРЈ од 1990. до 1998: воља грађана или изборна манипулација*, ЦеСИД, Београд, 2001, стр. 30 (Цитирано као: В. Гоати (2001)).

⁷⁸³ В. Гоати (2020), 11.

⁷⁸⁴ John Ishiyama, „Communist Party in Transition, Structure, Leaders and Processes of Democratization in Eastern Europe“, *Comparative Politics*, 2/1995, pp. 133-148. Цит. пре. В. Гоати (2020), 11.

⁷⁸⁵ Зоран Лутовац, *Демократија у политичким странкама Србије*, Институт друштвених наука, Београд, 2006, стр. 43.

⁷⁸⁶ Небојша Владисављевић, „Избори, демократија и такмичарски ауторитаризам у Србији 1990-2020.“, У: *Како, кога и зашто смо бирали: избори у Србији 1990-2020. године* (пр. Милан Јовановић и Душан Вучићевић), Институт за политичке студије и Службени гласник, Београд, 2020, стр. 991 (Цитирано као: Н. Владисављевић (2020)). Погледати и: Guillermo O'Donnell, „Delegative Democracy“, *Journal of Democracy*, 5 (1), 1996, pp. 55-69.

⁷⁸⁷ Слободан Антонић, „Председнички избори у Србији 1990-2020.“, У: *Како, кога и зашто смо бирали: избори у Србији 1990-2020.* (пр. Милан Јовановић и Душан Вучићевић), Службени гласник и Институт за политичке студије, Београд, 2020, стр. 480 (Цитирано као: С. Антонић (2020)).

⁷⁸⁸ В. Гоати (2001), 37.

⁷⁸⁹ Х. Кок (1994), 53.

прихватајући компромисе. Након тих догађаја, једино је либерални део опозиције ДС добио позитивне политичке поене. СПС је претрпео одређене политичке губитке након 9. марта, а Слободан Милошевић губи статус политичара број 1 у Београду.⁷⁹⁰

Недуго након изборних и постизборних догађаја у Србији, долази до проблематизације односа у СФРЈ. Иако је увођењем плурализма смањен идеолошки јаз између супротстављених струја унутар СКЈ, њихова различита схватања будућности Југославије одразила су се на њену политичку судбину. Професор Зоран Стојиљковић је направио поделу на федералисте и конфедералисте. Првој групи припадало је српско и црногорско руководство чији је циљ био очување Југославије као чврсте федерације. Другој групи припадало је словеначко и хрватско руководство које се залагало за формирање самосталних држава.⁷⁹¹ Хрватска и Словенија су изразиле своје сецесионистичке идеје и раније, да би до званичног отцепљења дошло 26. јуна, чиме је отпочео рат. У том периоду, на допунским изборима у Раковици 16. јуна (први круг), потом 1. јула (други круг), Војислав Шешељ осваја посланички мандат и улази у Скупштину. То је био почетак успона Српске радикалне странке, која је већ у августу 1991. године освојила 18% бирачког тела и тако је постала друга најснажнија странка после СПС-а.⁷⁹²

Наредне, 1992. године дошло је до међународног признања Словеније и Хрватске. То је био почетак дисолуције СФРЈ, која је настављена ратом у Босни и Херцеговини. За избијање сукоба у БиХ, САД су оптужиле Србију, што се формализовало 30. маја Резолуцијом 757 Савета безбедности УН.⁷⁹³ Тиме су Србија и Црна Гора стављене под економску и политичку блокаду. Власт у Београду је настојала да преко идеје стварања Треће Југославије као заједнице Србије и Црне Горе ублажи неповољан међународни положај и очува међународно-правни континуитет са СФРЈ. Нови Устав је проглашен 27. априла 1992. године, да би након тога били расписани избори за Веће грађана Скупштине СР Југославије, који су одржани 31. маја 1992. године.⁷⁹⁴ У околностима међународних санкција, владајућа елита на овим изборима додатно губи свој политички легитимитет. Политичке и економске санкције одразиле су се на бирачко тело и статус водеће партије, а председник Слободан Милошевић виђен је као главни кривац за такав положај државе.⁷⁹⁵ Истовремено, велике промене у расположењу бирача огледају се у изванредном успеху СРС на мајским изборима (1.166.933 гласова), што показује континуиран раст крајње десне политичке странке од 1991. године. Стога Гоати сматра да је СРС на изборима за Савезну скупштину у мају 1992. године привукла „својим екстремно националним ставовима ултранационалистичка крила све три релевантне странке Србије: СПС, СПО и ДС“.⁷⁹⁶ Дакле, дошло је до преливања једног дела бирачког тела наведених странака, што се одразило на исход избора. Српска радикална странка се, осим своје изразито десне политичке оријентације, од самог почетка декларисала као патриотска и проруска партија. Чак је лидер СРС Војислав Шешељ чврсто држао позицију да ће стати у одбрану режима Слободана Милошевића уколико Запад буде покушао да га свргне са власти.⁷⁹⁷ Са друге стране, СПО се као једна од најјачих опозиционих партија деведесетих година кретала од једне крајње десне позиције до странке демократских и грађанских опредељења. Тешко је прецизно одредити њену спољнополитичку оријентацију,

⁷⁹⁰ С. Антонић, М. Јовановић, Д. Маринковић (1993), 17-20, 21-22.

⁷⁹¹ З. Стојиљковић (2015), 32.

⁷⁹² С. Антонић, М. Јовановић, Д. Маринковић (1993), 23-24.

⁷⁹³ S/RES/757(1992).

⁷⁹⁴ Видети више: В. Гоати (2001), 47-48.

⁷⁹⁵ С. Антонић, М. Јовановић, Д. Маринковић (1993), 27-28.

⁷⁹⁶ В. Гоати (2001), 51.

⁷⁹⁷ Зоран Стојиљковић, Гордана Пилиповић, Душан Спасојевић (ур.), *(Не)демократско редицајнирање политичких партија у Србији*, Конрад Аденауер, Београд, 2013, стр. 420 (Цитирано као: З. Стојиљковић *et. al.* (2013)).

будући да је постојала одређена доза дилеме између Истока и Запада. Ипак, лидер СПО Вук Драшковић у интервјуу 30. октобра 1997. године указује да се пред Србијом налазе два пута и оба воде у Европу. Драшковић је заступао први пут као пут демократске Србије и обећавао је да ће држава за „три до четири године“ постати „пуноправни члан Европске уније“.⁷⁹⁸ Говорећи о Русији, Драшковић 27. децембра 1998. године истиче да је та земља „у невољама већим од наших“,⁷⁹⁹ чиме је желео да каже да се Србија у решавању кључних националних питања попут статуса Косова и Метохије не треба ослањати на њу. Са тим у вези, Драшковић указује да су САД, НАТО и ЕУ укључене у решавање косовског питања и да једино „у сарадњи са њима“ Србија може „одбранити“ Косово.⁸⁰⁰ Поменути лидери Шешел и Драшковић представљају добар пример трансформације почетних политичких позиција током деведесетих година, будући да су заједно основали СПО и сарађивали су од 10. марта до 31. маја 1990. године.

Због неповољних околности у држави, потпуне скрајнутости опозиције и тврдњи да се догодила изборна превара, огласили су се бројни интелектуалци, професионална удружења, научне институције, Универзитет у Београду и Синод Српске православне цркве, упутивши критике и захтеве за промену државне политике и одржавање нових слободних избора.⁸⁰¹ Један од важних захтева тицао се промене већинског двокружног изборног система, што је и прихваћено након демонстрација када је усвојен пропорционални систем са девет изборних јединица, цензус од 5% и Д'Онтова формула.⁸⁰² У то време је организован и Демократски покрет (ДЕПОС) који су чинили СПО, НД, ДСС, СЛС, ССС и ГСС. Оснивање ДЕПОС имало је за циљ јачање веза између разједињених опозиционих партија и превазилажење несугласица и трвења између опозиционих страначких лидера.⁸⁰³ Окупљање опозиционих партија, њихова концентрација и активности у градским срединама, требало је да надокнади инфериорну позицију у парламенту, што је и један од објашњења зашто су опозициони лидер након мартовских демонстрација 1991. године организовали Видовдански сабор 1992. године.⁸⁰⁴ Свеграђански блок требало је да на Видовданском сабору 28. јуна уздрма и најзад на миран начин уклони власт, али до тога није дошло. Сабор је доживео неуспех, што је владајућа елита искористила да у наредним месецима поврати своју снагу и још једном порази опозицију.⁸⁰⁵ Један од кључних потеза владајуће елите у том периоду било је кандидовање нестраначких личности од друштвеног ауторитета као водећих у савезним институцијама. Именовање Милана Панића за мандатара Савезне владе наишло је на одобравање и незадовољних грађана и међународних фактора, што је повратило међународни преговарачки легитимитет владајућој елити. Попустање политичких напетости унутар државе резултат је обећања новог председника СРЈ Добрице Ћосића да ће се одржати превремени избори на свим нивоима до краја 1992. године.⁸⁰⁶ Међутим, како су и Панић и Ћосић дошли на власт као тзв. треће личности, њихова популарност је убрзо спласла.⁸⁰⁷ Очигледно је улога балансера између владајуће елите и незадовољних грађана у контексту

⁷⁹⁸ Вук Драшковић, *Подсећања*, Српска реч, Београд, 2001, стр. 285 (Цитирано као: В. Драшковић (2001)).

⁷⁹⁹ В. Драшковић (2001), 299.

⁸⁰⁰ *Ibid.*, 301.

⁸⁰¹ Захтев за променом државне политике, оставком Слободана Милошевића и организовањем ванредних избора требало је да „омогући успостављање нове, демократске и легитимне власти, која би у далеко повољнијој позицији и у измењеној клими, уз подршку међународних фактора, успешно остварила основни циљ – стварање српског државног јединства“. З. Стојиљковић (2015), 35.

⁸⁰² С. Орловић (2015), 193.

⁸⁰³ Зоран Славујевић, „Партијска идентификација и бирачко тело“, У: *Партијски мозаик Србије 1990-1996* (пр. Владимир Гоати), Акапит, Београд, 1997, стр. 110.

⁸⁰⁴ В. Гоати (2020), 12.

⁸⁰⁵ С. Антонић, М. Јовановић, Д. Маринковић (1993), 29-31.

⁸⁰⁶ В. Гоати (2001), 54.

⁸⁰⁷ С. Антонић, М. Јовановић, Д. Маринковић (1993), 33-34.

међународних санкција била кратког века, али довољна да смањи притисак на власт и обезбеди услове за реорганизацију и припрему превремених избора који су били заказани за 20. децембар 1992. године.⁸⁰⁸ Стратегија власти била је да те изборе представи као „плебисцит о независности Србије и српског народа од страних фактора“, говорећи како „они који су увели санкције желе да доведу марионетску владу која ће радити по диктату великих сила“.⁸⁰⁹ Све је тако и деловало, будући да је спољнополитички фактор, пре свега државе Западне Европе и САД, вршио све израженији притисак за промену режима у Србији.⁸¹⁰ Такви потези Запада проузроковали су „јаснију идентификацију опозиције као 'издајничког' и 'петоколонашког' елемента“⁸¹¹, што је, уз већ постојећу контролу медија, срасло са државним апаратом и поседовање економске моћи, омогућило владајућој елити да очува власт и након избора 20. децембра. Дакле, иако се власт суочавала са кризом легитимитета и опадањем политичке популарности међу грађанима, опозиција није доживела пораст популарности.⁸¹² Према мишљењу Гоати, један од разлога због чега није формиран „победнички“ блок је одлагање приватизације. Он сматра да због тога није дошло до формирања „прореформског блока“, што се одразило на резултат превремених избора 1992. године, као и на све изборе до 5. октобра 2000. године.⁸¹³

О исходу избора можемо извести закључак кроз запажање Тибора Варадиа, министра правде у влади Милана Панића, који је рекао да је Запад, након што је премијер Панић изазвао Милошевића на изборима 1992, послао у Југославију мање од тридесет посматрача, од којих је већина стигла неколико дана уочи избора. За разлику од тога, Запад је послао на хиљаде посматрача у Чиле 1988. године за време плебисцита и збацивања Пиночеа са власти. Разлог је, како се наводи у западним списима, јасна српска експанзионистичка политика и праисконски национализам који је уливао толику снагу Милошевићу да га је било немогуће победити. Он је победио у првом кругу освојивши 53% гласова (2.515.047 гласова), што је био „најдалекосежнији и најважнији изборни исход“, будући да је Милошевић „добрио изричиту подршку већине грађана за своју политичку платформу територијалне прерасподеле унутар некадашње СФРЈ, коју је 'уградио' у политику Србије и СРЈ. У тој платформи Милошевић се супротставио демократским реформама и обећао наставак непромењиве политике која негира територијалну целовитост БиХ, због чега су управо против Србије уведене економске санкције УН 31. маја 1992.“⁸¹⁴ Са друге стране, Панић је, без обзира на бојкот Муслимана (око 10% потенцијалног бирачког тела), изборне малверзације и преваре и на непостојање посматрача и финансијске и техничке подршке

⁸⁰⁸ Видети више: Владимир Гоати, Избори у Србији и Црној Гори од 1990. до 2013. и у СРЈ од 1992. до 2003, НДИ и ЦеСИД, Београд, 2013, стр. 33-41 (Цитирано као: В. Гоати (2013)).

⁸⁰⁹ С. Антонић, М. Јовановић, Д. Маринковић (1993), 38.

⁸¹⁰ На самиту Европске заједнице у Единбургу 13. децембра донесена је декларација о југословенској кризи којом се запретило Србији новим санкцијама и тоталном изолацијом „ако се не промени досадашња политика“ (Борба 13. децембра). Дан касније, 14. децембра, САД и Русија доносе заједничку декларацију о Србији у којој обећавају укидање санкција против Србије уколико на изборима „дође до темељне промене политике“ и „изражавају наду да ће народ Србије пажљиво одмерити алтернативе... Ако буде учињен правилан избор, Русија и САД желе да сарађују са Владом Србије у обнављању њеног положаја у свету... Тада ће Србија заједно са Црном Гором бити добродошла у УН, КЕБС и друге институције (Борба 15. децембра). Дан потом, 15. децембра, копредседници Женевске конференције о бившој СФРЈ С. Венс и Д. Овен објављују апел гласачима у Србији и Ц. Гори да „изаберу мир, а не политику рата – избор који ће, ако буде учињен бити почетак процеса враћања Србији и Црној Гори њиховог пуноправног и историјског места у заједници народа (Борба 16. децембар). Најзад, амерички државни секретар Лоренс Иглбергер ће 16. децембра објавити у Женеви листу ратних злочинаца у рату у БиХ на којој се налази Слободан Милошевић, Војислав Шешељ, Жељко Ражнатовић Аркан, Радован Караџић и Ратко Младић (Борба 17. децембар). С. Антонић, М. Јовановић, Д. Маринковић (1993), 38.

⁸¹¹ С. Антонић, М. Јовановић, Д. Маринковић (1993), 39.

⁸¹² *Ibid.*, 43-44.

⁸¹³ В. Гоати (2001), 94.

⁸¹⁴ В. Гоати (2013), 39-40.

Запада, освојио 32% гласова (1.156.693 гласова) [Прилог 14]. Степан и Линц сматрају да Милошевић није био непобедив 1992. године. Да је Милошевић стварно изгубио, а затим поништио изборе, то би се одразило на његов међународни и домаћи рејтинг и позицију у односу на демократске противнике.⁸¹⁵ Такав став не чуди, будући да је Милошевићев легитимитет био уздрман на више начина: 1) антимилошевићевске демонстрације СПО 9. марта и студентске демонстрације од 10. до 14. марта 1991. године. Милошевић је тада први пут био принуђен да направи корак уназад и да поступи према захтевима демонстраната; 2) санкције СБ УН Резолуцијом 757; 3) опозиција је одбила да призна стварање Савезне Републике Југославије од Србије и Црне Горе. Тако је Милошевић без консултација са опозицијом донео Устав СРЈ 27. априла 1992. године, због чега је опозиција бојкотовала савезне изборе, а потом и организовала демонстрације тзв. Видовдански сабор.⁸¹⁶ Дакле, постојало је више разлога зашто је Милошевић био победив, али није побеђен. Стога закључујемо да је међународна заједница на одређен начин утицала на изборни резултат 1992. године, будући да је, вођена предрасудама и митовима, одлучила да занемари изборни процес и да не обезбеди одговарајући број посматрача и техничке подршке. Такође, Савез безбедности је, упркос напорима Панића и Ћосића да испуне захтеве СБ из Резолуције 757 и тако ублаже санкције, донео нову Резолуцију 787, којом је Србија стављена у потпуну изолацију.⁸¹⁷ Тако су председнички избори 1992. године и подршка коју је уживао Милошевић трасирали даљи пут ка аутократији.

Проблеми који су се јавили као последица пораза ДЕПОС-а тичали су се расподеле освојених посланичких места и организовања посланика у Народној скупштини. Испоставило се да је опозиција разједињена и, према речима Матије Бећковића, „неспособна да се уједини око једног циља“, што је и разлог опстанка социјалистичког режима.⁸¹⁸ Нешто повољнији статус опозиција осваја након ванредних парламентарних избора 19. децембра 1993. година, када ДЕПОС постаје друга политичка опција у Скупштини по броју освојених посланичких места [Прилог 3]. Након тих избора успостављен је „петопартијски“ систем у Србији, који су чиниле СПС, ДЕПОС, ДС, ДСС и СРС. Владимир Гоати је наведене странке сврстао у три „политичке породице“: 1) неокомунистичка - СПС; 2) либерално-демократска - ДЕПОС, ДС и ДСС; 3) националистичка - СРС.⁸¹⁹ СПС је на тим изборима освојила 123 посланичка места, али је захваљујући разједињеној опозицији и преласком странке Нове демократије из опозиције у власт успела да обезбеди 128 места и већину у Скупштини.⁸²⁰ Тако су ови избори, у односу на претходне изборе одржане 1992. године, донели промену у виду „пораста моћи утицаја неокомунистичке и либерално-демократске 'политичке породице', на уштрб моћи националистичке 'политичке породице'“.⁸²¹ Либерално-демократска породица, односно ДСС и ДС од свог оснивања залагале су се за европски пут Србије. Лидер ДСС-а Војислав Коштуница истицао је да је Србију као стару европску државу одувек привлачила развијена и напредна Европа.⁸²² Међутим, у периоду решавања кључних националних питања под притиском Запада, спољнополитичка оријентација ДСС-а се мењала, због чега је долазило до раздора унутар либерално-демократске породице.

⁸¹⁵ Х. Линц, А. Степан (1998), 546-547.

⁸¹⁶ С. Антонић (2020), 483-484.

⁸¹⁷ S/RES/787(1992).

⁸¹⁸ З. Стојиљковић (2015), 90-92.

⁸¹⁹ В. Гоати (2001), 103.

⁸²⁰ З. Стојиљковић (2015), 98-99.

⁸²¹ В. Гоати (2001), 104; В. Гоати (2013), 62.

⁸²² Војислав Коштуница, *Зашто Србија, а не Европска унија*, Фонд Слободан Јовановић, Београд, 2012, стр. 15-16 (Цитирано као: В. Коштуница (2012)).

Ипак, без обзира на проевропско настојање новонасталих странака и причу о напредној будућности, СПС је успела да, упркос лошој социјално-економској политици, победи на изборима 1993. године. То се коси са правилом да изборни успех зависи, најпре, од економских постигнућа странке.⁸²³ У контексту међународних санкција и ратних дешавања, питања решавања југословенске кризе и заштите Срба изван СРЈ постају све доминантнија у дискурсу владајуће партије. Владајућа странка је, користећи медијски апарат, окупила бираче око „српског националног питања“, потискујући социјалне и економске проблеме у други план. Формирана је свест да без решавања ових питања није могуће остварити социјално-економску трансформацију и политичку демократизацију државе.⁸²⁴ Тако је српско национално питање било основ надмоћи СПС и СРС у односу на демократску опозицију на изборима 1992. године.⁸²⁵ Посебно питање које се тичало свих политичких опција у Србији односило се на рат у Босни и Хрватској. С тим у вези, СПС је остварила одређене успехе будући да су Срби у БиХ и Хрватској уз подршку Србије формирали политичке ентитете Републику Српску и Републику Српску Крајину. Међутим, СПС је више пута мењала ставове према националном питању, посебно средином 1993. године када је процењено да би „компромисна политика према решавању кризе“ у БиХ и Хрватској обезбедила повољнију економску и политичку позицију државе у односу на међународну заједницу.⁸²⁶ Промена политике СПС према српском националном питању довело је до распада савеза са СРС. Радикали ће у наредном периоду жестоко критиковати СПС, посебно увођење српско-српских санкција, које су виђене као „потез издаје националних интереса и доказ да политика сталног попуштања и кооперативности у мировном процесу није дала никакве резултате у скидању санкција, нити су добијени било какви уступци са друге стране у корист Срба у РС и РСК“.⁸²⁷

2.1.2. Од масовних протеста 1996/1997. године до Петог октобра

Избори за Савезну скупштину СРЈ 1996. године показали су нешто другачију слику на политичкој сцени Србије. Политичко руководство СРЈ покушавало је да успостави везе са најважнијим међународним организацијама, што је био корак ближе изласку из политичке и економске изолације. Пре одржавања избора, Зоран Ђинђић је покушао да подстакне побољшање односа између СПО и ДСС, али у томе није успео, те су 2. септембра нову коалицију „Заједно“ формирале странке СПО, ДС и ГСС. До промене у редовима опозиције долази крајем септембра када се из САД враћа бивши гувернер НБЈ Драгослав Аврамовић.⁸²⁸ Он је подржао коалицију „Заједно“, састао се са Коштуницом након чега је ДСС приступио коалицији и преузео је улогу носиоца свих изборних листа поменуте коалиције. Његов циљ односио се на економске и социјалне реформе и демократизацију друштвеног и политичког живота. Уједно, он је творац економског чуда у Србији, када је обезвређени, хиперинфлаторни динар заменио новим конвертибилним динаром.⁸²⁹

⁸²³ В. Гоати (2013), 59.

⁸²⁴ З. Стојиљковић (2015), 34.

⁸²⁵ Коалиција СПС-СРС трајала је до средине 1993. године. Видети више: В. Гоати (2001), 91-96, 99-102.

⁸²⁶ В. Гоати (2013), 60.

⁸²⁷ Видети више: З. Стојиљковић (2015), 100.

⁸²⁸ Зоран Стојиљковић, „Изборне коалиције и процес формирања власти у Србији (1990-2008)“, У: *Око избора 17: парламентарни избори у Републици Србији, 11. маја 2008. године* (ур. Срећко Михаиловић), ЦеСИД, Београд, 2008, стр. 123 (Цитирано као: З. Стојиљковић (2008)).

⁸²⁹ З. Стојиљковић (2015), 107.

На савезним изборима у Србији у новембру 1996. године најбољи резултат остварила је тзв. лева коалиција коју су чиниле СПС, ЈУЛ и НД, освојивши 64 од укупно 108 мандата. Коалиција „Заједно“ је освојила 22 мандата, а СРС 16 мандата.⁸³⁰ Према Гоатиу, на резултате савезних избора одлучујуће је утицало окончање рата у БиХ и потписивање Дејтонског споразума.⁸³¹ Смиривање сукоба омогућило је опозицији да временом „наметне демократизацију друштва као основни циљ окупљања“.⁸³² На локалним изборима у новембру исте године, грађанска опозиција освојила је изборе у седамнаест градова, укључујући Београд. Дакле, опозиција је освојила изборе у условима контролисаних медија, изборних малверзација и контролисаних изборних процеса. Такве резултате владајућа елита на челу са Слободаном Милошевићем није очекивала, те је одлучила да поништи резултате локалних избора. Након тога су уследили масовни протести са јасним захтевима да се признају резултати локалних избора. Протести 1996/1997. године били су „врхунац мобилизације цивилног друштва“⁸³³ и почетак „демократског пробоја“⁸³⁴. Резултат протеста био је пристанак власти и опозиције на међународну арбитражу крајем 1996. године. Тако су, услед демонстрација и притиска комисије ОЕБС, резултати прихваћени, а опозициони кандидати су се укључили у вршење локалних власти. Према извештају „Гонзалесове комисије“, коалиција „Заједно“ победила је на локалним изборима у тринаест градова у Србији и у девет општина у Београду.⁸³⁵ У извештају су наведене и препоруке „о далекосежним демократским реформама у Србији којима је циљ да обезбеде слободан и уравнотежен приступ медијима, слободу приватних медија, изразу и усвајање новог изборног закона и остваривање слободног и независног правосуђа“.⁸³⁶ Међутим, Народна скупштина Србије прихватила је само препоруку која се тиче изборних резултата, признавши изборну победу опозиције на локалним изборима у спорним местима. Други захтев демостраната тичао се промене режима, али до тога није дошло.⁸³⁷

Упркос политичком успеху опозиције на локалним изборима, опозициона коалиција није опстала, будући да је дошло до неповерења између Драшковића и Коштунице, а потом и сукоба између Драшковића и Ђинђића, што је резултирало крахом коалиције *Заједно*.⁸³⁸ Стога је на републичке изборе 1997. године СПО изашао самостално, демократе су бојкотовале, социјалисти су заједно са ЈУЛ-ом и НД остали на власти, док су радикали освојили готово 1,2 милиона гласова.⁸³⁹ Исте године наставља се расипање опозиционих снага, посебно унутар ДСС из које иступа Владан Батић и формира нову странку ДХСС и унутар СПО из ког је избачен Велимир Илић, који потом формира нову странку Нова Србија. Слабљење опозиције погодновало је владајућој СПС, која је расписала парламентарне и председничке изборе 1997. године. Лева коалиција СПС, ЈУЛ, НД однела је победу освојивши 110 посланичких мандата, али је то знатно мање гласова у односу на савезне изборе 1996. године [Прилог 4]. СРС је на овим изборима остварила двоструко бољи резултат у односу на изборе 1993. године, што показује снажну идентификацију бирача са националистичким програмом те странке. Међутим, парламентарни

⁸³⁰ В. Гоати (2001), 72.

⁸³¹ В. Гоати (2013), 152.

⁸³² Душан Спасојевић, Зоран Стојиљковић, *Између уверења и интереса*, Фабрика књига, Београд, 2019, стр. 68 (Цитирано као: Д. Спасојевић, З. Стојиљковић (2019)).

⁸³³ В. Павловић (2002), 121.

⁸³⁴ Ф. Бибер (2020), 43.

⁸³⁵ З. Стојиљковић (2015), 110.

⁸³⁶ В. Гоати (2001), 81.

⁸³⁷ Џон С. Драјзек, Лесли Холмс, *Посткомунистичка демократизација: Политички дискурси у тринаест земаља*, Истраживачко-аналитички центар, Ниш, 2003, 31, 58 (Цитирано као: Џ. С. Драјзек, Л. Холмс (2003)).

⁸³⁸ З. Стојиљковић (2015), 110, В. Гоати (2001), 110-111.

⁸³⁹ З. Стојиљковић (2015), 115.

избори 1997. године могу се сматрати „крњим изборима“, јер их је већина опозиције бојкотовала.⁸⁴⁰

Председнички избори били су нешто сложенији, будући да су се одржала два круга, 21. септембра и 5. октобра и с обзиром да на тим изборима није изабран председник, поновни избори одржани су 7. и 21. децембра [Прилог 15, 15.1]. На првим изборима два најбоље рангирана кандидата били су Зоран Лилић и Војислав Шешељ. Шешељ је победио у другом кругу, али избори нису признати јер је изашло мање од 50% грађана уписаних у бирачки списак. На изборима у децембру у другом кругу су се нашли Војислав Шешељ и кандидат социјалиста Милан Милутиновић [Прилог 16, 16.1]. Иако је лидер радикала, уз бројне изборне злоупотребе и малверзације, оштећен на овим изборима, Запад није реаговао „правдајући то Шешељевим дивљим национализмом и противљењем Дејтонском споразуму“.⁸⁴¹ Чак ни сами радикали нису адекватно реаговали. Напротив, СПС је 24. марта 1998. у коалицији са СРС и ЈУЛ формирао нову републичку владу. Са друге стране, СПС је омогућио СПО да преузме власт у Београду, чиме је остварила „двоструки коалициони аранжман“ (тзв. црвено-црна коалиција).⁸⁴² На тај начин је СПС са СРС и СПО располагала са 95% мандата у Народној скупштини, претворивши „вишепартијски парламент Србије у парламент без опозиције“.⁸⁴³

Наведени догађаји додатно су ослабили опозицију, због чега се јавила потреба за одређеним видом уједињења, посебно у тренутку започињања сукоба на Косову и Метохији 1998. године. Тада и настаје *Савез за промене* као заједница седам странака опозиције (ДС, Социјалдемократија, НС, ДХСС, Алијанса за промене, Демократска алтернатива и ГСС) са циљем да се спречи даље расипање гласова и да се ублажи став међународне заједнице према властима у Србији. СЗП се фокусирао на „мобилизацију социјалних енергија“ и протесте током 1999, али безуспешно, будући да је већ почетком лета дошло до раздора унутар Савеза што је резултирало његовим крахом.⁸⁴⁴

Ситуација на Косову и Метохији додатно је усложњена након што се укључила и међународна заједница, која је захтевала од СРЈ да отпочне дијалог са Албанцима, што су тадашње власти одбиле. То је био разлог да Народна скупштина Србије расписе референдум о (не)прихватању страних представника у решавање проблема на КиМ. На референдуму је учествовало 74% грађана, а против учешћа страних представника гласало је 94,7% грађана. То је давало легитимитет властима да одбију учешће међународне заједнице, али будући да је криза интернационализована и да се Резолуцијом СБ УН 1199 захтевао прекид непријатељства на КиМ,⁸⁴⁵ мешање страног фактора било је неизбежно. У октобру 1998. године дешавања на КиМ била су у средишту пажње НАТО и Запада. Ричард Холбрук је упозорио Владу СРЈ да мора почети са спровођењем Резолуције 1199 или ће се у супротном суочити са последицама. Савет НАТО упутио је директну претњу војном интервенцијом, на шта је Врховни савет одбране 4. октобра одговорио да ће СРЈ реаговати свим средствима, да би дан касније Савезна скупштина СРЈ на ванредној седници известила да је држава изложена непосредној претњи ратом. Држава се од тог тренутка нашла у посебном стању приправности у условима претњи оружаним нападима НАТО. НАТО је већ у октобру 1998. био спреман за интервенцију.⁸⁴⁶ Холбрук је пре тога дошао у Београд

⁸⁴⁰ В. Гоати (2020), 14.

⁸⁴¹ С. Антонић (2020), 497.

⁸⁴² В. Гоати (2013), 70.

⁸⁴³ В. Гоати (2001), 124-125.

⁸⁴⁴ З. Стојиљковић (2015), 116-118.

⁸⁴⁵ S/RES/1199 (1998).

⁸⁴⁶ В. Гоати (2001), 127-129.

и у разговору са Милошевићем дошло је до договора 13. октобра да ће СРЈ спровести Резолуцију 1199. „Страни чинилац чије је посредовање одбијено референдумом, умешао се у кризу на Космету много директније: верификацијом и надгледањем“.⁸⁴⁷ Овим је политика СРЈ доведена у питање, будући да је држава била приморана да прихвати ултимативне захтеве који значе директно међународно мешање у интерни живот земље.

Следећа велика опозициона коалиција *Демократска опозиција Србије* (ДОС) представљала је снагу која је успела да сруши Милошевићев режим са власти. Иако СПО није подржао ДОС, опозициона коалиција на челу са Војиславом Коштуницом успела је да преузме власт после избора 24. септембра, односно након 5. октобра 2000. године. Кампању пред септембарске изборе водиле су и невладине организације, независни синдикати, слободни медији и професионална удружења, што показује укљученост цивилног друштва.⁸⁴⁸ Циљ је био да се подстакне што већа изласност на изборе, да се активирају млади и заинтересују апстиненти, јер је у тој групацији грађана лежала подршка демократској опозицији. Гесло ДОС „За демократску Србију“ указивало је на смер у ком ће ићи планиране промене. На изборе у септембру изашло је 74,5 % грађана, што говори о њиховом вишеструком значају. Резултати избора недвосмислено су указивали на победу ДОС, али је Савезна изборна комисија покушавала да преиначи резултате председничких избора. Стога је опозиција позвала на грађанску непослушност и протесте 29. септембра, а њихов врхунац догодио се 5. октобра када је на улице Београда изашло више од 700 хиљада људи. Истовремено, Савезни уставни суд је поништио решење СИК о одбијању Коштуничиног приговора о поништавању дела изборног поступка.⁸⁴⁹ Победом кандидата демократске опозиције Војислава Коштунице, отпочела је југословенска реинтеграција у међународну политику и улазак у Уједињене Нације. Међутим, нови „покушај модернизације Србије кренуо је са веома ниских основа: разорена држава, слабо друштво, осиромашено и остарело становништво и смањен интелектуални капацитет“.⁸⁵⁰

2.2. Демократизација Србије од 5. октобра 2000. до 2012. године

2.2.1. Демократска опозиција Србије – од успона до пада

Почетком 2000. године на Четвртом конгресу СПС-а, Слободан Милошевић је рекао да „различите идеје о уређењу државе и друштва, по којима се странке међусобно разликују, треба да сачекају мирније и спокојније дане па да се у њима надмећу“.⁸⁵¹ Са једне стране, излазак из ратних и санкцијама обележених деведесетих година оправдавао је такав став председника Милошевића, али са друге стране, опозиција се залагала за корените промене, до чега је и дошло. Неколико месеци након Милошевићевог говора извршена је промена Устава СРЈ, која је укључила и промену облика власти и уређење савезне државе. То су биле основне претпоставке за отпочињање трансформације ауторитарног у демократски поредак. Искуство

⁸⁴⁷ В. Гоати (2001), 129.

⁸⁴⁸ Зоран Стојиљковић, Потенцијали за промене: огледи о синдикатима, цивилном друштву и стратегијама промена, Чигоја штампа, Београд, 2019; Зоран Стојиљковић, „Воља грађана и њени интересни и политички заступници“, У: *Тридесет година обновљеног вишепартизма у Србији* (ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић), Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2020, стр. 99-113; Јелена Лончар, „Учешће непартијских организација и група на изборима у Србији“, У: *Тридесет година обновљеног вишепартизма у Србији* (ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић), Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2020, стр. 221-239.

⁸⁴⁹ З. Стојиљковић (2015), 134.

⁸⁵⁰ Л. Перовић (2006), 29.

⁸⁵¹ Теоријски часопис СПС-а „Смисао, бр. 10/2000, стр. 10.

посткомунистичких земаља показује да је тај транзицијски процес имао две димензије: 1) политичку (успостављање поретка владавине права) и 2) економску (успостављање тржишне привреде). У Србији се јавља и питање облика државне власти, а мишљење стручне јавности у највећој мери нагињало је парламентаризму.⁸⁵² Ово је важно с обзиром на чињеницу да је политички систем Србије током деведесетих година истицао председника државе у први план.

Парламентарни и председнички избори у СР Југославији одржани су 24. септембра 2000. године.⁸⁵³ Тада долази до важних промена на партијској сцени Србије, јер се странке са различитих идеолошких позиција уједињују у „једну листу против комуниста“, показујући да је главни критеријум распоређивања заправо „однос према Милошевићевом режиму“.⁸⁵⁴ Грађани су на изборима бирали посланике за оба већа Савезне скупштине (Већа грађана и Већа република⁸⁵⁵), бирали су председника СРЈ, затим одборнике градских и општинских скупштина и посланике у Покрајинској скупштини АП Војводине.⁸⁵⁶ Убедљиву победу у првом кругу председничких избора однео је опозициони кандидат *Демократске опозиције Србије* (ДОС) Војислав Коштуница, што је нагнало бивши режим да притисцима на Савезну изборну комисију (СИК) излажира изборне резултате, да би, потом, Савезни уставни суд поништио те резултате. СИК је 26. септембра, тек два дана након избора, објавио резултате према којима Коштуница има 48% гласова (2.428.714), а Милошевић 40% гласова (2.026.478). На тај начин су настојали да створе услове за одржавање другог круга председничких избора. Истовремено, ДОС је изнео своје резултате настале на основу 98,72% записника према којима Коштуница има 52,54% гласова (2.649.000), а Милошевић 35,01% гласова (1.765.000).⁸⁵⁷ Истог дана већи део јавности био је уверен да СИК манипулише изборним резултатима. Кап која је прелила чашу била је одлука Савезног уставног суда да, како је пренео Танјуг 4. октобра увече, поништи део изборног поступка, што би значило да се морају организовати нови председнички избори.⁸⁵⁸ Такав развој догађаја наишао је на отпор грађана, који су масовним протестима одлучили да бране изборну вољу.

Кулминација протеста под паролом „Србија у Београду“ догодила се 5. октобра, када је на стотине хиљада људи преправило улице главног града. Грађани су ушли у зграду Радио-телевизије Србије и у Скупштину СРЈ, чиме је на симболичан начин потврђена победа грађана Србије. Наредног дана, 6. октобра 2000. године, Уставни суд СРЈ поништио је претходно донету

⁸⁵² Миодраг Радојевић, „Парламентаризам у Србији“, у: *Револуција и поредак, О динамици промена у Србији*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2001, стр. 238-239 (Цитирано као: М. Радојевић (2001)). 238-260.

⁸⁵³ Занимљиво је навести да је „према Изборном закону из 2000, подносилац је овлашћен да 10 дана после званичног објављивања резултата избора по својој вољи подели све мандате појединцима на листи без обзира на њихов редослед“. То је „антидемократска одредба којом је успостављен 'посредни пропорционални систем', непознат у законодавствима демократских земаља“. Наведена одредба задржала се до 2012. године. В. Гоати (2013), 73.

⁸⁵⁴ Д. Спасојевић, З. Стојиљковић (2019), 69.

⁸⁵⁵ Специфичност избора посланика Већа републике Савезне скупштине огледа се у чињеници да су грађани Србије и Црне Горе 24. септембра 2000. године први пут бирали посланике непосредно. До тада су то чинили републички парламенти.

⁸⁵⁶ Треба напоменути да су, за разлику од претходне процедуре када је председника републике бирала Савезна скупштина, председника републике на изборима 24. септембра бирали грађани непосредно, што је резултат уставних амандмана донетих 6. јула 2000. године на Устав СРЈ из 1992. године. Амандманом V замењен је члан 97. Устава СРЈ. Устав Савезне Републике Југославије, Службени лист СРЈ, бр. 1/92. Одлука о проглашењу амандмана на Устав СРЈ, Службени лист СРЈ, бр. 29/00. О изборима у АП Војводини видети више у: Горан Иванчевић, *Партијски портрет Војводине: изборни и партијски системи у АП Војводини: 1990-2012*, Каирос, Сремски Карловци, 2020 (Цитирано као: Г. Иванчевић (2020)).

⁸⁵⁷ С. Антонић (2020), 504-506.

⁸⁵⁸ *Ibid.*, 507.

одлуку и прогласио је Војислава Коштуницу за новоизабраног председника СРЈ. Посматрано са ове временске дистанце, Демократска опозиција Србије имала је велику предност на основу изборног резултата и освајања апсолутне већине у Скупштини Србије, али је, са друге стране, имала једну ману – слабу опозицију.⁸⁵⁹ Након председничких избора, ДОС је потврдио своју победу на парламентарним изборима 23. децембра 2000. године, освојивши више од 2,4 милиона гласова и 176 мандата [Прилог 5]. Нова влада успостављена је на релативно слободним изборима и означила је крај компетитивног ауторитаризма и вишедеценијског једнопартијског система у Србији. Кадрови ДОС-а заменили су кадрове претходног режима, чиме је дошло до смене власти што је „предуслов демократског преображаја“.⁸⁶⁰ Антиевропске странке које нису биле посвећене демократизацији и демократским вредностима замениле су проевропске странке које су се залагале за демократске промене и европске интеграције, што је и био један од услова да државу изведу из изолације. Међутим, иако је дошло до промена на политичкој сцени Србије, нестабилност и конфликтност су и даље одликовали политички живот и партијске односе. Професор Стојиљковић је то добро приметио рекавши да „партијску сцену и политички живот Србије и после радикалних промена 2000. године одликују висок степен нестабилности и конфликтности односа како између, тако и у оквиру политичких странака и коалиција. Склапање и раздвајање коалиционих аранжмана, наизменичне међустраничке фузије и поновна раздвајања, унутарстраначке поделе и пучеви, преотимање и куповина посланика и посланичких мандата праћени су отварањем и подгревањем политичко-корупционашких афера и пропагандним ратом порукама преко 'наших и њихових' медија и људи у њима“.⁸⁶¹

Конфликтност је приметна на идеолошкој и политичкој равни између ДС као проевропске и демократске струје и ДСС-а као пронационалне и демократске струје. Вредносно-идеолошка подела унутар ДОС-а представљала је линију расцепа између модернистичке, проевропске странке и традиционалистичке, пронационалне странке. Наведено се огледа у неслагању око кључних националних питања, што се негативно одразило на стабилност политичког система, а у крајњем и на стабилност политичког поретка државе. Пре него што експлицирамо проблеме и узроке конфликтности, најпре ћемо поменути карактер победничке партије након избора, будући да она постављањем великог броја државних чиновника из својих редова постаје партија „система поделе плена“ (*spoil system*),⁸⁶² што се одражава на односе водећих партија ДОС. Јасно је какве све проблеме изазива такав систем функционисања, поготову када се ради о борби за политичку и економску моћ. Није прошло много времена када се то и показало. Две водеће партије ДОС-а, Демократска странка и Демократска странка Србије, прво су се суочиле са проблемом поделе посланичких места у Републичкој скупштини, али су дошли до договора да то буде однос 50:50. Након конституисања скупштине, следећи проблем тицао се поделе министарских, амбасадорских и других чиновничких места, односно расподеле позиција моћи. Такође, одсуство подршке Коштуници од стране ДС-а у другом кругу председничких избора у коме је противкандидат био Шешељ означило је дефинитиван раскид.⁸⁶³ Истовремено, јавили су се и знатно сложенији проблеми и неслагања по питању хапшења Слободана Милошевића, сарадње

⁸⁵⁹ Славиша Орловић, „Промене у спектру политичких странака“, у: *Посткомунизам и демократске промене* (пр. Вучина Васовић и Вукашин Павловић), Југословенско удружење за политичке науке, Београд, 2002, стр. 289 (Цитирано као: С. Орловић (2002)). 284-293.

⁸⁶⁰ До демократског преображаја у већини посткомунистичких земаља дошло је већ 1990. године. В Гоати (2013), 74.

⁸⁶¹ Зоран Стојиљковић, *Партијски систем Србије*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 279 (Цитирано као: З. Стојиљковић (2006)).

⁸⁶² С. Орловић (2002). 285.

⁸⁶³ З. Стојиљковић (2015), 144; Видети и: Зоран Стојиљковић, „Пробуђене наде и изневерена очекивања: Пети октобар двадесет година касније“, У: *Двадесет година 5. октобра* (ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић), Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2020, стр. 189-202.

са Међународним судом у Хагу, избора уредника РТС-а и слично. Сарадња са Хагом постала је „симбол политичке борбе између ДС-а и ДСС-а“.⁸⁶⁴ Демократска странка је настојала да сарађује са Хашким трибуналом и да изручи Милошевића како би испунила међународну обавезу и омогућила Србији преговоре о придруживању са Европском унијом. Са друге стране, ДСС је након изручења Милошевића напустила Републичку владу и ДОС да би у даљем расплету догађаја учествовала као опозиција у републичком Парламенту, све до тренутка када у јулу 2002. године Административни одбор Народне скупштине Србије донео одлуку о одузимању мандата ДОС. Одлука о одузимању 36 мандата посланика ДОС-а, коју је скупштинска већина прихватила 12. јуна 2002. године, била је незаконита. Од 36 мандата, 21 мандат одузет је ДСС, а будући да ДСС није могла да попуни одузете мандате, они су припали другим странкама ДОС-а, пре свега ДС, што је изазвало напуштање Скупштине посланика ДСС. Крајем јула одлука Административног одбора је допуњена и одлучено је да се ДСС одузме свих 45 мандата. Премијер Ђинђић је овим антипарламентарним ударом увећао своју политичку моћ и успео је да са 20% бирача контролише готово 100% власти.⁸⁶⁵ Стога га професор Антонић пореди са Слободаном Милошевићем. Ђинђић је пронашао политичку формулу „реформизма и модернизације“ која му је омогућила да опстане на власти.⁸⁶⁶ Дакле, већ у првим месецима и годинама након петоктобарских промена уочавамо подељен политички простор који, не само да је довео до дестабилизације ДОС-а, већ се негативно одразио и на преговарачку позицију државе по питању национално важних тема и односа са Западом. Из наведене анализе можемо закључити да су и ДС и ДСС биле за реформе и модернизацију Србије, али да су се њихови ставови размимоишли у погледу сарадње са Западом и Хашким судом. Странке попут ДС, Г17 и ЛСВ сматрале су да је за остваривање националних интереса важан развој демократије и демократских институција и прикључење Европској унији.

Истовремено са доминацијом ДС-а на републичком нивоу, ДСС је имао пресудан утицај у савезним институцијама. Коштуница је био председник СРЈ до 2003. године и трансформације у Државну заједницу Србију и Црну Гору, док је ДОС на савезном нивоу била знатно слабија. Тај однос на два нивоа, где свака од супротстављених странака има одређени степен надмоћи, довело је до „сукоба важних институција политичког система СРЈ“, односно, „међупартијски сукоб ескалирао је у 'институционални сукоб' који озбиљно угрожава стабилност политичког поретка“.⁸⁶⁷ Тако је од краја 2001. до почетка 2004. године сукоб између ДСС и странака ДОС представљао „већу опасност за стабилност новоуспостављеног демократског поретка него сукоб између 'остатка ДОС' и партија антисистемског пола“.⁸⁶⁸ Дакле, конфликтности и нестабилност унутар ДОС, а потом и на релацији ДС-ДСС, одразило се на процес демократске транзиције у Србији и на развој демократске културе у политичком животу.

Промене које бележимо од 5. октобра 2000. године можемо посматрати двојако: 1) као промену режима (политичке власти)⁸⁶⁹ и 2) као промену друштвеног система. Промена друштвеног система је сложенија и дугорочнија промена, која подразумева трансформацију друштвених система, подсистема и институција. Извршене су извесне промене у економском, политичком, образовном и другим подсистемима, али често без доследне примене

⁸⁶⁴ Д. Спасојевић, З. Стојиљковић (2019), 74.

⁸⁶⁵ С. Антонић (2006), 97.

⁸⁶⁶ *Ibid.*, 102.

⁸⁶⁷ В. Гоати (2013), 77.

⁸⁶⁸ *Ibid.*, 77.

⁸⁶⁹ Погледати: Славиша Орловић, „Учинци и достигнућа петоктобарских промена у Србији“, У: *Двадесет година 5. октобра* (ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић), Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2020, стр. 261-277.

новопостављених правила и норми. То се најбоље види у институционалним променама, односно у парламенту где већинска коалиција аутоматски изгласава све законе, образовни систем није доживео значајније промене осим кадровских, у здравству се задржала корупција, поједине организације цивилног друштва престале су са радом иако су биле део петооктобарских промена и промене у политичкој култури су минималне, будући да се задржао тип друштвеног карактера из претходног режима.⁸⁷⁰ Са тим у вези, професор Јовица Тркуља наводи да је слом Милошевићеве владавине крах старог режима, али не и старог друштва. Управо како је и говорио Бенжамен Констан (*Benjamin Henri-Constant*) политичке промене скоро да ништа не значе, јер се прави историјски напредак одвија у дубини друштва.⁸⁷¹ И Хал Кок говори о неопходним променама менталитета друштва и борби против политичке незрелости у циљу очувања здравља демократије.⁸⁷² Дакле, новоизабране власти морале су, у циљу убрзања промена, да реформишу правосуђе, медијски систем, здравствени систем и образовни систем, како би, најзад, утемељиле „нови образац мишљења, деловања и понашања у политичком животу“.⁸⁷³ Осим тога, како примећује професор Стојиљковић, успостављање ефективног социјалног дијалога чија је сврха „постизање споразума о правцу, садржајима, ритму и цени транзиционих промена“, нема алтернативу.⁸⁷⁴ Међутим, процес изградње демократских институција у Србији суочио се са бројним проблемима као што су: наслеђе претходног режима, а самим тим персонализована политика и централизована држава, затим могућност злоупотребе овлашћења, нетрансформисане политичке институције, неостварено учвршћење политичких структура и неостварен преображај правосудног система.⁸⁷⁵ Наведено је, уз конфликтност и нестабилност политичког система, утицало на процес демократизације и модернизације, остављајући утисак да и након демократских промена, демократија није пронашла плодно тле у Србији.

Различита су схватања петооктобарских промена⁸⁷⁶, од тога да је реч о насилном преузимању власти илити пучу, до тога да је дошло до либералне⁸⁷⁷ и/или демократске⁸⁷⁸ револуције или пак обојене револуције⁸⁷⁹. Поједини аутори, пак, сматрају да то није био ни пуч, ни револуција.⁸⁸⁰ Према мишљењу професора Мише Ђурковића, дискурс о демократској политичкој револуцији временом је потиснут реалистичним дискурсом о хибридној операцији

⁸⁷⁰ Загорка Голубовић, „Карактер друштвених промена у Србији 2001.“, у: *Посткомунизам и демократске промене* (пр. Вучина Васовић и Вукашин Павловић), Југословенско удружење за политичке науке, Београд, 2002, стр. 72-79 (Цитирано као: З. Голубовић (2002)).

⁸⁷¹ Јовица Тркуља, „Седам фрагмената о ДОС-овској демократији“, у: *Посткомунизам и демократске промене* (пр. Вучина Васовић и Вукашин Павловић), Југословенско удружење за политичке науке, Београд, 2002, стр. 144 (Цитирано као: Ј. Тркуља (2002)). 144-150.

⁸⁷² Х. Кок (1994), 55.

⁸⁷³ Чедомир Чупић, „Смисао промена“, у: *Посткомунизам и демократске промене* (пр. Вучина Васовић и Вукашин Павловић), Југословенско удружење за политичке науке, Београд, 2002, стр. 136-143. (Цитирано као: Ч. Чупић (2002)).

⁸⁷⁴ Зоран Стојиљковић, „Зашто је Србији потребан ефективан социјални дијалог“, у: *Посткомунизам и демократске промене* (пр. Вучина Васовић и Вукашин Павловић), Југословенско удружење за политичке науке, Београд, 2002, стр. 263-270, 268 (Цитирано као: З. Стојиљковић (2002)).

⁸⁷⁵ И. Вујачић (2002), 229, 230-237.

⁸⁷⁶ Погледати више: Слободан Антонић, „О карактеру 5. октобра: револуција, али каква?“, У: *Двадесет година 5. октобра* (ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић), Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2020, стр. 47-70 (Цитирано као: С. Антонић (2020 а)).

⁸⁷⁷ Милан Подунавац, „Будућност либералне револуције у Србији“, у: *Револуција и поредак, О динамици промена у Србији*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2001, стр. 153 (Цитирано као: М. Подунавац (2001)).

⁸⁷⁸ Светозар Стојановић, „Демократска револуција у Србији“, у: *Револуција и поредак, О динамици промена у Србији*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2001, стр. 24 (Цитирано као: С. Стојановић (2001)).

⁸⁷⁹ Наталија Нарочницкаја, *Оранжеве сјетке: од Белграда до Бишкека*, Алетејя, Санкт-Петербург, 2008.

⁸⁸⁰ Ч. Чупић (2002), 137.

свргавања режима која је организована споља.⁸⁸¹ Анализирајући петооктобарске промене Божидар Јакшић наводи да је реч о политичким променама, али додаје да не постоје јасни индикатори да је реч о демократским променама.⁸⁸² Иако су аутори опрезни када говоре о догађајима у октобру 2000. године, усаглашени су да је реч о политичким променама и отпочињању процеса транзиције.

Како примећује професор Вукашин Павловић, први који су о петооктобарским променама говорили као о демократској револуцији били су политичари који су инсистирали на континуитету и легалитету. На тај начин Србија је дошла у ситуацију да има „суфицит демократског континуитета и дефицит револуционарног дисконтинуитета“, односно инсистирање на континуитету потиснуло је револуционарну димензију промена, што су снаге старог режима искористиле да се опораве до следећих републичких избора 2001. године.⁸⁸³ И професор Тркуља види проблем у томе што ДОС није успео да успостави дисконтинуитет са претходним режимом, што се огледа у крхкој и рањивој демократији годину дана након петооктобарских промена.⁸⁸⁴ Многи су очекивали да ће са променом власти доћи и до стварне промене система власти у Србији, праћене институционалним променама. Међутим, за годину дана власти ДОС-а остварене су минималне промене, чиме су изневерена предизборна и постизборна обећања о институционалним реформама. Штавише, начело поделе власти није испоштовано, парламент је потиснут у корист извршне власти, вршени су притисци на правосуђе, квалитет законодавне процедуре био је низак и слично, те због тога није могуће говорити о успостављању парламентарне демократије у Србији годину дана након 5. октобра 2000. године.⁸⁸⁵ Дакле, период непосредно након промене режима био је најпогоднији за конкретне политичке реформе, будући да је тада покретачка снага на највишем нивоу, а како време одмиче, долази до њеног слабљења. Ипак, постојали су и изазови са којима се суочила Ђинђићева влада од 2001. године и који су се одразили на динамику политичких и друштвених реформи. Изазови које примећују Ериксен и Солумсмон су: 1) слаби механизми за међуминистарску координацију; 2) недостатак капацитета за стратешки и политички развој; 3) административна култура заснована на правилима са аверзијом према ризицима; 4) широко раширен проблем мотивације; 5) висок степен политизације; 6) јака централизација органа који доносе одлуке; и 7) недостатак административне опреме и инфраструктуре.⁸⁸⁶

Мишљења смо да је владавина ДОС-а у значајној мери била оптерећена ауторитарним наслеђем, што се показало у политичкој пракси у годинама након 5. октобра и задржавању основних полуга власти претходног режима попут монопола над финансијама и лојалности партијско-државног апарата и војно-полицијског сектора. Уз то, неуспех реформи након једногодишње владавине ДОС-а произилази из „неуспеле модернизације и недовршене државе“.⁸⁸⁷ Имајући претходно наведено у виду можемо закључити да политичка и друштвена

⁸⁸¹ Миша Ђурковић, „Биланс Петог октобра“, У: *Двадесет година 5. октобра* (ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић), Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2020, стр. 248.

⁸⁸² Божидар Јакшић, „Демократски дефицити политичких промена у Србији“, у: *Револуција и поредак, О динамици промена у Србији*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2001, стр. 225-238 (Цитирано као: Б. Јакшић (2001)).

⁸⁸³ Вукашин Павловић, „Консолидација демократије и цивилног друштва“, у: *Посткомунизам и демократске промене* (пр. Вучина Васовић и Вукашин Павловић), Југословенско удружење за политичке науке, Београд, 2002, стр. 108 (Цитирано као: В. Павловић (2002)). 101-125.

⁸⁸⁴ Ј. Тркуља (2002), 145.

⁸⁸⁵ М. Радојевић (2002), 241-242.

⁸⁸⁶ С. Ериксен, Д. Солумсмон (2005), 36.

⁸⁸⁷ Како истиче професор Тркуља, позивајући се на Дарендорфа, реч је о „модернизацији без модерности“, будући да су одбачена два елементарна фактора западне модернизације: грађанин и предузетник. Ј. Тркуља (2002), 146.

енергија доживела врхунац 5. октобра 2000. године, након чега је евидентан њен пад. Сматрамо да је изостанак кључних институционалних реформи означио наставак истог система функционисања који се, за разлику од претходног, називао демократским. Очигледан проблем тичао се нејединства новоуспостављене владајуће елите, која је диференцирањем сопствених политичких капацитета омогућила опстанак странака старог режима у политичком животу Србије.

У наредних три године, одржана су два председничка избора 2002. године на којима је тријумфовао кандидат ДСС Војислав Коштуница, али избори нису успели због недовољног броја изашлих бирача, затим председнички и парламентарни избори 2003. године [Прилог 6, 17, 17.1, 18, 19].⁸⁸⁸ Са тим у вези, професор Владисављевић указује да „рестриктивна решења нису примерена демократији јер неиспуњавање услова излазности изазива политичку кризу; политичка моћ коју устав даје председнику Републике тако се концентрише на неком другом месту и подрива уставни поредак“.⁸⁸⁹ Праг излазности, као озбиљно ограничење демократије, укинут је 2004. године.

Од 5. октобра 2000. до ванредних парламентарних избора 2003, ДОС се суочио са неколико проблема који су резултирали губљењем избора. Прво, бремене наслеђених проблема, попут питања Косова и Метохије и односа Србије и Црне Горе, који нису решени упркос промени режима, политичком заокрету и сарадњи са Хашким трибуналом. Друго, нова власт је својим политичким потезима показала да се неће придржавати обећања која се тичу борбе против криминала и корупције. Напротив, нову власт су пратили различити финансијски скандали, попут куповине посланика и одузимања мандата, што се у крајњем одразило на „делегитимисање власти“.⁸⁹⁰ Треће, убиство премијера Зорана Ђинђића 12. марта 2003. године означило је почетак краја. Власт је тада злоупотребила ванредно стање покушавајући да, бројним оптужбама, криминализује опозицију, чиме је угрозила основне слободе и политичко такмичење.⁸⁹¹ И четврто, недовољно успешне промене животног стандарда грађана Србије у периоду од избора 2000. до избора 2003. године. То се и показало у јесен на заседању Народне скупштине када је СРС покренула иницијативу за ускраћивање поверења Влади и за смену председнице Народне скупштине Србије Наташе Мићић. Владајућа странка покушала је да скрене пажњу јавности са ове расправе тако што је расписала изборе за председника Републике, што је већи део опозиције бојкотовао. Влада више није уживала подршку, те су ванредни парламентарни избори расписани за 28. децембар 2003. године.⁸⁹² На парламентарним изборима Српска радикална странка остварила је најбољи резултат освојивши 27,6% гласова, потом Демократска странка Србије са 17,7% и Демократска странка са 12,6% гласова [Прилог 6]. Ови избори су важни будући да је дошло до поделе странака ДОС-а на три групе: реформску око ДС-а, конзервативну или умерену око ДСС-а и групу која је заговарала либералне економске ставове око Г17.⁸⁹³ Наведени процеси одразили су се на поларизацију партијске сцене и успоравање модернизацијских процеса у Србији.

У постизборном периоду, основни интерес ДСС-а био је да формира мањинску Владу уз ванпарламентарну подршку слабе странке, у овом случају то је био СПС. Тако је 2004. године формирана мањинска влада ДСС, Г17 Плус, СПО и НС, која је према већини мишљења била

⁸⁸⁸ О неуспелим председничким изборима 2002. и 2003. године погледати више: С. Антонић (2020), 508-523.

⁸⁸⁹ Н. Владисављевић (2020), 1000.

⁸⁹⁰ З. Стојиљковић (2015), 148; Видети и: С. Ериксен, Д. Солумсмон (2005), 138-140.

⁸⁹¹ Н. Владисављевић (2020), 1002.

⁸⁹² Видети више: Иван Николић (ур.), *Око избора 13: Извештај са ванредних парламентарних избора у Републици Србији (28. децембар 2003. године)*, ЦеСИД, Београд, 2004.

⁸⁹³ Д. Спасојевић, З. Стојиљковић (2019), 77.

проблематичан избор, поготову што се сматрало да она неће успети да савлада питања попут сарадње са Хагом и обезбеђивања квалификоване већине за доношење новог устава. Странке које су формирале мањинску Владу потписале су споразум „Начела заједничког деловања страна потписница“ у ком су истакле заједничке циљеве. Једна од најбитнијих одредби тицала се сарадње са Хашким трибуналом у којој се изводи став да неће изручивати српске држављане суду у Хагу. Због тога се може извести закључак да је долазак Војислава Коштунице на власт успорило процес придруживања Европској унији.

Одлука о неизручивању српских држављана суду у Хагу наишла је на одговор Међународне заједнице, која је донела одлуку о одлагању „Студије изводљивости“, као предуслова за придруживање ЕУ и обуставила је економску помоћ САД у износу од 40 милиона долара. Осим тога, одложени су преговори о приступању СЦГ Светској трговинској организацији, ускраћена је подршка за добијање зајмова и кредита од Међународне банке за обнову и развој и Међународног монетарног фонда и значајно су редуковане стране инвестиције у привреду Србије. Такође, САД су повукле саветнике из Владе Србије, ускратиле су помоћ у реформи економског система, онемогућиле директне летове ЈАТ у САД и упозориле Владу да ће, уколико не промене став према Хашком трибуналу, листа санкција бити проширена. На тај начин питање сарадње са Хашким трибуналом постаје прекретница (као и 2001.) за Србију између *status quo* и наставка демократских и тржишних реформи.⁸⁹⁴ То се надаље одразило на целокупан економско-социјални учинак Коштуничине Владе и на пораз свих странака из владајуће коалиције на председничким, покрајинским и локалним изборима 2004. године.⁸⁹⁵ Такав исход избора „отопио“ је став ДСС, која је прихватила улогу да подстиче окривљене да се добровољно предају Хашком суду, називајући то „патриотском обавезом“. Већ у јуну 2005. године Републичка влада усвојила је Националну стратегију Србије за прикључење ЕУ, у којој се наводи да је „придруживање и приступање Европској унији стратешко опредељење Србије, које почива на широком политичком и социјалном консензусу“.⁸⁹⁶ Европске интеграције виђене су „као пут ка модернијем друштву стабилне демократије и развијене економије, а политички и економски захтеви, које поставља ЕУ, будући подударни са претпоставкама за успешну политичку и економску трансформацију, као средство, а не као циљ развоја“.⁸⁹⁷ Дакле, Националном стратегијом Србије владајућа елита јасно је маркирала своју спољнополитичку оријентацију као проевропску и модернистичку. Простора за друге спољнополитичке перспективе није ни било, будући да се Русија, као потенцијална алтернатива, политички и економски опорављала, фокусирајући се на унутрашња питања и односе са државама постсовјетског простора.

Парламентарни избори у децембру 2003. године показали су да СРС и ДСС уживају знатно већу подршку од ДС. Међутим, на председничким изборима у јуну 2004. године кандидат ДС Тадић победио је у другом кругу кандидата СРС Николића са нешто више од 250.000 гласова [Прилог 20, 20.1]. Ови избори су показали „нови паралеограм политичких сила у којем доминирају две опозиционе партије (ДС, СРС), док су партије владајуће коалиције, са ДСС на

⁸⁹⁴ В. Гоати (2013), 86.

⁸⁹⁵ Видети више: С. Антонић (2020), 523-531; Г. Иванчевић (2020); Милан Јовановић, Петар Матић, „Избори одборника скупштина општина и градова у Србији 1990-2020“, У: *Како, кога и зашто смо бирали: избори у Србији 1990-2020*. (пр. Милан Јовановић и Душан Вучићевић), Службени гласник и Институт за политичке студије, Београд, 2020, стр. 681-718.

⁸⁹⁶ *Национална стратегија Србије за приступање Србије и Црне Горе Европској унији*, Влада Републике Србије, Канцеларија за придруживање Европској унији, Београд, 2005, стр. 9.

⁸⁹⁷ *Ibid.*

челу, маргинализоване“.⁸⁹⁸ Ипак, иако је постојала „равнотежа немоћи власти и опозиције“⁸⁹⁹ она је разрешена доношењем устава крајем 2006. године.⁹⁰⁰ Иако је дошло до уставних промена, „институционална архитектура се споро мењала“.⁹⁰¹ Професорка Јасминка Хасанбеговић наводи да Устав из 2006. године није донео ништа ново у односу на претходни, већ је Преамбулом о Косову и Метохији отворио правно-политички проблем, који је створио „могућност политичке трговине, цењкања и притисака у троуглу Брисел-Београд-Приштина“ што не погодује демократској транзицији Србије као правне државе.⁹⁰² Заиста, отварање дијалога између Београда и Приштине, уз посредовање Брисела, означило је почетак политички сложених и неизвесних процеса у Србији, који су, осим унутрашњеполитичких размимоилажења и поларизације политичке сцене, били узрок поделе у међународним односима између Запада и Истока, односно Сједињених Америчких Држава и Русије.

2.2.2. Косовско-метохијско питање и поларизација владајуће елите

На основу уставног закона из 2006. године расписани су парламентарни избори за 21. јануар 2007. године. СРС је освојила највише гласова на изборима и 81 мандат у Скупштини, ДС 64 мандата, ДСС-НС 47 мандата, а Г-17 Плус 19 мандата [Прилог 7]. Преговори за формирање Владе трајали су до последњег тренутка због спорова око расподеле министарских места.⁹⁰³ На крају, за премијера нове владе постављен је Војислав Коштуница, ДС је добила 13 од 25 министарских места, а министарства силе била су под заједничком контролом. Програмска платформа нове Владе садржала је неколико принципа око којих су се релативно лако усагласиле све странке. Прво се тиче статуса Косова и Метохије и одбијања признања независности. Друго подразумева убрзање европских интеграција, потписивање Споразума о стабилизацији и придруживању и добијање статуса земље кандидата за чланство у ЕУ. Треће се тиче испуњавања међународних обавеза, пре свега сарадња са Хашким трибуналом. Четврто, оснаживање економске политике, смањење незапослености, завршетак приватизације, повећање инвестиција и улагање у инфраструктуру. Пето, наставак борбе против свих облика криминала и корупције. И шести принцип тиче се заједничког преузимања одговорности за управљање државом. То је значило да ДС не може да добије и премијерско и председничко место.⁹⁰⁴ Убрзо након успостављања Владе, Србија је 18. септембра 2007. године потписала са ЕУ „Споразум о визним олакшицама“⁹⁰⁵, чиме је коначно прекинута изолација грађана Србије.

Влада успостављена након парламентарних избора 2007. године улагала је значајне напоре по питању статуса Косова и Метохије, које је од 1999. године на основу Резолуције 1244 СБ под суверенитетом УН.⁹⁰⁶ У преговорима су учествовале три стране: ЕУ, САД и Русија. У децембру

⁸⁹⁸ В. Гоати (2013), 111.

⁸⁹⁹ З. Стојиљковић (2015), 147-159.

⁹⁰⁰ Устав Републике Србије, „Службени гласник Републике Србије”, бр. 98/06. Више о уставном референдуму: Срећко Михаиловић (ур.), *Око избора 14: уставни референдум 28. и 29. октобар 2006. године*, ЦеСИД, Београд, 2007.

⁹⁰¹ Ф. Бибер (2020), 50.

⁹⁰² Ј. Хасанбеговић (2016), 111-112.

⁹⁰³ Видети више: Срећко Михаиловић, „Решење у 'зауставном времену'“, У: *Око избора 15: парламентарни избори у Републици Србији 21. јануара 2007. године* (ур. Срећко Михаиловић), ЦеСИД, Београд, 2007, стр. 7-22.

⁹⁰⁴ З. Стојиљковић (2015), 167-168.

⁹⁰⁵ Закон о потврђивању Споразума између Републике Србије и Европске заједнице о олакшаној процедури за издавање виза, „Службени гласник Републике Србије“, бр. 103/07.

⁹⁰⁶ UNSC, S/RES/1244 (1999).

2007. године поменуте стране усвојиле су Кај Ејдеов Извештај према ком сва спорна питања треба да буду решена у дијалогу између Београда и Приштине.⁹⁰⁷ Подсетимо се да су САД више пута наводиле да ће, уколико Београд и Приштина не постигну договор око спорних питања, подржати план Мартија Ахтисарија који обезбеђује независност Косова и Метохије.⁹⁰⁸ Председник Србије Борис Тадић критиковао је такав став САД, наводећи да он подстиче косовску страну на некооперативност и одбијање компромиса са циљем да избори независност покрајине.⁹⁰⁹ У том контексту важно је напоменути да је ДСС у октобру 2007. године донела нови Програм странке у ком се, између осталог, наводи да је један од циљева странке интеграција у ЕУ. Истог месеца ДСС доноси и Декларацију о војној неутралности Србије чиме наглашава да се противи евроатланским интеграцијама и уласку Србије у НАТО.⁹¹⁰ То је важна дистинкција, посебно уколико узмемо у обзир чињеницу да је на дневном реду било питање статуса Косова и Метохије.⁹¹¹ Дакле, ДСС се својим програмом јасно декларисала, указујући да је за Европску унију (са Косовом и Метохијом), али да није за евроатлантске интеграције и НАТО. Односно, ДСС и њен лидер Коштуница залагали су се за политичку, економску, привредну и културну сарадњу са ЕУ, САД и Русијом, али са позиције неутралности и суверености. Коштуница је у контексту сарадње са Русијом истакао да та земља „никада није напала или бомбардовала Србију“, већ да је „више пута подржавала легитимне интересе српске државе“ кроз историју.⁹¹²

У периоду тешких политичких одлука, расписани су председнички избори за 20. јануар 2008. године. У првом кругу избора најбоље пласирани кандидати били су Николић и Тадић, с тим да је први освојио више гласова. Међутим, ситуација се променила у другом кругу 3. фебруара, када Тадић односи победу и постаје председник Републике [Прилог 21, 21.1]. У контексту наведених председничких избора важно је напоменути неколико чињеница. Прво, оба председничка кандидата, свесна јачања Русије и Владимира Путина, позивала су се на пријатељске везе са том земљом. Тадић и Коштуница су отпутовали у Москву 26. јануара 2008. године на потписивање нафтно-гасног споразума и сусрет са Путином, док се Николић писмено обратио Путину и сусрео се са Димитријем Медведевим. Друго, актери са Запада пратили су изборе, покушавајући да конкретним потезима ојачају позицију проевропског кандидата Тадића. Тада су нудили „потписивање прелазног политичког споразума о сарадњи ЕУ и Србије, као неку врсту анестетика за очекивано брзо признавање Косова“.⁹¹³ Треће, у изборе су се укључиле и НВО, које су настојале да мобилишу и мотивишу грађане да изађу на изборе.⁹¹⁴ Четврто, као што је познато ДСС-НС биле су у коалиционој Влади са ДС и Г17 ПЛУС, што их је принципијелно обавезивало пред председничке изборе. Међутим, када је Тадић тражио од ДСС-НС да се изјасне да ли ће га подржати у другом кругу избора за председника, оне су одговориле анексом коалиционог споразума у ком се предлаже да Влада донесе закључак да је одлука ЕУ о слању Мисије у јужну покрајину најгрубље кршење Повеље УН, Резолуције 1244, Устава Србије и Споразума о стабилизацији и придруживању. Тадић је наведени услов одбио, истакавши да неће

⁹⁰⁷ UNSC, S/2005/635 (2005).

⁹⁰⁸ UNSC, S/2007/168 (2007).

⁹⁰⁹ В. Гоати (2013), 90.

⁹¹⁰ Декларација о војној неутралности Србије, Главни одбор Демократске странке Србије, 28. октобар 2007.

⁹¹¹ В. Гоати (2013), 91-92.

⁹¹² В. Коштуница (2012), 22.

⁹¹³ Зоран Стојиљковић, „Председнички избори као институционализовани и стилизовани политички конфликт“, У: *Председнички избори 2008* (пр. Срећко Михаиловић), Службени гласник, Београд, 2008, стр. 32 (Цитирано као: 3. Стојиљковић (2008)).

⁹¹⁴ Поруке и слогани НВО: *Апстинираш – минираш* (Иницијатива младих за људска права), *Избори нису лутрија – изабери своју будућност* (Студентска унија, Савез студената, Студентска асоцијација) и *Изабери председника – изабери Европу* (Европски покрет Србије). 3. Стојиљковић (2008), 32.

дозволити да му неко поставља „услове око европске будућности Србије“.⁹¹⁵ Према истраживању ЦеСИД-а, председнички избори приказују следеће: 1) наставак политизације грађана, посебно поводом теме Косова и ЕУ; 2) наставак поларизације политичке и страначке сцене; 3) побољшање политичке и социјалне климе; и 4) свест о два пута пред којим је Србија – пут ка модерном грађанском друштву и Европи или задржавање на старом, без дефинитивног раскида са псеудосоцијализмом.⁹¹⁶ Дакле, можемо направити поделу на: а) проевропске странке као што су ДС и ЛДП, б) антиевропске странке попут СПС и СРС и в) ДСС која је између „евроцентричног“ и „косовоцентричног“ става.⁹¹⁷

Како смо већ поменули, у председничке изборе укључили су се и актери са Запада, нескривено подржавајући председничког кандидата Тадића, који је током кампање говорио како је „најбољи пут борбе за Косово јесте да Србија уђе у ЕУ“.⁹¹⁸ С тим у вези, важно је напоменути да су управо САД и ЕУ, пре расписивања председничких избора, извршиле притисак на Приштину како би једнострано проглашење независности Косова одложили за период након избора. Тако је и било, други круг председничких избора одржан је 3. фебруара, а Парламент Косова је већ 17. фебруара једнострано прогласио независност. САД и већина земаља ЕУ су у најкраћем року признале косовску независност.

Целокупна ситуација одразила се на коалициону владу, која није дуго трајала. Одсуство заједничке политике унутар коалиције и спорови око кључних државних питања довели су до раздора. Питање статуса Косова и Метохије и процес европских интеграција били су камен спотицања и препрека коју коалиција није могла да превазиђе. Професори Спасојевић и Стојиљковић добро примећују поларизацију на изборима између „евроцентричне“ и „косовоцентричне“ политике, због чега се може говорити о Србији као подељеном друштву.⁹¹⁹ Са тим у вези, можемо приметити да су се „косовоцентрична“ ДСС и премијер Коштуница залагали за то да се Споразум о стабилизацији и придруживању потпише тек онда када ЕУ призна територијалну целовитост Србије. Са друге стране, „евроцентрична“ ДС је тражила потписивање ССП-а, иако је ЕУ навела да ће послати мисију Еулекса на Косово. Односно, ДС је настојала да се води политиком и „Косово и Европска унија“, док је ДСС захтевала да се та два питања раздвоје. Политичка криза је продубљена након што је СРС поднела Резолуцију Народне скупштине о заштити територијалног интегритета РС.⁹²⁰ Након што је Резолуција одбијена, премијер Коштуница је донео одлуку о распуштању скупштине 8. марта 2008. године.⁹²¹ Сматра се да је Војислав Коштуница као председник Владе успео да успостави национално јединство у периоду од 2004. до 2008. године. Коштуница је у једном интервјуу рекао да су водеће странке успеле да направе уступке, што је и довело до јединства. Наиме, ДСС је подржала европске интеграције, док је ДС, као странка чији је приоритет био учлањење Србије у ЕУ, пристала да на прво место приоритета стави одбрану Косова и Метохије. СРС је, такође, као тада најјача опозициона странка, направила одређене уступке који су водили ка националном јединству. Међутим, притиске Запада није издржала Демократска странка, због чега је национални

⁹¹⁵ З. Стојиљковић (2008), 35.

⁹¹⁶ Срећко Михаиловић, „На почетку ере дугог бирања, изабран је Борис Тадић“, У: *Око избора 16: председнички избори у Републици Србији, 20. јануар и 3. фебруар 2008. године*, ЦеСИД, Београд, 2008, стр. 9-10.

⁹¹⁷ Н. Спасојевић, З. Стојиљковић (2019), 86.

⁹¹⁸ С. Антонић (2020), 536.

⁹¹⁹ Д. Спасојевић, З. Стојиљковић (2019), 85-86.

⁹²⁰ Резолуција Народне скупштине о заштити суверенитета, територијалног интегритета и уставног поретка Републике Србије, „Службени гласник Републике Србије“, бр. 125/2007.

⁹²¹ З. Стојиљковић (2015), 170-171.

консензус доживео неуспех.⁹²² Према томе, можемо закључити да су спољнополитички притисци у вези са косовским питањем и сарадњом са судом у Хагу, осим слабења ДОС-а, утицали и спољнополитички циљ Србије који се тиче европских интеграција.

Следећи ванредни парламентарни избори одржани су 11. маја 2008. године. Кампању уочи ових избора обележило је потписивање ССП 29. априла, потписивање споразума о гасно-нафтном аранжману са Русијом 25. јануара и потписивање споразума Заставе, Владе Србије и Фијата о покретању производње у Крагујевцу 6. маја 2008. године. Професор Владисављевић примећује да су владајуће странке континуирано злоупотребљавале јавне ресурсе ради остваривања личне користи и промоције, а један од примера је искоришћавање инвестиција Гаспрома и Фијата за промоцију владајућих странака.⁹²³ Потписивање ССП догађај је који је најгласније одјекнуо у предизборној кампањи. Тиме је поново актуелизована подела на патриоте и издајнике, посебно на релацији ДСС-НС – ДС.⁹²⁴ Са једне стране, лидер ДС Тадић се чврсто залагао за потписивање ССП, нудећи обећања да би Србија већ крајем 2008. године могла да добије статус кандидата за чланство у ЕУ. Тадић је сматрао да би Србија лакше штитила суверенитет и решавала питање статуса јужне српске покрајине под окриљем ЕУ. Са друге стране, коалиција ДСС-НС предвођена Коштуницом истицала је своју улогу у припреми ССП, али се у тадашњим околностима противила ратификацији тог споразума, истичући да би пре његове ратификације требало разговарати о територијалној целовитости Србије. Наведена коалиције се залагала за европске интеграције, али не по цену територијалне дезинтеграције Србије.⁹²⁵

Након тих избора коалиција „За европску Србију“, коју су чиниле ДС, Г17 плус, ЛСВ, СДП и СПО, коалиција СПС-ПУПС-ЈС, Мађарска коалиција, Бошњачка листа за европски Санџак и коалиција Албанаца Прешевске долине, освојила је већину мандата (129) у парламенту [Прилог 8]. ЛДП је најавила да ће дати подршку ДС у вези са европским питањима.⁹²⁶ Дакле, проевропска Србија је победила на изборима, док је евроскептична Демократска странка Србије ушла у период опадања популарности, што је резултирало политичким колапсом 2014. године када ДСС не прелази цензус. На тај начин СПС је као странка старог режима укључена у круг демократски оријентисаних странака, а Ивица Дачић је постао потпредседник Владе и министар унутрашњих послова.⁹²⁷ Новоуспостављена Влада на челу са Мирком Цветковићем суочила се, како са наслеђеним питањима и проблемима, тако и са светском економском кризом која је погодила привреду Србије. Економски циљ Владе био је да оствари динамичан раст БДП од 7% годишње, раст запослености са 200.000 нових радних места у наредних четири године, смањење незапослености са 18,1% на 11,9% и да повећа животни стандард грађана. Међутим, на истеку мандата незапосленост је порасла на 23,7%, БДП је пао на 1,5%, а јавни дуг је прешао 45% БДП и износио је 14,48 милијарди евра.⁹²⁸ Дакле, економска криза и смањење страних инвестиција праћено је порастом незапослености и падом животног стандарда, што се у крајњем негативно

⁹²² В. Коштуница (2012), 10.

⁹²³ Н. Владисављевић (2019), 273-275; Н. Владисављевић (2020), 1002-1003.

⁹²⁴ Милан Јовановић, „Српски бирачи између суверениста и евроинтегратора“, У: *Око избора 17: парламентарни избори у Републици Србији, 11. маја 2008. године* (ур. Срећко Михаиловић), ЦеСИД, Београд, 2008, стр. 77-78 (Цитирано као: М. Јовановић (2008)).

⁹²⁵ М. Јовановић (2008), 73-74.

⁹²⁶ З. Стојиљковић (2015), 178.

⁹²⁷ Социјалисти су подржали Демократску странку како би своју политичку позицију учинили повољнијом у међународном контексту. Након тога је уследио пријем СПС-а у Социјалистичку интернационалу и, самим тим, крај међународне изолације. Ф. Бибер (2020), 75.

⁹²⁸ Милан Јовановић, „Парламентарни избори у Србији 2012. године – резултати и политичке последице“, У: *Избори у Србији 2012. године: (не)очекивана промена* (пр. Милан Јовановић, Душан Вучићевић), Институт за политичке студије, Београд, 2013, стр. 13 (Цитирано као: М. Јовановић (2013)).

одразило на изборна обећања владајуће коалиције о економском напретку. Осим тога, стање и функционисање политичких институција у периоду од 2008. до 2012. године указује на „успоревање и девијације у процесу консолидовања демократије“, посебно у контексту реформе правосуђа, рада независних тела за заштиту људских права и слободе медија.⁹²⁹ Сматрамо да су економска криза и коруптивне приватизације утицале на пад демократа 2012. године.

Парламентарни избори 2008. године значајни су и због расплета догађаја унутар Српске радикалне странке која се, након изборног пораза, поделила, да би се потом формирала Српска напредна странка. Томислав Николић и Александар Вучић били су свесни да је неопходно променити програмску оријентацију странке од антиевропске до проевропске и продемократске, како би се она одржала у политичком животу. Николић је истицао да ће странка постати маргинална појава уколико не промени негативан став према приступању Србије ЕУ и демократизацији земље. Ипак, залагања за програмске промене нису уродиле плодом, те је Николић искључен из странке у септембру 2008. године. Након тога, он је са мањим делом руководства и 21 послаником из посланичког клуба СРС основао Српску напредну странку, која је након парламентарних избора 2012. године постала једна од водећих политичких странака у Србији. СНС је умеренија и формално проевропска странка коју су формирали бивши чланови крајње десне СРС. Од самог оснивања, лидери СНС, за разлику од Шешеља који је од самог почетка СРС позиционирао као проруску странку, пројектују европску будућност и у прикључење Србије Европској унији. Осим тога, СНС се залаже за блиску сарадњу са Русијом, САД, Кином, Јапаном и другим земљама трећег света.⁹³⁰

Посматрајући период од 5. октобра 2000. до парламентарних избора 2012. године, примећујемо и поларизацију међу бирачким телом, које се у већини случајева поистовећивало са ставовима странака које су подржавали. Наведено се осликава на примеру односа ДС-ДСС, где су се странке размимоишле по суштинским политичким питањима и повукле са собом одређени број бирачког тела захваљујући ком су остале на врху српске политичке сцене. Међутим, када је реч о кључним питањима попут решавања статуса Косова и Метохије, значајнији проценат бирача, односно грађана Србије, био је против признања независност јужне српске покрајине и тај проценат се повећавао из године у годину. Наведено питање најчешће се доводи у везу са европским интеграцијама, то јест, независност Косова и Метохије поставља се као услов за улазак Србије у ЕУ. Имајући то у виду, грађани се у великој већини противе чланству у ЕУ и сматрају да је то неприхватљив услов. СРС је у том контексту веома јасна, што су следиле и њени бирачи све до поларизације странке и издвајања СНС. Тада долази до значајне промене у погледу бирачког тела, будући да стара/нова СНС међу својим присталицама има један део бивших радикала, али је успела да привуче и одређени део присталица других странака, на првом месту присталице ДС-а и ДСС-а. Иако СНС од оснивања предводе бивши челници СРС, она је, као што смо показали, променила своје евроскептичне ставове, покушавајући да привуче део бирачког тела других странака. Тако је СНС дошла у позицију да међу својим бирачким телом има европрагматисте и евроскептике, односно англофиле и русофиле. Начин на који је СНС преузимала бираче из СРС, може се упоредити са односом ДС-а и ДСС-а након размимоилажења. Неретко се део бирачког тела без јасних политичких преференција оријентише ка најјачој странци, што је био случај са ДС-ом, а потом и са СНС-ом. Зоран Лучић из Центра за слободне изборе и демократију (ЦеСИД) приметио је да су ДСС и СНС након отцепљења биле све даље од ДС-а и СРС-а. Међутим, 2009. године можемо приметити да се „СНС приближава ставовима ДС-

⁹²⁹ Видети више: М. Јовановић (2013), 13-15.

⁹³⁰ Званични сајт Српске напредне странке, <https://www.sns.org.rs/o-nama> [18.11.2022.].

а, а ДСС ставовима СРС-а“.⁹³¹ Нема сумње да је СНС, са једне стране, привукла национално опредељене бираче причом о Косову и Метохији и сарадњи са Русијом, док је, са друге стране, политиком сарадње са ЕУ и Западом привукла део прозападног бирачког тела. Најзад, позиционирањем СНС-а као водеће политичке странке, део неодлучних бирача, без јасне политичке идентификације, приближио се напредњацима као најјачој опцији. Према ЦеСИД-овим истраживањима из 2010. године, модернисти и модерни конзервативци подржавају ДС, аутократе подржавају СПС, ЛДП ужива доминанту подршку модерних, док СРС подржавају националисти и аутократе. Бирачко тело које подржава СНС и ДСС у пуној мери је „распопуљено“, те међу њима има, већински, аутократа и националиста, као и модерних конзервативаца.⁹³²

Напоследку, на основу пројекта посматрања избора ЦеСИД-а изведено је неколико карактеристика мајских избора, што је уједно и значајан показатељ унутрашњеполитичке и спољнополитичке ситуације у којој се наша Србија те 2008. године. Прво, изборе је обележила жестока борба за власт. Друго, страх од пораза и борба за власт довели су до прљаве предизборне кампање.⁹³³ Треће, у фокусу кампање наша су се три идеолошка феномена која су одлучујуће утицала на преференције грађана: а) „косовски патриотизам“; б) однос према периоду владавине Слободана Милошевића; в) проевропске вредности, као фактор који ће у наредном периоду одређивати изборе. Четврто, левица је поново завладала политичком сценом. Пето, политичке партије преузимају „одлучујућу улогу у формирању владајућих коалиција“.⁹³⁴ Сложена политичка питања и све снажнији притисци у најосетљивијим тачкама националних интереса представљали су тест издржљивости и дипломатског умећа владајућих странака од 5. октобра 2000. године. Исто тако, увидели смо да су се дешавале и одређене промене међу бирачким телом и њиховим односом према политичким странкама. Исход свеукупних дешавања на политичкој сцени Србије увиђамо на изборима 6. маја 2012. године.

2.3. Политичке промене од 2012. до 2020. године

2.3.1. Ера Демократске странке на заласку

Питање приступања Србије Европској унији нашло се у фокусу и на изборима 6. маја 2012, стварајући поделу на странке ЗА и странке ПРОТИВ или на европрагматике (Преокрет и мањинске странке); еврореалисте (*mainstream* странке и коалиције); евроекспетике (ДСС) и

⁹³¹ Ивана Анојчић, „Опасно приближавање“, *Политика*, 03.10.2009. <https://www.politika.rs/scc/clanak/106264/Opasno-priblizavanje> [01.12.2022.].

⁹³² Зоран Стојиљковић, Ђорђе Вуковић, „Социјални расцепи и поље политике – случај Србије“, *Српска политичка мисао*, специјал 2/2015, Институт за политичке студије, Београд, 2015, стр. 69 (Цитирано као: З. Стојиљковић, Ђ. Вуковић (2015)).

⁹³³ Видети више: Зоран Славујевић, „Основне карактеристике изборне кампање 2012. године“, У: *Избори и формирање Владе у Србији 2012.* (пр. Славиша Орловић), Факултет политичких наука – Центар за демократију, Београд, 2012, стр. 47-62. Видети и: Синиша Атлагић, „Изборна кампања у Србији 2012: од тематске до персонализоване кампање“, У: *Избори и формирање Владе у Србији 2012.* (пр. Славиша Орловић), Факултет политичких наука – Центар за демократију, Београд, 2012, стр. 63-72; Синиша Атлагић, „Вредносни оквир изборне комуникације и улога медија у промоцији доминантних вредности у изборним кампањама у Србији од 1990. до 2020. године“, У: *Тридесет година обновљеног вишепартизма у Србији* (ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић), Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2020, стр. 197-208.

⁹³⁴ Срећко Михаиловић, „Старе и нове линије идеолошко-вредносног расцепа“, У: *Око избора 17: Парламентарни избори у Републици Србији, 11. маја 2008. године*, ЦеСИД, Београд, 2008, стр. 7 (Цитирано као: С. Михаиловић (2008)).

еврофобичаре (Двери и СРС).⁹³⁵ Такође, странке су се поделиле и око питања статуса Косова и Метохије и начина преговарања Београда и Приштине, прецизније речено, еврофиличари и еврореалисти су подржали преговоре под окриљем ЕУ, док су евраскептици и еврофобичари били искључиво за УН. Истовремено, бирачи су се поделили према истим критеријумима, пратећи странке којима дају подршку. Међутим, изузетак су бирачи Српске напредне странке, будући да међу њима има оних који су, са једне стране, европрагматисти и заговорници приступања Србије ЕУ, док, са друге стране, има и оних који су евраспектици и заговорници тешке сарадње са Русијом и ОДКБ-ом. Истраживање ЦеСИД-а из 2014. године потврђује да је тешко одредити политички профил СНС-а и њених бирача, будући да не постоји доминантно вредносно опредељење.⁹³⁶ Осим тога, социо-економска питања била су у фокусу свих странака уочи избора, будући да су се ефекти економске кризе осетно одразили на све сегменте привреде и друштва. Такође, борба против криминала и корупције једна је од тема којој су странке придавале значаја у кампањи. Питање које овај пут није доминирало у кампањи тиче се поделе на европеисте (модернисте) и суверенисте (традиционалисте).⁹³⁷

Што се тиче изборних резултата на парламентарним изборима, коалиција „Покренимо Србију“ предвођена Томиславом Николићем освојила је 24% гласова и 73 мандата. Коалиција „Избор за бољи живот“ предвођена Борисом Тадићем изгубила је улогу стожерне партије, освојивши 22% гласова и 67 мандата. Разлоге за губитак водеће позиције Гоати не види у медијској маргинализацији, будући да је ДС била најзаступљенија странка на програмима свих емитера, већ он сматра да су ефекти економске кризе, неуспешна реформа правосудног система и неодлучност у борби против корупције утицали на изборни пораз.⁹³⁸ Трећа коалиција СПС, ПУПС и ЈС освојила је 14,5% гласова и 44 мандата [Прилог 9]. Резултати избора показали су да је идеја о двопартизму немогућа, посебно уколико узмемо у обзир добар резултат СПС и стабилну позицију ДСС са готово 7% гласова. Према томе, професор Стојиљковић са правом закључује да је један од најважнијих исхода ових избора отклањање илузије о двостраначком систему. У супротности са идејом о двостраначком систему у Србији су реална институционална, политичко-административна и политичко-културна питања.⁹³⁹

Коалиција предвођена СПС најбоље је прошла на овим изборима, посебно уколико узмемо у обзир да су заједно са СНС формирали Владу, а да је за мандатара изабран лидер СПС Ивица Дачић. До овог преокрета у коалиционим аранжманима дошло је након другог круга председничких избора и пораза демократског кандидата, који је поражен од кандидата СНС Николића [Прилог 22, 22.1].⁹⁴⁰ Такав исход избора одразио се на губитак преговарачке позиције ДС, што је СНС искористила, понудила је СПС премијерску позицију да би на крају са њима формирала Владу (СНС-СПС-ПУПС-ЈС).⁹⁴¹ Дакле, СПС је до ових избора подржавала ДС, због

⁹³⁵ Зоран Стојиљковић, „Ђурђевдански избори 2012 – коалиционе игре и игрице“, у: *Око избора: председнички и парламентарни избори мај 2012* (ур. Ђорђе Вуковић), ЦеСИД, Београд, 2012, стр. 33 (Цитирано као: З. Стојиљковић (2012)).

⁹³⁶ З. Стојиљковић, Ђ. Вуковић (2015), 70-71.

⁹³⁷ Зоран Стојиљковић, „Изборна обећања и постизборна реалност: јавне политике у изборној понуди у Србији“, *Политичке перспективе*, Vol. 2 No. 2, Факултет политичких наука, Београд, 2012, стр. 81-99 (Цитирано као: З. Стојиљковић (2012 а)).

⁹³⁸ В. Гоати (2013), 97-98.

⁹³⁹ З. Стојиљковић (2012 а), 82.

⁹⁴⁰ Више о председничким изборима погледати: Милан Јовановић, „Председнички избори у Србији одржани 6. и 20. маја 2012. године“, у: *Око избора: председнички и парламентарни избори мај 2012* (ур. Ђорђе Вуковић), ЦеСИД, Београд, 2012, стр. 11-24.

⁹⁴¹ Милан Јовановић, Душан Вучићевић, „Избори за народне посланике Народне скупштине Републике Србије 1990-2020.“, у: *Како, кога и зашто смо бирали: избори у Србији 1990-2020* (пр. Милан Јовановић и Душан Вучићевић),

чега је добила међународни легитимитет, да би своју подршку 2012. године преусмерила према СНС и таква политика је актуелна и 2022. године. Професор Славиша Орловић наводи да постоје одређене индиције да су на састав Владе утицали страни фактори. Током преговора о формирању Владе, помоћник америчког државног секретара Филип Гордон (*Philip H. Gordon*) дошао је у званичну посету Београду рекавши, између осталог, да је ту да пренесе поруке подршке Сједињених Држава, а не да сугерише и одређује нови састав Владе.⁹⁴²

Новоизабрани премијер Ивица Дачић изнео је у свом експозеу приоритете Владе, истичући да Србија неће признати независност Косова, да ће уложити напоре како би се убрзао процес европских интеграција и да ће се залагати за социјално одговорнију политику. „Наш циљ је убрзање процеса европских интеграција, уз максималне напоре за добијање датума за отпочињање преговора са ЕУ“, рекао је Дачић, потврдивши тако спољнополитичку оријентацију Србије. Осим тога, Дачић је рекао да „Србија неће признати независност Косова“, додавши да је неопходно „спровести све оно што је договорено у техничком дијалогу са Приштином и наставити дијалог на политичком нивоу, уз учешће највиших државних функционера“.⁹⁴³ Преговори Београда и Приштине вођени су уз посредовање високе представнице ЕУ за спољну политику и безбедност Кетрин Ештон (*Catherine Ashton*). Премијер Ивица Дачић сусрео се више пута са председником једнострано признатог Косова Хашимом Тачијем (*Hashim Thaçi*), што је резултирало потписивањем Бриселског споразума 19. априла 2013. године. Бриселски споразум гарантује оснивање Заједнице српских општина на северу Косова, формирање „јединствене полицијске снаге које се зову Косовска полиција“ и интегрисање судских власти које ће функционисати „у оквиру правног система Косова“. Осим тога, договорено је да „ниједна страна неће блокирати, или подстицати друге да блокирају напредак друге стране на њеном путу ка ЕУ“.⁹⁴⁴ Потписивањем Бриселског споразума „Вучић је освојио Вашингтон и Брисел (Берлин)“, јер је тим „уговорима испуњено оно што је Меркелова тражила од Тадића 2011, а што јој он није хтео дати – предаја Севера Косова (који је до тада контролисала Србија) на управу сецесионистичким властима из Приштине“.⁹⁴⁵ На овом месту примећујемо да је СНС, од некадашње СРС, редефинисала своју идеолошку позицију, настојећи да одржава централну позицију између модернистичке и традиционалистичке оријентације, потом између проевропске и антиНАТО интеграције и најзад између САД и Русије, односно између евроатлантизма и неоевроазијства. Већ у првим годинама свог постојања, СНС је настојала да одржава односе и са Западом и са Истоком, наводећи да је пут европских интеграција приоритетан спољнополитички циљ, али не поричући сарадњу са Евроазијском економском унијом.

Исте године одржани су и председнички избори, иако је Тадићев председнички мандат истицао 15. фебруара 2013. године. Тадић је настојао да превременим председничким изборима потврди своју власт, ослањајући се на успехе попут добијања статуса кандидата за чланство Србије у ЕУ. Међутим, испоставило се да је прича о ЕУ уочи избора 2012. године била погрешна тактика. Са друге стране, Томислав Николић је своју кампању базирао на причи о економији и поправљању животног стандарда грађана. Такође, он је ревидирао радикалске анти ЕУ ставове,

Службени гласник и Институт за политичке студије, Београд, 2020, стр. 583-646 (Цитирано као: М. Јовановић, Д. Вучићевић (2020)).

⁹⁴² Славиша Орловић, „Предизборне коалиције и формирање Владе у Србији 2012.“ У: *Избори и формирање Владе у Србији 2012.* (пр. Славиша Орловић), Факултет политичких наука – Центар за демократију, Београд, 2012, стр. 112 (Цитирано као: С. Орловић (2012)).

⁹⁴³ Експозе Ивице Дачића, мандатара за састав Владе Републике Србије, <https://www.srbija.gov.rs/tekst/195230/ekspoze-ivice-dacica-mandatara-za-sastav-vlade-republike-srbije.php> [08.09.2022.].

⁹⁴⁴ Бриселски споразум, <https://www.srbija.gov.rs/cinjenice/283757> [08.09.2022.].

⁹⁴⁵ С. Антонић (2020), 557.

истичући да ће СНС наставити европске интеграције.⁹⁴⁶ Осим што је истицао наставак сарадње са ЕУ, Николић је уочи сусрета са руским председником Владимиром Путином рекао да је „пред Србијом и Русијом нова епоха сарадње“.⁹⁴⁷ Изборна борба у два круга резултирала је победом Николића са 1.552.063 гласова наспрам Тадићевих 1.481.952 гласова [Прилог 22.1]. На тај начин је завршена ера власти Демократске странке, а започета је ера Српске напредне странке.

2.3.2. Успон Српске напредне странке до апсолутног тријумфа

„Изборни земљотрес 2014.“ приказао је реалну слику на политичкој сцени Србије, обојену тријумфом странака наследница власти из предпетооктобарског периода.⁹⁴⁸ Превремени парламентарни избори одржани су 16. марта 2014. године. Предизборна кампања показује да су на дневном реду питања попут борбе против организованог криминала и корупције, процеса придруживања ЕУ и статуса Косова и Метохије под окриљем бриселских разговора. Према томе, кампања 2014. године је својеврсни наставак изборне кампање из 2012. године, посебно када су у питању економске и социјалне теме, које су најснажније погођење светском економском кризом.⁹⁴⁹ Убедљиву победу на овим изборима изборила је коалиција окупљена око СНС, освојивши 48,3% гласова и 158 посланичких мандата. Одмах потом нашла се коалиција СПС-ПУПС-ЈС са освојених 13,49% гласова и 44 мандата, што у укупном збиру са СНС броји око 62% гласова. Демократе су доживеле тежак пораз, освојивши тек 6% гласова, што им је обезбедило парламентарну партиципацију, али без значајнијег утицаја. ДСС је изгубила позицију парламентарне странке, што је резултирало повлачењем Војислава Коштунице са места председника странке [Прилог 10]. Влада је формирана 27. априла 2014. године, а за премијера је изабран Александар Вучић. У свом експозеу Вучић је истакао модернизацију као идеју и план за Србију у наредној деценији. Посебно је говорио о економији и „три стуба реформи“ које ће се спроводити у етапама. Такође, похвалио је напоре претходне Владе у погледу европских интеграција и преговора са Приштином, рекавши да ће Србија наставити да испуњава захтеве у циљу затварања преговарачких поглавља и да води бриселски дијалог. Такође, Вучић је истакао да је процес европских интеграција приоритет Србије, те да је чланство у Унији „велика предност и шанса“.⁹⁵⁰ Са друге стране, Вучић је пред састанак са Путином рекао да је „Србија отворена за сарадњу са Русијом у свим областима“.⁹⁵¹

Последице ових избора имају вишеструки домаћај. Прво, забележена је најмања излазност бирача од 1990. године, што није добар показатељ за стање демократије у држави. Друго, ДСС, ЛДП и УРС изгубиле су парламентарни статус, као ни СРС. Треће, изборним резултатом потврђена је доминација СНС у односу на странке ДОС. Тиме је потврђен одлазак странака ДОС из структура власти и успостављена је доминација једне странке у партијском систему налик оном

⁹⁴⁶ С. Антонић (2020), 550-552.

⁹⁴⁷ Политика, „Николић: Пред Србијом и Русијом нова епоха сарадње“, Политика, 22.05.2013.

<https://www.politika.rs/scc/clanak/258543/Nikolic-Pred-Srbijom-i-Rusijom-nova-epoha-saradnje> [18.11.2022.].

⁹⁴⁸ З. Стојиљковић (2015), 200.

⁹⁴⁹ Синиша Атлагић, „Кампања за ванредне парламентарне изборе 2014. године: економска и социјална агенда у служби промоције лидера“, У: *Избори у Србији 2014. године: политичка рокада* (пр. Милан Јовановић и Душан Вучићевић), Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 147-160 (Цитирано као: С. Атлагић (2014)).

⁹⁵⁰ Експозе председника Владе Републике Србије Александра Вучића (2014),

<https://www.srbija.gov.rs/tekst/208780/ekspoze-predsednika-vlade-republike-srbije-aleksandra-vucica.php> [08.09.2022.].

⁹⁵¹ Влада Републике Србије, „Србија отворена за сарадњу са Русијом у свим областима“, 15. октобар 2014.

<https://www.srbija.gov.rs/vest/221871/srbija-otvorena-za-saradnju-sa-rusijom-u-svim-oblastima.php> [18.11.2022.].

током десетогодишње владавине СПС.⁹⁵² Четврто, власт су преузеле странке које су доминирале деведесетих година, СПС као коалициони партнер и СНС, предвођена некадашњим високим функционерима СРС, као најјача странка на политичкој сцени. Пето, у парламенту није било странака које су против евроинтеграција. Самим тим, новоуспостављена Влада уживала је нескривену подршку ЕУ. Шесто, опозиција је била веома слаба, те је тако изостала и међустраничка контрола, што неповољно утиче на консолидацију демократије.⁹⁵³ Дакле, након ванредних избора 2014. године бележимо маргинализацију опозиције, изостанак евроскептичних странака и доминацију нове/старе странке, која се позиционирала као проевропска опција.

Трећи по реду парламентарни избори за само четири године (од 2012.) одржани су 24. априла 2016. године. Протекле две године од претходних парламентарних избора обележене су најавама владајуће СНС да ће спровести реформе политичког и уставног система, због чега је у мају 2015. године формирана „Акциона група за реформу политичког система“.⁹⁵⁴ Током четири састанка у вези са реформама све странке представиле своје виђење промена, док је СНС, као предлагач, одуговлачила и на крају одустала од реформи и промене Устава. Ту тему заменила је прича о новим изборима, иако није постојао јасан разлог за њиховим расписивањем. Штавише, Вучић је уживао стабилну подршку, без јаке опозиције. Ипак, он је 17. јануара 2016. године „затражио од народа 'пун четворогодишњи мандат'“.⁹⁵⁵ Постоји мишљење да су парламентарни избори расписани због процене СНС да се власт на локалном и покрајинском нивоу не може лако освојити без подршке са централног нивоа. Потом, ванредни избори „служе обнављању легитимитета власти нарушеном систематским урушавањем демократије и успоном ауторитаризма“.⁹⁵⁶ Такође, избори су виђени као „вентил за релаксацију отпора и незадовољства владиним мерама штедње, смањивања плата и пензија“.⁹⁵⁷ Најзад, један од разлога тиче се припреме за председничке изборе 2017. године, те би ванредни избори били својеврсна провера поверења бирача у СНС.⁹⁵⁸

На изборе 2016. године изашло је 3% више бирача него на претходним парламентарним изборима, прекинут је дотада забележен пад излазности, што је добар показатељ „за земљу која је још у режиму потконсолидоване демократије“.⁹⁵⁹ Изборни резултат показао је да СНС ужива убедљиву подршку бирача. Напредњаци су освојили око 100.000 гласова више него на претходним изборима, укупно 1.823.147 гласова и 131 мандат. Међутим, иако је забележен већи број гласова, ова победа виђена је као „Пирова“, будући да је СНС освојио 98 места, док је у претходном сазиву имао апсолутну већину са 135 посланичких места. Такође, коалиција

⁹⁵² Александар Вучић је освојио готово апсолутну моћ на овим изборима, успостављајући контролу над медијима, војском, полицијом и токовима новца. С. Орловић (2015), 205.

⁹⁵³ Милан Јовановић, Душан Вучићевић, „Парламентарни избори у Србији 2014. године – политичка рокада“, У: *Избори у Србији 2014. године: политичка рокада* (пр. Милан Јовановић и Душан Вучићевић), Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 24-25, 33-35 (Цитирано као: М. Јовановић, Д. Вучићевић (2014)).

⁹⁵⁴ Прва седница Акционе групе за реформу политичког система одржана је 20. маја 2015. године. Народна скупштина Републике Србије;

http://www.parlament.gov.rs/Prva_sednica_Akcion_e_grupe_za_reformu_politi% C4%8Dkog_sistema.25618.941.html [10.08.2022.].

⁹⁵⁵ Слободан Антонић, „Избори под сумњом: како је дошло до избора 2016. и шта се тада збило“, У: *Избори у Србији 2016. године: „историјска“ или „Пирова“ победа* (пр. Милан Јовановић и Душан Вучићевић), Институт за политичке студије, Београд, 2016, стр. 24 (Цитирано као: С. Антонић (2016)).

⁹⁵⁶ Н. Владисављевић (2020), 1006.

⁹⁵⁷ М. Јовановић, Д. Вучићевић (2020), 631.

⁹⁵⁸ *Ibid.*, 631; С. Антонић (2016), 39-40.

⁹⁵⁹ Милан Јовановић, „Инструментализација парламентарних избора 2016. – старт за председничке изборе 2017. године“, У: *Избори у Србији 2016. године: „историјска“ или „Пирова“ победа* (пр. Милан Јовановић и Душан Вучићевић), Институт за политичке студије, Београд, 2016, стр. 266 (Цитирано као: М. Јовановић (2016)).

окупљена око СНС освојила је 27 мандата мање него у претходном сазиву, што је последица већег броја опозиционих листа које су ушле у Народну скупштину.⁹⁶⁰ СПС-ЈС су освојили 10,95% гласова и 29 мандата. Трећепласирана је СРС која је освојила 8,10% гласова и 22 мандата, што је уједно и њихов повратак у парламентарни живот Србије [Прилог 11].⁹⁶¹ Изборни успех оствариле су ДСС и Двери, које чине евроскептични блок странака.⁹⁶² Оне се, као и СРС, противе уласку Србије у НАТО и залажу се за јачање веза са Русијом. Према томе, важност избора 2016. године огледа се у чињеници да су у Народну скупштину ушле евроскептичне странке које су уживале готово уједначену подршку као проевропске странке уједињене под пароланама „За праведну Србију“ и „Савез за бољу Србију“. Дакле, за разлику од претходних избора одржаних 2012. и 2014. године када се чинило да су све странке прихватиле проевропски курс Србије, избори 2016. године приказују различите спољнополитичке оријентације странака. Осим тога, у коалицију са Српском напредном странком улази проруска Српска народна партија на челу са Ненадом Поповићем, који је том приликом и рекао да СНП остаје евроскептична странка без обзира на коалицију са СНС. У коалицији је био и проруски лидер Покрета социјалиста, Александар Вулин. Наведено нам указује да је СНС, осим јасно одређене проевропске политике, водила рачуна и о проруски оријентисаном бирачком телу, што се испоставило као повољан политички став који је резултирао освајањем избора.

Професор Милан Јовановић указује на пет политичких последица избора. Прво, парламент је разуђенији и броји више различитих политичких странака и опредељења. То се посебно огледа у чињеници да су евроскептичне странке попут СРС, ДСС и Двери освојиле мандате, што у претходном сазиву није био случај. Друго, промењен је однос снага у парламенту у корист опозиције, што се огледа у броју освојених мандата. Треће, СНС је успоставила апсолутну већину у Скупштини АП Војводине, а заједно са својим коалиционим партнерима освојила је изборе у готово свим градовима и општинама. Четврто, формирање Владе на републичком нивоу трајало је скоро три месеца, што је отворило бројне спекулације. Једни су мислили да је разлог за одуговлачење процеса формирања Владе балансирање између Вашингтона и Москве, други пак да су проблем преговори са ЕУ око отварања поглавља 23 и 24 и продаја железаре кинеској компанији, трећи су сматрали да одуговлачење има за циљ „снижавање цене потенцијалним коалиционим партнерима“ и слично.⁹⁶³ Влада је коначно формирана 11. августа 2016. године, а за мандатара је изабран Александар Вучић. Он је у свом експозеу најавио да ће Влада наставити са пословима започетим у претходном мандату, истичући преговоре о чланству у ЕУ, економску стабилизацију и побољшање животног стандарда грађана Србије, приватизацију и реструктурирање више од 70 јавних предузећа и слично.⁹⁶⁴ Пето се тиче изборних резултата и сумњи ДС да је гласање спроведено техником „бугарског воза“ и да је дошло до изборне крађе. Према привременим резултатима избора, коалиција Двери-ДСС је остале испод цензуса за само

⁹⁶⁰ М. Јовановић (2016), 267; Видети и: С. Антонић (2016), 40-42.

⁹⁶¹ О политичким партијама у Народној скупштини од успостављања вишепартизма видети у: Ирена Пејић, „Политичке партије у Народној скупштини од успостављања вишепартизма 1990. године“, У: *Тридесет година обновљеног вишепартизма у Србији* (ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић), Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2020, стр. 133-155 (Цитирано као: И. Пејић (2020)). Видети и: Ирена Пејић, „Избори и парламентарни мандат у Србији од 1990. године“, У: *Како, кога и зашто смо бирали: избори у Србији 1990-2020. године* (пр. Милан Јовановић и Душан Вучићевић), Институт за политичке студије и Службени гласник, Београд, 2020, стр. 943-958.

⁹⁶² Видети више: Зоран Стојиљковић, „Предизборне коалиције на изборима 2016. године“, У: *Избори у Србији 2016. године: „историјска“ или „Пирова“ победа* (пр. Милан Јовановић и Душан Вучићевић), Институт за политичке студије, Београд, 2016, стр. 47-79 (Цитирано као: З. Стојиљковић (2016)).

⁹⁶³ М. Јовановић (2016), 275.

⁹⁶⁴ Видети: Експозе председника Владе Републике Србије Александра Вучића (9. август 2016.);

<https://www.srbija.gov.rs/template/208282/arhiva-eksposza.php> [08.09.2022.]

један глас. Избори су поновљени на 15 изборних места, након чега је поменута коалиција прешла изборни праг и више није било речи о изборној крађи.⁹⁶⁵

Победа СНС на ванредним парламентарним изборима 2016. године била је одлична увертира за председничке изборе одржане 2. априла 2017. године. Према проценама владајуће коалиције, једино је Вучић као кандидат имао шансе да победи у првом кругу избора, што се испоставило тачним. Он је освојио 2.012.788 гласова (55,08%), док је противкандидат Саша Јанковић освојио 597.728 гласова (16,36%) [Прилог 23]. Овим председничким изборима је „довршена концентрација готово све политичке моћи у рукама једног човека“, те се тако „главна моћ из владе поново преселила у Председништво“.⁹⁶⁶ Дакле, „клатно моћи у политичком систему од тада је дефинитивно померено ка presidencyјалној фази“.⁹⁶⁷ Професорка Ирена Пејић сматра да од успостављања вишепартизма у Србији 1990. године „Народна скупштина није користила уставом гарантовану парламентарну аутономију“, већ је она остала „потпуно у сенци извршне власти у свим легислатурама без обзира на однос снага парламентарне већине и мањине“.⁹⁶⁸ С обзиром на то да је Вучић напустио премијерску позицију, Народна скупштина је донела Одлуку о избору Владе 29. јуна 2017. године и за премијера је изабрана Ана Брнабић.⁹⁶⁹

Упоредо са изборима у Србији 2016. и 2017. године, долази до значајних светских догађаја, попут мигрантске кризе и избора Доналда Трампа (*Donald Trump*) за председника САД. То се одразило на политику ЕУ према државама Балкана и креирање идеје стабилнократије, што подразумева да је државама Запада важније „стабилно и кооперативно функционисање земаља западног Балкана“, од „питања демократије и људских права“.⁹⁷⁰ Према томе, може се закључити да је Запад подржао СНС јер је проценио да она има капацитет да одржава мир и стабилност на Балкану. Стога често можемо да чујемо од највиших званичника СНС-а да је „Србија опредељена да буде гарант мира и стабилности у региону“.⁹⁷¹ Међутим, идеја стабилнократије показује ерозију демократије, што се читава у маргинализацији опозиције, концентрацији политичке моћи и коруптивне активности. Према томе, у периоду од 2016. до 2020. године професор Владисављевић примећује пад демократије и повратак ауторитаризму из више разлога. Прво, избори су били слободни и такмичарски, али не и поштени. Друго, крдушашене су медијске слободе, а опозиција је медијски скрајнута. Треће, успостављена је велика неравноправност између владајућих и опозиционих странака.⁹⁷²

На спољнополитичком плану Влада је успела да отвори бројна преговарачка поглавља са ЕУ, остварени су бројни билатерални контакти са државама и на Западу и на Истоку, Србија је испунила готово све обавезе предвиђене Бриселским споразумом и слично. Међутим, на унутрашњеполитичком плану не бележи се побољшање односа на релацији власт-опозиција. Током експозеа премијера Вучића 2016. године, опозиционе странке ДС, СДС и ДЈБ напустиле су салу. Тензије у парламенту биле су очигледне током сваког заседања, што је резултирало бојкотом већине опозиционих посланика. Упркос томе, владајућа већина је „продукцијом

⁹⁶⁵ М. Јовановић (2016), 273-277.

⁹⁶⁶ С. Антонић (2020), 573.

⁹⁶⁷ М. Јовановић, Д. Вучићевић (2020), 635.

⁹⁶⁸ И. Пејић (2020), 151.

⁹⁶⁹ Видети: Експозе председнице Владе Републике Србије Ане Брнабић (28. јун 2017.); <https://www.srbija.gov.rs/template/208282/arhiva-ekspozea.php> [08.09.2022.]

⁹⁷⁰ Д. Спасојевић, З. Стојиљковић (2019), 104.

⁹⁷¹ Влада Републике Србије, „Србија опредељена да буде гарант мира и стабилности у региону“, 24. јун 2021.

<https://www.srbija.gov.rs/vest/556449/srbija-opredeljena-da-bude-garant-mira-i-stabilnosti-u-regionu.php> [18.11.2022.].

⁹⁷² Н. Владисављевић (2020), 1003-1006.

бесмислених амандмана практично сузила простор за наступ опозиције у парламенту“.⁹⁷³ Због целокупне ситуације и незадовољства, опозиција се уједињује у септембру 2018. године и формира *Савез за Србију*. Они су саставили документ са захтевима који су предочени властима. Иако је један од захтева био да се избори одложе, власт је расписала изборе који су одржани 21. јуна 2020. године у јеку пандемије Ковид-19. Резултати ових избора показали су апсолутну моћ СНС и дебакл опозиционих партија [Прилог 12]. Конституисана је Народна скупштина без опозиције. У тој мери убедљива победа СНС може бити показатељ да „демократија није у стању да произведе општеприхваћен исход и разрешава политичке сукобе мирним путем“.⁹⁷⁴ Дакле, избори 2020. године показали су оно о чему смо писали у претходним редовима, а тиче се демократске транзиције као нелинеарног процеса. Наиме, изборни ауторитаризам у Србији бележимо од 1990. до 2003. године, затим изборну демократију од 2003. до 2014. године, да би поново могли да констатујемо да се од 2014. године политички систем креће ка изборном ауторитаризму. Уз то, међународне кризе и потреси са којима се суочава Европска унија, довели су до тога да водеће европске државе подржавају режиме компетитивног ауторитаризма како би обезбедиле стабилност у регионима попут Балкана. Спољнополитички чиниоци дају легитимитет „стабилнокраији“, а један од примера је састанак Александра Вучића са Ангелом Меркле уочи избора 2017. године, да би се, након победе, захвалио управо немачкој канцеларки на пријему током предизборне кампање. Са тим у вези, занимљиво је приметити да према подацима истраживања Центра за истраживање, транспарентност и одговорност (Црта) из 2022. године значајан удео испитаника, њих 45%, сматра да Србији у овом тренутку треба један јак лидер.⁹⁷⁵

Целокупна ситуација и све убедљивији изборни тријумфи СНС-а изазвали су незадовољство опозиције, што је довело до формирања великог опозиционог блока састављеног од странака различитих идеолошких и спољнополитичких оријентација (ССП, ДС, СДС, ДСС, СРС, Заветници, Двери, ДЈБ). Опозициони блок је требало да преговара са Вучићем и владајућом странком о изборним условима, што је у једном сегменту разоткрило њихове различите ставове. Примера ради, ССП, ДС и СДС су прихватиле учествовање ЕУ у преговорима, док су СРС и Заветници сматрали да Брисел не треба да учествује у српско-српским преговорима. Двери и ДЈБ су прихватили оба панела.⁹⁷⁶ Дубока подељеност опозиције која се са временом све више исказивала, довела је до нејединствене одлуке да проЕУ опозиција кандидује своје кандидате за председничке изборе 2022, а суверенистичка опозиција своје.

Посматрајући период од 2012. до 2022. године, можемо да констатујемо да су вредносна позиционирања политичких странака и бирача према унутрашњеполитичким питањима и спољнополитичким оријентацијама била сложена и често нејасна, посебно када говоримо о владајућој СНС, којој је, услед многобројног бирачког тела које окупља, готово немогуће дефинисати политички профил. Имајући у виду да значајан проценат грађана Србије подржава сарадњу са Русијом и сматра да је та земља највећи српски пријатељ у међународним односима,⁹⁷⁷ јасно је да СНС одржавањем добрих односа са Москвом настоји да задржи проруски део бирачког

⁹⁷³ Душан Павловић, „Тридесет година вишестраначких избора у Србији – пун круг“, У: *Како, кога и зашто смо бирали: избори у Србији 1990-2020. године* (пр. Милан Јовановић и Душан Вучићевић), Институт за политичке студије и Службени гласник, Београд, 2020, стр. 1011 (Цитирано као: Д. Павловић (2020)).

⁹⁷⁴ Д. Павловић (2020), 1011.

⁹⁷⁵ Црта, *Политички ставови грађана Србије: јесен 2022*, Црта, Београд, 2022, стр. 3 (Цитирано као: Црта (2022)).

⁹⁷⁶ Слободан Антонић, *Може бити само један: Повест председничких избора у Србији 1989-2022*, Андрићев институт, Вишеград, 2022, стр. 226 (Цитирано као: С. Антонић (2022)).

⁹⁷⁷ Демостат, „Спољно-политичке оријентације грађана Србије“, *Демостат*, Београд, 2022. Београдски центар за безбедносну политику, „Многа лица српске спољне политике: јавно мњење и геополитичко балансирање“, *БЦБП*, Београд, 2020.

тела. Према истраживањима у марту 2022. године, 65% грађана има позитиван став према Русији, док је према САД тај удео свега 8%.⁹⁷⁸ Осим тога, истраживање јавног мњења које је спровела Црта у јесен 2022. године показује да је 45% испитаника против уласка у ЕУ, док је 42% оних који су за европске интеграције.⁹⁷⁹ Када је реч о ставовима грађана о признању Косова зарад уласка у ЕУ, резултати од 2012. године до данас показују изразито противљење. Примера ради, 2013. године против тога је било 67,7% грађана, 2018. године 81% испитаника, а 2020. године 77%.⁹⁸⁰ Према истраживањима агенције Ипсос из 2022. године, „први пут у историји недвосмислена већина грађана Србије“, њих 44 одсто, противи се уласку у Европску унију, док је 35 одсто грађана ЗА.⁹⁸¹ До промене става дошло је услед притисака Запада, који су кулминирали 2022. године по питању увођења санкција Русији. Дакле, постоји јасна поларизација бирачког тела, што можемо посматрати и у контексту политичких странака, будући да су бирачи унутар коалиције окупљење око СНС подељени на оне који су за чланство у ЕУ (49%) и оне који су против (34%). Исто тако, бирачи окупљени око савеза *Уједињена Србија* већински подржавају европске интеграције (66%), док се један део њих противи том процесу (24%). И унутар проевропске коалиције *Мораво* постоји подељеност на већину која је за ЕУ (75%) и мањину која је против (25%). Бирачи десне коалиције *НАДА* у великој већини су против ЕУ (90%), али има и оних који подржавају процес придруживања (10%). Када је реч о бирачима СПС-а, истраживања показују да је већина против (61%), а мањина за европске интеграције (25%).⁹⁸² Истраживање Института друштвених наука показује да више од две трећине грађана сматра да спољна политика одражава интересе политичке елите, а не бирача. Односно, у Србији, када је реч о спољној политици, суштинско представљање не постоји.⁹⁸³ Наводимо само неколико истраживања, будући да она осликавају расположење грађана и странака у Србији у периоду од 2012. године до данас.

Имајући у виду сву сложеност политичког мозаика Србије, нудимо следећи пример: Ако посматрамо опцију А која има 48 од 100 гласова и с друге стране имамо опције Б, В, Г, Д и Ђ које заједно имају 52 од 100 гласова, могли бисмо да замислимо ситуацију у којој опције Б, В, Г, Д и Ђ ступају у коалицију како би освојиле власт. Ради се о опцијама које имају различите политичке платформе, имају супротне ставове у вези са кључним стварима државне политике, другачији однос према мањинама и слично. По гласовима су распоређени на следећи начин: Б-12, В-10, Г-15, Д-8, Ђ-7. Према одлукама лидера тих опција, оне ступају у коалицију и преузимају власт. Грађани који су гласали рецимо за опцију Б, противе се одређеним ставовима које заступа опција Ђ, али их нико није консултовао пре одлуке да ће ступити у коалицију и са опцијом Ђ, самим тим дајући шансу да се пробију и ти ставови за које се на залажу гласачи опције Б. Сматрамо да је у тој ситуацији извршена тиранија мањине (лидера) над већином (гласача), који су на све начине и свим средствима тежили освајању власти, без обзира на то што њихови интереси нису компатибилни, напротив, у одређеним сегментима и супротни. Тај систем власти пре бисмо назвали „демократски квазимодо“. Интереси грађана и идеја о владавини народа тиме је погажена, јер су у први план стављени интереси појединаца, лидера странака, који су једном

⁹⁷⁸ Политика, „За чланство у ЕУ 46 одсто грађана Србије“, Политика, 08.04.2022.

<https://www.politika.rs/scc/clanak/504399/Za-clanstvo-u-EU-46-odsto-gradana-Srbije> [01.12.2022.].

⁹⁷⁹ Црта (2022), 44.

⁹⁸⁰ Милан Крстић, Маја Бјелош, Бојан Елек, *Кратка историја ставова грађана о дијалогу Београда и Приштине. Шта се (није) променило?*, Национални конвент о Европској унији, Београд, 2021, стр. 7.

⁹⁸¹ Данас, „Први пут у историји већина грађана Србије против уласка у Европску унију“, Данас, 21.04.2022.

<https://www.danas.rs/vesti/politika/prvi-put-u-istoriji-vecina-gradjana-srbije-protiv-ulaska-u-eu/> [01.12.2022.].

⁹⁸² *Ibid.*

⁹⁸³ Ксенија Марковић, Марко Јовановић, Јована Зафировић, „Спољна политика Србије: између жеље грађана и одлука власти“, У: *Представе о Европској унији и Русији у јавности Србије* (ур. Бојан Тодосијевић), Институт друштвених наука, Београд, 2021, стр. 59-73.

причом окупили тај одређени број гласача, а потом су након гласања на своју руку ступили у другу причу, где би у једну велику кутију убацили све оне интересе народа за које су се „борили“ и ти интереси народа би највероватније остали затворени у тој кутији.

Упоредо са поделама унутар опозиције, сложеним односима између бирача и политичких странака, предизборном кампањом и позиционирањем странака према Западу, односно Истоку, долази до ескалације сукоба у Украјини, што се одразило на атмосферу у јавном дискурсу широм света. Страх од рата широких размера, нуклеарне катастрофе и несташице основних животних намирница, помогле су Александру Вучићу у предизборној кампањи да се позиционира као кандидат „мира и стабилности“. У амбијенту међународне поларизације, ставови опозиције су се размимоишли, посебно у погледу (не)увођења санкција Русији.

Уколико пратимо само процес демократизације, моћи ћемо да лоцирамо периоде политичког ауторитаризма, почетак и успон демократије и потом поновни пад демократије, међутим, низ проблема јавља се уколико те процесе посматрамо из геополитичке визуре великих сила уз настојање да процес демократизације повежемо са интересима спољнополитичких и унутрашњеполитичких фактора. Постоје бројне индиције да су се стратешки циљеви Сједињених Америчких Држава након Другог светског рата више тицали одбране позиције моћи и тиме омогућених привилегија, него борбе против једног, идеолошки супротног блока држава на истоку.⁹⁸⁴ То нам указује да идеја о демократији као широко успостављеном систему изван државних граница није утицала на спољну политику САД и изградњу послератног поретка. Концепт директне моћи био је главно средство достизања циљева на оси Запад-Исток. Међутим, осамдесетих година прошлог века јавља се потреба за променом стратегије у спољнополитичком наступању САД. Услед глобализовања света и развоја средстава за комуникацију, употреба силе није могла бити једино средство очувања националне безбедности и глобалне позиције моћи.⁹⁸⁵ Са тим у вези, пласирана је стратегија убеђивања, као нова политичка интервенција, која се најчешће спроводи под паролом „подстицање демократије“. Сједињене Америчке Државе су интервенисале у ситуацијама кризе, транзиције и вакуума моћи, насталих крахом старог поретка, како би стекле контролу над оним што ће проистећи из промена, односно над новим поретком.⁹⁸⁶

⁹⁸⁴ William Robinson, „Globalization, the World System and Democracy Promotion in U.S. Foreign Policy”, *Theory and Society*, Vol. 25, No. 5, 1996, pp. 615-665 (Цитирано као: W. Robinson (1996)); Вилијам Робинсон, *Подстицање демократије*, Албатрос плус, Београд, 2012 (Цитирано као: В. Робинсон, (2012)).

⁹⁸⁵ Ноам Чомски, *Контролисана демократија*, ЦИД, Подгорица, 1999 (Цитирано као: Н. Чомски, (1999)).

⁹⁸⁶ В. Робинсон, (2012).

VI ПОГЛАВЉЕ

ГЕОПОЛИТИЧКИ ПОЛОЖАЈ СРБИЈЕ

1. Геополитичка позиција Србије – кратак историјски резиме

Геополитичка позиција Србије од конституисања модерне српске државе до данас обележена је снажним спољнополитичким притисцима који су долазили из различитих праваца.⁹⁸⁷ Током 19. века, на овом простору преплитали су се аустроугаски, османски и руски интереси, што се одразило на тежак државни и друштвени развој Србије. Исцрпљена револуцијама и борбама за ослобођење, сменама династија и империјалним притисцима, Србија је успела да конституише модерну националну државу и да као таква закорачи у 20. век. Најизраженији притисци већ у првим годинама 20. века долазили су из правца Аустроугарске, која је настојала да преузме контролу над балканским државама и тако обезбеди трасу ка блискоисточним нафтоносним пољима, вођена идејом Берлин-Багдад.⁹⁸⁸ У тој намери, Аустроугарска је извршила анексију Босне и Херцеговине 1908. године, како би, у даљим корацима, преко Санџака и Косова и Метохије продрла ка Солуну.⁹⁸⁹ Истовремено, избија и Младотурска револуција, што је додатно усложнило политичке процесе на Балкану. Стога, Србија, Црна Гора, Бугарска и Грчка оснивају Балкански савез 1912. године са циљем да се боре против завојевача.

Балкански савез имао је успеха у Првом балканском рату, који је завршен потписивањем Лондонског мира 1913. године. Међутим, под утицајем Аустроугарске, једно од најважнијих питања на Лондонској конференцији тицало се стварања нове државе – Албаније, која је и створена 1912. године.⁹⁹⁰ Са обзиром на то да је Аустроугарска Србију видела као главног непријатеља, она је на све начине настојала да је изолује и ослаби.⁹⁹¹ Стварањем нове државе на Јадрану, Србији је у перспективи баражиран пут ка јадранској обали, чиме јој је сужен маневарски и стратешки простор.⁹⁹² Други балкански рат започео је изненадним бугарским нападом на Србију

⁹⁸⁷ Видети више: Alan Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, Oxford University Press, Oxford, 1954; Холм Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Clio, Београд, 2008.

⁹⁸⁸ Michael Stürmer, *The German Empire: 1870-1918*, Random House, New York, 2000; Андреј Митровић, *Продор на Балкан и Србија 1908-1918*, Завод за уџбенике, Београд, 2011; Душан Пророковић, *Немачка геополитика и Балкан: о циљевима средњоевропског континентализма*, Catena Mundi, Београд, 2014.

⁹⁸⁹ Видети више: Радослав Гађиновић, *Насиље над Србима у XX веку*, књига I, Ево Book, Београд, 2016; Јован Цвијић, *Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем*, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд, 1908.

⁹⁹⁰ Славенко Терзић, „Аустроугарско обликовање албанског националног покрета (1878-1912)“, У: *Catena Mundi III*, Catena Mundi, Београд, 2016, стр. 169-176

⁹⁹¹ Живојин Ђурић, „Србија и друштвено политичке аспирације великих сила Европе на почетку 21. века“, У: *Србија и политика великих сила 1914-2014*. (пр. Живојин Ђурић и Милош Кнежевић), Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 21-60.

⁹⁹² Душан Пророковић, „Геополитички циљеви великих сила на Балкану уочи Првог светског рата и српско питање“, У: *Србија и политика великих сила 1914-2014*. (пр. Живојин Ђурић и Милош Кнежевић), Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 78-79.

и Грчку у јуну 1913. године.⁹⁹³ Бугарска је настојала да пресече везу између Србије и Грчке и да под контролу стави Вардарску долину. Међутим, у тој намери није успела, будући да је доживела пораз на Брегалници, након чега је потписан мир у Букурешту 28. јула 1913. године. Краљевина Србија по завршетку Балканских ратова добија територијална проширења која су обухватала Косово, Метохију, Новопазарски санџак и Вардарску Македонију. Тиме је Србија под своју контролу ставила Стару Србију, Македонију и геостратешки значајну моравско-вардарску удолину.⁹⁹⁴

Упркос успесима Србије у балканским ратовима, тзв. балканско питање није решено. Напротив, влада у Бечу била је забринута због тога, што је министар спољних послова Аустроугарске Леополд фон Берхтолд (*Leopold Graf von Berchtold*) и објаснио: „Србија данас представља велику атракцију, јер је јасно да је њен углед порастао на нашу штету. Ако Србија настави да се развија, још више ће привући наше Југословене и ни најбоља унутрашња политика неће ништа ту моћи да уради (...) Сукоб са Србијом и њено понижење – то је главни интерес Монархије. Ако се ово не догоди данас, морамо се темељно припремити за то“.⁹⁹⁵ Следеће, 1914. године, Аустроугарска је објавила рат Србији.⁹⁹⁶ Њена тежња да „поправља и даље изграђује своје дотадашње позиције у југоисточној Европи, коју је сматрала за своју природну интересну сферу“ била је увод у Први светски рат.⁹⁹⁷

1.1. Геополитичка позиција Србије у државним оквирима Прве Југославије

Политички резултат Великог рата било је стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1. децембра 1918. године. О стварању Краљевине СХС, односно Краљевине Југославије, постоји значајан број историјских и политиколошких извора, али како бисмо избегли преопширну експликацију тих процеса, настојаћемо да изведемо кључне геополитичке разлоге који су довели до њеног конституисања. Пре свега, неопходно је навести да је један део српске елите сматрао да би, најпре, требало ујединити српске земље, а потом стварати заједничку државу са Хрватима и Словенцима, али до тога није дошло. Срби су прихватили југословенску идеју и свесрдно су се залагали за Југославију, док су је Хрвати и Словенци посматрали као нужну и прелазну форму ка стварања сопствене државе.⁹⁹⁸ Српска елита занемарила је стварање „националне државе по мери сопствене моћи и историјских права“ и утопила се у југословенску државу.⁹⁹⁹ Трошећи своју енергију на уједињење, српски национ је након 1918. године прешао „из периода офанзивности у период дефанзивности“.¹⁰⁰⁰ Имајући наведено у виду, можемо закључити да српско питање није

⁹⁹³ О Балканским ратовима погледати више у: Димитрије Поповић, *Балкански ратови: 1912-1913*, Српска књижевна задруга, Београд, 1993.

⁹⁹⁴ Милош Јагодић, *Уређење ослобођених области Србије 1912-1914: правни оквир*, Историјски институт, Београд, 2010.

⁹⁹⁵ Душан Т. Батаковић, „Балкански пијемонт – Србија и југословенско питање“, У: *Историја једне утопије I*, *Catena Mundi*, Београд, 2018, стр. 48.

⁹⁹⁶ Љубиша Деспотовић, Ђорђе Стојановић, „Реални узроци избијања Великог рата и епохалне последице првог глобалног сукоба у двадесетом веку“, У: *Србија и политика великих сила 1914-2014*. (пр. Живојин Ђурић и Милош Кнежевић), Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 87-105.

⁹⁹⁷ Андреј Митровић, „Ратни циљеви централних сила и југословенско питање 1914-1918“, У: *Историја једне утопије I*, *Catena Mundi*, Београд, стр. 192.

⁹⁹⁸ Љубиша Деспотовић, Вања Глишин, „Геополитички интереси и политички концепти формирања двеју Југославија и разлози њиховог државног разбијања“, *Лесковачки зборник*, бр. LXI, Народни музеј Лесковац, Лесковац, 2021, стр. 442 (Цитирано као: Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021 а)).

⁹⁹⁹ Петар Пијановић, „Квадратура културног круга: српска и/или југословенска култура“, У: *Историја једне утопије I*, *Catena Mundi*, Београд, 2018, стр. 140.

¹⁰⁰⁰ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ. II, Просвета, Београд, 1989, стр. 837.

решено формирањем Југославије, напротив, Срби су у нову државу уткали своју државотворну перспективу Србију и Црну Гору, да би ушли у „међуратни наставак деструкције Српства 'другим средствима“.¹⁰⁰¹ Такође, Југославија је била „у суштинској супротности са српским православним цивилизацијским идентитетом, телурократским геополитичким кодом и егзистенцијалним интересом за постојањем српске националне државе“, те је тако „једна изнутра телурократска земља играла спољашњу таласократску улогу“.¹⁰⁰²

Посматрајући историјске прилике у међународном контексту, примећујемо најмање три геополитичка разлога који су утицали на формирање Југославије. Први разлог тиче се баражирања германског фактора, који се пружа осом северозапад-југоисток, према већ поменутиим идејама *Drang nach (Süd)Osten, Mitteleurope*¹⁰⁰³ и Берлин-Багдад. Према томе, о значају стварања јединствене државе на Балкану сведочи схватање лорда Хорација Киченера (*Lord Horatio Kitchener*), који након Анексионе кризе 1908. године увиђа да је на Босфору Немачка опаснија од Русије, те стога подржава „увећавање српске нације и стварање њене јединствене државе“.¹⁰⁰⁴ Тако је створена „јединствена југословенска држава као брана Немачкој“.¹⁰⁰⁵

Други разлог односи се на стварање Санитарног кордона према Русији. На Версајској мировној конференцији 1919. године, на основу геополитичке теорије Хелфорда Макиндера, створен је Санитарни кордон од земаља централне и југоисточне Европе чија је „наводна функција идеолошка заштита од 'црвене заразе' из Русије“.¹⁰⁰⁶ Дакле, Југославија је привремено створена „као држава у којој би Срби били природно уједињени, док би Русија изгубила могућност да их искориштава.“¹⁰⁰⁷ Са тим у вези, важно је напоменути да је простор Југославије својеврсни *Intermarium* и важна трансконтинентална и трансрегионална зона, преко које се пружају стратешки коридори, што великим силама омогућава, како контролу овог региона, тако и геостратешко полазиште за наступање ка суседним регионима и државама.¹⁰⁰⁸

Трећи разлог тиче се контроле српског фактора на Балкану, који је „према ранијим, већ успостављеним геополитичким стереотипима и митовима сматран главним геополитичким опонентом западних геополитичких интереса на простору југоистока Европе“.¹⁰⁰⁹ Осим тога, српски фактор виђен је као продужница руских интереса на Балкану и потенцијална одскачна даска за руски продор ка топлим морима. Дакле, Србија је виђена као „сарадник у покушају руског освајања западних територија *Rimland-a*“.¹⁰¹⁰ Роберт Ситон-Вотсон (*Robert Seton-Watson*) је упозоравао „да ће, након нестанка Аустроугарске, стварање велике, уједињене српске државе представљати латентну опасност од руске доминације овим регионом у будућности услед историјских веза, заједничких словенских обележја и православне вере“.¹⁰¹¹ Са тим у вези,

¹⁰⁰¹ Миломир Степић, *Српски геополитички образац*, Catena Mundi, 2019, стр. 274 (Цитирано као: М. Степић (2019)).

¹⁰⁰² Миломир Степић, „Деатлантизацијом до стабилизације Балкана: српски национални интерес“, *Национални интерес* 1/2017, Институт за политичке студије, Београд, стр. 12; М. Степић, (2019), 276.

¹⁰⁰³ Friedrich Naumann, *Mitteleurope*, Georg Reimer, Berlin, 1916; Катрин Орел, *Средња Европа: мит или стварност*, Слио, Београд, 2012.

¹⁰⁰⁴ Милорад Екмечић, *Огледи из историје*, Службени лист СРЈ, Београд, 2002, стр. 404 (Цитирано као: М. Екмечић (2002)).

¹⁰⁰⁵ Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Филип Вишњић, Београд, 2014.

¹⁰⁰⁶ М. Степић (2016), 195.

¹⁰⁰⁷ М. Екмечић (2002), 404.

¹⁰⁰⁸ Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021 а), 444; Љубиша Деспотовић, Вања Глишин, „Геополитички разлози разбијања Титове Југославије у контексту међународне хегемоније САД“, *Напредак*, Vol. II, No. 3, Фондација за српски народ и државу, Београд, 2021, стр. 66-67 (Цитирано као: Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021 б)).

¹⁰⁰⁹ Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021 б), 68.

¹⁰¹⁰ Љ. Деспотовић (2019), 71.

¹⁰¹¹ Д. Т. Батаковић (2018), 69-70.

формирањем Југославије, као национално и верски хетерогене државе, обезбеђен је конфликтни потенцијал на овом простору, што су велике силе користиле када су „утицале на организовање југословенске државе“.¹⁰¹² То значи да је формирањем Југославије српски фактор стављен под контролу, чиме је ограничен и руски утицај на Балкану.

Међуратни период обележен је триполарношћу сила, што се одразило на тадашњи међународни поредак. Један пол предводиле су Велика Британија и Француска, које су имале за циљ очување версајског поретка, док су, са друге стране, Немачка и Италија настојале да измене версајски поредак, јер су биле незадовољне својом позицијом. Трећи пол предводио је Совјетски Савез који је тежио очувању и јачању комунизма.¹⁰¹³ Упоредо са тим, међуратни период у Југославији обележен је поделами, немирима, сепаратистичким идејама и побунама, посебно током и након Шестојануарске диктатуре краља Александра I Карађорђевића од 1929. до 1931. године. Краљ је наметнуо Октоисани устав 1931. године, којим је држава подељена на девет бановина. Бановине „својим именом нису смеле да асоцирају на етнички, верски или национални идентитет“, јер је циљ био реafirмација унитарног концепта и 'интегралног југословенства'.¹⁰¹⁴ Међутим, професор Миломир Степић сматра да је то била илузија и да су границе бановина потврђивале да је реч о псеудоунитаризму. У Дравској бановини живели су Словенци, док су Хрвати насељавали Савску и Приморску бановину, које су касније спојене и проширене деловима Дунавске, Врбаске, Дринске и Зетске бановине, чинећи Бановину Хрватску од 1939. године.¹⁰¹⁵ Дакле, процес федерализације Југославије јасно долази до изражаја 1939. године када су Драгиша Цветковић и Владко Мачек потписали Споразум Цветковић-Мачек, којим је „створена Бановина Хрватска и започето државно преуређење Краљевине Југославије на националним основама“.¹⁰¹⁶

Поменута триполарност међуратног периода вишеструко се одразила на Југославију. Пасивност Велике Британије и Француске, као предводница првог пола и гаранта версајског поретка, омогућило је Немачкој и Италији да активније раде на остваривању сопствених геополитичких циљева. Са тим у вези, подсетимо се да је Немачке пројектовала Балкан као зону за ширење територије и геополитичког утицаја. Визија хиљадугодишњег Рајха подразумева стварање немачког центра, који би обухватао значајан део Русије и друге вазалне државе и регионе, укључујући Балкан, Средњу Европу, Скандинавију, земље Бенелукса и Француску. Вазалне државе имале би за циљ да обезбеде ресурсе и радну снагу за немачки центар.¹⁰¹⁷ Такође, Италија је тежила да Јадранско море претвори у *Mare Nostrum*, односно да га стави под своју контролу као „своје море“, што је свакако подразумевало територијално ширење дуж јадранске обале. Најзад, тешка политичка и економска ситуација у Југославији допринела је укоренивању комунизма међу јужнословенским народима.¹⁰¹⁸

Други светски рат почео је 1939. године, као наставак Прве разорне етапе у 20. веку. Како је време одмицало, ситуација у Југославији била је све неповољнија, како на унутрашњеполитичком, тако и на спољнополитичком плану. У таквим околностима, југословенска држава дочекала је немачки напад 6. априла 1941. године, након чега је убрзо и капитулирала. Проблеми са којима су се суочили Србија и српски народ били су вишеструки.

¹⁰¹² М. Екмечић, (2017), 377.

¹⁰¹³ Андреј Митровић, *Време нетрпељивих: политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, ЦИД, Подгорица, 1998, стр. 309

¹⁰¹⁴ Миломир Степић, *Српско питање – геополитичко питање*, Јантра група, Београд, 2004, стр. 190 (Цитирано као: М. Степић (2004)).

¹⁰¹⁵ М. Степић (2004), 190-191.

¹⁰¹⁶ Мира Радојевић, „Демократска странка и Споразум Цветковић-Мачек“, *Глас CDXXVIII*, No. 18, Српска академија наука и уметности, Београд, 2018, стр. 513.

¹⁰¹⁷ Чарлс В. Кегли, Јудин Р. Виткоф, *Светска политика: тренд и трансформација*, Факултет политичких наука, Београд, 2006, стр. 188

¹⁰¹⁸ Д. Пророковић (2018), 301.

Прво, сукоб Народноослободилачког покрета Југославије и Југословенске војске у отаџбини у периоду од 1941. до 1945. године, познатији као партизанско-четнички сукоб.¹⁰¹⁹ Са тим у вези, „за будућност друге Југославије од пресудне важности била је одлука Велике Британије 1943. године да престане да подржава покрет Михаиловића и да се окрене Титовим партизанима. Заједно са црвеном армијом и Стаљином они су 1944–1946. определили комунистичку будућност Југославије“,¹⁰²⁰ што је имало далекосежне последице по српске националне и државне интересе. Друго, деловање Независне државе Хрватске свим средствима против српског народа и државе.¹⁰²¹ Треће, извршена је фрагментација територије Србије. Срем је припао НДХ, Бачку је преузела Мађарска, док је Банат добио посебан статус под немачком контролом. Јужни и источни део Србије окупирала је Бугарска, а Метохија и део Косова ушли су у састав Велике Албаније.¹⁰²² Наведени и бројни други примери потврђују тезу о неповољном положају Југославије, односно Србије у предратном и ратном периоду. Рат је завршен у пролеће 1945. године, а у јесен исте године укинута је монархија и проглашена је Федеративна Народна Република Југославија (од 1963. године мења назив у Социјалистичка Федеративна Република Југославија) на чијем челу је била Комунистичка партија Југославије и њен лидер Јосип Броз Тито.

1.2. Социјалистичка Федеративна Република Југославија између „Левијатана“ и „Бехемонта“

Резултат Другог светског рата је биполарна подела међународног поретка у ком је Југославија имала значајну геополитичку позицију између два блока. Стога су лидери великих сила настојали да је ставе под своју контролу. Међутим, када је Стаљин покушао да контролише југословенски режим наишао је на Титов отпор, што је резултирало сукобом и погоршањем односа између два лидера. У подељеној Европи на источни и западни блок, овај догађај имао је глобални геополитички значај, будући да је Југославија тиме прешла на западну страну Гвоздене завесе [Карта 8].¹⁰²³

¹⁰¹⁹ Видети више: Н. Девећ (2021); Немања Девећ, *Партизани у Србији 1941: ослободилачки или револуционарни рат?*, Институт за савремену историју, Београд, 2021.

¹⁰²⁰ Миша Ђурковић, „Међународни чиниоци и распад Југославије“, У: *Историја једне утопије II*, Catena Mundi, Београд, 2018, стр. 480.

¹⁰²¹ Виктор Новак, *Magnum Crimen I*, Catena Mundi, Београд, 2015; Виктор Новак, *Magnum Crimen II*, Catena Mundi, Београд, 2015.

¹⁰²² Д. Пророковић (2018), 311.

¹⁰²³ М. Степић (2016), 292.

Карта 8. Гвоздена завеса у Европи и глобални геополитички значај југословенског „историјског НЕ“ 1948. године

Извор: М. Степић (2016), 293.

Новонастале околности искористила је Труманова администрација, која је већ у мају 1949. године понудила економску помоћ Титовом режиму, са циљем да очува независност Југославије.¹⁰²⁴ Такође, САД би преоријентацијом друге Југославије ка западу добиле значајну геополитичку зону надомак граница Источног блока и онемогућиле би совјетски продор ка Средоземљу. Труманова администрација почела је да разматра стратегију у односу на СССР, што је документовано у *National Security Council*.¹⁰²⁵ У наведеним документима, Совјетски Савез означен је као претња по америчку безбедност, због чега је Вашингтон све више разматрао Стратегију клина (*Wedge Strategy*), односно дубљи продор америчких интереса ка Источном блоку.¹⁰²⁶ Стога су САД сматрале да је погоршање односа између Тита и Стаљина добра прилика да се совјетска доминација у одређеној мери потисне. Осим тога, Џорџ Кенан је сматрао да је

¹⁰²⁴ Видети више: Љубиша Адамовић, Џон Лемпи, Расел Прикет, *Америчко-југословенски економски односи после Другог светског рата*, НИП Радничка штапма, Београд, 1990.

¹⁰²⁵ Видети: National Security Council – NSC 20/1, Washington , August 18, 1948; NSC 20/2, Washington , August 25, 1948; NSC 20/3, Washington , November 2, 1948; NSC 20/4, Washington, November 23, 1948.

¹⁰²⁶ Timothy W. Crawford, *The Power to Divide: Wedge Strategies in Great Power Competition*, Cornell University Press, Ithaca, 2021.

југословенско становништво најмање антиамерички расположено, што је било посебно значајно у међублоковској подели.¹⁰²⁷

Друга Југославија успешно је балансирао између две супротстављене силе, што јој је омогућило да користи погодности сарадње и са Истоком и са Западом. Иако је Југославија до средине педесетих година трагала за својом међународном стратегијом и спољнополитичком оријентацијом, коначно је заузела средишњу (неутралну) позицију. САД су такву југословенску политику означиле као „непримерену тактику чији је циљ био да се 'извуче корист са обе стране' и на тај начин реализују уски и себични национални циљеви и интереси“.¹⁰²⁸ Међутим, Тито је током састанка са америчким државним секретаром Џон Фостер Далсом (*John Foster Dulles*) у новембру 1955. године, успешно је поправио утисак о југословенској спољној политици и убедио је Далса да је Југославија одлучна да брани своје националне интересе и независност.¹⁰²⁹ Посета високог америчког званичника имала је „далекосежне последице у склопу југословенског настојања да се обезбеди америчка подршка новом спољнополитичком курсу Југославије“.¹⁰³⁰ Током 1958. године, администрација председника Ајзенхауера (*Dwight Eisenhower*) усвојила је стратешки елаборат *NSC 5805*, који је подразумевао наставак подршке југословенској независности, која је „интегрални део шире политике САД“ са циљем да се достигне потпуна национална независност „свих источноевропских сателита“.¹⁰³¹ Са тим у вези, југословенска улога је да „стоји као стални подсетник сателитским режимима, служећи као тачка притиска и за вође тих режима и за руководство СССР-а“.¹⁰³²

У наредним годинама односи САД и Југославије били су променљиви, посебно због различитих идеолошких оријентација, на шта је реаговало америчко становништво и један део Конгреса. Ситуација се посебно компликује након Конференције шефова држава и влада несврстаних земаља, која је одржана у Београду 1961. године.¹⁰³³ Брзова политика да се позиционира као лидер несврстаних земаља била је у супротности са политиком председника Џона Кенедија (*John F. Kennedy*), који је настојао да прошири амерички утицај у земљама у развоју.¹⁰³⁴ Стога је Конгрес 1962. године усвојио амандман на Закон о пружању помоћи иностранству, који је подразумевао укидање помоћи земљама у којима влада комунизам, што се односило на Југославију и Пољску.¹⁰³⁵ Упоредо са периодом америчко-југословенских спорова, долази до обнављања сарадње између СФРЈ и СССР, која је трајала до совјетске агресије на Чехословачку 1968. године.¹⁰³⁶ Плашећи се сличног сценарија у Југославији, Тито је направио спољнополитички заокрет ка Сједињеним Државама. Ово нас не чуди, јер је Брежњев тада заговарао „доктрину о условном суверенитету“ према којој је СССР могао војно да интервенише

¹⁰²⁷ George F. Kennan, *The Cloud of Danger: Current Realities of American Foreign Policy*, Little, Brown and Company, Boston, 1977.

¹⁰²⁸ Миладин Милошевић, Драган Богетић (пр.), *Југославија – Сједињене Америчке Државе: Сусрети и разговори највиших званичника Југославије и САД 1955-1980*, Архив Југославије, Београд, 2017, стр. 15 (Цитирано као: М. Милошевић, Д. Богетић (2017)).

¹⁰²⁹ М. Милошевић, Д. Богетић (2017), 15.

¹⁰³⁰ *Ibid.*, 16.

¹⁰³¹ *Ibid.*, 31-32.

¹⁰³² *Ibid.*, 32.

¹⁰³³ Александра Јоксимовић, *Србија и САД – билатерални односи у транзицији*, Чигоја штампа, Београд, 2007, стр. 24-25 (Цитирано као: А. Јоксимовић (2007)).

¹⁰³⁴ М. Милошевић, Д. Богетић (2017), 35.

¹⁰³⁵ А. Јоксимовић (2007), 24-25.

¹⁰³⁶ Видети више: Драган Богетић, *Југословенско-амерички односи 1961-1971*, Институт за савремену историју, Београд, 2012.

уколико чланице Вашправског уговора одступе од социјалистичке идеологије.¹⁰³⁷ Иза Брежњевљеве доктрине крила се совјетска идеја о геополитичкој трансгресији ка топлим морима, најпре, посредством Балкана, ка Средоземљу. Вашингтон је озбиљно схватио совјетски напад на Чехословачку и био је свестан да је то увод у једно шире геополитичко наступање ка најбитнијој геостратешкој тачки на Балкану. Због тога је Америка одлучила да пружи подршку југословенском режиму и његовој независности,¹⁰³⁸ свесна да би продор Совјета ка Медитерану угрозио НАТО чланице и пројектовану зону *Rimland-a*. Наведено потврђују речи америчког амбасадора у Београду Барка Елбрика (*Burke Elbrick*), који је у разговору са југословенским државним подсекретаром Мишом Павићевићем, 9. септембра 1968. године, рекао да „Запад неће дозволити напад, односно, освајање Југославије, пошто би то битно изменило постојећи паралелограм моћи у Европи и допринело би совјетској експанзији у том делу света“.¹⁰³⁹ Према томе, Југославија је представљала својеврсну тампон зону, као препреку совјетском наступању правцем североисток-југозапад. О значају југословенске независности недвосмислено сведоче речи америчког државног секретара Дина Раска (*Dean Rusk*), који је 9. октобра 1968. године рекао југословенском министру иностраних послова Марку Никезићу да су „САД и Западна Европа веома заинтересоване за независност Југославије. Нема сумње да би у случају напада на Југославију реакција Запада била врло оштра, много јача него у случају ЧССР“.¹⁰⁴⁰ Стабилни односи СФРЈ и САД, обележени бројним посетама, економском и привредном сарадњом, политичком и дипломатском подршком и другим аспектима добре билатералне сарадње, трајали су до 1980. године, када отпочиње декада политичке и економске нестабилности.

Као што смо могли да приметимо, циљ САД био је да очува независност Југославије у односу на Совјетски Савез и да је преоријентише ка Западу, поспешујући економске и политичке везе са западноевропским државама. Односи СФРЈ са државама Западне Европе, односно са Европском заједницом, текла је узлазном путањом, што се читава у низу потписаних споразума и протокола. *De jure* успостављање добрих односа почиње 2. децембра 1967. године потписивањем Декларације о односима СФРЈ и Европске економске заједнице. То је био почетак продубљивања економских односа и „први акт“ који је ЕЕЗ потписала са једном социјалистичком државом у Европи.¹⁰⁴¹ Неколико година касније потписана су два трговинска споразума (1970. и 1973. године) и остварен је приступ Општој шеми преференцијала Европске заједнице (1971. године). Наведено, осим економских бенефита и унапређења трговинске политике, има и политичке и геополитичке импликације на положај СФРЈ у периоду подељеног света. Значај СФРЈ огледа се и у чињеници да су земље Централне и Источне Европе тек крајем осамдесетих и почетком деведесетих година потписале поменуте трговинске споразуме.¹⁰⁴²

Наставак продубљивања економских односа је потписивање Споразума о сарадњи СФРЈ и ЕЕЗ 2. априла 1980. године, којим се отвара нови пакет привредних и трговинских могућности у научно-технолошком, индустријском, саобраћајном, пољопривредном и другим секторима.¹⁰⁴³ Потписан је Споразум о сарадњи и са Европском заједницом за угаљ и челик, што је почетак

¹⁰³⁷ Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021), 61-62.

¹⁰³⁸ Татјана Милошевић, *Војно-политички односи Југославије и САД 1969-1974*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2021, стр. 23-24, 29-30, 41.

¹⁰³⁹ М. Милошевић, Д. Богетић (2017), 63.

¹⁰⁴⁰ *Ibid.*, 63.

¹⁰⁴¹ Тања Мишчевић, „Савремени односи СР Југославије и Европске уније“, У: *Посткомунизам и демократске промене* (пр. Вучина Васовић и Вукашин Павловић), Југословенско удружење за политичке науке, Београд, 2002, стр. 478 (Цитирано као: Т. Мишчевић (2002)). 477-492.

¹⁰⁴² Т. Мишчевић (2002), 478.

¹⁰⁴³ Council Regulation (EEC) No. 314/83 of 24 January 1983.

либерализације трговине између уговорних страна у наведеном сектору. Ефекти добре сарадње читавају се у подацима из 1987. године, када је укупна размена СФРЈ са светом износила 25 милијарди долара, од чега 18,5 милијарди долара са европским државама.¹⁰⁴⁴ Успешну размену са европским државама, особито са чланицама Европске економске заједнице, пратили су пакети финансијске и техничке помоћи 1980, 1982. и 1991. године, с тим да потоњи није реализован због отпочињања сукоба у СФРЈ.¹⁰⁴⁵ Следећи споразум потписан између СФРЈ и ЕЗ је Оквирни споразум *PHARE* из децембра 1990. године, који је подразумевао помоћ за социјалну и економску реформу у држави.¹⁰⁴⁶ Тада је потписан и Финансијски меморандум према ком је за СФРЈ било предвиђено 35 милиона ЕКИ (*ECU – European Currency Unit*).¹⁰⁴⁷ Међутим, након избијања сукоба на простору Југославије, ЕЗ је увела санкције 8. новембра 1991. године, односно неопходне хитне мере Савета ЕУ (чл. 228А Уговора о ЕУ) и суспендовала Споразуме о сарадњи СФРЈ и ЕЕЗ.¹⁰⁴⁸ У међувремену, суспензија Споразума је укинута за све државе бивше Југославије осим за Србију и Црну Гору, које су 27. априла 1992. године формирале Савезну Републику Југославију (СРЈ).¹⁰⁴⁹

Претходно наведена аргументација допуњује наше полазиште, односно три геополитичка разлога која су пресудно утицала на стварање и одржавање Југославије. Међутим, шта се десило по завршетку хладног рата? Као што смо увидели кратком историјском анализом, односи САД и СФРЈ након Другог светског рата били су углавном повољни. Економска подршка и кредитне гаранције које је Запад давао Југославији биле су замена за „југословенску неутралност и војне капацитете за одвраћање Варшавског пакта од Западне Европе“.¹⁰⁵⁰ Новоизабрани амерички амбасадор Ворен Зимерман (*Warren Zimmerman*) рекао је 1989. године да је Југославија током трајања хладног рата „била заштићено и понекад мажено дете америчке и западне дипломатије“.¹⁰⁵¹ Међутим, након тријумфа САД и успостављања униполарног међународног поретка, Југославија губи значај „за виталну безбедност Сједињених Држава“, што је означило њен државно-политички крај.¹⁰⁵² На Западу су се већ 1989. године могле чути изјаве да су земље централне Европе спремније за политичку и економску транзицију и прелазак са Истока на Запад у односу на земље југоисточне Европе.¹⁰⁵³

Имајући претходно наведено у виду, јасно је да су геополитички разлози пресуђујуће утицали на дезинтеграцију Југославије, те ћемо их, стога, у наредним редовима навести. Наиме, три разлога која су утицала на формирање Југославије, сада су деловали у супротном смеру, ка њеном расформирању. Прво, баражирање интереса германског фактора није било неопходно, с обзиром на чињеницу да је Немачка након Другог светског рата „стављена под контролу савезника на Западу, под директном контролом САД, с бројним војним базама на терену и Основним законом који је до данас вршио улогу устава Немачке“.¹⁰⁵⁴ Западна Немачка постала је чланица НАТО савеза 1955. године, што се, након рушења Берлинског зида и уједињења, односило на целокупну државу - Савезну Републику Немачку. Дакле, СР Немачка у

¹⁰⁴⁴ Т. Мишчевић (2002), 481.

¹⁰⁴⁵ *Ibid.*, 482.

¹⁰⁴⁶ European Communities - Commission, *Assistance for economic restructuring in the countries of Central and Eastern Europe*, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 1992.

¹⁰⁴⁷ Т. Мишчевић (2002), 483.

¹⁰⁴⁸ Council Regulation (EEC) No. 3300/91 of 11 November 1991.

¹⁰⁴⁹ Т. Мишчевић (2002), 483-484.

¹⁰⁵⁰ С. Вудврод (1997), 108.

¹⁰⁵¹ А. Локсимовић (2007), 30.

¹⁰⁵² С. Вудврод (1997), 108.

¹⁰⁵³ *Ibid.*, 109.

¹⁰⁵⁴ Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021 б), 69.

постхладноратовском периоду није представљала опасност по америчке интересе, посебно у зони *Rimland-a* којој припада и Балкан, те самим тим ни улога Југославије као тампон зоне није била потребна у контексту америчке геостратегије. Друго, дисолуцијом Совјетског Савеза нестала је потреба за изградњом санитарног кордона, као бране совјетском продору ка Медитерану. Према томе, југословенска геостратешка улога и у том контексту губи на значају. Расформирањем Совјетског Савеза и СФР Југославије, формиране су нове републике, које су се убрзо придружиле НАТО савезу, што је Сједињеним Државама омогућило стратегијску дубину према Русији и контролу геополитички значајне зоне *Rimland-a*.¹⁰⁵⁵ Треће, за обуздавање српског националног фактора више није била неопходна национално и верски хетерогена Југославија, будући да је српски народ након ратних догађаја деведесетих година у значајној мери био ослабљен и разједињен, а српска држава економски и политички нестабилна и изолована. Са друге стране, Русија је била окренута својим унутрашњеполитичким проблемима и није представљала опасност у погледу повезивања са српским фактором на Балкану.¹⁰⁵⁶

Наведено нам потврђује да се глобална транзиција из биполаризма у униполаризам одразила на државни и политички статус Југославије, што потврђује и Сузан Вудворд када каже да је „међународни контекст био од критичне важности за процес дезинтеграције у Југославији“.¹⁰⁵⁷ Све гаранције југословенске сигурности, целовитости и независности престају да важе по завршетку хладног рата.

2. Географски положај и физичко-географске одлике Србије

Република Србија је држава Балканског полуострва, као југоисточног дела Европе. Она је континентална земља лоцирана између 41°53' и 46°11' северне географске ширине и 18°49' и 23°00' источне географске дужине. Територија се простире на 88.499 км² и значајнијим делом припада Балканском полуострву, а један мањи део територије простире се у Панонској низији, због чега Србију можемо сврстати и у средњоевропске државе [Карта 9]. Такође, Србија се сврстава и у медитеранске земље због географског положаја и климатских карактеристика јужног дела државе.¹⁰⁵⁸ Према процени Уједињених нација за 2019. годину, у Републици Србији живи око 8.737.000 становника.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵⁵ Видети више: Ерве Живен, *Западни зид није нао*, Нова Европа, Нови Сад, 2019.

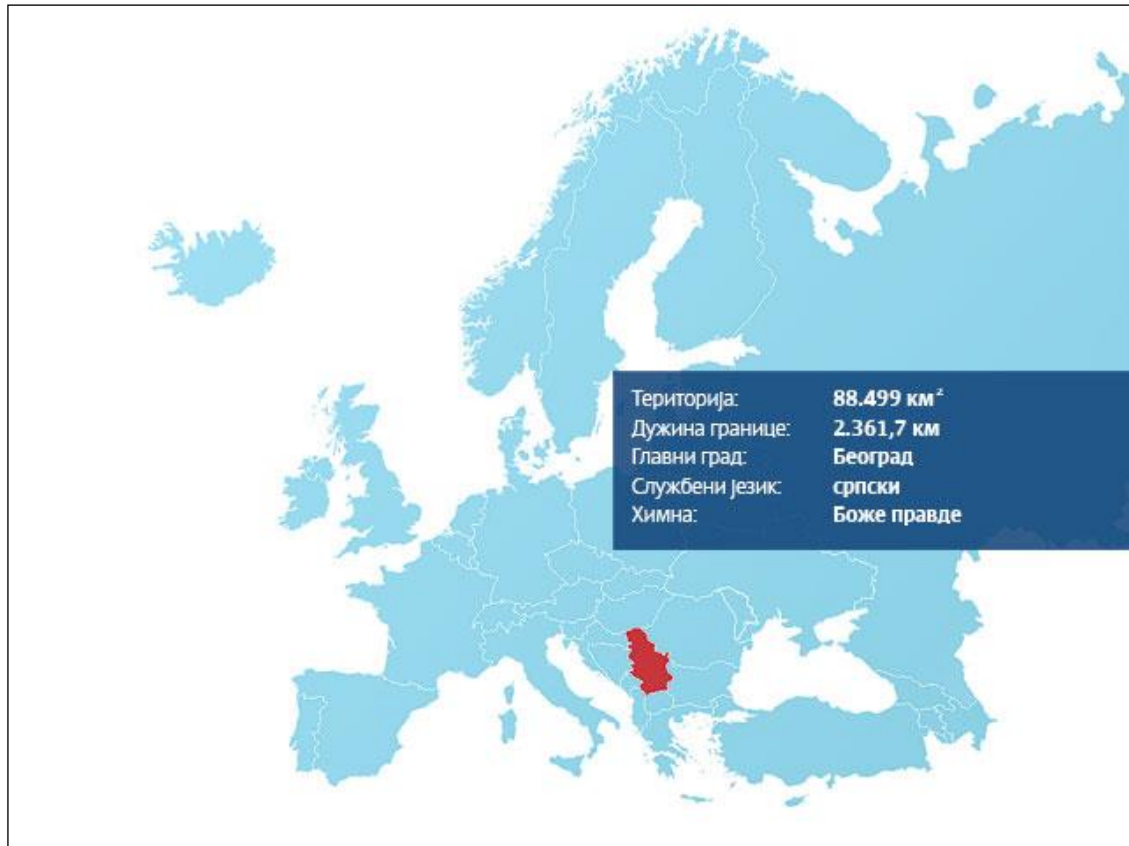
¹⁰⁵⁶ Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021 б), 70-72.

¹⁰⁵⁷ С. Вудворд (1997), 372.

¹⁰⁵⁸ Д. Пророковић (2018), 345.

¹⁰⁵⁹ United Nations, *World Population Prospects 2019*, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, New York, 2019.

Карта 9. Положај Републике Србије и основни подаци

Извор: Влада Републике Србије - www.srbija.gov.rs.

Република Србија се граничи са Мађарском, Румунијом, Бугарском, Северном Македонијом, Албанијом, Црном Гором, Босном и Херцеговином и Хрватском. Граница према другим државама дуга је 2.361,7 км и уређена је на основу природно-географских, историјских и етничких принципа.¹⁰⁶⁰ Са тим у вези, границе према бившим југословенским републикама представљају најпроблематичније и спорне тачке у регионалним односима.¹⁰⁶¹ Како примећује професор Степић, „границе према бившим југословенским републикама су још неодређене, спорне, кризне и оптерећене ратним наслеђима“, док су, истовремено, за геополитичке, геостратешке и геоекономске интересе Србије оне веома важне.¹⁰⁶² Последња промена граница бележи се 2006. године када је дошло до „унутрашње транзиције и издвајања Црне Горе из

¹⁰⁶⁰ Д. Пророковић (2018), 347.

¹⁰⁶¹ „Границе са три бивше југословенске републике – Хрватском, Македонијом и Босном и Херцеговином – проблематичне су јер су резултат договора делегата на Другом заседању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије у Јајцу, новембра 1943. године, касније потврђене одлуком истог органа из августа 1945. године. Оне нису резултат било каквог правно-институционалног или демократског процеса; оне се нису утврђивале широком расправом и одлукама унутар легитимних институција система, нити изјашњавањем грађана на референдумима, већ унутарпартијским договором у оквиру комунистичке партијске структуре.“ Д. Пророковић (2018), 349-350.

¹⁰⁶² М. Степић (2004), 311.

државне заједнице Србије и Црне Горе“.¹⁰⁶³ Након тога, Србију сврставамо у територијално закључане земље (*landlocked country*), јер је остала без маритимне партиципације, односно излаза на море.¹⁰⁶⁴

Република Србија има две аутономне територијалне заједнице основане Уставом, АП Војводина и АП Косово и Метохија. Аутономне територијалне заједнице заузимају 36,6% територије, док централни део Србије заузима 63,4% територије државе.¹⁰⁶⁵ На северу, АП Војводина је „спона којом се читава Србија укључује у централну Европу. Она јој омогућује партиципацију у економски и геополитички изузетно важној Панонској низији“.¹⁰⁶⁶ Осим тога, део тока Дунава у Војводини и југоисточни део Панонске низије јесу „зона конвергенције великих река“ попут Драве, Тисе, Тамиша, Саве, Дрине, Колубаре и Велике Мораве, чијим су долинама „трасиране саобраћајнице које повезују најзначајније регије овог дела Европе“.¹⁰⁶⁷ На југу, политичко и социјално стање у АП Косову и Метохији је нестабилно деценијама уназад, да би до ескалације дошло након НАТО интервенције 1999. године, када су, према Резолуцији 1244 СБ УН и под надзором мисије УНМИК, у јужној српској покрајини формиране привремене институције под већинском контролом Албанаца. До једностраног проглашења тзв. државе Косово*, противу Устава РС, дошло је почетком 2008. године, чиме је територијална целовитост Србије, *de facto* угрожена. То потврђује и чињеница да Србија „не контролише 157 км границе према Македонији и 111 км границе према Албанији“.¹⁰⁶⁸ Осим питања Косова и Метохије, постоје и друга потенцијална геополитичка жаришта на територији Републике Србије, попут Бујановачко-прешевске области, Рашке области и Војводине.¹⁰⁶⁹

Физичко-географске карактеристике Србије чине географски положај државе повољним. Географ Јован Цвијић, узимајући у обзир низије, планинске масиве и речне удолине, дефинисао је географске особине Балканског полуострва, које ћемо ми применити у анализи географског положаја Србије. Прво, географске особине спајања и прожимања односи се на проходност и отвореност Балканског полуострва. На северу, посредством Панонске низије, полуострво је повезано са Средњом Европом, а јужно, дуж моравско-вардарске удолине и посредством острва у Егејском мору, полуострво је повезано са Азијом и Африком. Са тим у вези, Србија поседује наведене особине, будући да посредством АП Војводине партиципира у Средњој Европи, а дуж Велике Мораве има важан коридор ка југу. Према Јовану Цвијићу, „особине спајања и прожимања олакшавају ширење свих појава кретања, атмосферских, биолошких и оних најразличитијих, која потичу од људског рада, цивилизација и узбурканости“.¹⁰⁷⁰ Друго, географске особине изоловања

¹⁰⁶³ Љубиша Деспотовић, Вања Глишин, „Геополитички идентитет Републике Србије и Стратегија националне безбедности“, *Политика националне безбедности*, Vol. 20, No. 1, Институт за политичке студије, Београд, 2021, стр. 22 (Цитирано као: Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021 в)).

¹⁰⁶⁴ Миломир Степић, *Српски геополитички образац*, *Catena Mundi*, Београд, 2019, стр. 10-11, 17 (Цитирано као: М. Степић (2019)).

¹⁰⁶⁵ Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021 в), 22.

¹⁰⁶⁶ М. Степић (2004), 40.

¹⁰⁶⁷ *Ibid.*, 40.

¹⁰⁶⁸ Д. Пророковић (2018), 350.

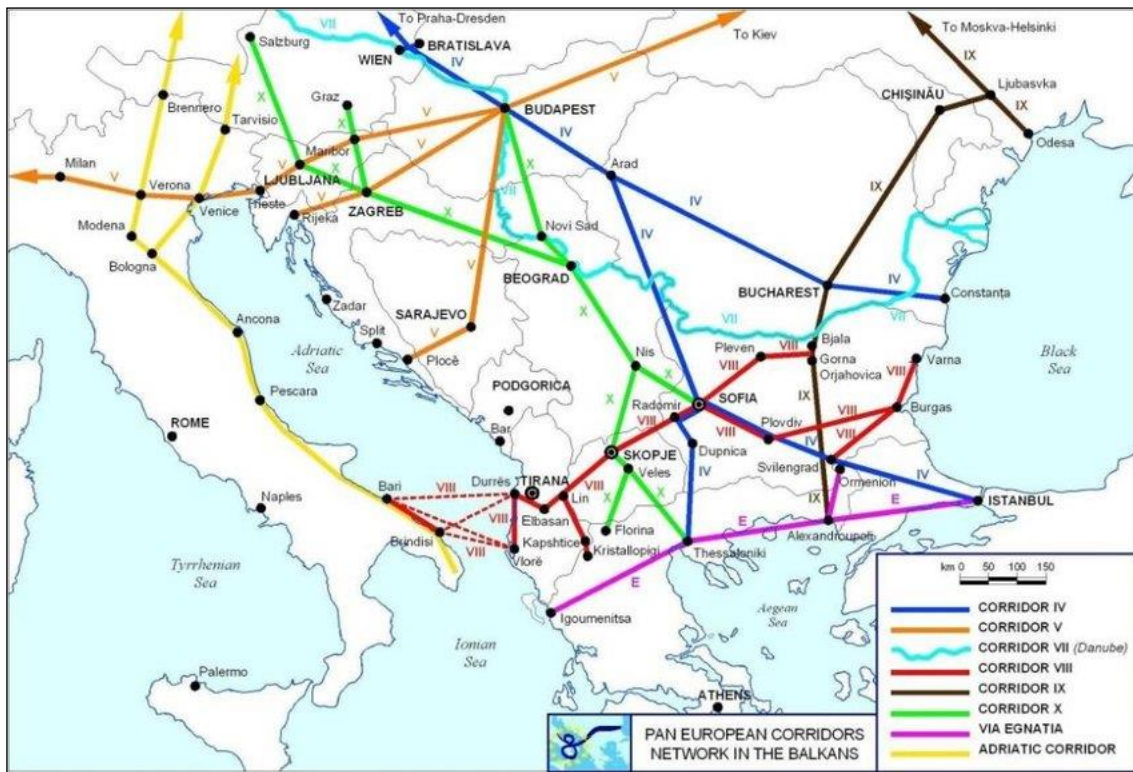
¹⁰⁶⁹ Вања Глишин, „Бујановачко-прешевска област као потенцијално геополитичко жариште у Србији“, *Политика националне безбедности*, Vol. 22, No. 1, Институт за политичке студије, Београд, стр. 147-169; Душан Пророковић, „Рашка област као геополитичко жариште и њен значај по положај Србије и Српске“, *Politeia*, Vol. 4, No. 7, Факултет политичких наука, Бања Лука, 2014, стр. 175-193; Љубиша Деспотовић, Горан Иванчевић (ур.), *Војводина као потенцијално геополитичко жариште у Републици Србији*, Култура полиса (посебно издање), Vol. 15, No.1, Култура – Полиса, Нови Сад, 2018.

¹⁰⁷⁰ Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Народна библиотека Србије, 2012, стр. 34 (Цитирано као: Ј. Цвијић (2012)).

и одвајања одређене су планинским масивима и представљају препреку „свим климатским и биолошким утицајима, етничком премештању и покретима који произилазе из људске акције“.¹⁰⁷¹ Са тим у вези, српска покрајина Косово и Метохија је својеврсна макротврђава Балкана, чија је централна улога одређена главним полуострвским хоризонталним и вертикалним трансверзалама. Макротврђава је „природна целина омеђена планинским ланцима налик природним бредовима (Шар планина, Коритник, Паштрик, Копаоник) у чијем средишту се простиру две котлине богате рудама (злато, сребро, олово, цинк, гвожђе, лигнит) и природним потенцијалима (пијаћа вода и обрадива земља). Улазак у простор макротврђаве је ограничен и могућ само кроз неколико превоја (нпр. Мердаре и Морина) и клисура (нпр. Качаничка и Ибарска), док је унутрашњост тврђаве проходна.“¹⁰⁷² Према томе, значај јужне српске покрајине је немерљив, посебно уколико узмемо у обзир чињеницу да се са њене територије могу контролисати важни саобраћајни, привредни, енергетски, стратегијски и други коридори.

Посматрајући Балканско полуострву у саобраћајно-географском контексту, можемо приметити мрежу значајних међународних друмских и речних међународних путева, који олакшавају кретање из западне и средње Европе ка Блиском истоку и кавкаско-каспијском подручју [Карта 10].

Карта 10. Паневропски коридори

Извор: L. Zunic (2017).

¹⁰⁷¹ J. Цвијић (2012), 39.

¹⁰⁷² Вања Глишин, Љубиша Деспотовић, „Геополитички и безбедносни аспекти косовско-метохијског чвора“, *Војно дело*, бр. 3/2022, Институт за стратегијска истраживања, Београд, 2022, стр. 4 (Цитирано као: В. Глишин, Љ. Деспотовић (2022)).

Речним саобраћајницама, особито Дунавом и „Дунавском стратегијом“ омогућена је веза атлантског акваторијалног простора са црноморским басеном. Реч је о Коридору 7, који прати ток Дунава и представља развојну шансу за Србију. Осим тога, за Србију су важни и Коридор 8, који се пружа од Јадрана до Црног мора и Коридор 10, који повезује Аустрију, Словенију, Хрватску, Мађарску, Србију, Црну Гору, Северну Македонију, Бугарску, Грчку и Турску. Сложена мрежа Коридора 10 доделиће Београду „статус главне раскрснице југоисточне Европе“.¹⁰⁷³

3. Геополитичка обележја положаја Србије

Геополитички положај Републике Србије вишеструко је значајан, како са регионалног, тако и са глобалног аспекта. Важно полажиште је спознаја геополитичког идентитета који одређујемо као „идентификацију геополитичке самосвести и континуитета у времену и простору“¹⁰⁷⁴ и као „релативно објективизујућег идентитетско-географског својства једне националне или верске групације, а везано за њен одређени просторни, културолошко-цивилизацијски, верско-конфесионални и политичко-државни облик егзистирања“.¹⁰⁷⁵ Дакле, спознаја геополитичког идентитета једне земље важно је полазиште у даљем препознавању и анализи политичких и геополитичких процеса који се тичу посматране земље.

Геополитички значај српског простора лоцирамо у бројним примерима које можемо посматрати од 1054. године и поделе хришћанства између Римске цркве и Константипољске патријаршије, када је дуж Балкана повучена линија поделе и својеврсна цивилизацијска граница, која, пре свега, означава поделу између римокатоличанства и православља, а у нешто новијим учењима, попут Хантингтона, реч је о граници између Западне цивилизације и Православне цивилизације. О реалним последицама те религијско-конфесионалне поделе сведоче дешавања у средњевековној српској држави, када је Свети Сава покушавао да се избори за српске националне интересе између Рима и Цариграда. Стога професор Љубиша Деспотовић говори о геополитици Светосавља, „као рационалној синтези културних и политичких утицаја Истока и Запада“, у којој је „сабрана одговорна национална и верска политика Немањића, а посебног Светог Саве, чији је приоритет био српски национални интерес“.¹⁰⁷⁶ Већ у том периоду уочавамо да се немањићка држава нашла у контактної зони сукобљених интереса Рима и Цариграда. Наведена геополитичка особина „контактност“ могла се уочити и током османског освајања Балкана, када се на српској територији формирала *Terra militaris* или Војна крајина, док се међу Србима развијао *Frontier spirit* или дух крајшника. Да контактност спада у актуелна геополитичка обележја сведоче дешавања од 1990. године до данас, где увиђамо да су се на регионалном нивоу сукобљавали религијско-конфесионални и етнички идентитети, најчешће у контексту хантингтоновског сукоба цивилизација – римокатоличанство, православље и ислам. Стога нас не чуди што је овај простор „главна оса трансгресионо-регресионих процеса цивилизацијских судара“¹⁰⁷⁷ и простор „мултиетничког коктела“¹⁰⁷⁸. Професор Љубиша Митровић је написао да „Балканом кроз историју и у савремености, тутње вулканске противречности тежећи да га растргну и поделе

¹⁰⁷³ А. Труд (2007), 11.

¹⁰⁷⁴ М. Степић (2019), 8.

¹⁰⁷⁵ Љубиша Деспотовић, *Геополитика Светосавља: српско национално питање у историјском распону од криштене до природне Србије*, Каирос, Сремски Карловци, 2019, стр. 301 (Цитирано као: Љ. Деспотовић (2019)).

¹⁰⁷⁶ Љ. Деспотовић (2019), 40, 51.

¹⁰⁷⁷ Љубиша Деспотовић, *Српска геополитичка парадигма*, Каирос, Сремски Карловци, 2012, стр. 126.

¹⁰⁷⁸ З. Бжежински (2001).

споља и изнутра“.¹⁰⁷⁹ Као што смо могли да приметимо, источна граница западне цивилизације једним делом пресеца територију Србије, издвајајући из њене територијалне целовитости АП Војводину. Хантингтон је и написао да се та граница „подудара са историјском поделом између Аустроугарског и Османског царства“, као културна, економска и политичка граница.¹⁰⁸⁰

Чворност је друго геополитичко обележје положаја Србије које можемо да лоцирамо у дугом историјском континуитету. Под овим обележјем подразумевамо стратешка кретања регионалних и глобалних сила ка означеној геополитичкој зони (у овом случају Србији), чији испреплетени и паралелни интереси сачињавају својеврсни чвор. Османско кретање током освајања Европе трасирано је смером од југоистока ка северозападу, док је, истовремено, Аустроугарска пројектовала правац од северозапада ка југоистоку. Русија се, пак, кретала смером од североистока ка југозападу. Ватикан као важан геополитички чинилац вековима уназад пројектује смер кретања од запада ка истоку, што се читава у прозелитистичкој политици.¹⁰⁸¹ Имајући у виду историјске догађаје и њихов развој, увиђамо да су се ти интереси више векова сукобљавали управо на простору Србије, односно Балкана. Такође, сматрамо да је чворност и актуелно геополитичко обележје положаја Србије, што се читава у четири водеће геополитичке концепције – атлантизам, средњоевропски континентализам, неоосманизам и неоевроазијство. Наиме, Сједињене Државе након успостављања глобалне доминације настоје да се крећу у свим смеровима, особито ка Русији, потискујући је ка североистоку. Немачка у савременој геополитичкој визири пројектује Дунав као важан смер кретања од северозапада ка југоистоку, што је, као што смо могли да приметимо, историјски континуитет. Турска у неоосманистичкој геополитичкој визири предвиђа повратак на просторе којима је некада владала, што је смер од југоистока ка северозападу. Русија, након постхладноратовске потпуне дефанзиве, актуелизује свој геополитички концепт неоевроазијство и настоји да ојача свој међународни статус, сматрајући да је смер кретања ка западу и југозападу и те како значајан. Нови фактор који све израженије наступа ка Балкану и другим стратешким регионима је Кина. Пројекат „Појас и пут“ и Иницијатива 17+1 укључују и Србију, што додатно усложњава српски геополитички чвор.

Фрагментираност је треће геополитичко обележје, настало сплетом историјских процеса, који су деструисали државну сувереност и територијалну целовитост српског народа. „Геополитичке претензије и територијалне аспирације глобалних, регионалних и локалних актера српском геополитичком положају предодређују фрагментираност као обележје које ће бити коришћено као 'фактор нове дестабилизације'“ овог простора.¹⁰⁸² Попут претходних обележја, фрагментираност такође има своје историјске примере у далекој српској историји, када су освајачи окупирали територије тадашње средњевековне српске државе, исцрпљујући њене државне и социјалне капацитете. Слични процеси спровођени су и током 19. века када долази до конституисања модерне српске државе, када су велике силе одлучивале о српском територијалном простирању, исцртавајући границе према сопственим спољнополитичким интересима. Ипак, фрагментираност је најизразитија током 20. и на почетку 21. века. Наведено се читава на југу на Косову и Метохији, где владају нескривене сепаратистичке тежње тамошњих албанских политичара, што се и реализовало 2008. године једногласним проглашењем независности тзв. Косова*. У том контексту, укључили бисмо и шири проблем који се тиче Бујановачко-прешевске области, будући да је и она разматрана у ширем пројекту стварања

¹⁰⁷⁹ Љубиша Митровић, *Балкан у вртлогу транзиције*, Филозофски факултет, Ниш, 2006, стр. 21.

¹⁰⁸⁰ С. Хантингтон (2000), 176.

¹⁰⁸¹ Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље: од XVI до XIX века*, Catena Mundi, Београд, 2017; Карлхајнц Дешнер, *Политика римских папа у 20. веку*, Књ. 1, Catena Mundi, Београд, 2021; Карлхајнц Дешнер, *Политика римских папа у 20. веку*, Књ. 2, Catena Mundi, Београд, 2021.

¹⁰⁸² Љ. Деспотовић (2019).

Природне Албаније.¹⁰⁸³ Затим, на југозападу у Црној Гори, где постоји дубока подељеност између српског и црногорског становништва, што представља потенцијални „фактор нове дестабилизације“. Најзад, на западу у Босни и Херцеговини, односно у Републици Српској, где је Дејтонски споразум, као гарант мира, свакодневно под притисцима бошњака, који желе да изврше ревизију или, пак, потпуно поништавање тог споразума. Циљ такве политике је потискивање Срба са простора на којима вековима обитавају, спречавање њиховог уједињења и преузимање кључних геополитичких тачака на Балкану.

Претходно наведена геополитичка обележја положаја Србије представљају стратешку константу, о чему сведоче историјски примери у вишедеценијском па и у вишевековном континуитету. Другачије речено, стратешки ниво анализе подразумева спознају геополитичких константи глобалних и регионалних сила, са посебним освртом на њихове интересе према означеним државама и регионима. Међутим, посматрајући наведена геополитичка обележја у тактичком смислу, могуће је извршити њихову периодизацију и анализу у три етапе, упоредо са политичким променама унутар Србије. Дакле, тактички ниво подразумева анализу актуелних догађаја које можемо пратити у одређеним временским етапама и фазама, пратећи међународни и регионални контекст, понашање држава које активно учествују у спровођењу сопствених интереса, као и позицију држава које су означене као интересна сфера међународних актера.

3.1. Геополитичка обележја од 1990. до 5. октобра 2000. године

3.1.1. Први транзициони талас под притиском међународне изолације и спирале насиља

Први вишестраначки избори одржани су у децембру 1990. године, када странка старог режима на челу са Слободаном Милошевићем побеђује на изборима. Упоредо са појавом плурализма и првим транзицијским корацима у Србији, одвија се глобална транзиција из биполаризма у униполаризам, што се одразило на дешавања у СФРЈ и дезинтеграцију заједничке државе. Како констатује Сузан Вудворд „међународна акција током осамдесетих година допринела је разједању постојећег уставног поретка и политичке способности за остварење потребне транзиције“.¹⁰⁸⁴ У том контексту, приметне су најмање две ситуације. Прво, Робинсон сматра да су САД под слоганом „подстицања демократије“ интервенисале у ситуацијама кризе, транзиције и вакуума моћи, насталих крахом старог поретка, а све у циљу покушаја да се стекне утицај над оним што ће из тих превирања проистећи“.¹⁰⁸⁵ Важно је да напоменемо да Робинсон „подстицање демократије“ посматра као један сегмент сложеније и свеобухватније кампање коју САД спроводе против означених земаља. Свеобухватна кампања подразумева комбинацију „подстицања демократије“ и „војну агресију, економске санкције (или селективне подстицаје), принудну дипломатију, психолошке и тајне операције и кохерентну, јединствену стратегију“.¹⁰⁸⁶ Друго, заокрет америчке спољне политике и активно лобирање америчког државног секретара Џејмса Бејкера (*James Baker*) за признање Босне и Херцеговине, која постаје независна у марту 1992. године. Са тим у вези, Хантингтон је написао да су „амерички идеализам, морализам, хуманитарни инстинкти, наивност и непознавање Балкана довели Американце до тога да буду уз Босанце, а против Срба“.¹⁰⁸⁷ Исто тако, немачки канцелар Хелмут Кол (*Helmut Kohl*) заговарао је

¹⁰⁸³ В. Глишин (2022); В. Глишин, Љ. Деспотовић (2022).

¹⁰⁸⁴ С. Вудворд (1997), 372.

¹⁰⁸⁵ В. Робинсон (2012), 26.

¹⁰⁸⁶ *Ibid.*, 10.

¹⁰⁸⁷ С. Хантингтон (2000), 322.

независност Хрватске и Словеније, сматрајући да ће се интернационализацијом рата и признањем права на самоопредељење двома републикама послати јасна порука да су оне под међународном заштитом са циљем да се одврати даља српска „агресија“.¹⁰⁸⁸ Са друге стране, Русија је била у потпуној дефанзиви, због чега не можемо говорити о њеним политичким, дипломатским и војним активностима на Балкану и у Србији током деведесетих година 20. века.¹⁰⁸⁹ Штавише, Русија је под влашћу Бориса Јељцина подржала све санкције Савета безбедности усмерене против СР Југославије.¹⁰⁹⁰

Савет безбедности УН увео је санкције СФРЈ у септембру 1991. године, које су се односиле на продају оружја на територији свих република.¹⁰⁹¹ У априлу 1992. године СБ УН проширује санкције СРЈ на готово све аспекте, осим на увоз и извоз хране и лекова.¹⁰⁹² Исте године, Резолуцијом 787 СБ УН, уведена је забрана транспорта нафте, бензина, гвожђа, челика и угља преко СРЈ.¹⁰⁹³ Следеће, 1993. године, Резолуцијом 820 СБ УН, СРЈ је и економски изолована.¹⁰⁹⁴ Осим директних последица, санкције су се и индиректно одразиле на слободу медија, будући да су пресечени алтернативни канали информисања и комуникације са спољним светом. Такође, санкције су „спречиле опозицију да добије финансијску помоћ и увозну опрему потребну да се такмичи са Милошевићевом домаћом контролом (...)“.¹⁰⁹⁵

Попуштање санкција бележи се тек у јесен 1994. године,¹⁰⁹⁶ да би њихово укидање уследило након потписивања Дејтонског споразума 1995. године, односно у лето 1996. године.¹⁰⁹⁷ САД су уложиле напор да Русију укључе у преговарачки процес, јер је администрација председника Била Клинтона (*William J. Clinton*) сматрала да је важно пронаћи „одговарајуће место за Русију у европској структури безбедности, чији део није била од 1914“.¹⁰⁹⁸ Дејтонски споразум у контексту положаја Србије је важан, будући да на том примеру можемо увидети још један амерички спољнополитички маневар. Наиме, САД су сматрале да без председника Слободана Милошевића Дејтон не може да успе, али та очекивања нису у потпуности испуњена, те су САД, након укидања санкција 1996. године, оставиле „спољни зид санкција“ као израз неповерења према Милошевићу. Наведено је подразумевало „одсуство СР Југославије из међународних финансијских институција и снажно средство притиска на режим у Србији“.¹⁰⁹⁹ Притисци су се тицали питања статуса Косова и Метохије, сарадње са Хашким трибуналом, признања новонасталих држава и демократских реформи у Србији и Црној Гори. Занимљиво је навести да САД нису примећивале опозицију у Србији све до масовних протеста 1996/1997. године, након

¹⁰⁸⁸ С. Вудворд (1997), 146.

¹⁰⁸⁹ Рој Медведев, *Борис Јељцин: Русија на крају XX века*, Службени гласник, Београд, 2009 (Цитирано као: Р. Медведев (2009)).

¹⁰⁹⁰ Срећко Ђукић, *Крај СССР-а и Русија: ново руско окружење*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 129 (Цитирано као: С. Ђукић (2011)).

¹⁰⁹¹ S/RES/713(1991).

¹⁰⁹² S/RES/757(1992).

¹⁰⁹³ S/RES/787(1992).

¹⁰⁹⁴ S/RES/820(1993).

¹⁰⁹⁵ С. Вудворд (1997), 228.

¹⁰⁹⁶ S/RES/943(1994).

¹⁰⁹⁷ S/RES/1022(1995); S/RES/1021(1995); S/RES/1074(1996); Општи оквирни споразум за мир у Босни и Херцеговини, Дејтон, 1-25. новембар 1995. године, <http://ndcsarajevo.org/Dokumenti/Dejtonski-mirovni-sporazum.pdf> [10.10.2022.].

¹⁰⁹⁸ Ричард Холбрук, *Пут у Дејтон*, Дан Граф, Београд, 1998, стр. 122.

¹⁰⁹⁹ А. Јоксимовић (2007), 37.

чега Вашингтон почиње да разматра алтернативу за спровођење Дејтона. Међутим, опозиција је била подељена, због чега је Запад сумњао у њене капацитете за промене.¹¹⁰⁰

3.1.2. Наставак спољне интервенције и ескалација кризе на Косову и Метохији

Након потписивања Дејтонског споразума, бележи се прва посета европских представника СР Југославији у јуну 1996. године, када председник Комисије ЕУ Жак Сантер (*Jacques Santer*) и председавајући Савета министара Ламберто Дини (*Lamberto Dini*) долазе у СРЈ. Том приликом, они истичу неопходност побољшања односа СРЈ и ЕУ. Један од првих корака био је процес хармонизације југословенског правног система са правним системом ЕУ, који је Влада СРЈ добровољно покренула. Међутим, до конкретне примене Програма за хармонизацију није дошло, а расплет догађаја допринео је да се тај процес заустави. Притисак ЕУ у том смеру био је евидентан након избора у децембру 1996. године, када су избили масовни протести. Године 1997/1998. долази до интензивирања сукоба на Косову и Метохији, што је изазвало нови пакет санкција према СРЈ. Санкције су уведене Резолуцијом 1160 СБ УН због кршења људских права на Косову и Метохији, а са циљем успостављања мира и стабилности.¹¹⁰¹

Сједињене Државе су, упоредо са санкцијама Уједињених нација, уводиле санкције СРЈ и то од 30. маја 1992. године до 17. јануара 1996. године, потом од 9. јуна 1998. године до 2001. године. Председник Џорџ Буш Старији (*George Herbert Walker Bush*) први је увео санкције СРЈ, да би их неколико пута проширио до краја свог мандата, што се односило на економска, војна, дипломатска и привредна питања. Сет свеобухватних санкција УН и САД трајао је готово четири године, након чега долази до краћег временског прекида, да би председник Бил Клинтон увео нове санкције 9. јуна 1998. године. Положај Србије је био посебно тежак, будући да су се санкције због Косова и Метохије односиле само на њу, изузимајући Црну Гору.¹¹⁰² У тим, по Србију, неповољним околностима економске и политичке изолације, 24. марта 1999. године долази и до војне агресије НАТО савеза на СРЈ. Реакција Русије у том тренутку огледа се у одлуци руског председника Владе Јевгенија Примакова (*Евгений М. Примаков*) који је у знак протеста због отпочињања НАТО агресије на СРЈ наредио да се авион, којим је путовао на службени пут у САД, окрене изнад Атлантског океана и врати у Русију. Наведени догађај назван је „преокретом преко Атлантика“ или „Примаковљевом петљом“ и виђен је као почетак окретања Русије вишевекторској спољној политици и прва порука свету након хладног рата којом се говори да је са Русијом немогуће разговарати са позиције силе.¹¹⁰³ Уз санкције и изолацију, НАТО агресија је уназирила економске, привредне, политичке, инфраструктурне, социјалне и друге аспекте модернизацијских капацитета државе. Сукоб је окончан усвајањем Резолуције 1244 СБ УН и потписивањем Војно-техничког споразума, познатијег као Кумановски споразум.¹¹⁰⁴ Споразумом је предвиђено повлачење српске војске и полиције у року од 11 дана, након чега мировне снаге КФОР преузимају улогу чувара реда и мира у јужној српској покрајини. У том тренутку долази до утркивања између НАТО и руских снага из састава СФОР-а на путу ка Косову и Метохији. Неочекивано, руске трупе успеле су да заузму аеродром Слатина 12. јуна 1999. године, што је

¹¹⁰⁰ А. Јоксимовић (2007), 37.

¹¹⁰¹ S/RES/1160(1998).

¹¹⁰² А. Јоксимовић (2007), 93-94.

¹¹⁰³ Никита Вятчанин, Леонид Левицкий, „Великий гражданин России“, *Парламентская газета*, 28.10.2019. <https://www.pnp.ru/politics/velikiy-grazhdanin-rossii.html> [20.10.2022.].

¹¹⁰⁴ S/RES/1244(1999).

представљало кључну тачку на простору СРЈ.¹¹⁰⁵ Руске трупе остале су на Косову и Метохији до 17. јуна 2003. године, након чега се повлаче. Постоје бројни разлози због који су се руске трупе повукле, као што је забрана летова руских авиона преко територија Бугарске, Румуније и Мађарске и распоређивање руских јединица унутар сектора других чланица НАТО, којима су командовали западни официри.¹¹⁰⁶ Професор Леонас Толваишис сматра да се „симболички и суштински значај косовске кризе, а посебно усиљеног марша на Приштину, за Русију временом показао још већим него што се чинило почетком 1999. године, (...). Косовска криза је утицала на односе Русије са западним светом више него било који други догађај 1990-тих година. У преовлађујућем наративу, Косово је означило почетак одбројавања нове ере у руској спољној политици и представља симболичку вододелницу која одваја период 1990-тих година од ере растућег такмичења између Русије и Запада. Судбина Југославије се пројектује на судбину коју је НАТО алијанса евентуално наменила самој Русији (распад и губитак субјективитета), а бомбардовање из 1999. године оличава незајажљивост амбиција НАТО-а.“¹¹⁰⁷

Истовремено, по завршетку рата, 10. јуна 1999. године, ЕУ формира Пакт стабилности за Југоисточну Европу, који је свечано закључен у Сарајеву крајем јуна. Пакт је инсистирао на „европској перспективи“, а као прелазни период до пуноправног укључивања држава у ЕУ осмишљен је Споразум о стабилизацији и придруживању. Пакт стабилности био је отворен и за СРЈ, али тек онда када се промени владајући режим на челу са Слободаном Милошевићем.¹¹⁰⁸ Дакле, то су били почеци повлачења санкција и побољшања међународне позиције СРЈ. Међутим, све док је Милошевић био на власти, однос Запада према Србији био је уређен према двоструким стандардима. У фебруару 2000. године, Мадлин Олбрајт је изјавила следеће: „Ми смо спремни да размотримо подршку за привремену суспензију забране летова европских превозника у Југославију као захтев опозиције. Али само под условом да овај корак буде предузет заједно са другим мерама за јачање, ширење и фокусирање санкција које ће најефикасније погађати режим и оне који га подржавају“.¹¹⁰⁹ Са тим у вези, напоменућемо пројекат „Енергија за демократију“ (*Energy for Democracy*), који је подразумевао испоруку енергената оним градовима који су под контролом опозиционих политичких опција, као што су Ниш и Пирот.¹¹¹⁰ Осим тога, Конгрес САД усвојио је „Акт о демократизацији Србије“ (*Serbia Democratization Act of 1999*) 1999. године, који је предвиђао подршку демократској опозицији у циљу промовисања и јачања институција демократске власти и развоја независног грађанског друштва, као и поштовања људских права и слобода. Такође, чланом 103 наведеног Акта предвиђена је подршка независним медијима и проширено емитовање радио и телевизијских програма Гласа Америке (*Voice of America*) и Слободне Европе (*Radio Free Europe-Radio Liberty*). Следећа ставка тиче се помоћи жртвама српског угњетавања (*Assistance to the Victims of Serbian Oppression*) на Косову и Метохији. Потом, спољни зид санкција (*Outer Wall Sanctions*) према СРЈ и друге одредбе.¹¹¹¹

¹¹⁰⁵ Вести, „Путин саопштио неизвестне детаље историчког марш-броска“, *Вести*, 14.06.2020, <https://www.vesti.ru/article/2420992> [20.10.2022.].

¹¹⁰⁶ Милан Стојановић, *Историја српско-руских политичких односа од XVIII века до данас*, Архив Војводине, Нови Сад, 2022, стр. 393 (Цитирано као: М. Стојановић (2022)).

¹¹⁰⁷ Леонас Толваишис, „Последице НАТО напада на СРЈ за спољну политику Руске Федерације“, *Дипломатија и безбедности*, Vol. 2, No. 1, Факултет за дипломатију и безбедност, Београд, 2019, стр. 104.

¹¹⁰⁸ Т. Мишчевић (2002), 485-487.

¹¹⁰⁹ Voice of America, „Joint News conference USSS Madlin Albrait and UK Foreign Secretary Robin Cook“, *Voice of America*, Washington, February 9 2000, Цит. пре. А. Јоксимовић (2007), 94.

¹¹¹⁰ MEMO/99/60(1999).

¹¹¹¹ S.720 - Serbia Democratization Act of 1999, <https://www.congress.gov/bill/106th-congress/senate-bill/720> [25.10.2022.].

Како примећује Сузан Вудворд, западна интервенција у Југославији није довела до сређивања кризе, већ „до ескалације сукоба ка националистичком екстремизму и рату“.¹¹¹² Према њеном мишљењу, спољна интервенција је „додала још већи ауторитет лидерима република“, док је ослабила подршку „противницима њиховог национализма, који су сматрали да је стварање демократског система, тржишних односа и обезбеђивања гаранција индивидуалних права у оквиру држава много значајније“.¹¹¹³ Дакле, спољна интервенција ојачала је позиције националистичких лидера који су добили подршку на првим вишепартијским изборима 1990. године. Имајући у виду да је демократија политичко средство решавања конфликта ненасилним путем, можемо закључити да западне интервенције нису омогућавале стварање политичких и друштвених околности за мирно решавање конфликта на простору бивше Југославије.

3.2. Геополитичност догађаја од 5. октобра 2000. до 2012. године

3.2.1. Побољшање односа Србије и Запада

На згаришту ратних деведесетих година и током турбулентних месеци двехиљадитих, односи Сједињених Држава и Савезне Републике Југославије били су на најнижем нивоу. Америчка спољна политика према СРЈ базирана на санкцијама и војној интервенцији, са једне стране и апсолутистичка власт Слободана Милошевића, са друге стране, успоравали су и одлагали, а у неким тренуцима и заустављали процес модернизације Србије. До смене власти долази 5. октобра 2000. године, уз подршку САД и Националног фонда за демократију (*National Endowment for Democracy – NED*). Професор Драган Ђукановић наводи да су САД „и у овој смени власти у Београду (...) имале веома значајну улогу, која се с мањим или већим интензитетом наставила и у току следеће деценије“.¹¹¹⁴ Стога Мајкл Баркер (*Michael Barker*) указује да су америчка влада и НЕД у периоду од 1997. до 2000. године успели оно што није успео НАТО са 37.000 борбених летова, а то је да свргну Милошевића и да га замене „фаворизованим кандидатом Војиславом Коштуницом“, као и да промовишу „неолибералну визију Србије“.¹¹¹⁵ Осим тога, Влада САД је 2000. године обезбедила око 40 милиона долара за промовисање демократије у Србији, док су „консултанци које финансирају САД одиграли кључну улогу иза кулиса у готово сваком аспекту анти-Милошевићевске акције“.¹¹¹⁶ Ким Холмс (*Kim Holmes*) у октобру 2000. године пише да би било „погрешно закључити да Милошевићев пад оправдава све што су САД и НАТО учиниле по питању Балкана. Заиста, могуће је да су грешке НАТО-а и Клинтонове администрације несвесно продужиле Милошевићев опстанак на власти. А може бити да је НАТО интервенција на Косову била непотребна и да је тиме умањила изгледе за мир и демократију у том ратом разореном региону“.¹¹¹⁷ Као што смо и навели у претходном делу рада, западна интервенција није омогућила политичке и друштвене околности, како за мирно решавање конфликта, тако и за спровођење модернизацијских процеса. Деценијска економска изолација и санкције девастирале су српску привреду, што је, уједно, онемогућило успостављање претпоставки за успешну транзицију. Са тим у вези, навели бисмо аргументацију Вилијама

¹¹¹² С. Вудворд (1997), 195.

¹¹¹³ *Ibid.*, 195-196.

¹¹¹⁴ Драган Ђукановић, *Балкан на постхладноратовском раскрићу (1989-2020)*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2020, стр. 43 (Цитирано као: Д. Ђукановић (2020)).

¹¹¹⁵ Michael Barker, „Promoting polyarchy in Serbia“, *ZNetwork*, October 29, 2006, <https://znetwork.org/znetarticle/promoting-polyarchy-in-serbia-by-michael-barker/> [1.11.2022.].

¹¹¹⁶ *Ibid.*

¹¹¹⁷ Kim Holmes, „The Lessons of Milosevic’s Fall“, Heritage Foundation, Washington, October 27, 2000, <https://www.heritage.org/europe/report/the-lessons-milosevics-fall> [30.10.2022.].

Робинсона који је указао да је циљ подстицања „демократије ниског интензитета“, не само ублажавање друштвених и политичких тензија узрокованих елитистичким и недемократским *status quo*, већ и сузбијање тежњи маса за истинском демократизацијом друштвеног живота унутар светског поретка XXI века“.¹¹¹⁸

Отопљавање односа између Запада и СРЈ бележи се након петооктобарских промена, када на место председника државе ступа Војислав Коштуница. Убрзо након успостављања нове власти, СРЈ је постала чланица Уједињених нација, а Савет безбедности је укинуо санкције предвиђене Резолуцијом 1160 СБ УН из 1998. године. Сједињене Државе су укидале санкције у етапама, што је испраћено изјавом председника Клинтона, који је рекао: „Мирна демократска транзиција коју је отпочео председник Коштуница и народ Савезне Републике Југославије отвара перспективу пуне реинтеграције СРЈ у међународну заједницу и заслужује укидање, (...) уведених економских санкција“.¹¹¹⁹ Од процеса демократизације и поштовања људских права зависило је и чланство СРЈ у Савету Европу и другим европским институцијама. Истовремено, СРЈ поново успоставља везе са међународним финансијским институцијама, на првом месту са Светском банком и Међународним монетарним фондом, што је био предуслов нормализације економије почетком двехиљадитих година.¹¹²⁰ Са друге стране, политички и економски односи Србије и Русије били су хладни све до 2003. године, будући да је српска политичка елита била оријентисана ка Западу, док је званична Москва била фокусирана на постсовјетски простор, као примарну зону геополитичких интереса. Осим тога, председник Русије Владимир Путин поручио је Војиславу Коштуници током разговора 2001. године да Русија не може да узме учешћа у решавању косовског питања.¹¹²¹

Међутим, упоредо са побољшањем односа са међународном заједницом, СРЈ је трпела све веће притиске у вези са Хашким трибуналом. Притисци међународне заједнице у тој политички осетљивој тачки довели су до првих несугласица међу новоуспостављеном владајућом елитом, будући да су СНП и ДСС, на челу са Војиславом Коштуницом, заговарали да се суђење хашким оптуженицима одржи у Србији. Почетком 2001. године администрација САД дала је рок Србији да до 31. марта 2001. године ухапси Милошевића, што је и учињено. Последњи дан у марту сваке године од тренутка усвајања Закона о странијој помоћи у Конгресу САД одређен је као рок за сертификацију пакета финансијске помоћи. Уколико СРЈ не испуни тражене услове у наведеном року, финансијска помоћ се обуставља. Дакле, хапшење Милошевића у последњем тренутку био је повод да Сједињене Државе 2. априла 2001. године потврде да је Југославија испунила услове из Одељка 594 Закона о иностраним операцијама, финансирању извоза и сродним програмима, чиме је омогућен почетак реализације америчке помоћи. Међутим, у документу којим се потврђује да је Југославија испунила услове, наводи се да „Администрација намерава да настави да врши притисак“ на СРЈ до успостављања потпуне сарадње са Међународним кривичним судом у Хагу. Од тога ће и зависити помоћ САД према СРЈ, особито Србији.¹¹²²

Србија је испоручила Милошевића Хашком трибуналу на Видовдан 28. јуна 2001. године, што је међународна заједница окарактерисала као раскид са претходним режимом. У том

¹¹¹⁸ В. Робинсон (2012), 30.

¹¹¹⁹ Executive Order 13192, „Lifting and Modifying Measures With Respect to the Federal Republic of Yugoslavia (Serbia and Montenegro)“, January 17 2001, Цит. пре. А. Јоксимовић (2007), 97.

¹¹²⁰ International Monetary Fund, IMF Approves Membership of Federal Republic of Yugoslavia and US\$151 Million in Emergency Post-Conflict Assistance, Press Release, No. 00/75, December 20, 2000.

¹¹²¹ Слободан Самарџић, *Трагедија Косова и Метохије*, Catena Mundi, Београд, 2018, стр. 64 (Цитирано као: С. Самарџић (2018)).

¹¹²² U.S. Department of State, *Certification of the Federal Republic of Yugoslavia*, Washington DC, April 2, 2001, <https://2001-2009.state.gov/r/pa/prs/ps/2001/1852.htm> [31.10.2022.].

контексту, међународна заједница обећала је финансијску помоћ СРЈ у износу од 1,341 милијарди долара, међутим, значајан део тих средстава предвиђен је за плаћање заосталих дугова и камата. У том контексту, тадашњи премијер Зоран Ђинђић „западну помоћ“ назива „фарсом“, јер, како објашњава: „требало је да у августу добијемо рату од 300 милиона евра. Изненада нам саопштавају да ће од тога 225 милиона евра одмах бити задржано на име дугова, које је делимично направио још Тито. Две трећине ове суме представљају 'казнене камате', јер је Милошевић десет година одбијао да отплаћује ове кредите. Осталих 75 милиона евра биће нам исплаћено најраније у новембру. Како нам је речено, такви су принципи који на Западу важе. То значи да се тешком болеснику лек даје тек пошто је већ мртав. Наши кризни месеци су јул, август и септембар. Ако одмах не добијемо неку финансијску инјекцију, најкасније у септембру ћемо имати демонстрације и социјалне немире.“¹¹²³ Ђинђић је томе додао: „Оно што нам је потребно је права помоћ, а не празне изјаве симпатија. Када сам био у опозицији, Европска унија нам је за рушење Милошевића обећавала три милијарде марака у готовом“.¹¹²⁴

Следеће године Конгрес САД усвојио је Закон о страним операцијама и финансијској помоћи за 2002. годину, којим се предвиђа да Србија мора да испуни неколико обавеза како би се наставила финансијска помоћ. Одељак 584 наведеног закона предвиђа да СРЈ мора 1) да настави да сарађује са Међународним кривичним судом у Хагу, укључујући предају, транспорт и помоћ при њиховом хапшењу; 2) да предузима кораке у складу са Дејтонским споразумом и да оконча политичку, финансијску, безбедносну и другу подршку институцијама Републике Српске и 3) да предузме кораке у циљу спровођења политике поштовања владавине права и мањинских права. Наведени захтеви не односе се на Црну Гору, Косово, хуманитарну помоћ и друге помоћи за промовисање демократије.¹¹²⁵ Исте године, под притисцима међународне заједнице, Савезна скупштина усвојила је Закон о сарадњи са Хашким трибуналом,¹¹²⁶ што је пропраћено поларизацијом на политичкој сцени. Са тим у вези, период током лета и јесени 2002. године био је веома сложен, будући да на унутрашњеполитичком плану долази до одузимања мандата Демократској странци Србије, што је изазвало незадовољство и притисак домаћих и међународних актера, док су на спољнополитичком плану све израженији притисци на Србију у погледу сарадње са Хашким судом. У таквом амбијенту, Хашки суд је подизао оптужнице, једну за другом, против бројних српских војних и политичких представника, што се одразило на антихашко расположење међу јавним мњењем Србије. Ситуацију пред следећи рок за сертификацију финансијске помоћи, 31. март 2003, усложнило је убиство премијера Зорана Ђинђића 12. марта и увођење ванредног стања. Иако државна заједница СЦГ није испунила бројне постављене услове, примљена је у Савет Европе 3. априла 2003. године. Стиче се утисак да је таква реакција међународне заједнице имала за циљ да убрза интеграцију СЦГ у међународне институције и да је на тај начин (1) стави под своју контролу након кризе изазване политичким атентатом и (2) да на симболичан начин релативизује дотадашње континуиране притиске према Влади и политичким актерима.

Међутим, урпкос свему, главни тужилац Карла дел Понте (*Carla del Ponte*) није попуштала притисак на Србију, оптужујући званични Београд да одбија потпуну сарадњу са Хашким судом. Сложени процеси на спољнополитичком плану одразили су се на расписивање ванредних

¹¹²³ Зоран Ђинђић, *Србија у Европи*, Танјуг, Београд, 2003, стр. 222-223 (Цитирано као: З. Ђинђић (2003)).

¹¹²⁴ З. Ђинђић (2003), 223.

¹¹²⁵ Kenneth M. Ludden, *Foreign Operations, Export Financing and Related Programs Appropriations Act*, Section 584, Public Law 107-115, 2002, <https://www.congress.gov/bill/107th-congress/house-bill/2506> [31.10.2022.].

¹¹²⁶ Закон о сарадњи Србије и Црне Горе са Међународним трибуналом за кривично гоњење лица одговорних за тешка кршења међународног хуманитарног права почињена на територији бивше Југославије од 1991. године, „Сл. лист СРЈ“, бр. 18/2002.

парламентарних избора 28. децембра 2003. године. Након тих избора Војислав Коштуница преузима премијерску функцију у Влади, што је сарадњу са Хашким трибуналом ставило у други план. Сједињене Државе су, због неиспуњених услова, обуставиле финансијску помоћ СЦГ 2004. и 2005. године. Тиме су показале да политиком условљавања могу да контролишу једну државу и политичке процесе унутар ње. Тако се политика условљавања одразила на „слабљење демократски оријентисаних политичких странака“ у Србији.¹¹²⁷

Упоредо са притисцима Трибунала, спровођени су притисци Запада у погледу решавања статуса Косова и Метохије. Зоран Ђинђић је прецизно указивао на проблем већ у јануару 2003. године, када је истицао да је „прошло време чекања, јер Косово полако прераста у државу“.¹¹²⁸ Исто је тврдио и у интервјуу за лондонски Тајмс 22. фебруара 2003. године, када је рекао: „Оно што се догађа јесте преношење целокупног суверенитета на институције косовских Албанаца. То се није догодило тек тако. То је било планирано. Међународне институције стварају једно потпуно независно Косово. При доношењу закона у парламенту Косова они не воде рачуна о томе шта се дешава у Србији“.¹¹²⁹ У свом последњем интервјуу за Вечерње новости 7. марта 2003. године, Ђинђић је јасно ставио до знања да „права Србије на Косову и Метохији нису нешто што може да нестане“, указујући у том контексту и на Резолуцију 1244 СБ.¹¹³⁰ Такође, он је указао на једну претпоставку: „Да ће свет рећи: Е, пошто сте сад демократска Србија, поново добијате на Косову и Метохији надлежности које сте имали“, закључивши да се та претпоставка већ показала нетачном.¹¹³¹ Заузимајући озбиљан став, Ђинђић је поручио: „Космет је, међутим, за мене државни приоритет број један. Статус Косова је, у ствари, статус Србије. Ми не можемо да заокружимо државност Србије док не знамо какав је статус Косова и Метохије“.¹¹³² Стога можемо слободно да констатујемо да је спољнополитички притисак у контексту статуса Косова и Метохије већ у првим годинама негативно утицао на демократски прогрес државе и друштва. Заправо, Ђинђић је указао и на то, рекавши: „Ја сам изабран да заступам и браним интересе Србије. Прва је ствар – кад хоћете нешто да браните – да знате шта браните. Свет мора да схвати да српске демократе, а и ја као председник Владе Србије, после две године, још не можемо да кажемо шта је наша држава. Морају да схвате и прихвате да је то за нас – као што би био и за сваку другу нормалну државу и народ – велики проблем“.¹¹³³ Још један од проблема које је Ђинђић увидео тиче се непоштовања Резолуције 1244 СБ. Са тим у вези, он је рекао: „најгори су двоструки аршини: причање о неповредивости граница, о суверенитету, о Резолуцији 1244, док се, на другој страни, ради супротно, при чему се нико не буни, при чему су једни присиљени да ћуте, док се други праве наивни. При чему се слабијој страни поручује: не таласај на своју штету“.¹¹³⁴ Двоструки аршини и селективно поштовање међународних споразуме и резолуција довело је до погрома 17. и 18. марта 2004. године, када је због насиља, претњи и пљачки протерано око 250.000 Срба и другог неабланског становништва са простора Косова и Метохије. Вишегодишње насиље на Косову и Метохији потврђује нефункционалност покрајинских институција и међународне управе, јер „нису омогућиле стварно функционисање и постојање мултикултурног друштва у покрајини“.¹¹³⁵ Наведено потврђује и професор Милан Јовановић када

¹¹²⁷ А. Јоксимовић (2007), 124.

¹¹²⁸ З. Ђинђић (2003), 434.

¹¹²⁹ *Ibid.*, 436.

¹¹³⁰ *Ibid.*, 440.

¹¹³¹ *Ibid.*, 441.

¹¹³² *Ibid.*, 442.

¹¹³³ *Ibid.*, 442-443.

¹¹³⁴ *Ibid.*, 445.

¹¹³⁵ Влада Републике Србије, „Мартовски погром 2004. године“, <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/19988> [31.10.2022.].

каже да „међународна управа није спроводила резолуцију, или је спроводила селективно, подстичући легализацију сецесије“.¹¹³⁶

3.2.2. Први дипломатски искорак Русије на Балкану – „косовско питање“

Позиција српске политичке елите између Запада и Русије усложњава се након што је Борис Тадић озбиљније почео да разматра сарадњу са Москвом у контексту косовског питања. Тадић се тим поводом састао са председником Путином, након чега је тврдио да ће Русија подржати Србију у Савету безбедности УН.¹¹³⁷ Истовремено, 2005. и 2006. године Србија и Црна Гора отпочињу преговоре у вези са Споразумом о стабилизацији и придруживању, да би они већ у мају 2006. године били отказани (*called off*) због „недовољне сарадње“ са Хашким трибуналом.¹¹³⁸ Тадић је настојао да у периоду од 2008. године води политику „и Косово и ЕУ“, међутим, Запад, на првом месту званични Берлин и Лондон, вршили су све већи притисак на његову одлуку, услед чега је 2010. године прихватио да се питање Косова највећим делом пренесе из Уједињених нација у Брисел. Ипак, Запад је наставио да врши притисак на Бориса Тадића, што можемо приметити 2011. године када је Ангела Меркел (*Angela Merkel*) посетила Београд тражећи од српских власти да укину паралелне српске структуре на Косову. С обзиром на то да је Тадић одбио тај захтев, Србија није добила статус кандидата за преговоре са ЕУ. Већ тада је било јасно да притисци Запада слабе Тадићеву позицију, а уједно и ограничавају услове за демократске и модернизацијске промене у Србији. Убрзо је дошло до смене власти у Србији, те је тако „Брисел напустио Тадића“.¹¹³⁹

Присетимо се да је политички врх Србије 25. јануара 2008. године потписао споразум са Руском Федерацијом о градњи „Јужног тока“, као стратешки значајног пројекта. Елена Георгиевна Пономарева сматра да од тог тренутка почиње „права борба за Србију“.¹¹⁴⁰ Према њеном мишљењу активирање процеса признања независности Косова представља „асиметричан одговор Запада на Јужни ток“.¹¹⁴¹ Специјални изасланик УН Марти Ахтисари (*Martti Ahtisaari*) написао је предлог решења косовског питања, чиме је трасирао пут ка успостављању независности.¹¹⁴² Сједињене Државе и Европска унија подржале су Ахтисаријев план, док је Русија била против. Министар иностраних послова РС Вук Јеремић састао се са руским министром Сергејем Лавровим (*Сергей Лавров*) у јуну 2007. године, када су разговарали о Ахтисаријевом плану. Исте године, председник Владимир Путин је обећао Коштуници да ће Русија уложити вето на наведени План. Тако је Русија реаговала на једнострано признање независности тзв. државе Косово*, сазивањем седнице УН 18. фебруара 2008. године. Том приликом, представник Русије Виталиј Чуркин (*Виталий И. Чуркин*) истакао је да је једнострано проглашење „очигледно кршење норми и принципа међународног права“ и позвао је генералног секретара УН Бан Ки-Муна (*Ban Ki-moon*) да одлуку о признању прогласи незаконитом, односно

¹¹³⁶ Милан Јовановић, „Подела Косова и Метохије – изнуђено решење насилне и једностране сецесије“, *Национални интерес*, Vol. 30, No. 3, Институт за политичке студије, Београд, 2017, стр. 146 (Цитирано као: М. Јовановић (2017)).

¹¹³⁷ Кремљ События, „Владимир Путин встретился с Президентом Сербии Борисом Тадичем“, Москва, Кремљ, 15 новембра 2005 года, <http://kremlin.ru/events/president/news/34461> [04.11.2022.].

¹¹³⁸ Министарство за европске интеграције Републике Србије, „Историјат односа Србије и ЕУ“, <https://www.mei.gov.rs/srp/srbija-i-eu/istorijat-odnosa-srbije-i-eu/> [04.11.2022.].

¹¹³⁹ С. Антонић (2022), 175.

¹¹⁴⁰ Елена Георгиевна Пономарева, „Енергетска дипломатија Русије као фактор евроазијских интеграција (на примеру Србије)“, *У: Србија и евроазијски геополитички простор* (пр. Миломир Степић и Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2013, стр. 319 (Цитирано као: Е. Г. Пономарева (2013)).

¹¹⁴¹ Е. Г. Пономарева (2013), 320.

¹¹⁴² S/2007/168.

ништавном.¹¹⁴³ Са друге стране, како примећује професор Драган Ђукановић, Косово је „у периоду након једностраног проглашења независности 2008. успело да, захваљујући пре свега Сједињеним Америчким Државама, ојача своју једнострано прокламовану 'државност' и да постигне многа међународна признања“.¹¹⁴⁴ У том сложеном политичком амбијенту током 2007. године долази до значајне прекретнице када је у питању руска дипломатска активност у вези са Србијом. Од тада бележимо све интензивнију дипломатску сарадњу Београда и Москве, што потврђују састанци српског министра Вук Јеремић са руским колегама 2008, 2009. и 2010. године поводом косовског питања. У том контексту, спољнополитичка подршка Русије значајна је за очување територијалне целовитости Србије. Спољнополитички контекст одразио се и на визију Српске напредне странке која је „по визији руководства требало да игра улогу моста између ЕУ и Русије“.¹¹⁴⁵ Таква политика је евидентна од 2008. до 2012. године, а затим и након 2012. године, када СНС осваја власт у Србији. Дакле, наведени притисци Запада по питању статуса Косова и Метохије одразили су се на побољшање сарадње између Србије и Русије, што се огледа у бројним састанцима званичника две земље управо поводом тог питања.

Имајући претходно наведено у виду, подсећамо да је о сарадњи са Европском унијом, Сједињеним Државама и Русијом говорио министар спољних послова Републике Србије Вук Јеремић 2007. године, наводећи „три стуба“ спољне политике. Две године касније, председник Борис Тадић указује на „четири стуба“ спољне политике Србије, укључујући и Кину.¹¹⁴⁶ Такав спољнополитички курс у својој доследној примени имао би повољне ефекте по геополитички положај Србије, а самим тим и по модернизацијске процесе државе и друштва. Међутим, због сукобљености евроатлантизма и неоевроазијства такав положај из године у годину бива све сложенији и тежи, што нам потврђује да је геополитичка чворност положаја Србије актуелно обележје и у савременом међународном контексту.

3.3. Геополитичка обележја од 2012. до 2020. године

Комплексност геополитичких обележја положаја Србије посебно долази до изражаја након политичких промена 2012. године. Одлука Српске напредне странке да оснажи везе са Русијом означила је почетак стратешког позиционирања између евроатлантизма и неоевроазијства. Србија је у мају 2013. године потписала Декларацију о стратешком партнерству са Руском Федерацијом, којом је договорена даља енергетска сарадња, да би већ у новембру исте године потписала Споразум о војној сарадњи. Наведена промена унутрашње политике значајна је за спољнополитичко позиционирање земље и решавање кључних националних питања попут статуса Косова и Метохије. Са тим у вези, српски министар спољних послова Иван Мркић истакао је да су „приоритети српске дипломатије и у 2013. години очување суверенитета и територијалног интегритета Србије, приближавање ЕУ и развијање односа са Вашингтоном, Москвом, Пекингом и другим међународним партнерима“.¹¹⁴⁷ Међутим, приближавање ЕУ и отопљавање односа са

¹¹⁴³ SC/9252(2008).

¹¹⁴⁴ Д. Ђукановић (2020), 44.

¹¹⁴⁵ Никола Младеновић, Душан Достанић, „Однос српских политичких странака према Русији од XIX до XXI века“, У: *Русија и Балкан: економско, политичко и културно присуство Русије на Балкану* (пр. Стеван Рапајић, Драган Траиловић и Давид Ираклиевич Тереладзе), Институт за политичке студије, Београд, 2022, стр. 148 (Цитирано као: Н. Младеновић, Д. Достанић (2022)).

¹¹⁴⁶ Александар Гајић, Слободан Јанковић, „Четири стуба српске спољне политике“, У: *Спољна политика Србије и Заједничка спољна и безбедносна политика ЕУ* (ур. Драган Ђукановић и Милош Јончић), Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2012, стр. 175-198.

¹¹⁴⁷ Влада Републике Србије, „Приоритети спољне политике остају непромењени“, 2. јануар 2013. <https://www.srbija.gov.rs/vest/182565/prioriteti-spoljne-politike-ostaju-nepromenjeni.php> [25.10.2022.].

Западом од 2000. године до данас зависи много више од спољнополитичког фактора или ти, према речима Флоријана Бибера (*Florian Bieber*), „европског консензуса“. Другачије речено, преговарачка позиција политичких странака једне државе, у овом случају Србије, могу имати повољан положај у односу са САД и ЕУ или, напротив, изолован положај без маневарског простора за важне преговоре. Дакле, Запад може да прихвати или, пак, одбаца политичке странке, што се у пракси и дешавало. Српска радикална странка се због своје антизападне политике нашла у изолованој позицији у односу на Запад. Према Биберу, са једне стране, „изолација и санкције су елементи политике запада према аутократским режимима“, а са друге стране, „прихватање је предуслов за улазак у Европску унију и НАТО“. ¹¹⁴⁸ Српска напредна странка, иако формирана од стране челних људи некадашње СРС, није наишла на изолацију управо због измењене спољнополитичке оријентације која је, од самог оснивања СНС-а, проевропска. То значи да је она као политичка партија прихваћена од стране САД и ЕУ и као таква ужива легитимитет у њиховој перцепцији.

Од 2008. године Европска унија значајније делује на простору јужне српске покрајине, пре свега посредством Мисије владавине права Еулекс (*EULEX*). Дакле, једнострано проглашење независности, коју је подржала већина европских држава, био је корак напред у спољнополитичком позиционирању Уније у Србији. У периоду од 2011. до 2013. године Брисел отпочиње дијалог Београда и Приштине о техничким питањима, који се већ 2015. године „претворио у *de facto* политички дијалог“. ¹¹⁴⁹ Следеће, 2016. године Европски парламент је ратификовао Споразума о стабилизацији и придруживању са Косовом. ¹¹⁵⁰ Истовремено, Брисел инсистира на нормализацији односа Србије и Косова, што се, према мишљењу Дејвида Филипса (*David L. Phillips*), на крају „своди на признање независности Косова од стране Србије“. ¹¹⁵¹ Да је то реалан спољнополитички притисак Запада на Србију сведочи и изјава немачког министра спољних послова Зигмара Габријела (*Sigmar Gabriel*), који је током посете Приштини 2018. године рекао да „Србија мора да прихвати независност своје бивше покрајине Косова да би се придружила Европској унији“. ¹¹⁵² О томе је било говора и раније, када је известилац Европског парламента Улрике Луначек (*Ulrike Lunacek*) рекла „да ће Србија морати да призна Косово пре него што се придружи, јер европски клуб неће желети 'још један Кипар'“. ¹¹⁵³ О томе се говори и током 2022. године, када немачки канцелар Олаф Шолц (*Olaf Scholz*) истиче да „Србија и Косово морају да признају једна другу како би се придружиле Европској унији“. ¹¹⁵⁴ Са друге стране, услед глобалних криза, Европска унија је „изгубила вољу и капацитет за окончање процеса проширења на Западни Балкан“. ¹¹⁵⁵ Притиске на српску политичку елиту бележимо и у јулу 2015. године, када је Велика Британија поднела Уједињеним нацијама Резолуцију којом оптужује Србе за

¹¹⁴⁸ Ф. Бибер (2020), 52-53.

¹¹⁴⁹ Д. Ђукановић (2020), 67.

¹¹⁵⁰ Биљана Чпајак, „Европски парламент ратификовао ССП са Косовом“, Политика, 21. јануар 2016. године, <https://www.politika.rs/scc/clanak/347668/Evropski-parlament-ratifikovao-SSP-sa-Kosovom> [01.11.2022.].

¹¹⁵¹ David L. Phillips, „Why Serbia must recognize Kosovo's independence“, *The Washington Times*, September 4, 2017, <https://www.washingtontimes.com/news/2017/sep/4/why-serbia-must-recognize-kosovos-independence/> [23.10.2022.].

¹¹⁵² Deutsche Welle, „Serbia must accept Kosovo independence to join EU“, *Deutsche Welle*, 15.02.2018. <https://www.dw.com/en/sigmar-gabriel-tells-serbia-it-must-accept-kosovos-independence-to-join-eu/a-42593839> [22.10.2022.].

¹¹⁵³ Edona Peci, „Serbia Must Recognise Kosovo to Join EU, МЕР“, *Balkan Insight*, January 21, 2014, <https://balkaninsight.com/2014/01/21/serbia-not-in-eu-without-kosovo-recognition-eu-mp-says/> [22.10.2022.].

¹¹⁵⁴ U.S. News, „Scholz: Serbia, Kosovo Must Recognize Each Other to Join EU“, U.S. News, June 10, 2022, <https://www.usnews.com/news/world/articles/2022-06-10/germanys-scholz-urges-kosovo-serbia-to-commit-to-dialogue> [22.10.2022.].

¹¹⁵⁵ Ф. Бибер (2020), 57.

геноцид у Сребреници.¹¹⁵⁶ Међутим, Русија је уложила вето у УН на предложену Резолуцију. Руски представник у УН Чуркин је рекао да је предложени нацрт неконструктиван и политички мотивисан и да као такав кривицу приписује само једном народу.¹¹⁵⁷ У новембру исте године захтев Косова за чланство у УНЕСКО није прихваћен, јер је недостајало само три гласа како би се постигла двотрећинска већина од броја држава које су гласале. Од 142 земље, 92 су подржале предлог, док је 50 држава било против.¹¹⁵⁸ Наведено је важно, будући да потврђује актуелност геополитичких обележја, посебно фрагментацију или територијално уситњавање српске територије, што се одражава на регионалну и глобалну политичку позицију Србије, као и на комплексност унутрашњеполитичких дешавања на релацији Београд-Приштина, али и на односе међу политичким странкама.

Према нашем мишљењу, спољнополитички курс базиран на „четири стуба“ евидентан је у спољнополитичкој оријентацији владајућих странака у Србији и у периоду од 2012. до 2020. године. Међутим, иако делује да је такав политички курс повољан, пракса показује супротно. Наиме, догађаји у међународним односима у последњих неколико година, попут пандемије *Covid-19* и ескалације кризе у Украјини довели су до глобалних потреса, што се одражава на све државе, посебно оне које су у транзиционим процесима попут Србије. Са тим у вези, политику „четири стуба“ можемо анализирати на следећи начин. Положај између Запада и Русије у контексту актуелне кризе на истоку Европе је сложен и све неповољнији по Србију, будући да, са једне стране, Београд настоји да одржава добре односе са Москвом, Бриселом и Вашингтоном, задржавајући неутралну позицију, док са друге стране, Запад врши притисак на Србију да мора јасно да се определи и, уколико жели у Европску унију, треба да се усагласи са њеном спољнополитичком позицијом, односно, мора да уведе санкције Русији. Уколико уведе санкције Русији, Србија ће се дистанцирати од државе која јој гарантује територијалну целовитост и суочиће се са притисцима да призна једнострано проглашено Косово. Са друге стране, Србија покушава да искористи маневарски простор, избегавајући да донесе коначну одлуку у вези са санкцијама, због чега трпи свакодневне дипломатске притиске Запада. У тој позицији се јасно осликава чворност као геополитичко обележје које ће са порастом тензија између евроатлантизма и неоевроазијства бити све неповољније за Србију и српску политичку елиту, што ће се одразити на ограничавање политичких, дипломатских, економских, привредних, демократских и модернизацијских капацитета државе.

¹¹⁵⁶ S/2015/508.

¹¹⁵⁷ Александр Братерский, Василий Петров, „Россия вступилась за Сербию“, *Газета*, 08 июля 2015, https://www.gazeta.ru/politics/2015/07/08_a_7631069.shtml [15.10.2022.].

¹¹⁵⁸ UN Tribune, Kosovo falls three votes short in UNESCO BID“, *UN Tribune*, November 9, 2015, <http://untribune.com/kosovo-falls-three-votes-short-in-unesco-bid/> [15.10.2022.].

VII ПОГЛАВЉЕ

СРБИЈА ИЗМЕЂУ ЕВРОАТЛАНТИЗМА И НЕОЕВРОАЗИЈСТВА

1. Србија у геополитичкој пројекцији евроатлантизма

Евроатлантизам као одредница упућује на геополитичку концепцију Сједињених Држава као водеће евроатлантске државе, односно на евроатлантске интеграције о којима се неретко говори у јавном дискурсу. Реч је о таласократском геополитичком полу који, као што смо приказали у раду, своје корене има у класичним англосаксонским учењима и спољнополитичким концепцијама, почевши од Монроове доктрине и идеје о окончању европског империјализма и колонијализма. Јачањем Сједињених Држава и успостављањем империје *Pax Americana* током двадесетог века евроатлантизам постаје „синоним тријумфа, експанзије, интеграције, демократије, напретка, економског развоја, богатства, моћи, културно-цивилизацијске супериорности“ и слично.¹¹⁵⁹ Наведено се читава у периоду након Другог светског рата, а поготову након тријумфа у хладном рату и успостављања униполарног међународног поретка.

Имајући у виду да САД у постхладноратовском периоду настоје да искористе новонастали вакуум моћи како би учврстиле и прошириле сферу свог геополитичког утицаја, јасно можемо читати смер њиховог кретања са запада, преко источне и југоисточне Европе, ка истоку и, пре свега, Русији. Србија се налази у зони евроатлантске експанзије ка истоку и у том контексту можемо приметити да се у периоду од 1990. до 2020. године суочавала са различитим политичким, дипломатским, економским, медијским и војним притисцима. Након Другог светског рата, САД се у спровођењу спољне политике ослањају на четири инструмента: 1) обавештајна активност; 2) финансијска помоћ; 3) санкције и 4) јавна дипломатија.¹¹⁶⁰

Како бисмо разумели геополитичку позицију Србије у визири евроатлантизма, најпре би требало да презентујемо неколико геополитичких околности:

1) Србија се налази у зони унутрашњег полумесеца – *Rimland-a*, односно, у контактної зони између две противуречности – таласократије и телурократије, то јест, евроатлантизма и неоевроазијства. Значај наведеног положаја читава се у вишедеценијском континуитету, особито током хладног рата између САД и СССР, а потом и у постхладноратовском периоду, тачније на почетку 21. века, између САД и Русије.

2) Граничност – цивилизацијска и религијско-конфесионална, која је током ратова деведесетих година показала своју суровост, о којој је писао Хантингтон у својој књизи „Сукоб цивилизација“. Осим тога, „невидљиве границе Балкана“ вишеструко се одражавају на положај Србије.¹¹⁶¹

¹¹⁵⁹ Миломир Степић, „Геополитичка оријентација Србије: евроатлантизам и/или евроазијство“, *Мегатренд ревија*, Vol. 2, No. 2, Мегатренд универзитет, Београд, 2005, стр. 8 (Цитирано као: М. Степић (2005)).

¹¹⁶⁰ А. Локсимовић (2007), 72.

¹¹⁶¹ Ђорђе Стојановић, *Политике простора*, Институт за политичке студије, Београд, 2022, стр. 177-184; М. Тодорова (2006); С. Лазаревић Радак (2014); Ђ. Стојановић (2018), 51-82.

3) Чворност као геополитичко обележје положаја Србије, које врло јасно осликава испреплетене и паралелне интересе две супротстављене геополитичке концепције. Министарство спољних послова САД (*US State Department*) организовало је скуп у Братислави 2000. године, који се, између осталог, тицао и Балкана. Један од закључака тог скупа је да је Балкан „геополитичко чвориште“ које има „велики значај за НАТО“ и у том смислу „САД очекују помоћ свих европских држава“.¹¹⁶²

4) Фрагментираност као геополитичко обележје, које указује на детериторијализацију и распарчавање територије, најпре СФРЈ, потом државне заједнице СЦГ, да би се тај процес наставио у Републици Србији једностраним признањем јужне српске покрајине као независне државе Косово*.

5) У пројекцији стварања новог светског поретка, Србија још увек није потпуно глобализована држава, због чега је треба ставити под утицај Запада, наметањем америчког интернационализма, са циљем да се маскирају реални економски, привредни, политички, идеолошки и војни интереси.¹¹⁶³ Присетимо се да процес глобализације „води ка успостављању постсуверенистичког доба у ком ће државе бити потчињене глобалном центру моћи“.¹¹⁶⁴ Оне државе које се супротставе успостављању новог светског поретка, означене су као „одметничке“, „неуспешне“ или „слабе“ државе и изложене су „геополитичкој деструкцији“.¹¹⁶⁵ Како примећује Вилијам Робинсон, Запад је у постхладноравском периоду интервенисао „у циљу сузбијања политичког отпора неолибералном реструктурирању и укључивању у настајући глобални капитализам, довођења на власт транснационално оријентисане елите, способне да надгледа процес капиталистичке глобализације, успостављања хегемоније неолиберализма и подстицања конзумеризма у цивилном друштву“.¹¹⁶⁶ Такође, навешћемо „Велику стратегију САД“ која у деценијама након рушења Берлинског зида предвиђа пет алтернативних праваца геополитичког наступања Вашингтона: неоизолационизам, селективни ангажман, либерални интернационализам, глобалну доминацију и империјализам.¹¹⁶⁷

Геополитичко наступање Сједињених Држава у постхладноравском периоду трасирано је ка истоку, следствено ранијим геополитичким учењима и доктринама.¹¹⁶⁸ Према томе, САД су на овом простору имале неколико циљева. Прво, САД су настојале да ставе под контролу кључне геостратешке тачке у зони *Rimland-a*, користећи економску, политичку и војну дефанзиву Русије. У контексту балканског простора, циљ је да се дугорочно онемогући озбиљније руско ангажовање и присуство у овом региону. У периоду од краја хладног рата до данас, Балкан је готово у целости „претворен у одскочну даску за даље стратешко наступање атлантистичких сила ка 'срцу копна'“, односно ка Русији и централној Азији.¹¹⁶⁹ Са тим у вези, руски експерти сматрају да САД настоје

¹¹⁶² Д. Пророковић (2018), 575.

¹¹⁶³ Томас Молнар, *Американонологија*, СКЦ, Београд, 1996.

¹¹⁶⁴ Вања Глишин, „Импликације атлантистичких геополитичких доктрина на блискоисточну кризу-случај Ирана“, *Култура полиса*, Vol. 17, No. 42, Култура – Полиса, Нови Сад, 2020, стр. 160.

¹¹⁶⁵ Љубиша Деспотовић, Александар Гајић, „Перспективе модерне државе у поствестфалском поретку“, *Култура полиса*, Vol. 14, No. 32, Култура – Полиса, Нови Сад, 2017, стр. 293-307; Љубиша Деспотовић, *Геополитика деструкције*, Каирос, Сремски Карловци, 2015; В. Глишин, Љ. Деспотовић (2022), 7.

¹¹⁶⁶ В. Робинсон (2012), 10.

¹¹⁶⁷ Леонид Савин, „Великая Стратегия для Евразийского Союза“, *Геополитика.ру*, 7.6.2012. <https://www.geopolitika.ru/article/velikaya-strategiya-dlya-evraziyskogo-soyuza> [10.10.2022.].

¹¹⁶⁸ Погледати више: Фјодор Иванович Ладигин, Сергеј Васиљевич Афанасјев, *Војнодоктринарна основа спољне политике Сједињених Америчких Држава*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2020.

¹¹⁶⁹ Александар Гајић, „Између евроатлантизма и евроазијства – положај савремене Србије“, У: *Геополитички положај Србије и Балкана између евроатлантизма и евроазијства* (ур. Љубиша Деспотовић и Александар Гајић), Култура – Полиса, Нови Сад, 2015, стр. 4 (Цитирано као: А. Гајић (2015)).

да спрече јачање економских и политичких веза Русије са Србијом и другим балканским државама, јер у томе виде руски енергетски продор ка Средоземљу и раст руског утицаја на глобалном тржишту.¹¹⁷⁰

Друго, САД имају за циљ да овладавањем Балкана онемогуће Немачко геоекономско наступање ка истоку, пре свега у склопу Дунавске стратегије. Са тим у вези, „таласократски атлантисти на попришту бивше Југославије тежили су да на дужи рок осујете преостале или новопридошле утицаје Русије и Немачке (...), не испуштајући из руку контролу над два стратешки важна комуникациона правца – транзит Дунавом који спаја средњу Европу са Блиским истоком, те црноморске мореузе који представљају 'кључаоницу' Средоземља за евроазијски континентализам“.¹¹⁷¹

Треће, САД су подстицале ривалства „парцијалних геополитичких интереса“ држава чланица Европске уније, попут Велике Британије, Француске, Немачке, Италије и Шпаније, како би их лакше контролисале и обуздавале и онемогућиле израстање ЕУ у геополитичког и економског ривала.¹¹⁷² Прошло је више од једног века од када је Макиндер упозоравао да би повезивање Немачке и Русије, осовином Белин-Москва, угрозило америчке интересе на евроазијском континенту.

Четврто, САД су имале за циљ спровођење убрзаног пријема земаља са простора источне и југоисточне Европе у евроатлантске интеграције. Процес проширења НАТО савеза од 1990. до 2020. године показује да су САД настојале да учврсте своју позицију у зони *Rimland-a*, сужавајући Русији маневарски простор у Европи. У постхладноратовском периоду прво проширење НАТО-а догодило се 1999. године, учлањењем Чешке, Мађарске и Пољске, затим Естонија, Летонија, Литванија, Словачка, Словенија, Румунија и Бугарска придружују се 2004. године, Албанија и Хрватска 2009, Црна Гора 2017. и Северна Македонија 2020. године.¹¹⁷³ Дакле, НАТО савезу се прикључило укупно 14 држава у последњих две деценије. Уколико погледамо карту [11] и географски положај држава чланица, потом узмемо у обзир претходно изложена англосаксонска геополитичка учења, можемо закључити да је ширење НАТО-а вођено геополитичком логиком, попут Макиндеровог „Санитарног кордона“ или Спајкменове „Стратегије анаконде“.

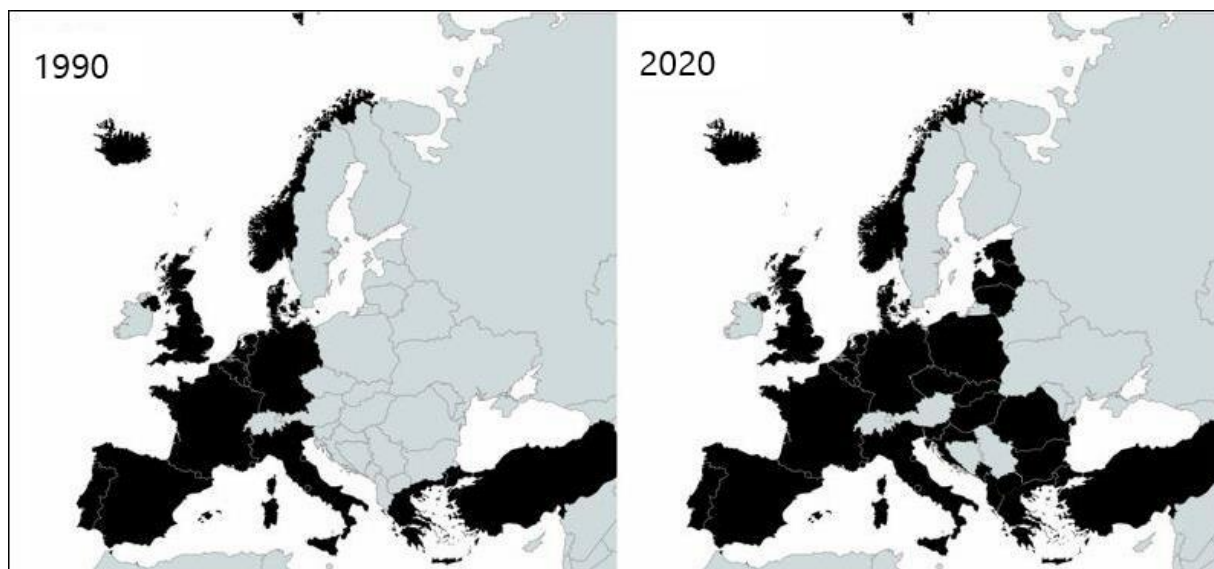
¹¹⁷⁰ Е. Г. Пономарева (2013), 324.

¹¹⁷¹ А. Гајић (2015), 4.

¹¹⁷² Љ. Деспотовић (2012), 121.

¹¹⁷³ North Atlantic Treaty Organization, <https://www.nato.int/> [15.9.2022.].

Карта 11. Чланице НАТО савеза од 1990. до 2020. године

Извор: Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021), 322.

Сједињене Државе су, као што можемо да видимо на приказаној карти [11], успоставиле контролу над јадранском, егејском и црноморском обалом. Контролом Јадрана, САД контролишу и геостратешки важна Отранска врата. Спајкмен је истицао да је контрола над приобалним подручјима „од већег стратешког значаја него поседовање унутрашњег копна“.¹¹⁷⁴ Осим тога, Србија је окружена у балканском „срцу копна“ са ограниченим маневарским простором и геостратешким потенцијалом. Имајући у виду да је Балкан, односно Србија, руска предстража према Западу,¹¹⁷⁵ јасно је да проширење НАТО-а има вишеструки геополитички значај из визуре евроатлантизма. Са тим у вези, професор Степић наводи да је ширење НАТО-а и успостављање војних база заправо стварање „интегралног балканског геополитичког и геостратегијског лука“ који има два смера и исходиште у „геополитички и геостратегијски кључним областима Балкана: северозападни у 'дунарској тврђави', а југоисточни у централној области Балканског полуострва, тј. у самом његовом средишту 'балканском језгру'“.¹¹⁷⁶ Војне базе, полигони и друга упоришта чине главну спону балканског геополитичког и геостратегијског лука и постављена су тако да су лако доступна НАТО снагама и Сједињеним Државама, како из Јадранског и Егејског басена, тако и из Панонске низије.¹¹⁷⁷

Збигњев Бжежински је, као што смо претходно приказали, издвојио четири велика простора на евроазијској шаховској табли, настојећи да прикаже борбу која се води за глобалну превласт. У тој борби, Европа је „најбитнији геополитички мостобран на евроазијском континенту“, док је Евроазија главна награда за Сједињене Државе.¹¹⁷⁸ Србија припада Западном

¹¹⁷⁴ В. Авијуцки (2009), 11.

¹¹⁷⁵ Наталија Нарочницкаја, „Балкан и поствизантијски простор у центру духовног и геополитичког супарништва на прагу XXI века“, *Југословенски историјски часопис*, Год. 30, No. 1, Савез историјских друштава Југославије, Београд, стр. 179-195.

¹¹⁷⁶ Миломир Степић, *Косово и Метохија: постмодерни геополитички експеримент*, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 105 (Цитирано као: М. Степић (2012)).

¹¹⁷⁷ М. Степић (2012), 105.

¹¹⁷⁸ З. Бжежински (2001), 57.

простору, који обухвата претежно државе чланице НАТО-а и Европске уније или, пак, државе које настоје да се придруже западним политичким структурама. До контакта Западног и Јужног простора долази на Балкану, што је уједно контакт различитих цивилизација и тачка потенцијалних сукоба. Наведено би Русија могла да искористи, због чега су САД настојале да преузму контролу над Косовом и Метохијом, као макротврђавом Балкана и важном зоном неопходном за учвршћивање балканског геостратегијског лука. Дакле, „запоседањем косовскометохијске макротврђаве, Сједињене Државе би обезбедиле стабилну одскочну даску за даљу територијалну трансгресију у више смерова: ка Кавказу, Црноморском басену, Блиском истоку и северној Африци“.¹¹⁷⁹

Имајући све претходно наведено у виду, можемо закључити да је геополитички положај Србије и те како значајан у евроатлантској визури ширења утицаја дуж осе од запада ка истоку. Према томе, као што смо већ приказали, постоје стратешке константе и тактичка примена истих у контексту актуелних реал(гео)политичких процеса, што се одражава на геополитички положај Србије и њену спољнополитичку позицију, као и на модернизацијске процесе и развој државних капацитета.

2. Европске интеграције *versus* Евроатлантске интеграције

Имајући у виду геополитички идентитет Републике Србије који је, услед историјских дугих и сложених процеса територијалног и етничког потискивања српског народа ка унутрашњости континента, телуократски, моћи ћемо да извршимо анализу и експликацију постављене дилеме. Пре свега, треба указати да је Србија након петооктобарских промена ставила јасно до знања да је на путу европских интеграција и да је то један од спољнополитичких приоритета. У новој Стратегији националне безбедности из 2019. године износи се следеће: „Опредељење Републике Србије јесте да своју безбедност гради на демократским стандардима, политици сарадње и европској спољнополитичкој оријентацији“.¹¹⁸⁰ Наведена Стратегија предвиђа и војну неутралност Републике Србије, о чему неретко говоре и високи политички званичници.

Историјат односа Србије и Европске уније од 2000. до 2022. године је садржајан и испуњен бројним преговарачким процесима, протоколима и споразумима. У октобру, одмах након петооктобарских промена, Србија, односно СРЈ, приступа Процесу стабилизације и придруживања (ПСП). У октобру 2005. године Србија и Црна Гора отпочињу преговоре о закључењу Споразума о стабилизацији и придруживању, да би, након иступања Црне Горе из државне заједнице СЦГ 2006. године, свака од држава наставила процес придруживања самостално. У наредном периоду, Србија је потписала Споразум о слободној трговини у југоисточној Европи 2006. године, Споразум о визним олакшицама и Споразум о реадмисији 2007. године и Споразум о стабилизацији и придруживању 2008. године (ратификован 2011. године). Следеће, 2009. године Србија подноси захтев за чланство у ЕУ, а статус кандидата добија 2012. године одлуком Европског савета. Приступни преговори отпочети су првом међувладином

¹¹⁷⁹ В. Глишин, Љ. Деспотовић (2022), 9.

¹¹⁸⁰ Стратегија националне безбедности Републике Србије, „Службени гласник РС“, бр. 94/2019-13.

конференцијом између Србије и ЕУ, која је одржана у Бриселу 21. јануара 2014. године. Србија је до сада отворила 22 од укупно 35 поглавља, са тим да су два привремено затворена.¹¹⁸¹

Истовремено, Србија сарађује и са НАТО савезом, посебно од 2006. године када НАТО отвара своју канцеларију „NATO Military Liaison Office“ и успоставља Групу за реформу одбране (*Defence Reform Group - DRG*) која осигурава континуитет дијалога НАТО-а и Србије. Њена улога је саветовање и практична помоћ у реформи и модернизацији Војске Србије и система одбране.¹¹⁸² Осим тога, Србија је са НАТО алијансом постигла висок ниво сарадње од 2003. године до данас. Прво, Србија је 2003. године формално затражила чланство у програму Партнерство за мир (*Partnership for Peace - PfP*), да би 2006. године приступила том програму.¹¹⁸³ Следеће, 2007. године Србија узима учешће у Процесу планирања и прегледа (*Planning and Reviewing Process – PARP*) и подноси Презентациони документ, којим су дефинисане области сарадње са НАТО.¹¹⁸⁴ Године 2008. Србија и НАТО закључују Споразум о безбедности информација (*Security Agreement*),¹¹⁸⁵ да би већ следеће, 2009. године Србија отворила Мисију при НАТО-у.¹¹⁸⁶ Србија се споразумом из 2010. године укључила у кодификациони систем НАТО-а, да би 2011. године изказала вољу за даљим проширењем сарадње са НАТО савезом. У склопу сарадње, Центар за усавршавање кадрова Атомско биолошко-хемијске одбране Војске Србије у Крушевцу 2013. године добија статус регионалног НАТО Партнерског центра за обуку и образовање.¹¹⁸⁷ Такође, Влада Србије одобрила је Индивидуални акциони план партнерства (*Individual Partnership Action Plan - IPAP*) 2014. године, а Министарство одбране добија Tier-2 сертификат о „пуној оспособљености Србије“ у НАТО систему за „послове кодификације наоружања и војне опреме“ према НАТО стандардима.¹¹⁸⁸ Северноатлански савет одобрио је ИПАП 2015. године, а Скупштина Србије ратификовала је Споразум о статусу снага (*Status of Forces Agreement - SOFA*). Следеће, 2016. године потписан Споразум о логистичкој подршци и наставку научне и технолошке сарадње.¹¹⁸⁹ У практичном смислу, одржане су бројне заједничке војне вежбе, попут мултинационалне командно-штабне вежбе НАТО-а у Београду 2018. године, затим вежбе „Платинасти вук“, „Обазриви вук“ и „Платинасти лав“ 2019. године и „Шабла“, „Orion“ и „Air Solution“ 2021. године.

¹¹⁸¹ Министарство за европске интеграције, „Преговарачки кластери“, <https://www.mei.gov.rs/srp/dokumenta/eu-dokumenta/pristupni-pregovori-sa-eu/pregovaracki-klasteri/> [15.10.2022.].

¹¹⁸² Министарство одбране Републике Србије, <https://www.mod.gov.rs/cir/4360/pzm-saradnja-4360> [25.10.2022.].

¹¹⁸³ Министарство одбране Републике Србије, Партнерство за мир – Презентациони документ, <https://www.mod.gov.rs/cir/4358/partnerstvo-za-mir-4358> [25.10.2022.].

¹¹⁸⁴ Мисија Републике Србије при НАТО у Бриселу, <http://www.nato-brussels.mfa.gov.rs/cir/saradnja.php?subaction=showfull&id=1540991330&ucat=403&template=MeniENG&> [25.10.2022.].

¹¹⁸⁵ Закон о потврђивању Споразума између Владе Републике Србије и Организације северноатлантског пакта о безбедности информација и кодекса о поступању, „Службени гласник РС“ - Међународни уговори, бр. 6/2011-11.

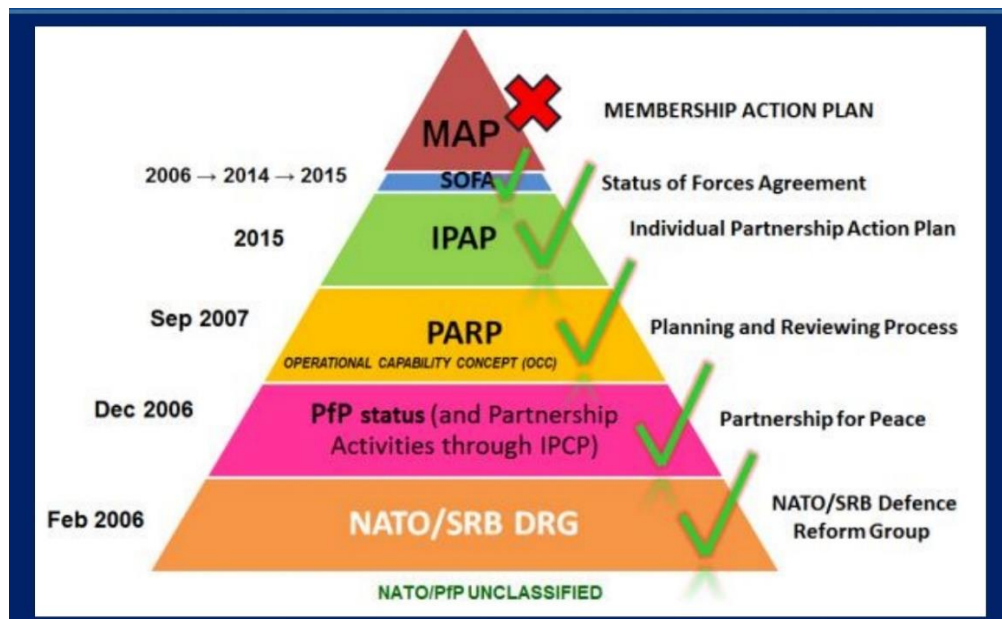
¹¹⁸⁶ Војана Barlovac, „Serbia To Open NATO Mission“, *BalkanInsight*, October 8, 2009, <https://balkaninsight.com/2009/10/08/serbia-to-open-nato-mission/> [25.10.2022.].

¹¹⁸⁷ Центар АБХО – Војска Србије, https://www.vs.rs/sr_cyr/jedinice/vojska-srbije/komanda-za-obuku/centar-abho [25.10.2022.].

¹¹⁸⁸ Дирекција за стандардизацију, кодификацију и метрологију, <http://www.dskm.mod.gov.rs/sr/info/vesti/srbija-dobila-sertifikat-o-kodifikaciji#.Y2aKkXbMJPY> [25.10.2022.].

¹¹⁸⁹ Претходно изнети подаци део су Извештаја НАТО војне канцеларије за везу - NATO Military Liaison Office Belgrade, <https://jfcnaples.nato.int> [25.10.2022.].

Приказ 2. Сарадња Републике Србије и НАТО савеза

Извор: NATO Military Liaison Office Belgrade, <https://jfcnaples.nato.int>.

На овом месту бисмо указали на научну и друштвену потребу разумевања процеса модернизације, са једне стране и вестернизације (позападњачења), са друге стране. Наиме, Република Србија и српско друштво имају потребу да се модернизују и демократизују, што се огледа у настојању државе да иде путем европских интеграција. Постоји неколико кључних питања која су успоравала, одлагала, а повремено и заустављања интеграционе процесе, попут питања сарадње са Хашким трибуналом и решавања косовског питања. Прво је отежавало процес све до 2011. године када је ухапшен Ратко Младић, док је друго и даље актуелно. Европска комисија је у свом мишљењу о кандидатури Републике Србије у октобру 2011. године навела да „се преговори о чланству отворе чим Србија оствари напредак у дијалогу са Приштином“.¹¹⁹⁰ Дакле, јасно је да и даље постоје нерешена питања која успоравају европске интеграције Србије, што се неретко одражава на поларизацију политичких странака и модернизацијски капацитет државе.

Са друге стране, евроатлантске интеграције одвијају се у контексту процеса вестернизације, те је став о војној неутралности Републике Србије повољан спољнополитички курс. Дакле, постоји насушна потреба Србије и српског друштва да се модернизују и демократизују, али без потребе за вестернизацијом која је, као што смо приказали у претходним редовима, процес цивилизацијске конверзије у контексту Хантингтонове формуле „Запад и сви остали!“.

¹¹⁹⁰ Министарство за европске интеграције, „Историјат односа Србије и ЕУ“, <https://www.mei.gov.rs/srp/srbija-i-eu/istorijat-odnosa-srbije-i-eu/> [25.10.2022.].

3. Србија и неоевроазијство

Русија је у постхладноратовском периоду била у потпуној дефанзиви, као држава која је доживела пораз у хладном рату и дисолуцију Совјетског Савеза као некадашње глобалне силе у биполарном међународном поретку.¹¹⁹¹ Окренута себи и својим унутрашњим проблемима, Русија је морала да пронађе решење како би изашла из те, пре свега, самоизолације. Са једне стране, постојала су она мишљења према којима Русија треба да се уклопи у „униполарну, глобалистичку будућност“, док је, са друге стране, владало мишљење да она треба да поврати „чврсте ослонце руске традиције, етничких корена, националне историје, цивилизацијског идентитета и државотворних искустава, на основу којих би се осмислио аутентичан програм руске реанимације, ренесансе и реконквите, поново до позиције глобалне силе у мултиполарном светском поретку“.¹¹⁹² Дакле, како примећује професор Степић, у Русији су постојала два опречна мишљења, једно прозападно-атлантистичко и друго антизападно-континенталистичко.¹¹⁹³ Прозападно мишљење доминирало је током деведесетих година и власти Бориса Јељцина (*Борис Ељцин*). У том периоду, Русија се суочавала са економским проблемима који су кулминирали 1998. године, када се руска држава суочила са економском кризом и питањем политичког опстанка.¹¹⁹⁴ Дакле, процес дезинтеграције Русије праћен је економским крахом и либералном приватизацијом, територијалном дезинтеграцијом и сепаратизмом, тероризмом, организованим криминалом и корупцијом, демографским опадањем, војним слабљењем и неспособношћу политичке елите.¹¹⁹⁵ Истовремено, Србија се суочавала са проблемима на Косову и Метохији, који ће ескалирати 24. марта 1999. године, када отпочиње НАТО агресија. У тим геополитички сложеним околностима, Србија није имала подршку моћне државе, јер су све припадале атлантистичком кругу, док је Русија била политички и војно немоћна. Андреј В. Козирев (*Андрей В. Козырев*), познат и као „Мистер ДА“, имао је одлучујући утицај на председника Бориса Јељцина и један је од најзаслужнијих Руса због којих Русија није помогла Србима током деведесетих година.¹¹⁹⁶ Међутим, политичке промене у Русији бележимо након доласка Владимира Путина на власт, што је означило преоријентацију руске државе ка евроазијској континенталистичкој идеји.

Неоевроазијство заступљено у актуелном геополитичком контексту има за циљ промену светског поретка, односно „укидање униполарног мондијализма, а успостављање евроазијски осмишљеног, телурократски профилисаног мултиполарног мондијализма више светски империја (...)“.¹¹⁹⁷ Мултиполарни концепт руске спољне политике започео је Јевгениј Примаков, да би Владимир Путин наставио са развојем те спољнополитичке идеје. Сергеј Лавров је истакао 2007. године да „мултиполарна дипломатија са ослоном на међународно право представља универзално средство регулисања односа на глобалном и регионалном нивоу“.¹¹⁹⁸ Посматрајући актуелне процесе у првих пар деценија 21. века, можемо приметити да долази до, са једне стране,

¹¹⁹¹ Срђан Перишић, *Нова геополитика Русије*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2015, стр. 69-74 (Цитирано као: С. Перишић (2015)).

¹¹⁹² М. Степић (2013), 60.

¹¹⁹³ М. Степић (2019), 130.

¹¹⁹⁴ *Ibid.*, 130-131.

¹¹⁹⁵ С. Перишић (2015), 75-76.

¹¹⁹⁶ Надимак «Мистер ДА» Козирев добија јер је прихватао све захтеве Запада, чак и оне који су ишли на штету Русима. М. Стојановић (2022), 385.

¹¹⁹⁷ М. Степић (2019), 133.

¹¹⁹⁸ С. Перишић (2015), 183.

опадања америчке моћи,¹¹⁹⁹ док, са друге стране, јачају Русија, Кина, Индија и Бразил.¹²⁰⁰ Према томе, идеја неоевроазијства о стварању мултиполарног поретка је у активној фази, будући да се светски поредак мења ка мултиполарности. У том контексту, професор Степић маркира „реактивну фазу“ као „зачетак евроазијске контрастратегije и подразумева успостављање антиамеричких вектора ('осовина пријатељства') од Русије ка најважнијим регионима дуж евроазијског обода и њиховим кључним земљама – Немачкој, Јапану или Кини, Ирану“.¹²⁰¹ „Средство интеграције“ чине, пре свега, руски нафтоводи и гасоводи,¹²⁰² због чега САД активно раде на саботажи њихове изградње, као што је случај са Јужним током и Северним током 2.

У претходно експлицираном геополитичком контексту недостаје још једна важна карика, то јест српско-руски односи у визури неоевроазијства. Иако геополитички положај Србије у визури неоевроазијства не припада кругу приоритетних зона, попут постсовјетског простора, она је свакако значајна за озбиљније руско геополитичко наступање од североистока ка југозападу и Средоземљу. Како истиче професор Степић, „једини 'адут' који вишеструко надмашује српску територијалну, демографску и економску минорност јесте географски положај на изузетно 'геополитички магнетичном' Балкану“ [Карта 12].¹²⁰³ Наведено потврђује вишевековни континуитет руског присуства на овим просторима и њено политичко, дипломатско, војно, привредно и економско ангажовање у различитим историјским етапама српско-руских односа. Из тога су произашли пријатељски односи две земље и повољна политичка сарадња. Осим тога, верско-конфесионална блискост два народа и припадност православној цивилизацији допринело је квалитету тих односа. Због тога у српској јавности често можемо да чујемо да су Руси братски народ, док, рецимо, Запад неретко перципира Србе као „мале Русе на Балкану“.

¹¹⁹⁹ Видети више: Immanuel Wallerstein, *The Decline of American Power: the U.S. in a Chaotic World*, The New Press, New York, 2003.

¹²⁰⁰ Видети више: Душан Пророковић, *Ера мултиполарности*, Службени гласник, Београд, 2018.

¹²⁰¹ М. Степић (2019), 133.

¹²⁰² А. Дугин (2009), 204.

¹²⁰³ М. Степић (2019), 78.

Карта 12. Положај Балкана и Србије на политичко-географској карти Евроазије

Извор: М. Степић (2019), 78.

Геополитички посматрано, Балкан у атлантистичкој визури има важну улогу у санитарном кордону дуж зоне *Rimland-a*, што је, како смо већ и приказали, успешно реализовано ширењем НАТО савеза. У том ограниченом маневарском простору на Балкану, Русија настоји да, колико толико, очува своју позицију економским, политичким и дипломатским средствима, јер, пре свега, не сме да дозволи потпуно баражирање руског вектора преко Балкана до Средоземља. Српски фактор је једино упориште за потенцијално руско наступање и ангажман на овом простору, због чега је приметан развој односа у последњих пар деценија. Дакле, „једина балканска земља која испуњава услове за формирање вектора усмереног из Русије према југозападу јесте Србија“.¹²⁰⁴ Осим Србије, за руски балкански вектор значајна је и Република Српска, односно српски народ у целини на овом простору. Сходно томе, професор Степић наводи краткорочни, средњорочни и дугорочни циљ Русије на Балкану: 1) краткорочно, Русија треба да јача везе са Србијом и Републиком Српском, 2) средњорочно, Русија би требало да у своју интересну сферу укључи и простор Северне Македоније, Црне Горе и делове некадашње Републике Српске Крајине, и 3) дугорочно, Русија може да оствари стабилно упориште на Балкану само посредством „целовите српске земље у својим историјско-географским габаритима“, на чему би она требало активно да ради, како због неоевроазијског вектора, тако и због „смене униполарног мултиполарним геополитичким поретком“.¹²⁰⁵

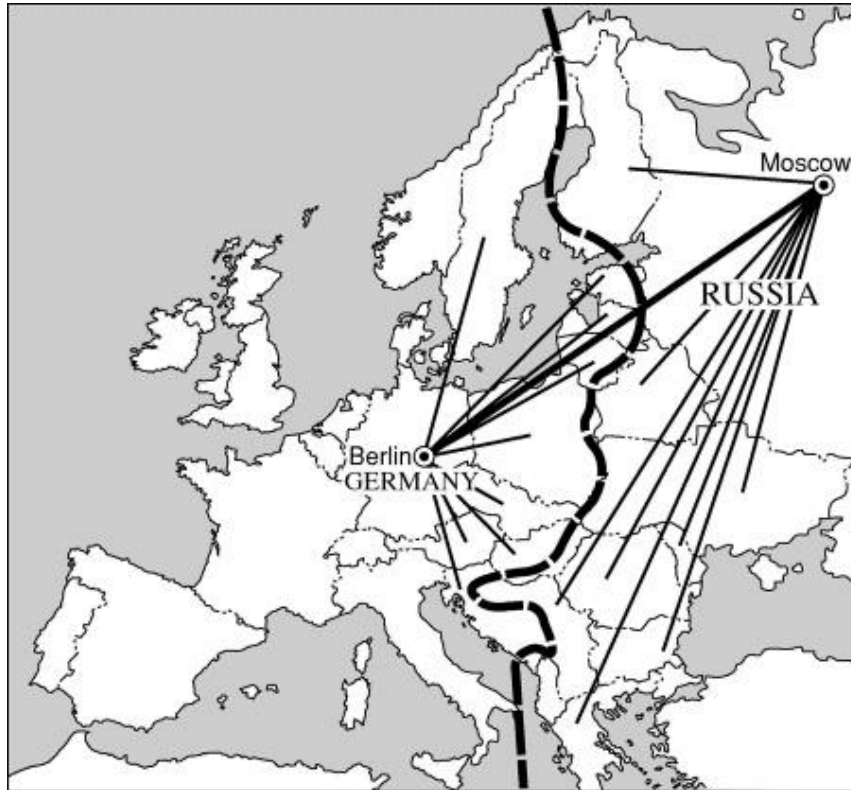
Посматрајући нешто шири контекст руског геополитичког наступања ка западу, Александар Дугин је истицао руско-немачку сарадњу и стварање осовине Москва-Берлин, која би

¹²⁰⁴ М. Степић (2019), 137.

¹²⁰⁵ М. Степић (2019), 139.

Русији омогућила економски просперитет, а Немачкој стратешку заштиту и ресурсну независност од САД.¹²⁰⁶ У том контексту, за наш рад је од посебног значаја подела сфера утицаја у том пројектованом континенталном геополитичком савезу, што се може видети на приказаној карти [13].¹²⁰⁷

Карта 13. Расподела зона утицаја између Русије и Немачке

Извор: А. Ingram (2001).

Дакле, према Дугиновом виђењу, значајнији део Балкана и српских земаља требало би да припадне руској сфери утицаја. Према његовом мишљењу, „геополитичка перспектива Срба је изричито проруског, евроазијског карактера. Србија се преко верског и етничког чиниоца директно прикључује Русији и представља њен геополитички продужетак на југу Европе. Судбина Срба и судбина Руса је на геополитичком нивоу једна иста судбина. Зато је Србима, да би се вратили извориштима своје европске мисије, неопходно да се окрену Истоку, Евроазији, да схвате смисао и циљеве руске геополитике.“¹²⁰⁸ Дугин је 2010. године унео одређене измене у пројекцији руске сфере интереса у источном делу Европе, наводећи да би непосредна зона утицаја требало, пре свега, да буду православне државе.¹²⁰⁹

Николај Нартов (*Николай Александрович Нартов*) и Владимир Нартов (*Владимир Николаевич Нартов*) истицали су значај Балкана, наводећи да је реч о једном геополитички и

¹²⁰⁶ А. Дугин (2004), 199.

¹²⁰⁷ Alan Ingram, „Alexander Dugin: geopolitics and neo-fascism in post-Soviet Russia“, *Political Geography*, Volume 20, Issue 8, 2001, pp. 1029-1051 (Цитирано као: А. Ingram (2001)).

¹²⁰⁸ А. Дугин (2004), 394.

¹²⁰⁹ Небојша Вуковић, „Србија и Балкан у неоевроазијској геополитичкој концепцији“, У: *Геополитички положај Србије и Балкана између евроатлантизма и евроазијства* (ур. Љубиша Деспотовић и Александар Гајић), Култура – Полиса, Нови Сад, 2015, стр. 44 (Цитирано као: Н. Вуковић (2015)).

геостратегијски значајном простору за Русију. Према њиховом мишљењу Русија мора да оствари неколико циљева на Балкану и то: 1) да спречи дипломатску изолацију са Београдом, Сарајевом и Софијом, 2) да обузда атлантисте и њихово мешање у политику словенских народа, 3) да обезбеди водећу улогу у балканским односима, пре свега да спречи Запад да наметне Србији и Бугарској решење у области безбедности, и 4) да се избори за решавање судбине балканских народа под окриљем Савета безбедности УН, а не Сједињених Држава, Немачке и Енглеске.¹²¹⁰ Најзад, они закључују да ће Москва највећу геополитичку корист добити јачањем свестраних контаката са Бугарском, Србијом и Грчком.¹²¹¹ Међутим, имајући у виду да су Бугарска и Грчка чланице НАТО савеза, Русији у реал(гео)политичким околностима преостаје једино Србија, која још увек покушава да очува неутралну позицију у односу на НАТО.

Професор Игор Панарин говорио је 2006. године о формирању Евроазијског савеза,¹²¹² што се 2015. године и обистинило, када је формиран Евроазијски економски савез.¹²¹³ Са тим у вези треба напоменути да је председник Владимир Путин 12. фебруара 2013. године формулисао Концепцију спољне политике Руске Федерације у којој је предвиђено стварање Евроазијског економског савеза са циљем да се повежу Европа и Азијско-тихоокеански регион.¹²¹⁴ У том контексту, за наш рад је од посебног значаја мишљење Панарина, који сматра да Евроазијски савез треба да има четири престонице: Санкт Петербург, Астану, Кијев и Београд. У интервјуу који је дао девет година касније, односно након формирања Евроазијског савеза, Панарин и даље тврди да Београд види као водећи град Балканске конфедерације.¹²¹⁵ Према Панарину, конфедерацију би чиниле државе бивше Југославије, Мађарска, Румунија, Бугарска, Грчка и Албанија. О томе је говорио и у интервјуу 2020. године потврдивши да „главни град Балканске конфедерације може бити само Београд“, као балкански вектор и веза са Малом Азијом.¹²¹⁶

Имајући у виду претходно приказану карту [11] проширења НАТО савеза и положај Србије у балканском „срцу копна“, Елена Пономарева закључује да „енергетска дипломатија“ једина шанса да Русија одржи свој утицај на Балкану.¹²¹⁷ Реч је, дакле, о економској моћи као облику тврде моћи и, у том контексту, деловању Русије ка Србији, што од доласка председника Путина на власт иде узлазном путањом.¹²¹⁸ До успостављања Зоне слободне трговине између Руске Федерације и СРЈ долази у августу 2000. године, да би након издвајања Црне Горе из државне заједнице СЦГ 2006. године, Србија остала једина правна наследница тог споразума. У том

¹²¹⁰ Погледати више део „Балканы — «пороховая бочка»“ у: Николай Александрович Нартов, Владимир Николаевич Нартов, *Геополитика*, Издательство политической литературы, Москва, 2007, сс. 308-311 (Цитирано као: Н. А. Нартов, В. Н. Нартов (2007)).

¹²¹¹ Н. А. Нартов, В. Н. Нартов (2007), 311.

¹²¹² Видети више: Nicu Popescu, *Eurasian Union: the Real, the Imaginary and the Likely*, Institute for Security Studie, Paris, 2014.

¹²¹³ Александр Анатольевич Марышев, „О взаимодействию Евразийского экономического союза и Республики Сербия“, У: *Русија и Балкан: економско, политичко и културно присуство Русије на Балкану* (пр. Стеван Рапайћ, Драган Траиловић и Давид Ираклиевич Тереладзе), Институт за политичке студије, Београд, 2022, стр. 85-104.

¹²¹⁴ „Концепция внешней политики Российской Федерации“, утв. Президентом РФ, 12 февраля 2013 года, <https://legalacts.ru/doc/kontseptsija-vneshnei-politiki-rossiiskoi-federatsii-utv-prezidentom/> [20.10.2022.].

¹²¹⁵ Бојан Билбија, „За две године долазимо на Балкан“, *Политика*, 20. април 2015. године, <https://www.politika.rs/scc/clanak/325172/Za-dve-godine-dolazimo-na-Balkan> [20.10.2022.].

¹²¹⁶ Борис Над, „Игор Панарин – све смо ближе новој Јалти“, *Печат*, 13. март 2020. године, <https://www.pecat.co.rs/2020/03/igor-panarin-sve-smo-blize-novoj-jalti/> [20.10.2022.].

¹²¹⁷ Е. Г. Пономарева (2013), 326.

¹²¹⁸ Вања Глишин, Љубиша Деспотовић, „Геополитички аспекти руске меке моћи на Балкану и у Србији“, У: *Русија и Балкан: економско, политичко и културно присуство Русије на Балкану* (пр. Стеван Рапайћ, Драган Траиловић и Давид Ираклиевич Тереладзе), Институт за политичке студије, Београд, 2022, стр. 117-121 (Цитирано као: В. Глишин, Љ. Деспотовић (2022 а)).

погледу, економска сарадња била је све повољнија из године у годину, како у енергетском сектору (ГазПромНефт-НИС и Лукоил), тако и у банкарском сектору (Сбербанк, АПИ банка и Експо банка). Са тим у вези, један од најважнијих уговора између Србије и Русије потписан је 2008. године и односи се на продају Нафтне индустрије Србије руској компанији ГазПромНефт за 400 милиона евра.¹²¹⁹ Руска Федерација је крајем 2012. године одобрила зајам Србији у износу од милијарду долара, намењених за покривање буџетског дефицита и потписан је Споразум о испорукама руског гаса, чиме је обезбеђено стабилно снабдевање српског тржишта.¹²²⁰ Након обустављања изградње гасовода „Јужни ток“ 2014. године, Русија је 2016. године потписала споразум са Турском о изградњи „Турског тока“, који је укључивао и Србију. Што се тиче трговинског сектора, подаци показују да је робна размена између Србије и Русије у константном порасту од 2000. до 2020. године. Српски извоз порастао је са 92 милиона евра 2000. на 911 милиона евра 2021. године, док је руски извоз у Србију порастао са 303 милиона евра 2000. на 1234 милиона евра 2021. године.¹²²¹ Према подацима Привредне коморе Србије, резиденти Руске Федерације у периоду од 2010. до 2018. године инвестирали су у Србију 1,47 милијарди евра и налазе се на четвртом месту међу земљама највећим инвеститорима.¹²²² Осим наведеног, сарадња у војном сектору креће се узлазном кривом, посебно након 2013. године, што потврђује на десетине потписаних споразума, меморандума, уговора и протокола. Одржане су заједничке војне вежбе „Срем 2014“, „Словенско братство“, „БАРС“, „Словенски штит“, „Заједнички одговор 2021“, „Чувар реда“ итд. Такође, Србија је други највећи увозник руске војне опреме у Европи, одмах после Белорусије.¹²²³ На састанку министра одбране Александра Вулина и амбасадора Русије Александра Боцан-Харченка 23. јула 2020. године оцењено је да је војна сарадња две земље на „историјском врхунцу“.¹²²⁴

Претходно наведено потврђује да Русија пројектује овај простор као зону геополитичког утицаја, првенствено у сарадњи са Србијом кроз енергетске, културне¹²²⁵, привредне, дипломатске и војно-индустријске аспекте. Као што смо могли да приметимо, Русија је први дипломатски искорак на овом простору направила у вези са питањем статуса Косова и Метохије, те од тада бележимо континуиран развој сарадње Београда и Москве. Према томе, положај Србије је, са једне стране повољан, због партнерства са Русијом, које јој обезбеђује одређене гаранције у вези са питањима од националног значаја, док је, са друге стране, тај положај сложен и подељен између Истока и Запада. Судаћи према актуелним политичким ставовима владајуће елите, Србија ће наставити да продубљује односе са Русијом и да се ослања на њену дипломатску подршку.

¹²¹⁹ Закон о потврђивању Споразума између Владе Републике Србије и Владе Руске Федерације о сарадњи у области нафтне и гасне привреде, Сл. гласник РС – Међународни уговори, бр. 83/2008.

¹²²⁰ Горан Николић, „Утицај институционално-економских аранжмана Србије и Русије на међусобну трговинску размену 2000-2021.“, У: *Русија и Балкан: економско, политичко и културно присуство Русије на Балкану* (пр. Стеван Рапајић, Драган Траиловић и Давид Ираклиевич Тереладзе), Институт за политичке студије, Београд, 2022, стр. 44 (Цитирано као: Г. Николић (2022)).

¹²²¹ Видети више: Г. Николић (2022), 47; Ivan Nikolić, „Current Serbia-Russia Economic Relations: Stagnation and Fading“, У: *Rusija i Balkan: ekonomsko, političko i kulturno prisustvo Rusije na Balkanu* (пр. Stevan Rapačić, Dragan Trailović i David Iraklievič Tereladze), Institut za političke studije, Beograd, 2022, pp. 61-83.

¹²²² Привредна комора Србије, *Спољнотрговинска размена Републике Србије и Руске Федерације*, Привредна комора Србије, Београд, 2019.

¹²²³ Тасс, „Глава МВД Србији: Белград остаје другом Москви и не собирається в НАТО“, *ТАСС*, 17. мај 2021. <https://tass.ru/interviews/11392935> [20.10.2022.].

¹²²⁴ Влада Републике Србије, „Војна сарадња Србије и Русије на историјском врхунцу“, 23. јула 2020. године, <https://www.srbija.gov.rs/vest/479325/vojna-saradnja-srbije-i-rusije-na-istorijskom-vrhuncu.php> [25.10.2022.].

¹²²⁵ Синиша Атлагић, „Какву нам поруку шаље Русија – руска културна дипломатија у Србији на почетку 21. века“, *Култура*, бр. 173/2021, Завод за проучавање културног развоја Републике Србије, Београд, 2021, стр. 21-34.

ЗАКЉУЧАК

Тема „Изаови постхладноратовске демократизације и позиција Србије између евроатлантизма и неоевроазијства“ постављена је као изазован истраживачки проблем који, на први поглед, делује преопширно и неспојиво. Међутим, полазећи од општег ка посебно маркирали смо базичне везе између унутрашњеполитичких и спољнополитичких процеса у Србији у историјском континуитету од 19. до 21. века, које су, према нашем мишљењу, одлучујуће утицале на модернизацију и демократизацију државе и друштва. Да бисмо у томе успели, користили смо, пре свега, политиколошки, геополитиколошки и историјски приступ, што се читава у свим поглављима нашег рада.

Пишући о демократији кроз времена, могли смо да приметимо вредносне константе које провејавају у схватањима мислилаца и теоретичара од античког периода до данашњих дана. Основни сетови идеја и вредносни попут слободе, једнакости и избора, представљају покретачку енергију оних који верују у демократију. У Античком периоду наспрам слободних грађана стајали су робови, синоним за неслободу, ограничен и потчињен живот, казна за све оне који би прекршили закон или пак били у рату заробљени. Дакле, слобода је кључна и свепрожимајућа вредност, идеал коме сви тежимо и ресурс који већина чува. Више од два и по миленијума наспрам слободе имамо неслободу, а сама казна затварања и ограничавања кретања заправо говори о вредности слободе. Да ли можемо да бирамо и одређујемо шта ћемо са слободом? Заправо, да, слобода нам је дата и имамо избор хоћемо ли уживати слободу у границама слободе другог или ћемо пак слободно деловати изван граница правно, морално и социјално дозвољеног, са јасним предзнањем да нам такво деловање може одузети слободу. Дакле, уз слободу иде и избор, односно избор је слобода, а исход наших избора зависи од нас самих. Проблематизација слободе и избора на овај начин само говори да смо ми као бића неодвојиви од слободе и избора, све док не постанемо објекат наших или туђих дела која нас воде у неслободу. Почетак 21. века показује да наша слобода умногоме може бити вредност у рукама других, који о њој одлучују. На самом почетку рада указали смо на манипулативне тенденције моћних, који неретко користе демократију као изговор за различите интервенције широм света, те самим тим урушавају њен углед и у многим земљама изазивају отпор демократским променама. Имајући у виду спољнополитичку димензију успостављања демократије, закључујемо да демократске силе могу да подстакну успостављање демократије, али, исто тако, могу да изазову, већ поменути, отпор демократији.

Демократизација је сложен процес који смо посматрали кроз тријаду појмова демократија – демократизација – демократски поредак. На тај начин настојали смо да покажемо како од идеје (демократије), посредством процеса (демократизације), долази до успостављања демократског поретка. Схватања о демократизацији у другој половини 20. века су се мењала, те се прво истицао друштвени и економски развој као предуслов успостављања демократије, да би, потом, новија учења примат дала политичким чиниоцима. Међутим, сматрамо да су сви чиниоци важан предуслов за успостављање демократије и у том контексту истичемо значај спољнополитичких чиниоца, пре свега демократских сила, који користе своје капацитете како би подстакли демократизацију држава и друштава. Интерактивна теорија демократске транзиције узима у обзир односе државе и друштва, различите културне, историјске, социјалне и друге показатеље, због чега закључујемо да је демократизација, посматрана у једном ширем геополитичком контексту, сложен и вишедимензионалан процес и изискује анализу спољнополитичког контекста и деловање других актера. Имајући то у виду, дефинисали смо повезане појмове попут транзиције, политичке модернизације и глобализације, које смо у наредним етапама истраживања повезали.

Увидели смо да је транзиција у практично-функционалном смислу свеобухватнија од демократизације, те да је главни допринос транзиције заправо политичка демократизација. Важност политичке модернизације у контексту демократизације огледа се у дефиницији коју смо извели у раду, где тачно маркирамо да је циљ политичке модернизације успостављање модерног друштва, које ће градити демократску структуру државе. Зарад што прецизнијег разумевања спољнополитичког контекста модернизације, у раду смо указали на појмовне и идејне разлике између појмова *модернизација* и *позападњачење*. Дакле, тиме указујемо на геополитички моменат у контексту појмовне диференцијације, да бисмо у поглављима где пишемо о неоатлантизму и позицији Србији између европских и евроатлантских интеграција направили везу између појмова и реал(гео)политичких процеса. Најзад, кроз тријаду појмова глобализам – глобализација – нови светски поредак, настојали смо да покажемо „глобалност“ демократизације. Наиме, указали смо да је глобалност важно обележје демократизације, будући да се у последњих неколико деценија све више говори о демократизацији међународне политике и надржавних институција. Међутим, сматрамо да је глобализација у контексту приказане тријаде појмова претња по суверене националне државе, а самим тим и по демократију и демократске капацитете државе и друштва. Пишући о условима за успостављање демократије, јасно смо указали да је један од најзначајнијих услова постојање делотворне националне државе, што оправдава став о претњи глобализације.

Спољнополитички контекст за који сматрамо да је значајан у разумевању унутрашњеполитичких процеса, попут транзиције, модернизације и демократизације, немогуће је разумети без препознавања геополитичких константи и анализе актуелних процеса у међународним односима. Стога смо у другом поглављу, полазећи од класичних геополитичких учења, указали на стратешке константе које од 19. века до данас имају своју улогу у креирању спољне политике, пре свега, Сједињених Америчких Држава, а потом и Русије. Анализирајући евроазијска геополитичка учења закључили смо да су она, за разлику од англосаксонских, далеко апстрактнија и тежа за разумевање, те су, у тактичком смислу, компликованија за реализацију. Наведено се осликава током 20. века, посебно у хладноратовском периоду, када је Атлантизам, заснован на англосаксонским геополитичких учењима, извојевао победу.

Крај хладног рата представља почетак глобалне транзиције из биполаризма у униполаризам, о чему смо писали у трећем поглављу. Сједињене Државе су као сила победница и предводница евроатлантског блока преузеле водећу улогу у свету, настављајући са ширењем зоне контроле у кључним геополитичким тачкама на евроазијском континенту. Два правца геополитичког ширења и потискивања заоставштине комунизма спровођена су источном трасом, преко Средње и Источне Европе ка Русији и југоисточном трасом на Балкан. Наведено геополитичко наступање праћено је стратегијом подстицања модернизације и демократије како би се посткомунистичке државе у свим сегментима приближиле евроатлантизму као геополитичком концепту. Дакле, осим војних, економских, привредних и културних утицаја, САД су подстицале демократију и шириле су либералну идеологију и либералне вредности на постсовјетски и постјугословенски простор, како би, према већ доказаним учењима Николаса Спајкмена, овладале зоном унутрашњег полумесеца или *Rimland-a*. Ширење НАТО савеза ка истоку један је од најјаснијих потврда да САД следе стратешке константе постављене у 19. и на почетку 20. века. Према томе, осим унутрашњеполитичких фактора развоја и промена постсоцијалистичких друштава на које смо указали у раду, важан је и спољнополитички фактор. Дакле, у постхладноратовском периоду САД су једине имале капацитет да утичу и подстичу процесе у другим државама широм света. Сматрамо да је незаобилазна геополитичка логика тих процеса, будући да су САД, вођене сопственим интересима, вршиле притисак да се ауторитарни системи промене или су пак подржавали њихов политички опстанак. Двоструки стандарди евидентни су на примеру Југославије и односу према Србији, односно Хрватској. Мишљења смо

да су двоструки стандарди допринели политичким и социјалним расцепима и развоју ауторитарних режима, док је свеобухватан резултат тог односа одржавање демократије ниског интензитета која одговара глобалним неолибералним елитама. У економској сфери, улога спољнополитичког фактора одражава се на транзицију из система државне својине на економске моделе који подразумевају приватну својину и тржишну економију. Када су у питању постсоцијалистичка друштва, јасно увиђамо њихов полупериферни положај у односу на *Центар*, што се осликава и у минималним количинама економске помоћи које су добиле земље југоисточне Европе за опоравак и развој. Сматрамо да је економска логика праћена геополитичким интересима, те да су ови двоструки стандарди резултат геополитике, што се свакако одражава и на процес транзиције ка демократији.

У постхладноратовском униполарном поретку, Русија као сила и евроазијство као геополитички концепт готово да нису постојали, што је САД омогућило неометано политичко, економско, дипломатско и војно интервенисање у Средњој и Источној Европи и на Балкану, односно у делу света који је геополитички кодран као приобална зона евроазијског континента – *Rimland*. Реч је о месту сукоба таласократских и телурукратских сила, односно евроатлантизма и неоевроазијства и динамичној зони чије геополитичке, геостратешке и геоенергетске карактеристике представљају кључ за очување глобалне позиције моћи. Иако су новија учења сабрана у геополитичком концепту *неоевроазијства* јаснија и у стратешком и у тактичком смислу, Русија деведесетих година није имала капацитете да се позабави спољнополитичком оријентацијом и њиховом реализацијом. Промене бележимо након доласка Владимира Путина на власт, када Русија отпочиње економски, привредни и војни опоравак. Дакле, потпуна руска дефанзива и суочавање са унутрашњим проблемима главни је разлог што не пишемо о спољнополитичком ангажману Русије на Балкану током деведесетих година прошлог века.

Пишући о политичкој модернизацији, односно о дефициту модерности, приметили смо да је Србија еклатантан пример, будући да се током последњих два века суочила са неравномерним развојем друштва. Разлоге проналазимо у вишевековном дисконтинуитету државности и тешким почецима националне, политичке, правне, културне, образовне, економске и индустријске обнове након ослобођења од турске окупације. Према томе, Српску револуцију означавамо као почетак борбе за национално ослобођење и закључујемо да она траје све до потписивања хатишерифа од 1830. до 1835. године. Ипак, морамо бити свесни да је процес политичког осамостаљивања трајао до Берлинског конгреса 1878. године, када Србија добија независност. Током 19. века уочавамо и поларизацију међу тадашњом политичком елитом, као и борбе између демократских и антидемократских личности. Тада, као и данас, имали смо оне који заговарају тешњу везу са Русијом, односно са државама западне Европе, затим оне који су били за модернизацијске, односно антимодернизацијске процесе. Млади либерали тога времена залагали су се за преображај патријархалне Србије у модерну државу, улагали су напоре да се отпочну процеси модернизације и демократизације и гајили су европске вредности, настојећи да очувају српски национални и традиционални предзнак. Напредњаци су били за модернизацију и европеизацију Србије, али се нису залагали за демократију, сматрајући да је она препрека либералној модернизацији државе. Са друге стране, социјализам Светозара Марковића заговарао је антимодернизаторску политику, а сличног става били су и Радикали Николе Пашића, које одређујемо као антизападњаке са антимодернизацијским карактером. Унутрашњеполитичка ситуација у Србији била је сложена и на прелазу векова, када долази до смене династије Обреновића и отпочињања другог таласа модернизације. Приметили смо да су се и на почетку 20. века у Србији преплитали утицаји Аустро-Угарске и Русије, али на један парадоксалан, али геополитички посматрано логичан начин. Наиме, западноевропска Аустрија подржавала је ауторитарни режим династије Обреновића, док је Русија, као апсолутистичка држава, подржавала

Радикале и њихову борбу за успостављање парламентарне власти. У томе се читавају геополитички интереси великих сила које су, свака према својим прорачунима, подржавале онај режим који ће им омогућити спровођење утицаја у Србији.

Посматрајући 19. и почетак 20. века, можемо да констатујемо да се кроз све деценије и политичке прилике у Србији протеже једна линија раскола међу српским становништвом на оне који су заговарали традиционалне и патријархалне вредности и оне који су истицали потребу за успостављањем модерног европског друштва. На тој линији расцепа сударали су се модернизацијски и антимодернизацијски ставови политичких и друштвених структура, што је у значајној мери отежавало развој државе. Сви модернизацијски покушаји и помаци, често су се суочавали са антимодернизацијским ударима, што потврђује да процес модернизације није линеаран, већ у одређеним периодима може имати своје успоне и падове. Исто тако, процес успостављања демократских установа у Србији праћен је снажним антидемократским ударима политичких струјања од успостављања модерне српске државе па све до данашњих дана. Међународни контекст и те како се одражавао на комплексност тих процеса, а чести ратови и сукоби на Балкану успоравали су и заустављали развој државе и друштва, неретко потискујући све модернизацијске потенцијале у српском друштву.

Сви напори да се успоставе демократски механизми у политичком и друштвеном животу Србије потиснути су након Другог светског рата и успостављања комунистичког режима на челу са Јосипом Брозом Титом. Генерације које су стасавале у том периоду развијале су другачију политичку културу и свест, што се одразило на постхладноратовску демократизацију Србије. Иако је приметан либерални потенцијал српске политичке елите током шездесетих и почетком седамдесетих година, идеолошка конфузија и снажан притисак владајуће номенклатуре потпуно је маргинализовао либералне идеје. И током осамдесетих година, упоредо са кризама које су потресале комунистичку власт, бележимо појаву нове струје заговорника слободе. Истовремено, државу су потресале албанске сепаратистичке тежње и насиље над Србима на Косову и Метохији, што је искоришћено као повод да се из комунистичке номенклатуре издвоји Слободан Милошевић као харизматска личност и заштитник српског народа. У том периоду долази и до изразите плурализације и антибијрократске револуције, што је означило почетак делегитимације монопола комунистичке власти.

Први вишестраначки избори одржани су у децембру 1990. године када долази до окончања комунистичког режима и успостављања нове власти и вишестраначког система који је, додуше, формалног карактера, будући да је политичка сцена Србије током деведесетих година оличена у једној личности, Слободану Милошевићу и фактички је ауторитарна. Дакле, реч је о хибридном режиму који има облик такмичарског ауторитаризма. Као што смо приказали у раду, од првих вишепартијских избора до петооктобарских промена бележимо маргинализацију политичке опозиције, ограничен приступ медијима, висок ниво корупције и, неретко, кршење људских права и слобода. Томе је додатно допринео међународни контекст и тешка политичка, економска и привредна ситуација, будући да су дисолуцију СФР Југославије пратили ратови и санкције, што се у највећој мери одразило на СР Југославију, која је претрпела директне економске и привредне санкције и блокаду, а напослетку и директну војну интервенцију, што је заокружило десет тешких година бивствовања Србије и српског народа. Такође, Србија је била изопштена из међународне заједнице и није имала подшку велике силе, будући да је Русија била у потпуној политичкој дефанзиви, што јој је додатно отежавало ионако неповољан међународни положај. Према томе, транзиција државе и друштва током деведесетих година трансформише се из успорене у блокирану и одложеноу.

Србија након једне деценије закашњења отпочиње транзицију. Постоји неколико разлога због којих је транзиција задоцнила. Прво, до истинске промене није дошло будући да политичка елита није била заинтересована да успостави демократски систем вредности и ојача демократске институције, што је резултирало очувањем ауторитаризма. Друго, један део припадника некадашње номенклатуре искористио је стечену економску и политичку моћ како би прешао у редове демократске елите, због чега бележимо континуитет личности и њихових политичких навика. Треће, бележимо континуитет комунистичке бирократије. Четврто, грађанство није усвојило демократске вредности, настављајући да негује ауторитарну политичку културу и патријархалне вредности.

Промена режима коју бележимо 5. октобра 2000. године представља почетак успона демократије, укључујући слободне и поштене изборе, слободу изражавања, медијске слободе и слободе удруживања. Међутим, оно што смо могли да приметимо јесте да су реформе започете, али до истинских промена није дошло, јер је јака ауторитарна структура из претходног времена остала као темељ новом режиму који није имао ни снаге ни воље да изврши потпуне реформе, иако је на власт дошао са формулом модернизације и реформизма. Према томе, можемо закључити да је један од највећих изазова за демократску власт након 2000. године политички систем уређен према мери претходног ауторитарног режима, који је обезбеђивао концентрацију власти и привилегија малом броју људи. Приметна је доминација извршне власти, што је карактеристично за делегативне демократије својствене оним земљама које су у последњих неколико деценија успоставиле демократске установе.

До 2008. године увиђамо да је постојала равнотежа снага унутар владајуће Демократске опозиције Србије, да би услед проблема сецесије Косова и Метохије, сарадње са Хашким судом и питања европских интеграција дошло до неравнотеже и поларизације политичких странака и бирачког тела, што се одразило на пад демократије и потпуни колапс петооктобарског блока 2012. године. Спољна интервенција у Србији деведесетих година, осим тога што се одразила на блокирање и одлагање процеса модернизације и демократизације, девастирала је државу, што се након 2000. године манифестовало у неадекватном политичком и економском реаговању на глобалне изазове. Недостатак глобалног савезника током деведесетих година увело је Србију у процес унутрашње и спољашње дисолуције. Иако су околности након 2000. године биле повољније, није постојала спољнополитичка намера да Србију уведу у комплетне процесе модернизације и демократизације. Новоуспостављена демократска власт, иако је умногоме испуњавала стандарде западних демократија и вољу политичких елита, суочила се са политиком условљавања међународне заједнице. Политика условљавања била је успешна, али се, уместо да допринесе модернизацији и демократизацији, одразила на слабљење и расцеп у владајућој коалицији ДОС и посредством тога на слабљење и пад демократије у Србији. Спољни фактор је спроводио политику притиска, која није допринела ни успостављању равноправног партнерског односа Србије и међународних заједница, а ни развоју демократске културе међу грађанима Србије. Напротив, грађана суочени са десетогодишњим уценама, притисцима и санкцијама нису имали прилику да се упознају са чињеницом да кооперативност са међународним актерима доводи до модернизације, демократизације и побољшања међународне позиције.

У периоду од 2012. до 2020. године бележимо промене стања демократије и притиске на медије, политичку опозицију и организације цивилног друштва. Политичка доминација једне странке у духу ауторитаризма изазвала је други пад демократије. Уследило је ограничење политичког такмичења, медијских слобода и јавне расправе, систематски се крше основне слободе, а избори су непоштени. Иако постоји истинска потреба за модернизацијом и демократизацијом Србије, сматрамо да су грешке демократске власти, недовољна посвећеност и

недостатак истинске жеље за променама наслеђене недемократске структуре, допринели подривању легитимности демократије и отварању простора за успон ауторитаризма и процес дедемократизације. Осим тога, услед бројних међународних потреса, попут мигрантске кризе, пандемије коронавируса и ескалације сукоба у Украјини, спољнополитички чиниоци са Запада дају подршку стабилнократским режимима, занемарујући демократске и модернизацијске принципе и вредности. Као што смо и констатовали, последњи талас притисака Запада по питању увођења санкција Русији због дешавања у Украјини довели су до тога да је већина грађана Србије против европских интеграција. То је битан показатељ који нам потврђује да се политика огољених притисака Запада негативно одражава на развој демократске културе међу грађанима Србије. Према томе, закључујемо да демократска консолидација није линеаран процес, већ да, услед различитих унутрашњих и спољашњих фактора, може доћи до њеног застоја или, пак, повратка у неку форму ауторитарног режима, што се осликава на примеру Србије.

Да бисмо разумели везу између спољнополитичких чиниоца и процеса демократизације у Србији, анализирали смо геополитички положај земље и извели смо најважније карактеристике због којих вековима на овом простору долази до преплитања интереса великих сила. Закључујемо да су најважнија геополитичка обележја положаја Србије: чворност, контактност, граничност и фрагментираност, што смо јасно потврдили на тактичком нивоу анализе. Имајући то у виду, можемо приметити да је СФРЈ након хладног рата изгубила стратешку улогу заштите америчке безбедности и самим тим је изгубила разлоге државног опстајања, што је био почетак ратова деведесетих година. Наставак унутрашње фрагментације је прекид постојања државне заједнице Србије и Црне Горе, да би се потом тај процес наставио на Косову и Метохији 2008. године. Наведени геополитички процеси су и данас актуелни, што се негативно одражава на политичке капацитете државе.

Комплексност геополитичког положаја Србије испољава се од 2008. године, када Русија након дводеценијске успаваности актуелизацијом геополитичког концепта *неоевроазијства*, настоји да поврати свој утицај у међународним односима. Важна зона за руско геополитичко наступање је Балкан, а с обзиром на то да су Сједињене Америчке Државе прошириле своју зону контроле на готово све балканске земље посредством НАТО савеза, Русија као најважнијег савезника на Балкану види Србију. САД су успеле и посредством интерних актера попут дела НВО, политичких партија, одређених интелектуалних кругова и дела медија да прошире своју интересну зону у Србији, што је Русија схватила, али према свим показатељима још увек није довољно активна у том сегменту спољнополитичког наступања према Србији. Њен примарни ангажман на овом простору је енергетски и привредни, што не искључује везу са делом интерних актера у Србији посредством којих остварује своје интересе.

Побољшање односа Србије и Русије почиње 2008. године. Од тада до 2020. године, забележен је велики број званичних посета, преговора, споразума и заједничких акција. Приметно је, након 2012. године, да српски званичници пред изборе организују посете са председником Русије Владимиром Путином, чиме желе да заинтересују део проруски оријентисаног бирачког тела. Поларизација бирачког тела Српске напредне странке на европрагматике и евроскепτικe изискује такве политичке маневре сарадње и са Истоком и са Западом. У том контексту, намеће се питање да ли је ауторитарни поредак гарант русофилске оријентације? Уколико анализирамо модерну српску политичку историју, приметимо да се нашем друштву намеће ауторитаран тип вођства како би појединац могао да реши питање са којим се не слаже већина грађана. Наведено би се демократским путем и показало. Питање Косова и Метохије је тачка сусрета супротстављених ставова Сједињених Америчких Држава и Русије. Осим питања статуса јужне српске покрајине у ком се огледа први стуб руског уплива у Србији, као сталне чланице Савета

безбедности, лоцирамо још два аспекта. Први се тиче историјске, културне и политичке повезаности два народа, као гаранта сарадње и други, као највидљивији аспект билатералних односа Србије и Русије огледа се у енергетској сфери. Већина грађана Србије благонаклоно посматра Русију и руске активности на овом простору. Тај проруски сентимент бележимо у вишевековном континуитету, чак и у тренуцима када су на власти политичке елите које заговарају европске интеграције као безалтернативну опцију. То нам показује да је спољнополитичко опредељење грађана већински за Русију, а знатно мање за НАТО. У контексту демократизације, можемо закључити да Русија не нуди Србији демократску алтернативу, јер ни сама није демократска држава, односно, не поседује капацитете за демократски развој. Дакле, Русија може да понуди геополитичку алтернативу и то, како смо могли да приметимо, не чини наметљиво.

Напоследку, имајући све претходно наведено у виду, закључујемо да се на процес демократизације и динамику политичке модернизације у Србији од 1990. до 2020. године одражавају испреплетени и паралелни интереси евроатлантизма и неоевроазијства. Уколико посматрамо из Србије ка свету, примећујемо једну поларизовану слику, како на политичкој сцени, тако и међу грађанима, будући да нас званична политика води у једном смеру, док је воља већине грађана оријентисана супротно томе. Са друге стране, посматрајући Србију из света, увидели смо да оба геополитичка пола моћи пројектују своје интересе на овом простору, настојећи да их остваре различитим средствима тврде и меке моћи. С обзиром на то да је јачањем Русије последњих година изазвало одређене промене у глобалној прерасподели моћи, дошло је до кризе демократије и померања америчке доминације ка конкурентним државама. Резултат тога на примеру Србије огледа се у слабљењу демократског подстицаја, успореном и отежаном путу европских интеграција и све учесталијој политици притисака и условљавања међународне заједнице. Питање је колико дуго ће Србија моћи да води политику „седења на две столице“, што додатно ствара притисак на њену спољашњу и унутрашњу политику. Са једне стране, унутрашњи политички поредак Србије је далеко од консолидоване демократије и истинске модернизације, што учвршћује њен полупериферни положај и отежава процес европских интеграција. Са друге стране, Србија све чешће добија захтеве који су у супротности са интересима Русије и њених савезника, што јој сужава маневарски простор у спољнополитичким односима са неоевроазијским полом моћи. Такође, кључна национална питања попут статуса Косова и Метохије одражавају се на подељеност интерних актера на оси Запад-Исток, што омогућава САД и Русији да посредством њих остварују своје интересе у Србији и тиме додатно усложњавају геополитички положај земље. Према томе, закључујемо да су поделе у Србији по спољним геостратешким опредељењима успориле и отежале демократизацију, а да је евроатлантизам, да би промовисао мањинско опредељење међу грађанима, подржавао стабилнократију, занемарјући демократске и европске вредности.

СПИСАК КОРИШЋЕНЕ ЛИТЕРАТУРЕ

Литература на српском језику (азбучно)

1. **Авијуцки**, Вјачеслав, *Континенталне геополитике*, Слио, Београд, 2009 (Цитирано као: В. Авијуцки (2009)).
2. **Аврамовић**, Зоран, *Невоље демократије у Србији*, М. В. Press, Београд, 2002 (Цитирано као: З. Аврамовић (2002)).
3. **Аврамовић**, Зоран, *Образовање у токовима друштва знања*, Завод за уџбенике, Београд, 2013 (Цитирано као: З. Аврамовић (2013)).
4. **Адамовић**, Љубиша, **Џон Лемпи**, Расел **Прикет**, *Америчко-југословенски економски односи после Другог светског рата*, НИП Радничка штампана, Београд, 1990.
5. **Антонић**, Слободан, „Избори под сумњом: како је дошло до избора 2016. и шта се тада збило“, У: *Избори у Србији 2016. године: „историјска“ или „Пирова“ победа* (пр. Милан Јовановић и Душан Вучићевић), Институт за политичке студије, Београд, 2016, стр. 9-45 (Цитирано као: С. Антонић (2016)).
6. **Антонић**, Слободан, „Модернизација“, у: *Социолошки речник* (уредили А. Мимица и М. Богдановић), Завод за уџбенике, Београд, 2007 (Цитирано као: С. Антонић (2007)).
7. **Антонић**, Слободан, „О карактеру 5. октобра: револуција, али каква?“, У: *Двадесет година 5. октобра* (ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић), Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2020, стр. 47-70 (Цитирано као: С. Антонић (2020 а)).
8. **Антонић**, Слободан, „Председнички избори у Србији 1990-2020.“, У: *Како, кога и зашто смо бирали: избори у Србији 1990-2020.* (пр. Милан Јовановић и Душан Вучићевић), Службени гласник и Институт за политичке студије, Београд, 2020, стр. 471-581 (Цитирано као: С. Антонић (2020)).
9. **Антонић**, Слободан, *Може бити само један: Повест председничких избора у Србији 1989-2022*, Андрићев институт, Вишеград, 2022 (Цитирано као: С. Антонић (2022)).
10. **Антонић**, Слободан, Милан **Јовановић**, Дарко **Маринковић**, *Србија између популизма и демократије: Политички процеси у Србији 1990-1993*, Институт за политичке студије, Београд, 1993 (Цитирано као: С. Антонић, М. Јовановић, Д. Маринковић (1993)).
11. **Аристотел**, *Политика*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 2003.
12. **Атлагић**, Сениша, „Вредносни оквир изборне комуникације и улога медија у промоцији доминантних вредности у изборним кампањама у Србији од 1990. до 2020. године“, У: *Тридесет година обновљеног вишепартизма у Србији* (ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић), Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2020, стр. 197-208.
13. **Атлагић**, Сениша, „Изборна кампања у Србији 2012: од тематске до персонализоване кампање“, У: *Избори и формирање Владе у Србији 2012.* (пр. Славиша Орловић), Факултет политичких наука – Центар за демократију, Београд, 2012, стр. 63-72;
14. **Атлагић**, Сениша, „Кампања за ванредне парламентарне изборе 2014. године: економска и социјална агенда у служби промоције лидера“, У: *Избори у Србији 2014. године: политичка рокада* (пр. Милан Јовановић и Душан Вучићевић), Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 147-160 (Цитирано као: С. Атлагић (2014)).
15. **Атлагић**, Сениша, „Какву нам поруку шаље Русија – руска културна дипломатија у Србији на почетку 21. века“, *Култура*, бр. 173/2021, Завод за проучавање културног развоја Републике Србије, Београд, 2021, стр. 21-34.

16. **Батаковић**, Душан Т., „Балкански пијемонт – Србија и југословенско питање“, У: *Историја једне утопије I*, Catena Mundi, Београд, 2018, стр. 9-70.
17. **Батаковић**, Душан Т., „О парламентарној демократији у Србији, 1903-1914: странке, избори, политичке слободе“, *Глас СДХХ*, Одељење историјских наука, књ. 16, Српска академија наука и уметности, Београд, 2012, стр. 391-408 (Цитирано као: Д. Т. Батаковић (2012));
18. **Бек**, Улрих, *Светско ризично друштво: у потрази за изгубљеном сигурношћу*, Академска књига, Нови Сад, 2011 (У. Бек (2011)).
19. **Берлин**, Исаија, *Четири огледа о слободи*, Филип Вишњић, Београд, 1992 (Цитирано као: И. Берлин (1992)).
20. **Бешић**, Милош, *Методологија друштвених наука*, Академска књига, Нови Сад, 2019.
21. **Бжежински**, Збигњев, *Америка – Кина и судбина света*, Албатрос плус, Београд, 2013.
22. **Бжежински**, Збигњев, Брент Скоукрофт, *Америка и свет*, Club Plus, Београд, 2016 (Цитирано као: З. Бжежински, Б. Скоукрофт (2016)).
23. **Бжежински**, Збигњев, *Велика шаховска табла*, ЦИД, Подгорица, 2001 (Цитирано као: З. Бжежински (2001)).
24. Бжежински, Збигњев, *Велики промашај: Рођење и крај комунизма у XX вијеку*, VizArt, Подгорица, 2001 (Цитирано као З. Бжежински (2001 а)).
25. **Бжежински**, Збигњев, *Друга шанса Америке: три председника и криза америчке суперсиле*, Службени гласник, Београд, 2009 (Цитирано као: З. Бжежински (2009)).
26. **Бибер**, Флоријан, *Успон ауторитаризма на Западном Балкану*, Библиотека XX век, Београд, 2020 (Цитирано као: Ф. Бибер (2020));
27. **Билбија**, Бојан, „За две године долазимо на Балкан“, *Политика*, 20. април 2015. године, <https://www.politika.rs/scc/clanak/325172/Za-dve-godine-dolazimo-na-Balkan> [20.10.2022.].
28. **Бобио**, Норберто, *Будућност демократије: одбрана правила игре*, Филип Вишњић, Београд, 2017 (Цитирано као: Н. Бобио (2017));
29. **Богетић**, Драган, *Југословенско-амерички односи 1961-1971*, Институт за савремену историју, Београд, 2012.
30. **Бозоки**, Андраш, „Демократија у Мађарској, 1990-1997“, у: *Прошлост на истоку, будућност на западу* (пр. Мери Калдор и Иван Вејвода), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003 (Цитирано као: А. Бозоки (2003)).
31. **Бремер**, Ијан, *Суперсила: три могуће улоге Америке у свету*, Центар за међународну сарадњу и одрживи развој, Београд, 2015 (Цитирано као: И. Бремер (2015)).
32. **Бутора**, Мартин, „Стање демократије у Словачкој данас“, у: *Прошлост на истоку, будућност на западу* (пр. Мери Калдор и Иван Вејвода), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003 (Цитирано као: М. Бутора (2003)).
33. **Валзер**, Мајкл, *Американизам*, ЦИД, Подгорица, 2001 (Цитирано као: М. Валзер (2001)).
34. **Васовић**, Вучина, *Корифеји демократије*, Цид, Подгорица, 2013 (Цитирано као: В. Васовић (2013)).
35. **Васовић**, Вучина, *Савремене демократије I*, Службени гласник, Београд, 2012 (Цитирано као: В. Васовић (2012)).
36. **Васовић**, Вучина, *Савремене демократије II*, Службени гласник, Београд, 2012.
37. **Веста**, Од Арне, *Глобални хладни рат: Интервенције у Трећем свету и обликовање нашег доба*, Архипелаг, Београд, 2008 (Цитирано као: О. А. Веста (2008)).
38. **Владисављевић**, Небојша, „Избори, демократија и такмичарски ауторитаризам у Србији 1990-2020.“, У: *Како, кога и зашто смо бирали: избори у Србији 1990-2020. године* (пр. Милан Јовановић и Душан Вучићевић), Институт за политичке студије и Службени гласник, Београд, 2020 (Цитирано као: Н. Владисављевић (2020)).

39. **Владисављевић**, Небојша, *Успон и пад демократије после Петог октобра*, Архипелаг, Београд, 2019 (Цитирано као: Н. Владисављевић (2019)).
40. **Волерстин**, Имануел, „Глобализација или период транзиције? – поглед на дугорочна кретања светског система“, у: *Глобализација: мит или стварност* (пр. Владимир Вулетић), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 92-111 (Цитирано као: И. Волерстин (2003)).
41. **Вудворд**, Сузан, *Балканска трагедија: хаос и распад после хладног рата*, Филип Вишњић, Београд, 1997 (С. Вудворд (1997)).
42. **Вујачић**, Илија, „Изградња демократских институција“, у: *Посткомунизам и демократске промене* (пр. Вучина Васовић и Вукашин Павловић), Југословенско удружење за политичке науке, Београд, 2002, стр. 229-237 (Цитирано као: И. Вујачић (2002)).
43. **Вуковић**, Небојша, „Србија и Балкан у неоевроазијској геополитичкој концепцији“, У: *Геополитички положај Србије и Балкана између евроатлантизма и евроазијства* (ур. Љубиша Деспотовић и Александар Гајић), Култура – Полиса, Нови Сад, 2015, стр. 39-53 (Цитирано као: Н. Вуковић (2015)).
44. **Вуковић**, Небојша, *Логика империје – Николас Спајкман и савремена америчка геополитика*, Конрас, Београд, 2007 (Цитирано као: Н. Вуковић (2007)).
45. **Вуковић**, Небојша, Мирјана **Радојичић**, „Компарација геостратегијског значаја Јужноевропског војишта у сучељавању САД и Русије (СССР-а) током и након хладног рата“, У: *Балкан у доба глобалног преуређивања* (ур. Слободан Јанковић и Марина Костић), Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2019, стр. 39-57.
46. **Вуковић**, Небојша, „Геокултурни аспекти Евроазијства у делу Александра Панарина“, У: *Србија и Евроазијски геополитички простор* (пр. Миломир Степић и Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2013, стр. 105-126 (Цитирано као: Н. Вуковић (2013)).
47. **Вукомановић**, Дијана, *Обнова партијског плурализма у Србији крајем XX века*, Институт за политичке студије, Београд, 2010 (Цитирано као: Д. Вукомановић (2010)).
48. **Гајић**, Александар, „Између евроатлантизма и евроазијства – положај савремене Србије“, У: *Геополитички положај Србије и Балкана између евроатлантизма и евроазијства* (ур. Љубиша Деспотовић и Александар Гајић), Култура – Полиса, Нови Сад, 2015, стр. 1-16 (Цитирано као: А. Гајић (2015)).
49. **Гајић**, Александар, *Америка и Рим: империјалне паралеле*, Catena Mundi, Београд, 2019.
50. **Гајић**, Александар, Слободан **Јанковић**, „Четири стуба српске спољне политике“, У: *Спољна политика Србије и Заједничка спољна и безбедносна политика ЕУ* (ур. Драган Ђукановић и Милош Јончић), Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2012, стр. 175-198.
51. **Гаћиновић**, Радослав, *Насиље над Србима у XX веку*, књига I, Евог Book, Београд, 2016.
52. **Гиденс**, Ентони, *Последице модерности*, Филип Вишњић, Београд, 1998 (Цитирано као: Е. Гиденс (1998)).
53. **Гирнијус**, Кестутис К., „Демократија у Литванији“, у: *Прошлост на истоку, будућност на западу* (пр. Мери Калдор и Иван Вејвода), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003 (Цитирано као: К. Гирнијус (2003)).
54. **Глишин**, Вања, „Бујановачко-прешевска област као потенцијално геополитичко жариште у Србији“, *Политика националне безбедности*, Vol. 22, No. 1, Институт за политичке студије, Београд, 2022, стр. 147-169.
55. **Глишин**, Вања, „Импликације атлантистичких геополитичких доктрина на блискоисточну кризу-случај Ирана“, *Култура полиса*, Vol. 17, No. 42, Култура – Полиса, Нови Сад, 2020, стр. 157-172.

56. **Глишин**, Вања, *Балканска геополитичка парадигма*, Каирос, Сремски Карловци, 2019 (Цитирано као: В. Глишин (2019)).
57. **Глишин**, Вања, Љубиша **Деспотовић**, „Геополитички аспекти руске меке моћи на Балкану и у Србији“, У: *Русија и Балкан: економско, политичко и културно присуство Русије на Балкану* (пр. Стеван Рапаић, Драган Траиловић и Давид Ираклиевич Тереладзе), Институт за политичке студије, Београд, 2022, стр. 107-131 (Цитирано као: В. Глишин, Љ. Деспотовић (2022 а)).
58. **Глишин**, Вања, Љубиша **Деспотовић**, „Геополитички и безбедносни аспекти косовско-метохијског чвора“, *Војно дело*, бр. 3/2022, Институт за стратегијска истраживања, Београд, 2022, стр. 3-16 (Цитирано као: В. Глишин, Љ. Деспотовић (2022)).
59. **Гоати**, Владимир, „Три деценије вишепартизма – незавршени процес“, У: *Тридесет година обновљеног вишепартизма у Србији* (ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић), Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2020, стр. 9-24 (Цитирано као: В. Гоати (2020)).
60. **Гоати**, Владимир, *Избори у Србији и Црној Гори од 1990. до 2013. и у СРЈ од 1992. до 2003.*, НДИ и ЦеСИД, Београд, 2013 (Цитирано као: В. Гоати (2013)).
61. **Гоати**, Владимир, *Избори у СРЈ од 1990. до 1998: воља грађана или изборна манипулација*, ЦеСИД, Београд, 2001 (Цитирано као: В. Гоати (2001)).
62. **Голубовић**, Загорка, „Карактер друштвених промена у Србији 2001.“, у: *Посткомунизам и демократске промене* (пр. Вучина Васовић и Вукашин Павловић), Југословенско удружење за политичке науке, Београд, 2002, стр. 72-79 (Цитирано као: З. Голубовић (2002)).
63. **Голубовић**, Загорка, *Социјализам и постсоцијалистичка друштва*, Службени гласник, Београд, 2005 (Цитирано као: З. Голубовић (2005)).
64. **Гросувр**, Анри, *Париз, Берлин, Москва: пут независности и мира*, Фондација „Достојанство“, Нови Сад, 2014 (Цитирано као: А. Гросувр (2014)).
65. **Грчић**, Мирко, „Концепција ритмова етногенезе Л. Гумиљова“, *Демографија*, књ. 7/2010, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2010, стр. 27-43 (Цитирано као: М. Грчић (2010)).
66. **Грчић**, Мирко, *Политичка географија*, Географски факултет, Београд, 2000 (Цитирано као: М. Грчић (2000)).
67. **Гумиљов**, Лав Николајевич, *Етногенеза и биосфера земље*, ЦИД, Подгорица, 2005.
68. **Гумиљов**, Лав Николајевич, *Крај и нови почетак: популарна предавања о познавању народа*, Андрићев институт, Вишеград, 2020.
69. **Гумиљов**, Лав Николајевич, *Стари Турци*, Издавачка књижевница Зорана Стојановића, Нови Сад, 2020.
70. **Дал**, Роберт, *Демократија и њени критичари*, ЦИД, Подгорица, 1999 (Цитирано као: Р. Дал (1999)).
71. **Дал**, Роберт, *Дилеме плуралистичке демократије*, Бигз, Београд, 1994 (Цитирано као: Р. Дал (1994)).
72. **Дал**, Роберт, *Полиархија, партиципација и опозиција*, Филип Вишњић, Београд, 1997 (Цитирано као: Р. Дал (1997)).
73. **Дамњановић**, Ивана, *Демократизација: могућности и ограничења*, Наука и друштво Србије, Београд, 2012 (Цитирано као: И. Дамњановић (2012)).
74. **Данилевски**, Николај, *Русија и Европа*, Нолит, Београд, 2007 (Цитирано као: Н. Ј. Данилевски (2007)).
75. **Девећ**, Немања, *За Партију и Тита: партизански покрет у Србији 1941-1944*, Службени гласник, 2021 (Цитирано као: Н. Девећ (2021)).

76. **Девих**, Немања, *Партизани у Србији 1941: ослободилачки или револуционарни рат?*, Институт за савремену историју, Београд, 2021.
77. Демократска странка Србије, *Декларација о војној неутралности Србије*, Главни одбор Демократске странке Србије, 28. октобар 2007.
78. **Деспотовић**, Љубиша, Александар **Гајић**, „Перспективе модерне државе у поствестфалском поретку“, *Култура полиса*, Vol. 14, No. 32, Култура – Полиса, Нови Сад, 2017, стр. 293-307.
79. **Деспотовић**, Љубиша, Вања **Глишин**, „Геополитички идентитет Републике Србије и Стратегија националне безбедности“, *Политика националне безбедности*, Vol. 20, No. 1, Институт за политичке студије, Београд, 2021, стр. 21-35 (Цитирано као: Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021 в)).
80. **Деспотовић**, Љубиша, Вања **Глишин**, „Геополитички интереси и политички концепти формирања двеју Југославија и разлози њиховог државног разбијања“, *Лесковачки зборник*, бр. LXI, Народни музеј Лесковац, Лесковац, 2021, стр. 439-453 (Цитирано као: Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021 а)).
81. **Деспотовић**, Љубиша, Вања **Глишин**, „Геополитички разлози разбијања Титове Југославије у контексту међународне хегемоније САД“, *Напредак*, Vol. II, No. 3, Фондација за српски народ и државу, Београд, 2021, стр. 66-67 (Цитирано као: Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021 б)).
82. **Деспотовић**, Љубиша, Вања **Глишин**, *Савремени међународни односи и геополитика*, Каирос, Сремски Карловци, 2021 (Цитирано као: Љ. Деспотовић, В. Глишин (2021)).
83. **Деспотовић**, Љубиша, *Геополитика деструкције*, Каирос, Сремски Карловци, 2015.
84. **Деспотовић**, Љубиша, *Геополитика Светосавља: српско национално питање у историјском распону од криштене до природне Србије*, Каирос, Сремски Карловци, 2019 (Цитирано као: Љ. Деспотовић (2019)).
85. **Деспотовић**, Љубиша, Горан **Иванчевић** (ур.), *Војводина као потенцијално геополитичко жариште у Републици Србији*, Култура полиса (посебно издање), Vol. 15, No.1, Култура – Полиса, Нови Сад, 2018.
86. **Деспотовић**, Љубиша, Ђорђе **Стојановић**, „Реални узроци избијања Великог рата и епохалне последице првог глобалног сукоба у двадесетом веку“, У: *Србија и политика великих сила 1914-2014*. (пр. Живојин Ђурић и Милош Кнежевић), Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 87-105.
87. **Деспотовић**, Љубиша, Зоран **Јевтовић**, *Геополитика медија*, Каирос, Сремски Карловци, 2019 (Цитирано као: Љ. Деспотовић, З. Јевтовић (2019)).
88. **Деспотовић**, Љубиша, *Политика на размеђу моћи и власти*, ИП Национал, Нови Сад, 2022 (Цитирано као: Љ. Деспотовић (2022)).
89. **Деспотовић**, Љубиша, *Српска геополитичка парадигма*, Каирос, Сремски Карловци, 2012.
90. **Деспотовић**, Љубиша, *Српска политичка модерна: Србија у процесима политичке модернизације 19. века*, Каирос, Сремски Карловци, 2020 (Цитирано као: Љ. Деспотовић (2020));
91. **Дешнер**, Карлхајнц, *Политика римских папа у 20. веку*, Књ. 1, Catena Mundi, Београд, 2021.
92. **Дешнер**, Карлхајнц, *Политика римских папа у 20. веку*, Књ. 2, Catena Mundi, Београд, 2021.
93. **Димић**, Љубодраг, *Југославија и хладни рат*, Архипелаг, Београд, 2014.
94. **Драјзек**, Цон, Лесли **Холмс**, *Посткомунистичка демократизација: Политички дискурси у тринаест земаља*, Истраживачко-аналитички центар, Ниш, 2003 (Цитирано као: Ц. С. Драјзек, Л. Холмс (2003)).

95. **Дугин**, Александар, „Евроазијски поглед“, У: *Евроазијски погледи* (пр. Немања Ђукић), Балканолошки истраживачки центар, Бања Лука, 2016, стр. 9-26 (Цитирано као: А. Дугин (2016)).
96. **Дугин**, Александар, „Еврорасизам“, У: *Евроазијски погледи* (пр. Немања Ђукић), Балканолошки истраживачки центар, Бања Лука, 2016, стр. 61-77 (Цитирано као: А. Дугин (2016 г)).
97. **Дугин**, Александар, „Енергетска геополитика“, У: *Евроазијски погледи* (пр. Немања Ђукић), Балканолошки истраживачки центар, Бања Лука, 2016, стр. 27-34 (Цитирано као: А. Дугин (2016 а)).
98. **Дугин**, Александар, „Мултиполарни свјетски поредак. Пројекат цивилизације копна“, У: *Евроазијски погледи* (пр. Немања Ђукић), Балканолошки истраживачки центар, Бања Лука, 2016, стр. 35-51 (Цитирано као: А. Дугин (2016 б)).
99. **Дугин**, Александар, „Шта није у реду са Европом“, У: *Евроазијски погледи* (пр. Немања Ђукић), Балканолошки истраживачки центар, Бања Лука, 2016, стр. 53-60 (Цитирано као: А. Дугин (2016 в)).
100. **Дугин**, Александар, *Геополитика постмодерне*, ИКП Никола Пашић, Београд, 2009 (Цитирано као: А. Дугин (2009)).
101. **Дугин**, Александар, Леонид Савин, *Мрежни ратови*, Avala press, Београд, 2018.
102. **Дугин**, Александар, *Метафизика благе вести*, Логос, Београд, 2011 (Цитирано као: А. Дугин (2011)).
103. **Дугин**, Александар, *Основи геополитике*, књига 1, Екопрес, Зрењанин, 2004 (Цитирано као: А. Дугин (2004)).
104. **Дугин**, Александар, *Четврта политичка теорија*, МИР, Београд (Цитирано као: А. Дугин (2013)).
105. **Ђинђић**, Зоран, *Србија у Европи*, Танјуг, Београд, 2003 (Цитирано као: З. Ђинђић (2003)).
106. **Ђукић**, Срећко, *Крај СССР-а и Русија: ново руско окружење*, Службени гласник, Београд, 2011 (Цитирано као: С. Ђукић (2011)).
107. **Ђурић**, Живојин, „Србија и друштвено политичке аспирације великих сила Европе на почетку 21. века“, У: *Србија и политика великих сила 1914-2014*. (пр. Живојин Ђурић и Милош Кнежевић), Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 21-60.
108. **Ђурић**, Живојин, *Народна сувереност и демократски преображај Србије у 19. веку*, Институт за политичке студије, Београд, 1999 (Цитирано као: Ж. Ђурић (1999)).
109. **Ђурковић**, Миша *Тамни коридори моћи: путеви савремене политичке теорије*, Catena Mundi, Београд, 2021 (Цитирано као: М. Ђурковић (2021)).
110. **Ђурковић**, Миша, „Биланс Петог октобра“, У: *Двадесет година 5. октобра* (ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић), Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2020, стр. 245-259.
111. **Ђурковић**, Миша, „Лав Гумилев и савремено Евроазијство“, *Култура полиса*, Vol. 11 No. 23, Култура-Полиса, Нови Сад, 2014, стр. 15-27.
112. **Ђурковић**, Миша, „Међународни чиниоци и распад Југославије“, У: *Историја једне утопије II*, Catena Mundi, Београд, 2018, стр. 477-492.
113. **Ђурковић**, Миша, *Политичка мисао Џона Стјуарта Мила*, Службени гласник, Београд, 2006 (Цитирано као: М. Ђурковић (2006)).
114. **Ђукановић**, Драган, *Балкан на постхладноратовском раскршћу (1989-2020)*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2020 (Цитирано као: Д. Ђукановић (2020)).

115. **Екмечић**, Милорад, *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у новом веку (1492-1992)*, Ево Book, Београд, 2017 (Цитирано као: М. Екмечић (2017)).
116. **Екмечић**, Милорад, *Огледи из историје*, Службени лист СРЈ, Београд, 2002 (Цитирано као: М. Екмечић (2002)).
117. **Екмечић**, Милорад, *Ратни циљеви Србије 1914*, Филип Вишњић, Београд, 2014.
118. **Екмечић**, Милорад, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ. II, Просвета, Београд, 1989.
119. **Ериксен**, Свејн, Даг **Солумсмон**, *Недовршена транзиција: Реформа српске државне управе 2001-2004*, Тор Сагеет, Београд, 2005 (Цитирано као: С. Ериксен, Д. Солумсмон (2005)).
120. **Живановић**, Живан, *Политичка историја Србије: од Светоандрејске скупштине до прогласа независности Србије*, Књига I, Талија издаваштво, Ниш, 2021 (Цитирано као: Ж. Живановић (2021 а)).
121. **Живен**, Ерве, *Западни зид није пао*, Нова Европа, Нови Сад, 2019.
122. **Зундхаузен**, Холм, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Слио, Београд, 2008.
123. **Иванчевић**, Горан, *Партијски портрет Војводине: изборни и партијски системи у АП Војводини: 1990-2012*, Каирос, Сремски Карловци, 2020.
124. **Јагодић**, Милош, *Уређење ослобођених области Србије 1912-1914: правни оквир*, Историјски институт, Београд, 2010.
125. **Јакшић**, Божидар, „Демократски дефицити политичких промена у Србији“, у: *Револуција и поредак, О динамици промена у Србији*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2001, стр. 225-238 (Цитирано као: Б. Јакшић (2001)).
126. **Јовановић**, Владимир, Александра **Вулетић**, Момир **Самарцић**, *Наличја модернизације: српска држава и друштво у време стицања независности*, Историјски институт, Београд, 2017 (Цитирано као: В. Јовановић, А. Вулетић, М. Самарцић (2017)).
127. **Јовановић**, Милан Душан **Вучићевић**, „Избори за народне посланике Народне скупштине Републике Србије 1990-2020.“, У: *Како, кога и зашто смо бирали: избори у Србији 1990-2020* (пр. Милан Јовановић и Душан Вучићевић), Службени гласник и Институт за политичке студије, Београд, 2020, стр. 583-646 (Цитирано као: М. Јовановић, Д. Вучићевић (2020)).
128. **Јовановић**, Милан, „Инструментализација парламентарних избора 2016. – старт за председничке изборе 2017. године“, У: *Избори у Србији 2016. године: „историјска“ или „Пирова“ победа* (пр. Милан Јовановић и Душан Вучићевић), Институт за политичке студије, Београд, 2016, стр. 257-283 (Цитирано као: М. Јовановић (2016)).
129. **Јовановић**, Милан, „Парламентарни избори у Србији 2012. године – резултати и политичке последице“, У: *Избори у Србији 2012. године: (не)очекивана промена* (пр. Милан Јовановић, Душан Вучићевић), Институт за политичке студије, Београд, 2013, стр. 9-30 (Цитирано као: М. Јовановић (2013)).
130. **Јовановић**, Милан, „Подела Косова и Метохије – изнуђено решење насилне и једностране сецесије“, *Национални интерес*, Vol. 30, No. 3, Институт за политичке студије, Београд, 2017, стр. 137-157 (Цитирано као: М. Јовановић (2017)).
131. **Јовановић**, Милан, „Председнички избори у Србији одржани 6. и 20. маја 2012. године“, У: *Око избора: председнички и парламентарни избори мај 2012* (ур. Ђорђе Вуковић), ЦеСИД, Београд, 2012, стр. 11-24.
132. **Јовановић**, Милан, „Српски бирачи између суверениста и евроинтегрита“, У: *Око избора 17: парламентарни избори у Републици Србији, 11. маја 2008. године* (ур. Срећко Михаиловић), ЦеСИД, Београд, 2008, стр. 59-91 (Цитирано као: М. Јовановић (2008)).

133. **Јовановић**, Милан, Душан **Вучићевић**, „Динамика политичког организовања у Србији од обнове партијског плурализма: изборни авантуристи у стилу „печурака пре кише““, У: *Тридесет година обновљеног вишепартизма у Србији* (ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић), Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2020, стр. 71-97.
134. **Јовановић**, Милан, Душан **Вучићевић**, „Парламентарни избори у Србији 2014. године – политичка рокада“, У: *Избори у Србији 2014. године: политичка рокада* (пр. Милан Јовановић и Душан Вучићевић), Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 9-37 (Цитирано као: М. Јовановић, Д. Вучићевић (2014)).
135. **Јовановић**, Милан, Петар **Матић**, „Избори одборника скупштина општина и градова у Србији 1990-2020“, У: *Како, кога и зашто смо бирали: избори у Србији 1990-2020*. (пр. Милан Јовановић и Душан Вучићевић), Службени гласник и Институт за политичке студије, Београд, 2020, стр. 681-718.
136. **Јовановић**, Павле, *Изабрана дјела I - Политички списи: записи о политици, транзиционизам*, ЦИД, Подгорица, 2008 (Цитирано као: П. Јовановић (2008)).
137. **Јовановић**, Слободан, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Просвета, Београд, 2005.
138. **Јоксимовић**, Александра, *Србија и САД – билатерални односи у транзицији*, Чигоја штампа, Београд, 2007 (Цитирано као: А. Јоксимовић (2007)).
139. **Каван**, Зденек, Мартин **Палуш**, „Демократија у Чешкој Републици“, у: *Прошлост на истоку, будућност на западу* (пр. Мери Калдор и Иван Вејвода), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003.
140. **Калдор**, Мери, Иван **Вејвода** (пр.), *Прошлост на истоку – будућност на западу?*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003 (Цитирано као: М. Калдор, И. Вејвода (2003)).
141. **Калдор**, Мери, Иван **Вејвода**, „Демократизација у земљама централне и источне Европе: преглед“, у: *Прошлост на истоку, будућност на западу* (пр. Мери Калдор и Иван Вејвода), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003 (Цитирано као: М. Калдор, И. Вејвода (2003)).
142. **Канингам**, Френк, *Теорије демократије*, Филип Вишњић, Београд, 2003 (Цитирано као: Ф. Канингам (2003)).
143. **Канфора**, Лучано, *Демократија: историја једне идеологије*, Клио, Београд, 2007 (Цитирано као: Л. Канфора (2007)).
144. **Кегли**, Чарлс, Јудин Р. **Виткоф**, *Светска политика: тренд и трансформација*, Прометеј, Београд, 2006 (Цитирано као: Ч. Кегли, Ј. Виткоф (2006)).
145. **Келнер**, Даглас, „Глобализација и постмодерни заокрет“, у: *Глобализација: мит или стварност* (пр. Владимир Вулетић), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 61-70 (Цитирано као: Д. Келнер (2003)).
146. **Кенеди**, Пол, *Успон и пад великих сила*, ЦИД, Подгорица, 2003 (Цитирано као: П. Кенеди (2003)).
147. **Кецмановић**, Ненад, *Домети демократије*, Факултет политичких наука, Београд, 2005 (Цитирано као: Н. Кецмановић (2005)).
148. **Кецмановић**, Ненад, *Идеологија и истина*, Младост, Београд, 1977 (Цитирано као: Н. Кецмановић (1977)).
149. **Килибарда**, Зоран, *Основе геополитике*, Службени гласник, Београд, 2008 (Цитирано као: З. Килибарда (2008)).
150. **Кин**, Џон, *Медији и демократија*, Филип Вишњић, Београд, 1995 (Цитирано као: Џ. Кин (1995)).

151. **Кин**, Џон, *Цивилно друштво*, Филип Вишњић, Београд, 2003 (Цитирано као: Џ. Кин (2003)).
152. **Кјелен**, Рудолф, *Држава као животни облик*, Издање И. Ђ. Ђурђевића, Београд–Сарајево, 1923 (Цитирано као: Р. Кјелен (1923)).
153. **Кнежевић**, Милан, *Призма геополитике*, Институт за политичке студије, Београд, 2013 (Цитирано као: М. Кнежевић (2013)).
154. **Ковачевић**, Славиша, *Транзиција у демократију: трансформација друштва и консолидација демократије*, Правни факултет у Нишу, Ниш, 2015 (Цитирано као: С. Ковачевић (2015)).
155. **Коенен-Итер**, Жак, *Социологија елита*, Слио, Београд, 2005 (Цитирано као: Ж. Коенен-Итер (2005)).
156. **Колаковски**, Лешек, „Идолатрија политике“, *Књижевне новине* бр. 756, Београд, 1988 (Цитирано као: Л. Колаковски (1988)).
157. **Коларова**, Румјана, „Демократизација у Бугарској: савремени трендови“, у: *Прошлост на истоку, будућност на западу* (пр. Мери Калдор и Иван Вејвода), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003 (Цитирано као: Р. Коларова (2003)).
158. **Комунист**, „Темељи демократије новог типа“, *Комунист*, II година, број 2, ЦК КПЈ, јануар 1947.
159. **Крол**, Марчин, „Демократизација у Пољској“, у: *Прошлост на истоку, будућност на западу* (пр. Мери Калдор и Иван Вејвода), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 83-94 (Цитирано као: М. Крол (2003)).
160. **Крстић**, Милан, Маја **Бјелош**, Бојан **Елек**, *Кратка историја ставова грађана о дијалогу Београда и Приштине. Шта се (није) променило?*, Национални конвент о Европској унији, Београд, 2021.
161. **Кузманић**, Тончи, „Словенија: од Југославије до средишта нигдине?“, у: *Прошлост на истоку, будућност на западу* (пр. Мери Калдор и Иван Вејвода), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003 (Цитирано као: Т. Кузманић (2003)).
162. **Ладигин**, Фјодор Иванович, Сергеј Васиљевич **Афанасјев**, *Војнодоктринарна основа спољне политике Сједињених Америчких Држава*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2020.
163. **Лазаревић** Радак, Сања, *На границама Оријента*, Мали Немо, Панчево, 2011 (Цитирано као: С. Лазаревић Радак (2011)).
164. **Лазаревић** Радак, Сања, *Невидљиви Балкан: прилог историји постколонијалних географија*, Мали Немо, Панчево, 2014 (Цитирано као: С. Лазаревић Радак (2014)).
165. **Лајпхарт**, Аренд, *Модел демократије*, Цид, Подгорица, 2003 (Цитирано као: А. Лајпхарт (2003)).
166. **Линц**, Хуан, Алфред **Степан**, *Демократска транзиција и консолидација*, Филип Вишњић, Београд, 1998 (Цитирано као: Х. Линц, А. Степан (1998)).
167. **Липсет**, Сејмор Мартин, *Политички човек: друштвена основа политике*, Рад, Београд, 1969 (Цитирано као: С. М. Липсет (1969)).
168. **Лок**, Џон, *Две расправе о влади*, Утопија, Београд, 2002.
169. **Лончар**, Јелена, „Учешће непартијских организација и група на изборима у Србији“, У: *Тридесет година обновљеног вишепартизма у Србији* (ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић), Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2020, стр. 221-239.
170. **Лукић**, Радомир, *Теорија државе и права I: Теорија државе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995 (Цитирано као: Р. Лукић (1995)).

171. **Љушић**, Радош, *Тумачења српске револуције*, Српска књижевна задруга, Београд, 1992.
172. **Макиндер**, Хелфорд, *Демократски идеали и стварност*, Metaphysica, Београд, 2009 (Цитирано као: Х. Џ. Макиндер (2009)).
173. **Мартинели**, Алберто, *Модернизам: процес модернизације*, ЦИД, Подгорица, 2010 (Цитирано као: А. Мартинели (2010)).
174. **Матић**, Милан, *Либерализам, популизам и демократија*, Службени лист СРЈ, Београд, 2002 (Цитирано као: М. Матић (2002)).
175. **Марковић**, Ксенија, **Марко Јовановић**, **Јована Зафировић**, „Спољна политика Србије: између жеље грађана и одлука власти“, У: *Представе о Европској унији и Русији у јавности Србије* (ур. Бојан Тодосијевић), Институт друштвених наука, Београд, 2021, стр. 59-73.
176. **Медведев**, Рој А., *Борис Јељцин: Русија на крају XX века*, Службени гласник, Београд, 2009 (Цитирано као: Р. А. Медведев (2009)).
177. **Мил**, Џон Стјуарт, *О слободи*, Центар за публикације Правног факултета, Београд, 2007 (Цитирано као: Џ. С. Мил (2007)).
178. **Милковски**, Вангел, Милан **Миљковић**, „Интеракција стратегије присиле и одвраћања – поуке из агресије на Савезну Републику Југославију 1999. године“, *Политика националне безбедности*, Vol. 22, No. 1, Институт за политичке студије, Београд, 2022, стр. 41-66.
179. **Милошевић**, Зоран, *Политичка модернизација*, Институт за политичке студије, Београд, 2010 (Цитирано као: З. Милошевић (2010)).
180. **Милошевић**, Миладин, Драган **Богетић** (пр.), *Југославија – Сједињене Америчке Државе: Сусрети и разговори највиших званичника Југославије и САД 1955-1980*, Архив Југославије, Београд, 2017 (Цитирано као: М. Милошевић, Д. Богетић (2017)).
181. **Милошевић**, Татјана, *Војно-политички односи Југославије и САД 1969-1974*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2021.
182. **Мителман**, Џејмс, „Динамика глобализације“, у: *Глобализација: мит или стварност* (пр. Владимир Вулетић), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 157-181 (Цитирано као: Џ. Мителман (2003)).
183. **Митровић**, Андреј, *Продор на Балкан и Србија 1908-1918*, Завод за уџбенике, Београд, 2011.
184. **Митровић**, Андреј, „Ратни циљеви централних сила и југословенско питање 1914-1918“, У: *Историја једне утопије I*, Catena Mundi, Београд, стр. 191-221.
185. **Митровић**, Андреј, *Време нетрпељивих: политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, ЦИД, Подгорица, 1998.
186. **Митровић**, Љубиша, *Балкан у вртлогу транзиције*, Филозофски факултет, Ниш, 2006, стр. 21.
187. **Михаиловић**, Срећко (ур.), *Око избора 14: уставни референдум 28. и 29. октобар 2006. године*, ЦеСИД, Београд, 2007.
188. **Михаиловић**, Срећко „На почетку ере дугог бирања, изабран је Борис Тадић“, У: *Око избора 16: председнички избори у Републици Србији, 20. јануар и 3. фебруар 2008. године*, ЦеСИД, Београд, 2008, стр. 5-10.
189. **Михаиловић**, Срећко, „Решење у 'зауоставном времену'“, У: *Око избора 15: парламентарни избори у Републици Србији 21. јануара 2007. године* (ур. Срећко Михаиловић), ЦеСИД, Београд, 2007, стр. 7-22.

190. **Михаиловић**, Срећко, „Старе и нове линије идеолошко-вредносног расцепа“, У: *Око избора 17: Парламентарни избори у Републици Србији, 11. маја 2008. године*, ЦеСИД, Београд, 2008, стр. 7-20 (Цитирано као: С. Михаиловић (2008)).
191. **Мишчевић**, Тања, „Савремени односи СР Југославије и Европске уније“, У: *Посткомунизам и демократске промене* (пр. Вучина Васовић и Вукашин Павловић), Југословенско удружење за политичке науке, Београд, 2002, стр. 477-492 (Цитирано као: Т. Мишчевић (2002)).
192. **Младеновић**, Никола, Душан **Достанић**, „Однос српских политичких странака према Русији од XIX до XXI века“, У: *Русија и Балкан: економско, политичко и културно присуство Русије на Балкану* (пр. Стеван Рапаић, Драган Траиловић и Давид Ираклиевич Тереладзе), Институт за политичке студије, Београд, 2022, стр. 148 (Цитирано као: Н. Младеновић, Д. Достанић (2022)). (132-161).
193. **Молнар**, Томас, *Американологија*, СКЦ, Београд, 1996.
194. **Монтескје**, Шарл, *О духу закона*, том I, Филип Вишњић, Београд, 1989 (Цитирано као: Ш. Монтескје (1989)).
195. **Над**, Борис, „Игор Панарин – све смо ближе новој Јалти“, *Печат*, 13. март 2020. године, <https://www.pecat.co.rs/2020/03/igor-panarin-sve-smo-blize-novoj-jalti/> [20.10.2022.].
196. **Накарада**, Радмила, „Случај Косова – јединствена произвољност“, *Социолошки преглед*, vol. XXXXI, no. 3, Српско социолошко друштво, Београд, 2007, стр. 305-326 (Цитирано као: Р. Накарада (2007)).
197. **Нарочницаја**, Наталија, „Балкан и поствизантијски простор у центру духовног и геополитичког супарништва на прагу XXI века“, *Југословенски историјски часопис*, Год. 30, No. 1, Савез историјских друштава Југославије, Београд, стр. 179-195.
198. **Николић**, Горан, „Утицај институционално-економских аранжмана Србије и Русије на међусобну трговинску размену 2000-2021.“, У: *Русија и Балкан: економско, политичко и културно присуство Русије на Балкану* (пр. Стеван Рапаић, Драган Траиловић и Давид Ираклиевич Тереладзе), Институт за политичке студије, Београд, 2022, стр. 42-60 (Цитирано као: Г. Николић (2022)).
199. **Николић**, Иван (ур.), *Око избора 13: Извештај са ванредних парламентарних избора у Републици Србији (28. децембар 2003. године)*, ЦеСИД, Београд, 2004.
200. **Новак**, Виктор, *Magnum Crimen I, Catena Mundi*, Београд, 2015.
201. **Новак**, Виктор, *Magnum Crimen II, Catena Mundi*, Београд, 2015.
202. **Нозик**, Роберт, *Анархија, држава, утопија*, ЦИД, Подгорица, 2009 (Цитирано као: Р. Нозик (2009)).
203. **Нортхоусе**, Петер, *Лидерство: теорија и пракса*, четврто издање, Data status, Београд, 2008.
204. **Орел**, Катрин, *Средња Европа: мит или стварност*, Слио, Београд, 2012.
205. **Орловић**, Славиша, „Предизборне коалиције и формирање Владе у Србији 2012.“ У: *Избори и формирање Владе у Србији 2012.* (пр. Славиша Орловић), Факултет политичких наука – Центар за демократију, Београд, 2012, стр. 99-119 (Цитирано као: С. Орловић (2012)).
206. **Орловић**, Славиша, „Промене у спектру политичких странака“, у: *Посткомунизам и демократске промене* (пр. Вучина Васовић и Вукашин Павловић), Југословенско удружење за политичке науке, Београд, 2002, стр. 284-293 (Цитирано као: С. Орловић (2002)).
207. **Орловић**, Славиша, „Учинци и достигнућа петооктобарских промена у Србији“, У: *Двадесет година 5. октобра* (ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић), Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2020, стр. 261-277.

208. **Орловић**, Славиша, *Изборни бумеранг – политичке последице изборних система*, Факултет политичких наука, Београд, 2015 (Цитирано као: С. Орловић (2015)).
209. **Орловић**, Славиша, *Политичка социологија*, Факултет политичких наука, Београд, 2019 (Цитирано као: С. Орловић (2019)).
210. **Офе**, Клаус, *Модерност и држава*, Филип Вишњић, Београд, 1999 (К. Офе (1999)).
211. **Павић**, Радован, „Милитаризација свијета и глобално-геостратешке доктрине у доба детанта“, *Политичка мисао*, Vol. 14, No. 2, Факултет политичких знаности, Загреб, 1977, стр. 251-265 (Цитирано као: Р. Павић (1977)).
212. **Павловић**, Вукашин, „Значај и поуке политичких промена у Србији 5. октобра 2000.“, У: *Двадесет година 5. октобра* (ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић), Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2020, стр. 19-31 (Цитирано као: В. Павловић (2020)).
213. **Павловић**, Вукашин, „Консолидација демократије и цивилног друштва“, у: *Посткомунизам и демократске промене* (пр. Вучина Васовић и Вукашин Павловић), Југословенско удружење за политичке науке, Београд, 2002 (Цитирано као: В. Павловић (2002)).
214. **Павловић**, Вукашин, „Консолидација демократије и цивилног друштва“, у: *Посткомунизам и демократске промене* (пр. Вучина Васовић и Вукашин Павловић), Југословенско удружење за политичке науке, Београд, 2002, стр. 101-125 (Цитирано као: В. Павловић (2002)).
215. **Павловић**, Вукашин, „Успон и пад политичког плурализма у Србији“, У: *Тридесет година обновљеног вишепартизма у Србији* (ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић), Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2020, стр. 25-39 (Цитирано као: В. Павловић (2020)).
216. **Павловић**, Вукашин, *Држава и друштво: студија из политичке социологије*, Чигоја штампа, Београд, 2011 (Цитирано као: В. Павловић (2011)).
217. **Павловић**, Вукашин, *Друштвени покрети и промене*, Удружење за политичке науке Југославије, Београд, 2003 (Цитирано као: В. Павловић (2003)).
218. **Павловић**, Вукашин, *Цивилно друштво и демократије*, Службени гласник, Београд, 2009 (Цитирано као: В. Павловић (2009)).
219. **Павловић**, Душан, „Тридесет година вишестраначких избора у Србији – пун круг“, У: *Како, кога и зашто смо бирали: избори у Србији 1990-2020. године* (пр. Милан Јовановић и Душан Вучићевић), Институт за политичке студије и Службени гласник, Београд, 2020.
220. **Панарин**, Александар Сергејевич, „Агенти глобализма“, *Летопис Матице српске*, Год. 188, књ. 489, св. 1-2, Матица српска, Нови Сад, 2012, стр. 108-135 (Цитирано као: А. С. Панарин (2012)).
221. **Панарин**, Александар Сергејевич, „Дезертерство елита у епоси катастрофа“, *Летопис Матице српске*, Год. 187, књ. 488, св. 4, Матица српска, Нови Сад, 2011, стр. 528-553 (Цитирано као: А. С. Панарин (2011)).
222. **Панарин**, Александар Сергејевич, „Либерално разарање друштва“, У: *Евроазијски погледи* (пр. Немања Ђукић), Балканолошки истраживачки центар, Бања Лука, 2016, стр. 79-98 (Цитирано као: А. С. Панарин (2016)).
223. **Панарин**, Александар Сергејевич, „Реванш историје – руска стратешка иницијатива у 21. веку“, У: *Евроазијски погледи* (пр. Немања Ђукић), Балканолошки истраживачки центар, Бања Лука, 2016, стр. 99-114 (Цитирано као: А. С. Панарин (2016 а)).

224. **Панарин**, Александар Сергејевич, *Савремени рат као борба богатих против сиромашних*, Нова Европа, Београд, 2007 (Цитирано као: А. С. Панарин (2007)).
225. **Парето**, Вилфредо, *Кружење елита: примена социолошких теорија*, Mediterran publishing, Нови Сад, 2017 (Цитирано као: В. Парето (2017)).
226. **Парсонс**, Талкот, *Модерна друштва*, Градина, Ниш, 1992 (Цитирано као: Т. Парсонс (1992)).
227. **Пејић**, Ирена, „Избори и парламентарни мандат у Србији од 1990. године“, У: *Како, кога и зашто смо бирали: избори у Србији 1990-2020. године* (пр. Милан Јовановић и Душан Вучићевић), Институт за политичке студије и Службени гласник, Београд, 2020, стр. 943-958.
228. **Пејић**, Ирена, „Политичке партије у Народној скупштини од успостављања вишепартизма 1990. године“, У: *Тридесет година обновљеног вишепартизма у Србији* (ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић), Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2020, стр. 133-155 (Цитирано као: И. Пејић (2020)).
229. **Перовић**, Латинка, *Између анархије и аутократије*, Хелсиншки одбор за људска права, Београд, 2006 (Цитирано као: Л. Перовић (2006)).
230. **Перишић**, Срђан, „Сарадња Србије и Русије: одбацивање Атлантизма и могућа геополитичка алтернатива“, *Политика националне безбедности*, Vol. 17, No. 2, Институт за политичке студије, Београд, 2019, стр. 67-86 (Цитирано као: С. Перишић (2019)). (67-86).
231. **Перишић**, Срђан, *Нова геополитика Русије*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2015 (Цитирано као: С. Перишић (2015)).
232. **Петровић**, Милан, *Личност против странке: Оглед из политичке философије*, Catena Mundi, Београд, 2020 (Цитирано као: М. Петровић (2020)).
233. **Печујлић**, Мирослав, Светислав **Табороши**, *Четврти талас: транзиција*, Правни факултет, Београд, 1997 (Цитирано као: М. Печујлић, С. Табороши (1997)).
234. **Пешић**, Милена, *Сатиричка наличја српске модернизације*, Институт за политичке студије, Београд, 2021
235. **Пешић**, Мирослав, „Напредна странка у Краљевини Србији од 1887. до 1896. године“, *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, Vol. 59, No. 87, Ниш, 2020, стр. 55-72.
236. **Пешић**, Мирослав, „Окупљање либерала под вођством Јована Ристића од 1868. до 1873. године“, *Теме*, Vol. 45, No. 1, Универзитет у Нишу, Ниш, 2021, стр. 383-402.
237. **Пијановић**, Петар, „Квадратура културног круга: српска и/или југословенска култура“, У: *Историја једне утопије I*, Catena Mundi, Београд, 2018, стр. 132-147.
238. **Пипиди**, Алина Мунгиу, „Румунија: од процедуралне демократије до европске интеграције“, у: *Прошлост на истоку, будућност на западу* (пр. Мери Калдор и Иван Вејвода), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003 (Цитирано као: А. М. Пипиди (2003)).
239. **Платон**, *Држава*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 2002.
240. **Подунавац**, Милан (ур.), *Држава и демократија*, Зборник радова, Факултет политичких наука, Београд, 2010.
241. **Подунавац**, Милан, „Будућност либералне револуције у Србији“, у: *Револуција и поредак, О динамици промена у Србији*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2001 (Цитирано као: М. Подунавац (2001)).
242. **Подунавац**, Милан, *Принцип грађанства и поредак политике*, Факултет политичких наука, Београд, 1998 (Цитирано као: М. Подунавац (1998)).

243. **Пономарева**, Елена Георгиевна, „Енергетска дипломатија Русије као фактор евроазијских интеграција (на примеру Србије)“, У: *Србија и евроазијски геополитички простор* (пр. Миломир Степић и Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2013, стр. 313-329 (Цитирано као: Е. Г. Пономарева (2013)).
244. **Попер**, Карл, *Отворено друштво и његови непријатељи*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1993 (Цитирано као: К. Попер (1993)).
245. **Попов**, Чедомир, *Источно питање и српска револуција 1804-1815*, Српска књижевна задруга, Београд, 2008.
246. **Поповић**, Димитрије, *Балкански ратови: 1912-1913*, Српска књижевна задруга, Београд, 1993.
247. **Поповић-Обрадовић**, Олга, *Парламентаризам у Србији 1903-1914. године*, ЛП Службени лист СРЈ, Београд, 1998 (Цитирано као: О. Поповић-Обрадовић (1998)).
248. **Прибићевић**, Огњен, „Демократски процеси у посткомунистичким земљама – теоријска разматрања“, у: *Зборнику Матице српске за друштвене науке 94/1993*, Матица српска, Нови Сад, 1993 (Цитирано као: О. Прибићевић (1993)).
249. Привредна комора Србије, *Спољнотрговинска размена Републике Србије и Руске Федерације*, Привредна комора Србије, Београд, 2019.
250. **Пророковић**, Душан, „Геополитички циљеви великих сила на Балкану уочи Првог светског рата и српско питање“, У: *Србија и политика великих сила 1914-2014*. (пр. Живојин Ђурић и Милош Кнежевић), Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 61-86.
251. **Пророковић**, Душан, „Рашка област као геополитичко жариште и њен значај по положај Србије и Српске“, *Politeia*, Vol. 4, No. 7, Факултет политичких наука, Бања Лука, 2014, стр. 175-193.
252. **Пророковић**, Душан, *Геополитика Србије*, Службени гласник, Београд, 2012 (Цитирано као: Д. Пророковић (2012)).
253. **Пророковић**, Душан, *Геополитика Србије*, Треће измењено и допуњено издање, Службени гласник, Београд, 2018 (Цитирано као: Д. Пророковић (2018)).
254. **Пророковић**, Душан, *Ера мултиполарности*, Службени гласник, Београд, 2018.
255. **Пророковић**, Душан, *Немачка геополитика и Балкан: о циљевима средњоевропског континентализма*, *Catena Mundi*, Београд, 2014.
256. **Радојевић**, Миодраг, „Парламентаризам у Србији“, у: *Револуција и поредак, О динамици промена у Србији*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2001, стр. 238-260 (Цитирано као: М. Радојевић (2001)).
257. **Радојевић**, Мира, „Демократска странка и Споразум Цветковић-Мачек“, *Глас CDXXVIII*, No. 18, Српска академија наука и уметности, Београд, 2018, стр. 513-532.
258. **Радонић**, Јован, *Римска курија и јужнословенске земље: од XVI до XIX века*, *Catena Mundi*, Београд, 2017.
259. **Ранке**, Леополд, *Српска револуција*, Српска књижевна задруга, Београд, 1991.
260. **Решетњиков**, Леонид, *Вратити се Русији*, *Evro Book*, Београд, 2016 (Цитирано као: Л. Решетњиков (2016)).
261. **Робинсон**, Вилијам, *Подстицање полиархије: глобализација, интервенција САД и хегемонија*, Албатрос плус, Београд, 2012 (Цитирано као: В. Робинсон (2012)).
262. **Родрик**, Дени, *Парадокс глобализације: зашто светско тржиште, државе и демократија не иду заједно*, Службени гласник, Београд, 2013 (Цитирано као: Д. Родрик (2013)).
263. **Русо**, Жан Жак, *Друштвени уговор: О пореклу и основама неједнакости међу људима*, Филип Вишњић, Београд, 1993 (Цитирано као: Ж. Ж. Русо (1993)).

264. **Сартори**, Ђовани, *Демократија – шта је то?*, ЦИД, Подгорица, 2001 (Цитирано као: Ђ. Сартори (2001)).
265. **Самарцић**, Слободан, *Трагедија Косова и Метохије*, Catena Mundi, Београд, 2018, стр. 64 (Цитирано као: С. Самарцић (2018)).
266. **Секуловић**, Александар, *Теорија политичке класе*, Радничка штампа, Београд, 1982 (Цитирано као: А. Секуловић (1982)).
267. **Симеуновић**, Драган, *Нововековне политичке идеје у Срба*, Институт за политичке студије, Београд, 2000 (Цитирано као: Д. Симеуновић (2000)).
268. **Симеуновић**, Драган, *Теорија политике-ридер*, Наука и друштво, Београд, 2002 (Цитирано као: Д. Симеуновић (2002)).
269. **Симеуновић**, Драган, *Увод у политичку теорију*, Институт за политичке студије, Београд, 2009 (Цитирано као: Д. Симеуновић (2009)).
270. **Симић**, Драган Р., *Светска политика*, Чигоја штампа, Београд, 2009 (Д. Р. Симић (2009)).
271. **Симић**, Предраг, „Међународна политика и политичка доктрина Савезне Републике Југославије“, *Војно дело*, Vol. 49, No.6, Институт за стратегијска истраживања, Београд, 1997, стр. 132-146.
272. **Скерлић**, Јован, *Светозар Марковић: његов живот, рад и идеје*, Portalibris, Београд, 2020 (Цитирано као: Ј. Скерлић (2020)).
273. **Склер**, Лесли, „Ривалска схватања глобализације“, у: *Глобализација: мит или стварност* (пр. Владимир Вулетић), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 31-47 (Цитирано као: Л. Склер (2003)).
274. **Скот**, Алан, „Глобализација: друштвени процес или политичка реторика?“, у: *Глобализација: мит или стварност* (пр. Владимир Вулетић), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 73-91 (Цитирано као: А. Скот (2003)).
275. **Славујевић**, Зоран, „Основне карактеристике изборне кампање 2012. године“, У: *Избори и формирање Владе у Србији 2012.* (пр. Славиша Орловић), Факултет политичких наука – Центар за демократију, Београд, 2012, стр. 47-62.
276. **Славујевић**, Зоран, „Партијска идентификација и бирачко тело“, У: *Партијски мозаик Србије 1990-1996* (пр. Владимир Гоати), Акапит, Београд, 1997,
277. **Сорман**, Ги, *Велика транзиција*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 1997 (Цитирано као: Г. Сорман (1997)).
278. **Становчић**, Војислав, *Власт и слобода*, Чигоја, Београд, 2003 (Цитирано као: В. Становчић (2003)).
279. **Степић**, Миломир, „Геополитичка оријентација Србије: евроатлантизам и/или евроазијство“, *Мегатренд ревија*, Vol. 2, No. 2, Мегатренд универзитет, Београд, 2005, стр. 7-21 (Цитирано као: М. Степић (2005)).
280. **Степић**, Миломир, „Деатлантацијом до стабилизације Балкана: српски национални интерес“, *Национални интерес* 1/2017, Институт за политичке студије, Београд, 2017, стр. 9-37.
281. **Степић**, Миломир, *Геополитика неоевроазијства*, Институт за политичке студије, Београд, 2013 (Цитирано као: М. Степић (2013)).
282. **Степић**, Миломир, *Геополитика: Идеје, теорије, концепције*, Институт за политичке студије, Београд, 2016 (Цитирано као: М. Степић (2016)),
283. **Степић**, Миломир, *Косово и Метохија: постмодерни геополитички експеримент*, Институт за политичке студије, Београд, 2012 (Цитирано као: М. Степић (2012)).
284. **Степић**, Миломир, *Српски геополитички образац*, Catena Mundi, 2019 (Цитирано као: М. Степић (2019)).

285. **Степић**, Миломир, *Српско питање – геополитичко питање*, Јантра група, Београд, 2004 (Цитирано као: М. Степић (2004)).
286. **Стојановић**, Ђорђе, „Политике наративне конструкције Балкана и балканизма“, *Српска политичка мисао* 61(3), 2018, стр. 51-82 (Цитирано као: Ђ. Стојановић (2018)).
287. **Стојановић**, Ђорђе, Живојин **Ђурић**, *Анатомија савремене државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2012 (Цитирано као: Ђ. Стојановић, Ж. Ђурић (2012)).
288. **Стојановић**, Ђорђе, *Политике простора*, Институт за политичке студије, Београд, 2022
289. **Стојановић**, Милан, *Историја српско-руских политичких односа од XVIII века до данас*, Архив Војводине, Нови Сад, 2022 (Цитирано као: М. Стојановић (2022)).
290. **Стојановић**, Светозар, „Демократска револуција у Србији“, у: *Револуција и поредак, О динамици промена у Србији*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2001 (Цитирано као: С. Стојановић (2001)).
291. **Стојиљковић**, Зоран, „Воља грађана и њени интересни и политички заступници“, У: *Тридесет година обновљеног вишепартизма у Србији* (ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић), Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2020, стр. 99-113.
292. **Стојиљковић**, Зоран, „Ђурђевдански избори 2012 – коалиционе игре и игрице“, у: *Око избора: председнички и парламентарни избори мај 2012* (ур. Ђорђе Вуковић), ЦеСИД, Београд, 2012 (Цитирано као: З. Стојиљковић (2012)).
293. **Стојиљковић**, Зоран, „Зашто је Србији потребан ефективан социјални дијалог“, у: *Посткомунизам и демократске промене* (пр. Вучина Васовић и Вукашин Павловић), Југословенско удружење за политичке науке, Београд, 2002 (Цитирано као: З. Стојиљковић (2002)).
294. **Стојиљковић**, Зоран, „Изборна обећања и постизборна реалност: јавне политике у изборној понуди у Србији“, *Политичке перспективе*, Vol. 2 No. 2, Факултет политичких наука, Београд, 2012, стр. 81-99 (Цитирано као: З. Стојиљковић (2012 а)).
295. **Стојиљковић**, Зоран, „Изборне коалиције и процес формирања власти у Србији (1990-2008)“, У: *Око избора 17: парламентарни избори у Републици Србији, 11. маја 2008. године* (ур. Срећко Михаиловић), ЦеСИД, Београд, 2008, стр. 103-165 (Цитирано као: З. Стојиљковић (2008)).
296. **Стојиљковић**, Зоран, „Предизборне коалиције на изборима 2016. године“, У: *Избори у Србији 2016. године: „историјска“ или „Пирова“ победа* (пр. Милан Јовановић и Душан Вучићевић), Институт за политичке студије, Београд, 2016, стр. 47-79 (Цитирано као: З. Стојиљковић (2016)).
297. **Стојиљковић**, Зоран, „Председнички избори као институционализовани и стилизовани политички конфликт“, У: *Председнички избори 2008* (пр. Срећко Михаиловић), Службени гласник, Београд, 2008, стр. 21-39 (Цитирано као: З. Стојиљковић (2008)).
298. **Стојиљковић**, Зоран, „Пробуђене наде и изневерена очекивања: Пети октобар двадесет година касније“, У: *Двадесет година 5. октобра* (ур. Славиша Орловић и Деспот Ковачевић), Центар за демократију Факултета политичких наука, Београд, 2020, стр. 189-202.
299. **Стојиљковић**, Зоран, *Партијски систем Србије*, Службени гласник, Београд, 2006 (Цитирано као: З. Стојиљковић (2006)).
300. **Стојиљковић**, Зоран, *Потенцијали за промене: огледи о синдикатима, цивилном друштву и стратегијама промена*, Чигоја штампа, Београд, 2019.

301. **Стојиљковић**, Зоран, *Сва лица опозиције*, Вукотић медија, Београд, 2015 (Цитирано као: З. Стојиљковић (2015)).
302. **Стојиљковић**, Зоран, *Србија у лавиринтима транзиције*, Службени гласник, Београд, 2011 (Цитирано као: З. Стојиљковић (2011)).
303. **Стојиљковић**, Зоран, Гордана **Пилиповић**, Душан **Спасојевић** (ур.), (Не)демократско редизајнирање политичких партија у Србији, Конрад Аденауер, Београд, 2013.
304. **Стојиљковић**, Зоран, Ђорђе **Вуковић**, „Социјални расцепи и поље политике – случај Србије“, *Српска политичка мисао*, специјал 2/2015, Институт за политичке студије, Београд, 2015, стр. 57-84 (Цитирано као: З. Стојиљковић, Ђ. Вуковић (2015)).
305. **Спасојевић**, Душан, Зоран **Стојиљковић**, *Између уверења и интереса*, Фабрика књига, Београд, 2019 (Цитирано као: Д. Спасојевић, З. Стојиљковић (2019)).
306. **Саундерс** Стонор, Франсис, *Хладни рат у култури: ЦИА у свету уметности и књижевности*, Досије студио, Београд, 2013.
307. **Суботић**, Милан, *Пут Русије: евроазијско становиште*, Плато, Београд, 2004 (Цитирано као: М. Суботић (2004)).
308. Теоријски часопис СПС-а „Смисао, бр. 10/2000, стр. 10.
309. **Терзић**, Предраг, „Утицај стране либералне мисли на програм и деловање Либералне странке у XIX веку“, *Српска политичка мисао*, Vol. 44, No. 2, Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 315-330.
310. **Терзић**, Предраг, Тијана **Перић Дилигенски**, „Модернизација: одређење појма и појавни облици“, *Култура полиса*, Vol. 14, бр. 2, 2017, стр. 417-430 (Цитирано као: П. Терзић, Т. Перић Дилигенски (2017)).
311. **Терзић**, Славенко, „Аустроугарско обликовање албанског националног покрета (1878-1912)“, У: *Catena Mundi III*, Catena Mundi, Београд, 2016, стр. 169-176.
312. **Тодорова**, Марија, *Имагинарни Балкан*, Библиотека XX век, Београд, 2006 (Цитирано као: М. Тодорова (2006)).
313. **Токвил**, Алексис де, *Стари режим и револуција*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 1994 (Цитирано као: А. Токвил (1994)).
314. **Толваишис**, Леонас, „Последице НАТО напада на СРЈ за спољну политику Руске Федерације“, *Дипломатија и безбедности*, Vol. 2, No. 1, Факултет за дипломатију и безбедност, Београд, 2019, стр. 85-108.
315. **Трипковић**, Милан, Гордана Трипковић, „Закаслела транзиција у Србији и (не)могућност „опамећивања“ српских елита“, *Зборник Матице српске за друштвене науке* бр. 124, Матица српска, Нови Сад, 2008, стр. 7-30 (Цитирано као: М. Трипковић, Г. Трипковић (2008)).
316. **Тркуља**, Јовица, „Детерминанте транзиције посткомунистичких друштава“, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 94/1993, Матица српска, Нови Сад, 1993, стр. 57-72 (Цитирано као: Ј. Тркуља (1993)).
317. **Тркуља**, Јовица, „Седам фрагмената о ДОС-овској демократији“, у: *Посткомунизам и демократске промене* (пр. Вучина Васовић и Вукашин Павловић), Југословенско удружење за политичке науке, Београд, 2002, стр. 144-150 (Цитирано као: Ј. Тркуља (2002)).
318. **Трубецкој**, Николај, *Европа и човечанство*, Логос, Београд, 2004 (Цитирано као: Н. Трубецкој (2004)).
319. **Фузаро**, Дијего, Богдана **Кољевић**, *Устанак европских народа*, Филип Вишњић, Београд, 2016.

320. **Фукујама**, Френсис, *Крај историје и последњи човек*, ЦИД, Подгорица, 2002 (Цитирано као: Ф. Фукујама (2002)).
321. **Хајек**, Фридрих, *Пут у ропство*, Службени гласник, Београд, 2012 (Ф. Хајек (2012)).
322. **Хантингтон**, Самјуел, *Трећи талас*, Цид, Подгорица, 2004 (Цитирано као: С. Хантингтон (2004)).
323. **Хантингтон**, Семјуел, *Амерички идентитет*, ЦИД, Подгорица, 2008 (Цитирано као: С. Хантингтон (2008)).
324. **Хантингтон**, Семјуел, *Сукоб цивилизација*, ЦИД, Подгорица, 2000 (Цитирано као: С. Хантингтон (2000)).
325. **Харисон**, Рос, *Демократија*, Слио, Београд, 2004 (Цитирано као: Р. Харисон (2004)).
326. **Хасанбеговић**, Јасминка, „Последњих двадесетак година демократске транзиције у оквиру нешто више од два века модернизације у Србији: биланс без перспективе“, У: *Демократска транзиција Србије: (Ре)капитулација првих 25 година* (ур. Бојан Вранић и Горан Дајовић), Правни факултет, Београд, 2016, стр. 105-145 (Цитирано као: Ј. Хасанбеговић (2016)).
327. **Хаусхофер**, Карл, „Геополитичка динамика меридијана и паралела“, У: *Тајна Балкана* (ур. Бранислав Матић), Студентски културни центар, Београд, 1994.
328. **Хелд**, Дејвид, „Дебате о глобализацији“, у: *Глобализација: мит или стварност* (пр. Владимир Вулетић), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 48-60 (Цитирано као: Д. Хелд (2003)).
329. **Хелд**, Дејвид, *Демократија и глобални поредак*, Филип Вишњић, Београд, 1997 (Цитирано као: Д. Хелд (1997)).
330. **Хелд**, Дејвид, *Модели демократије*, Школска књига, Загреб, 1990 (Цитирано као: Д. Хелд (1990)).
331. **Хирст**, Пол, Грејем **Томпсон**, „Глобализација – неминован мит?“, у: *Глобализација: мит или стварност* (пр. Владимир Вулетић), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 112-128 (Цитирано као: П. Хирст, Г. Томпсон (2003)).
332. **Хобс**, Томас, *Левијатан: Материја, облик и власт државе црквене и грађанске*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2011.
333. **Холбрук**, Ричард, *Пут у Дејтон*, Дан Граф, Београд, 1998.
334. **Цвијић**, Јован, *Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем*, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд, 1908.
335. **Цвијић**, Јован, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Народна библиотека Србије, 2012 (Цитирано као: Ј. Цвијић (2012)).
336. **Чомски**, Ноам, *Контролисана демократија*, ЦИД, Подгорица, 1999 (Цитирано као: Н. Чомски, (1999)).
337. **Чупић**, Чедомир, „Смисао промена“, у: *Посткомунизам и демократске промене* (пр. Вучина Васовић и Вукашин Павловић), Југословенско удружење за политичке науке, Београд, 2002, стр. 136-143. (Цитирано као: Ч. Чупић (2002)).
338. **Шпенглер**, Освалд, *Пропаст Запада: нацрти за морфологију историје света, Облик и стварност*, књига I, Службени гласник, Београд, 2018.
339. **Шпенглер**, Освалд, *Пропаст Запада: нацрти за морфологију историје света, Светскоисторијске перспективе*, књига II, Службени гласник, Београд, 2018.
340. **Шуваковић**, Урош, „Транзиција и модернизација“, *Српска политичка мисао*, Vol. 41, бр. 3, 2013, стр. 57-75 (Цитирано као: У. Шуваковић (2013)).

341. **Шуваковић**, Урош, *Транзиција: прилог социолошком проучавању друштвених промена*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2015 (Цитирано као: У. Шуваковић (2015)).
342. **Шумпетер**, Јозеф, *Капитализам, социјализам и демократија*, Плато, Београд, 1998, стр. 269 (Цитирано као: Ј. Шумпетер (1998)).
343. **Шушић**, Славољуб, *Геополитички кошмар Балкана*, Војноиздавачки завод, Београд, 2004 (Цитирано као: С. Шушић (2004)).

Литература на страним језицима (абecedно)

1. **Aaltola**, Mika, **Sören Scholvin**, **Mikael Wigell**, *Geo-economics and power politics in the 21st century the revival of economic statecraft*, Routledge, London, 2019.
2. **Adetunji**, Jo, „Who is more powerful – states or corporations?“, *The Conversation*, July 10, 2018.
3. **Barbera**, Augusto, **Carlo Fusaro**, „Maggioranza, principio di“, in: *Enciclopedia delle scienze sociali*, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1996, https://www.treccani.it/enciclopedia/principio-di-maggioranza_%28Enciclopedia-delle-scienze-sociali%29/ (Цитирано као: А. Barbera, С. Fusaro (1996)).
4. **Barker**, Michael, „Promoting polyarchy in Serbia“, *ZNetwork*, October 29, 2006, <https://znetwork.org/znetarticle/promoting-polyarchy-in-serbia-by-michael-barker/> [1.11.2022.].
5. **Barlovac**, Bojana, „Serbia To Open NATO Mission“, *BalkanInsight*, October 8, 2009, <https://balkaninsight.com/2009/10/08/serbia-to-open-nato-mission/> [25.10.2022.].
6. **Beck**, Ulrich, *What is Globalization?*, Polity Press, Cambridge, 2000.
7. **Beckley**, Michael, „Rogue superpower: Why this could be an illiberal American century“, *Foreign Affairs*, Vol. 99, No. 6, Council on Foreign Relations, 2020, pp. 73-87.
8. **Beckley**, Michael, *Unrivaled: Why America Will Remain the World's Sole Superpower*, Cornell University Press, Ithaca, 2018.
9. **Bergsten**, Fred, **Charles Freeman**, **Nicholas Lardy**, **Derek Mitchell**, *China's Rise: Challenges and Opportunities*, Peterson Institute for International Economics, Washington DC, 2009.
10. **Beyme**, Klaus von, *Systemwechsel in Osteuropa*, Suhrkamp-Taschenbuch Verlag, Frankfurt, 1994.
11. **Blasio**, Nicola de, **Richard Nephew**, *The Geopolitics of Nuclear Power and Technology*, Center on Global Energy Policy (CGEP), Columbia University, New York, 2017.
12. **Bobbio**, Norberto, „Democrazia e Maggioranza“, in: *Revue Européenne Des Sciences Sociales*, vol. 19, no. 54/55, Librairie Droz, 1981, pp. 377–388, <http://www.jstor.org/stable/40369378> (Цитирано као: N. Bobbio (1981)).
13. **Bobbio**, Norberto, „L'ideologia del fascismo“, *Quaderni della FIAP*, n. 14, Milano, 1975 (Цитирано као: N. Bobbio (1975)). Доступно на: <http://www.fiapitalia.it/pubblicazioni/i-quaderni-della-fiap/bobbio-ideologia-del-fascismo-1> [03.03.2021.].
14. **Bobbio**, Norberto, *Left and Right: The Significance of a Political Distinction*, The University of Chicago Press, Chicago, 1996 (Цитирано као: N. Bobbio (1996)).
15. **Brill**, Heinz, „Political Geography, Geopolitics, Geostrategy: An Attempt at Systematization“, *Strategic Studies*, Vol. 8, No. 2, Institute of Strategic Studies, Islamabad, 1985, pp. 86-98 (Цитирано као: H. Brill (1985)).
16. **Brzezinski**, Zbigniew, „A Geostrategy for Eurasia“, *Foreign Affairs*, Vol. 76, No. 5, Council on Foreign Relations, 1997, pp. 50-64.

17. **Brzezinski**, Zbigniew, „Living with Russia“, *The National Interest*, No. 61, Center for the National Interest, 2000, pp. 5-16 (Цитирано као: Z. Brzezinski (2000)).
18. **Brzezinski**, Zbigniew, *Game Plan: A Geostrategic Framework for the Conduct of the U.S.–Soviet Contest*, The Atlantic Monthly Press, Boston, 1986.
19. **Brzezinski**, Zbigniew, *The Choice: Global Domination or Global Leadership*, Basic Books, New York, 2009 (Цитирано као: Z. Brzezinski (2009 а)).
20. **Carpenter**, Edmund, Marshall **McLuhan** (ed.), *Explorations in Communication: An Anthology*, Beacon Press, Boston, 1960 (Цитирано као: E. Carpenter, M. McLuhan (1960)).
21. **Chamberlain**, Muriel, *Pax Britannica?: British Foreign Policy 1789-1914*, Routledge, London, 2014.
22. **Cohen**, Saul Bernard, *Geopolitics of the World System*, Rowman and Littlefield, Lanham, Maryland, 2003.
23. **Cordellier**, Serge (ed.), *Le dictionnaire historique et géopolitique du 20e siècle*, La Découverte, Paris, 2005.
24. **Crawford**, Timothy W., *The Power to Divide: Wedge Strategies in Great Power Competition*, Cornell University Press, Ithaca, 2021.
25. **Dahl**, Robert, *On Democracy*, Yale University Press, New Haven/London, 1998 (Цитирано као: R. Dahl (1998)).
26. **Dahrendorf**, Ralf, „Roads to Freedom“, in: *Uncertain Futures: Eastern Europe and democracy* (ed. Peter Volten), Institute for East-West Security Studies, New York, 1990 (Цитирано као: R. Dahrendorf (1990)).
27. **Devdariani**, Jaba, „Georgia: Rise and Fall of the Façade Democracy“, in: *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization 12(1)*, Institute for European, Russian and Eurasian Studies, Washington, 2004, pp. 79-115 (Цитирано као: J. Devdariani (2004)).
28. **Donovan**, Robert J., *The Second Victory: The Marshall Plan and the Postwar Revival of Europe*, Madison Books, New York, 1987.
29. **Ehrenberg**, Victor „Origins of Democracy“, *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, vol. 1, no. 4, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1950, pp. 515–548. JSTOR, www.jstor.org/stable/4434319 [02.03.2021.].
30. **European Communities** - Commission, *Assistance for economie restructuring in the countries of Central and Eastern Europe*, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 1992.
31. European Union, https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/country-profiles_en [15.10.2022.].
32. **Flint**, Colin, Peter J. **Taylor**, *Political Geography: World-economy, nation-state and locality*, Routledge, London, 2018.
33. **Gaddis**, John L., *We Now Know: Rethinking Cold War History*, Clarendon Press, Oxford, 1997 (Цитирано као: J. L. Gaddis (1997)).
34. **Gasché**, Rodolphe, *Geophilosophy: On Gilles Deleuze and Felix Guattari's What Is Philosophy?*, Northwestern University Press, Evanston, Illinois, 2014.
35. **Giddens**, Anthony, *Sociology*, Polity press, Cambridge, 2000 (Цитирано као: A. Giddens (2000)).
36. **Gonzalez**, Mike, „Multiculturalism and the Fight for America’s National Identity“, *The Heritage Foundation*, November 23, 2016, <https://www.heritage.org/civil-society/report/multiculturalism-and-the-fight-americas-national-identity> [7.10.2022.].
37. **Golunov**, Serghei, Vera **Smirnova**, „Proliferation of Conspiracy Narratives in PostSoviet Russia: The “Dulles’ Plan” in Social and Political Discourses“, *ActA SLAVICA iAponica*, Tomus 37, 2016, pp. 21–45.

38. **Goodhart**, Michael „Democracy, Globalization, and the Problem of the State“ in: *Polity*, vol. 33, no. 4, Palgrave Macmillan Journals, 2001, pp. 527–46, <https://doi.org/10.2307/3235515> (Цитирано као: M. Goodhart (2001)).
39. **Held**, David, „Democracy and globalization“, in: *MPIfG Working Paper*, No. 97/5, Max Planck Institute for the Study of Societies, Cologne, 1997, доступно на: <http://hdl.handle.net/10419/41649> (Цитирано као: D. Held (1997)).
40. **Hirst**, Paul, Grahame **Thompson**, „The Future of Globalization“, *Cooperation and Conflict: Journal of the Nordic International Studies Association*, Vol. 37, No. 3, 2002, pp. 247–265 (Цитирано као: P. Hirst, G. Thompson (2002)).
41. **Holmes**, Kim, „The Lessons of Milosevic’s Fall“, Heritage Foundation, Washington, October 27, 2000, <https://www.heritage.org/europe/report/the-lessons-milosevics-fall> [30.10.2022.].
42. **Huggett**, Richard, *Geocology: An Evolutionary Approach*, Routledge, London, 1995.
43. **Huntington**, Samuel, „American Ideals versus American Institutions“, *Political Science Quarterly*, Vol. 97, No. 1, The Academy of Political Science, 1982, pp. 1-37.
44. **Huntington**, Samuel, „Democracy’s Third Wave“, in: *Journal of Democracy*, Vol. 2, No.2, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1991, pp. 12-34 (Цитирано као: S. Huntington (1991)).
45. **Huntington**, Samuel, „The Hispanic Challenge“, *Foreign Policy*, October 28, 2009, <https://foreignpolicy.com/2009/10/28/the-hispanic-challenge/> [20.9.2022.].
46. **Huntington**, Samuel, „The Lonely Superpower“, *Foreign Affairs*, Vol. 78, No. 2, Council on Foreign Relations, 1999, pp. 35-49.
47. **Huntington**, Samuel, „Why International Primacy Matters“, *International Security*, Vol. 17, No. 4, The MIT Press, 1993, p. 68-83.
48. **Ingram**, Alan, „Alexander Dugin: geopolitics and neo-fascism in post-Soviet Russia“, *Political Geography*, Volume 20, Issue 8, 2001, pp. 1029-1051 (Цитирано као: A. Ingram (2001)).
49. **Ishiyama**, John, „Communist Party in Transition, Structure, Leaders and Processes of Democratization in Eastern Europe“, *Comparative Politics*, 2/1995, pp. 133-148.
50. **Katz**, Eian, „Between Here and There: Buffer Zones in International Law“, *Law Review*, Vol. 84, No. 3, The University of Chicago, Chicago, 2017, pp. 1379-1423.
51. **Kennan**, George F., „Long Telegram“, February 22, 1946, <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116178>. [17.9.2022.].
52. **Kennan**, George F., „The sources of Soviet conduct“, *Foreign Affairs*, Vol. 25, No. 4, Council of Foreign Affairs, New York, 1947, p. 566-582 (Цитирано као: G. F. Kennan (1947)).
53. **Kennan**, George F., *The Cloud of Danger: Current Realities of American Foreign Policy*, Little, Brown and Company, Boston, 1977.
54. **Kennedy**, Paul, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, Random House, New York, 1987.
55. **Kim**, In Song, Helen V. **Milner**, „Multinational Corporations and their Influence Through Lobbying on Foreign Policy“, in: *Global Goliaths: Multinational Corporations in a Changing Global Economy*, The Brookings Institution, Washington, 2021, pp. 497-536 (Цитирано као: I. S. Kim, H. V. Milner (2021)).
56. **Kjellén**, Rudolf, „Studier öfver Sveriges politiska gränser“, *Ymer*, Vol. 3, Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi, Stockholm, 1899, sid. 283–331.
57. **Köchler**, Hans, „The NATO war of 1999 and the impotence of international law“, In: *David vs. Goliath: NATO war against Yugoslavia and its implications* (ed. Nebojša Vuković), Institute of International Politics and Economics, Belgrade, 2019, pp. 57-71.
58. **Kort**, Michael, *The Columbia Guide to the Cold War*, Columbia University Press, New York, 2001.

59. **Lees**, Lorraine M., *Keeping Tito Afloat: The United States, Yugoslavia and the Cold War*, Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 2010.
60. **Levitsky**, Steven, Lucan A. **Way**, *Competitive authoritarianism: Hybrid regimes after the Cold War*, Cambridge University Press, New York, 2010 (Цитирано као: S. Levitsky, L. Way (2010)).
61. **Lijphart**, Arend, *Democracies, Pattern of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-one Countries*, Yale University Press, New Haven, 1984
62. **Lincoln**, Abraham, *The Gettysburg Address* [Manuscripts], November 1863, <http://hdl.loc.gov/loc.mss/ms000001.mss30189a.4356500> [02.03.2021.].
63. **Linz**, Huan, *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, Colorado, 2000 (Цитирано као: H. Linz, (2000)).
64. **Lipset**, Seymour Martin, „Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy”, *The American Political Science Review*, Vol. 53, No. 1, 1959, pp. 69-105 (Цитирано као S. M. Lipset (1959)).
65. **Ludden**, Kenneth M., *Foreign Operations, Export Financing and Related Programs Appropriations Act, Section 584, Public Law 107-115, 2002*, <https://www.congress.gov/bill/107th-congress/house-bill/2506> [31.10.2022.].
66. **MacDonald**, James, *When globalization fails : the rise and fall of Pax Americana*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 2015.
67. **Mackinder**, Halford, „The Geographical Pivot of History“, *The Geographical Journal*, Vol. 23, No. IV, 1904, pp. 421-437 (Цитирано као: H. J. Mackinder (1904)).
68. **Mahan**, Alfred, *Influence of Sea Power upon History 1660–1783*, Little, Brown and Company, Boston, 1918, pp. 28-29 (Цитирано као: A. Mahan (1918)).
69. **Marshall**, George C., „Marshall Plan Speech“, June 5, 1947, <https://library.marshallfoundation.org/Portal/Default/en-US/RecordView/Index/15271>. [15.9.2022.].
70. **Matos**, Carolina, „Globalization and the mass media“, in: *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Globalization* (ed. George Ritzer), Oxford, 2012 (Цитирано као: C. Matos (2012)).
71. **Merkel**, Wolfgang, „Civil Society and Democratic Consolidation in East-Central Europe“, in: *Society and Economy in Central and Eastern Europe*, vol. 21, no. 3, 1999, pp. 62–82 (Цитирано као: W. Merkel (1999)).
72. **Miscamble**, Wilson D, *George F. Kennan and the Making of American Foreign Policy, 1947–1950*, Princeton University Press, Princeton, 1999.
73. **Morgenthau**, Henry, *Germany is our problem*, First Edition, Harper & Brothers Publishers, New York and London, 1945 (Цитирано као: H. Morgenthau (1945)).
74. **Morris**, Jan, *Pax Britannica: The Climax of an Empire*, Faber and Faber, London, 2010.
75. **Murphy**, Andrea, Eliza **Haverstock**, Antoine **Gara**, Chris **Helman**, Nathan **Vardi**, „Global 2000: World’s largest public companies“, *Forbes*, May 13, 2021.
76. **Naumann**, Friedrich, *Mitteleuropa*, Georg Reimer, Berlin, 1916.
77. **Nikolić**, Ivan, „Current Serbia-Russia Economic Relations: Stagnation and Fading“, U: *Rusija i Balkan: ekonomsko, političko i kulturno prisustvo Rusije na Balkanu* (pr. Stevan Rapačić, Dragan Trailović i David Iraklievič Tereladze), Institut za političke studije, Beograd, 2022, pp. 61-83.
78. **O'Donnell**, Guillermo „Delegative Democracy“, *Journal od Democracy*, 5 (1), 1996, pp. 55-69.
79. **Ohmae**, Kenichi, *The End of the Nation State: The Rise of Regional Economies*, HarperCollinsPublishers, London, 1996 (Цитирано као: K. Ohmae (1996)).
80. **Okunev**, Igor, *Political Geography*, Peter Lang, Bruxelles, 2021.
81. **Popescu**, Nicu, *Eurasian Union: the Real, the Imaginary and the Likely*, Institute for Security Studie, Paris, 2014.

82. **Popper**, Karl, *The open society and its enemies. Vol. 1, The spell of Plato*, George Routledge and Sons, London, 1945 (Цитирано као: K. R. Popper (1945)).
83. **Przeworski**, Adam, *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Studies in Rationality and Social Change, Cambridge University Press, Cambridge, 1991 (Цитирано као: A. Przeworski (1991)).
84. **Przeworski**, Adam, Michael E. **Alvarez**, Jose Antonio **Cheibub**, Fernando **Limongi**, *Democracy and Development*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000 (Цитирано као: A. Przeworski et. al. (2000)).
85. **Putnam**, Robert, *Making Democracy Work*, Princeton University Press, Princeton, 1993 (Цитирано као: R. Putnam (1993)).
86. **Raaflaub**, Kurt, Josiah Ober, and Robert W. Wallace, *Origins of Democracy in Ancient Greece*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 2007.
87. **Ratzel**, Friedrich, *Politische Geographie – order die Geographie der Staaten, des Verkchres und des Krieges*, Oldenbourg, München und Berlin, 1903.
88. **Roberts**, Adam, *Civil Resistance in the East European and Soviet Revolutions*, Second Edition, The Albert Einstein Institution, Boston, 1999 (Цитирано као: A. Roberts (1999)).
89. **Robinson**, William, „Globalization, the World System and Democracy Promotion in U.S. Foreing Policy”, *Theory and Society*, Vol. 25, No. 5, 1996, pp. 615-665 (Цитирано као: W. Robinson (1996)).
90. **Rustow**, Dankwart, „Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model“, *Comparative Politics*, Vol. 2, No. 3, 1970, pp. 337-363 (Цитирано као: D. Rustow (1970)).
91. **Saunders**, Frances Stonor, *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters*, The New Press, New York, 2000.
92. **Scholte**, Jan Aart, *Globalization: A Critical Introduction*, Second edition, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2005 (Цитирано као: J. A. Scholte (2005)).
93. **Schroer**, Markus, *Geozologie: Die Erde als Raum des Lebens (suhrkamp taschenbuch wissenschaft)*, Suhrkamp Verlag, Berlin, 2022.
94. **Scott**, James M., *Deciding to Intervence: The Reagan Doctrine and American Foreign Policy*, Duke University Press, Durham, 1996.
95. **Spykman**, Nicholas, Abbie A. **Rollins**, „Geographic Objectives in Foreign Policy“, I, *The American Political Science Review*, Vol. 33, No. 3, 1939, pp. 391-410
96. **Spykman**, Nicholas, Abbie A. **Rollins**, „Geographic Objectives in Foreign Policy“, II, *The American Political Science Review*, Vol. 33, No. 4, 1939, pp. 591-614.
97. **Spykman**, Nicholas, *American's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power*, Harcourt, Brace & Co. New York, 1942 (Цитирано као: N. Spykman (1942)).
98. **Spykman**, Nicholas, *The Geography of the Peace*, Harcourt, Brace & Co. New York, 1944 (Цитирано као: N. Spykman (1944)).
99. **Stürmer**, Michael, *The German Empire: 1870-1918*, Random House, New York, 2000.
100. **Taylor**, Alan, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, Oxford University Press, Oxford, 1954.
101. **Teorell**, Jan, *Determinants of Democratization*, Cambridge University Press, New York, 2010 (Цитирано као: J. Teorell (2010)).
102. **Touraine**, Alain, *The Post-Industrial Society*, Wildwood House, London, 1974 (Цитирано као: A. Touraine (1974)).
103. **Troude**, Alexis, „The geopolitical aspects of the 1999 NATO aggression against Yugoslavia“, In: *David vs. Goliath: NATO war against Yugoslavia and its implications* (ed. Nebojša Vuković), Institute of International Politics and Economics, Belgrade, 2019, pp. 123-136.

104. **Truman**, Harry S., „The Truman Doctrine“, March 12, 1947, <https://www.archives.gov/milestone-documents/truman-doctrine>. [15.9.2022.].
105. **Tuathail**, Gearóid Ó, **Simon Dalby**, Paul Routledge, *The Geopolitics Reader*, Routledge, London, 2006, pp. 5-12.
106. **Ulam**, Adam, *Expansion and Coexistence: A History of Soviet Foreign Policy 1917-73*, Praeger, New York, 1973.
107. **Ulam**, Adam, *Titoism and the Cominform*, Harvard University Press, Cambridge, 1952.
108. **United Nations**, *World Population Prospects 2019*, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, New York, 2019.
109. **Vanhanen**, Tatu, *Prospects of Democracy*, Routledge, London/New York, 1997.
110. **Vladisavljević**, Nebojša, „Competitive authoritarianism and popular protest: Evidence from Serbia under Milošević“, *International Political Science Review*, 37 (1), 2012, pp. 36-50.
111. **Wallerstein**, Immanuel, „The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century“, Academic Press, New York, 1976, pp. 229-233.
112. **Wallerstein**, Immanuel, *The Decline of American Power: the U.S. in a Chaotic World*, The New Press, New York, 2003.
113. **Wallerstein**, Immanuel, *The Essential Wallerstein*, The New Press, New York, 2000.
114. **Waltz**, Kenneth, „The Stability of a Bipolar World“, *Daedalus*, Vol. 93, No. 3, The MIT Press, Cambridge, 1964, pp. 881-909.
115. **Willetts**, Peter, „Transnational Actors and International Organizations in Global Politics“, in: *The Globalisation of World Politics* (eds. J. B. Baylis and S. Smith), Oxford University Press, Oxford and New York, 2001, pp. 356-383 (Цитирано као: P. Willetts (2001)).
116. **Woodruff**, Smith, „Friedrich Ratzel and the Origins of Lebensraum“, *German Studies Review*, Vol. 3, No. 1, The Johns Hopkins University Press, 1980, pp. 51-68.
117. **Woodward**, Susan, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington: Brookings Institution, 1995 (Цитирано као: S. Woodward (1995)).
118. **Yamada**, Ryusaku, „Karl Mannheim on democratic interaction: revisiting mass society theory“, *Human Affairs*, Vol. 26, No. 2, 2016, pp. 93-103 (Цитирано као: R. Yamada (2016)).
119. **Young**, John W., **John Kent**, *International Relations Since 1945*, Oxford University Press, Oxford, 2003.
120. **Катков**, Алексей Дмитриевич, „История американской внешнеполитической мысли: трактовки суверенитета США в конце XX – начале XXI века“, Вестник Новосибирского государственного университета, Т. 19, No. 1, 2020, С. 43-59.
121. **Марышев**, Александр Анатольевич, „О взаимодействии Евразийского экономического союза и Республики Сербия“, У: Русија и Балкан: економско, политичко и културно присуство Русије на Балкану (пр. Стеван Рапайћ, Драган Траиловић и Давид Ираклиевич Тереладзе), Институт за политичке студије, Београд, 2022, стр. 85-104.
122. **Нарочницкая**, Наталия, *Оранжевые сети: от Белграда до Бишкека, Алетейя*, Санкт-Петербург, 2008.
123. **Нартов**, Николай Александрович, Владимир Николаевич **Нартов**, *Геополитика*, Издательство политической литературы, Москва, 2007 (Цитирано као: Н. А. Нартов, В. Н. Нартов (2007)).
124. **Нартов**, Николай Александрович, *Геополитика, Единство* Издательство политической литературы, Москва, 2004.
125. **Савин**, Леонид, „Великая Стратегия для Евразийского Союза“, *Геополитика.ру*, 7.6.2012. <https://www.geopolitika.ru/article/velikaya-strategiya-dlya-evraziyskogo-soyuza> [10.10.2022.].

126. **Тузиков**, Андрей, Основы геополитики, Кнорус, Москва, 2013.
127. **Шубин**, Сергей Иванович, Геополитика: Учебное пособие, Поморский государственный университет имени М.В. Ломоносова, Архангельск, 2008.

Списак интернет извора

1. Анојчић, Ивана, „Опасно приближавање“, *Политика*, 03.10.2009. <https://www.politika.rs/scc/clanak/106264/Opasno-priblizavanje> [01.12.2022.].
2. Bertelsmann Transformation Index, *Serbian Country Report*, 2020, <https://bti-project.org/en/reports/country-report-SRB.html>.
3. British Information Services, FO 371/51624, „Sinews of Peace“, March 5, 1946, <https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/cold-war-on-file/iron-curtain-speech/>. [15.9.2022.].
4. Briefing Book Prepared in the Treasury Department (Roosevelt Papers), Washington, September 9, 1944, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1944Quebec/d91> [10.9.2022.].
5. Београдски центар за безбедносно политику, „Многа лица српске спољне политике: јавно мњење и геополитичко балансирање“, БЦБП, Београд, 2020.
6. Братерский, Александр, Василий Петров, „Россия вступилась за Сербию“, *Газета*, 08 июля 2015, https://www.gazeta.ru/politics/2015/07/08_a_7631069.shtml [15.10.2022.].
7. Вести, „Путин сообщил неизвестные подробности исторического марш-броска“, *Вести*, 14.06.2020, <https://www.vesti.ru/article/2420992> [20.10.2022.].
8. Voice of America, „Joint News conferance USSS Madlin Albrait and UK Foreign Secretary Robin Cook“, *Voice of America*, Washington, February 9 2000.
9. Влада Републике Србије - www.srbija.gov.rs.
10. Влада Републике Србије, „Мартовски погром 2004. године“, <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/19988> [31.10.2022.].
11. Влада Републике Србије, „Војна сарадња Србије и Русије на историјском врхунцу“, 23. јула 2020. године, <https://www.srbija.gov.rs/vest/479325/vojna-saradnja-srbije-i-rusije-na-istorijskom-vrhuncu.php> [25.10.2022.].
12. Влада Републике Србије, „Србија отворена за сарадњу са Русијом у свим областима“, 15. октобар 2014. <https://www.srbija.gov.rs/vest/221871/srbija-otvorena-za-saradnju-sa-rusijom-u-svim-oblastima.php> [18.11.2022.].
13. Влада Републике Србије, „Србија опредељена да буде гарант мира и стабилности у региону“, 24. јун 2021. <https://www.srbija.gov.rs/vest/556449/srbija-opredeljena-da-bude-garant-mira-i-stabilnosti-u-regionu.php> [18.11.2022.].
14. Вятчанин, Никита Леонид Левицкий, „Великий гражданин России“, Парламентская газета, 28.10.2019. <https://www.pnp.ru/politics/velikiy-grazhdanin-rossii.html> [20.10.2022.].
15. Данас, „Први пут у историји већина грађана Србије против уласка у Европску унију“, *Данас*, 21.04.2022. <https://www.danas.rs/vesti/politika/prvi-put-u-istoriji-vecina-gradjana-srbije-protiv-ulaska-u-eu/> [01.12.2022.].
16. Deutsche Welle, „Serbia must accept Kosovo independence to join EU“, *Deutsche Welle*, 15.02.2018., <https://www.dw.com/en/sigmar-gabriel-tells-serbia-it-must-accept-kosovos-independence-to-join-eu/a-42593839> [22.10.2022.].
17. Демостат, „Спољно-политичке оријентације грађана Србије“, *Демостат*, Београд, 2022.

18. Edona Peci, „Serbia Must Recognise Kosovo to Join EU, MEP“, *Balkan Insight*, January 21, 2014, <https://balkaninsight.com/2014/01/21/serbia-not-in-eu-without-kosovo-recognition-eu-mp-says/> [22.10.2022.].
19. Freedom House, Republic of Serbia, 2020, <https://freedomhouse.org/country/serbia>;
20. Freedom in the World, Serbia Country Report, 2020, <https://freedomhouse.org/country/serbia/freedom-world/2020>; Nations in Transit, Serbia Country Report, 2020, <https://freedomhouse.org/country/serbia/nations-transit/2020>.
21. Експозе Ивице Дачића, мандатара за састав Владе Републике Србије, <https://www.srbija.gov.rs/tekst/195230/ekspoze-ivice-dacica-mandatara-za-sastav-vlade-republike-srbije.php> [08.09.2022.].
22. Експозе председника Владе Републике Србије Александра Вучића (2014), <https://www.srbija.gov.rs/tekst/208780/ekspoze-predsednika-vlade-republike-srbije-aleksandra-vucica.php> [08.09.2022.].
23. Експозе председника Владе Републике Србије Александра Вучића (9. август 2016.); <https://www.srbija.gov.rs/template/208282/anhiva-ekspozea.php> [08.09.2022.].
24. Експозе председнице Владе Републике Србије Ане Брнабић (28. јун 2017.); <https://www.srbija.gov.rs/template/208282/anhiva-ekspozea.php> [08.09.2022.].
25. Званични сајт Српске напредне странке, <https://www.sns.org.rs/o-nama> [18.11.2022.].
26. Кремљ События, „Владимир Путин встретился с Президентом Сербии Борисом Тадичем“, Москва, Кремль, 15 ноября 2005 года, <http://kremlin.ru/events/president/news/34461> [04.11.2022.].
27. Министарство за европске интеграције Републике Србије, „Историјат односа Србије и ЕУ“, <https://www.mei.gov.rs/srp/srbija-i-eu/istorijat-odnosa-srbije-i-eu/> [04.11.2022.].
28. Министарство за европске интеграције, „Историјат односа Србије и ЕУ“, <https://www.mei.gov.rs/srp/srbija-i-eu/istorijat-odnosa-srbije-i-eu/> [25.10.2022.].
29. Министарство за европске интеграције, „Преговарачки кластери“, <https://www.mei.gov.rs/srp/dokumenta/eu-dokumenta/pristupni-pregovori-sa-eu/pregovaracki-klasteri/> [15.10.2022.].
30. Министарство одбране Републике Србије, <https://www.mod.gov.rs/cir/4360/pzm-saradnja-4360> [25.10.2022.].
31. Министарство одбране Републике Србије, Партнерство за мир – Презентациони документ, <https://www.mod.gov.rs/cir/4358/partnerstvo-za-mir-4358> [25.10.2022.].
32. Мисија Републике Србије при НАТО у Бриселу, <http://www.nato-brussels.mfa.gov.rs/cir/saradnja.php?subaction=showfull&id=1540991330&ucat=403&template=MeniENG&> [25.10.2022.].
33. Народна скупштина Републике Србије; http://www.parlament.gov.rs/Prva_sednica_Akcione_grupe_za_reformu_politi%C4%8Dkog_sistema.25618.941.html [10.08.2022.].
34. North Atlantic Treaty Organization, <https://www.nato.int/> [15.9.2022.].
35. Политика, „Николић: Пред Србијом и Русијом нова епоха сарадње“, *Политика*, 22.05.2013. <https://www.politika.rs/scc/clanak/258543/Nikolic-Pred-Srbijom-i-Rusijom-nova-epoha-saradnje> [18.11.2022.].
36. Политика, „За чланство у ЕУ 46 одсто грађана Србије“, *Политика*, 08.04.2022. <https://www.politika.rs/scc/clanak/504399/Za-clanstvo-u-EU-46-odsto-gradana-Srbije> [01.12.2022.].
37. Тасс, „Глава МВД Сербии: Белград остається другом Москвы и не собирается в НАТО“, *ТАСС*, 17. мај 2021. <https://tass.ru/interviews/11392935> [20.10.2022.].
38. Црта, *Политички ставови грађана Србије: јесен 2022*, Црта, Београд, 2022.

39. Центар савремене политике, Стање демократије у Србији 2020, <https://centarsavremenepolitike.rs/2020/10/21/objavljen-izvestaj-stanje-demokratije-u-srbiji-2020/>.
40. Чпајак, Биљана, „Европски парламент ратификовао ССП са Косовом“, *Политика*, 21. јануар 2016. године, <https://www.politika.rs/scc/clanak/347668/Evropski-parlament-ratifikovao-SSP-sa-Kosovom> [01.11.2022.].
41. International Monetary Fund, IMF Approves Membership of Federal Republic of Yugoslavia and US\$151 Million in Emergency Post-Conflict Assistance, Press Release, No. 00/75, December 20, 2000.
42. Phillips, David L., „Why Serbia must recognize Kosovo’s independence“, *The Washington Times*, September 4, 2017, <https://www.washingtontimes.com/news/2017/sep/4/why-serbia-must-recognize-kosovos-independence/> [23.10.2022.].
43. Study on NATO Enlargement, 3. September 1995, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_24733.htm [3.9.2022.].
44. UN Tribune, Kosovo falls three votes short in UNESCO BID“, UN Tribune, November 9, 2015, <http://untribune.com/kosovo-falls-three-votes-short-in-unesco-bid/> [15.10.2022.].
45. U.S. Department of State, Certification of the Federal Republic of Yugoslavia, Washington DC, April 2, 2001, <https://2001-2009.state.gov/r/pa/prs/ps/2001/1852.htm> [31.10.2022.].
46. U.S. News, „Scholz: Serbia, Kosovo Must Recognize Each Other to Join EU“, U.S. News, June 10, 2022, <https://www.usnews.com/news/world/articles/2022-06-10/germanys-scholz-urges-kosovo-serbia-to-commit-to-dialogue> [22.10.2022.].

Списак прописа

1. MEMO/99/60(1999).
2. Executive Order 13192, „Lifting and Modifying Measures With Respect to the Federal Republic of Yugoslavia (Serbia and Montenegro)“, January 17 2001.
3. NATO Military Liaison Office, <https://jfcnaples.nato.int/mlo> [25.10.2022.].
4. S.720 - Serbia Democratization Act of 1999, <https://www.congress.gov/bill/106th-congress/senate-bill/720> [25.10.2022.].
5. S/2015/508.
6. S/RES/1021(1995).
7. S/RES/1022(1995).
8. S/RES/1074(1996).
9. S/RES/1160(1998).
10. S/RES/1199 (1998).
11. S/RES/1244(1999).
12. S/RES/713(1991).
13. S/RES/757(1992).
14. S/RES/787(1992).
15. S/RES/820(1993).
16. S/RES/943(1994).
17. S/2005/635 (2005).
18. S/2007/168 (2007).
19. SC/9252(2008).
20. Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, 729 UNTS 161; 7 ILM 8809 (1968); 21 UST 483.

21. The Partial Nuclear Test Ban Treaty, 480 UNTS 43; 14 UST 1313; 2 ILM 889 (1963).
22. Концепција внешней политики Российской Федерации“, утв. Президентом РФ, 12 февраля 2013 года, <https://legalacts.ru/doc/kontseptsija-vneshnei-politiki-rossiiskoi-federatsii-utv-prezidentom/> [20.10.2022.].
23. Бриселски споразум, <https://www.srbija.gov.rs/cinjenice/283757> [08.09.2022.].
24. Закон о потврђивању Споразума између Владе Републике Србије и Организације северноатлантског пакта о безбедности информација и кодекса о поступању, „Службени гласник РС“ - Међународни уговори, бр. 6/2011-11.
25. Закон о потврђивању Споразума између Владе Републике Србије и Владе Руске Федерације о сарадњи у области нафтне и гасне привреде, Сл. гласник РС – Међународни уговори, бр. 83/2008.
26. Закон о потврђивању Споразума између Републике Србије и Европске заједнице о олакшаној процедури за издавање виза, „Службени гласник Републике Србије“, бр. 103/07.
27. Закон о сарадњи Србије и Црне Горе са Међународним трибуналом за кривично гоњење лица одговорних за тешка кршења међународног хуманитарног права почињена на територији бивше Југославије од 1991. године, „Сл. лист СРЈ“, бр. 18/2002.
28. Национална стратегија Србије за приступање Србије и Црне Горе Европској унији, Влада Републике Србије, Канцеларија за придруживање Европској унији, Београд, 2005.
29. Резолуција Народне скупштине о заштити суверенитета, територијалног интегритета и уставног поретка Републике Србије, „Службени гласник Републике Србије“, бр. 125/2007.
30. Стратегија националне безбедности Републике Србије, „Службени гласник РС“, бр. 94/2019-13.
31. Устав Републике Србије, „Службени гласник Републике Србије“, бр. 98/06.
32. Уставъ Княжества Сербіе: Издањ и заклетвомъ потврђенъ о Сретенској скупштини 1835 год, У Княжеско-Србској Типографіи, Крагуевац, 1835.
33. National Security Council – NSC 20/1, Washington , August 18, 1948.
34. NSC 20/2, Washington , August 25, 1948.
35. NSC 20/3, Washington , November 2, 1948.
36. NSC 20/4, Washington, November 23, 1948.
37. Council Regulation (EEC) No. 314/83 of 24 January 1983.
38. Council Regulation (EEC) No. 3300/91 of 11 November 1991.
39. Устав Савезне Републике Југославије, *Службени лист СРЈ*, бр. 1/92.
40. Одлука о проглашењу амандмана на Устав СРЈ, *Службени лист СРЈ*, бр. 29/00.

ПРИЛОЗИ

Прилог 1. Парламентарни избори у Србији 9. и 23. децембра 1990. године

У бирачке спискове било је уписано 7.036.303 бирача, на изборе је изашло 5.034.440 бирача или 71,49%.

Странка	Број гласова	%	Број мандата
Социјалистичка партија Србије	2.320.587	46,09	194
Српски покрет обнове	794.789	15,79	19
Демократска странка	374.887	7,45	7
ДЗВМ	132.726	2,64	8
Странка демократске акције Санцака	84.156	1,67	3
Савез реформских снага Југославије за Војводину	74.748	1,48	2
Народна сељачка странка	68.045	1,35	1
Нова демократија - Покрет за Србију	67.356	1,34	0
Народна радикална странка	63.041	1,25	0
Странка савеза сељака Србије	52.663	1,05	2
Српска народна обнова	40.359	0,80	0
Српска демократска странка	32.927	0,65	1
Зелена странка	32.007	0,63	0
Савез реформских снага Југославије у Србији	27.358	0,54	0
Удружење за југословенску демократску иницијативу	24.982	0,50	1
Демократски савез Хрвата у Војводини	23.630	0,47	1
Партија за демократско деловање	21.998	0,44	1
Странка Југословена	21.784	0,43	1
Странка самосталних привредника и сељака	13.778	0,27	0
Радничка партија Југославије	13.774	0,27	0
Српска светосавска странка	9.169	0,18	0
Либерална странка	7.325	0,14	0
Социјалдемократска партија Рома Србије	6.491	0,13	0
Лига за Панчево - странка умереног напретка	6.034	0,12	0
Демократска реформска странка Муслимана	5.432	0,11	1
Покрет за заштиту људских права у Југославији странка људских права Југославије	4.835	0,10	0
Сељачко-радничка странка Србије	4.802	0,09	0

Странка самосталних привредника "ЗАПИС"	4.381	0,09	0
Демократски форум	4.172	0,08	0
Нови комунистички покрет	4.017	0,08	0
Странка народне слоге	3.838	0,08	0
Странка самосталних демократа Србије	3.486	0,07	0
Југословенска социјалистичка демократска странка	3.026	0,06	0
Српски ројалистички блок	2.966	0,06	0
Демократски савез Турака	1.842	0,04	0
Социјалдемократска партија Југославије	1.528	0,03	0
Странка школске омладине Србије	1.368	0,03	0
Непознат предлагач	1.137	0,02	0
Демократска странка (Давидовић - Грол)	1.022	0,02	0
Свесрпски народни покрет СНП	826	0,02	0
Демократска странка слободе	707	0,01	0
Демократска политичка партија Рома- Крагујевац	543	0,01	0
Републиканска странка	480	0,01	0
Групе грађана	456.318	9,06	8

Прилог 2. Превремени парламентарни избори одржани 27. априла 1992.

У бирачке спискове било је уписано 6.774.995 грађана, на изборе је изашло 4.723.711 или 69,72%.

Странка	Број гласова	%	Број мандата
Социјалистичка партија Србије	1.359.086	28,77	101
Српска радикална странка	1.066.765	22,58	73
ДЕПОС – Демократски покрет Србије	797.831	16,89	50
Демократска странка	196.347	4,16	6
Демократска заједница војвођанских Мађара	140.825	2,98	9
Група грађана – Жељко Ражнатовић Аркан	17.352	0,37	5
Сељачка странка Србије	128.240	2,71	3
Коалиција Демократске странке и Реформске демократске странке Војводине	71.865	1,52	2
Демократска реформска странка Муслимана	6.336	0,13	1
Српска опозиција: Народна странка, Српска демократска странка, Српски ројалистички блок	130.139	/	0

Српска народна обнова	84.568	/	0
-----------------------	--------	---	---

Прилог 3. Превремени парламентарни избори одржани 19. децембра 1993. године

У бирачке спискове било је уписано 7.010.389 бирача, на изборе је изашло 4.300.440 или 61,34%.

Странка	Број гласова	%	Број мандата
Социјалистичка партија Србије	1.576.287	36,65	123
ДЕПОС – Уједињена опозиција	715.564	16,64	45
Српска радикална странка	595.467	13,85	39
Демократска странка	497.582	11,57	29
Демократска странка Србије	218.056	5,07	7
Демократска заједница војвођанских Мађара	112.456	2,61	5
Коалиција Партија за демократско деловање и Демократске партије Албанаца	29.342	0,68	2
Сељачка странка Србије	65.623	/	0
Народна странка	48.331	/	0
Странка српског јединства	41.362	/	0

Прилог 4. Парламентарни избори одржани 21. септембра 1997. године

У бирачке спискове било је уписано 7.210.386 бирача, на изборе је изашло 4.139.080 или 57,47%.

Странка	Број гласова	%	Број мандата
Социјалистичка партија Србије, Југословенска левица, Нова демократија	1.418.036	34,32	110
Српска радикална странка	1.162.216	28,12	82
Српски покрет обнове	793.988	19,21	45
Коалиција „Војводина“	112.589	2,72	4
Савез војвођанских Мађара	50.960	1,23	4
Коалиција „Листа за Санџак др Сулејман Угљанин“	49.486	1,20	3
Демократска алтернатива, Сељачка странка Србије, Пензионерска партија Србије	60.855	1,47	1
Демократска коалиција Прешево – Бујановац	14.179	0,34	1
Социјалдемократија	105.068	/	0

Прилог 5. Превремени парламентарни избори одржани 23. децембра 2000. године

У бирачке спискове било је уписано 6.508.856 бирача, на изборе је изашло 3.752.170.

Странка	Број гласова	%	Број мандата
Демократска опозиција Србије - др Војислав Коштуница (Демократска странка, Демократска странка Србије, Социјалдемократија, Грађански савез Србије, Демохришћанска странка Србије, Нова Србија, Покрет за демократску Србију, Лига социјалдемократа Војводине, Реформска демократска странка Војводине, Коалиција Војводине, Савез Војвођанских Мађара, Демократска алтернатива, Демократски центар, Нова демократија, Социјалдемократска унија, Санџачка демократска партија, Лига за Шумадију, Српски покрет отпора – Демократски покрет)	2.404.758	64,09	176
Социјалистичка партија Србије – Слободан Милошевић	516.326	13,76	37
Српска радикална странка – др Војислав Шешељ	322.615	8,60	23
Странка српског јединства – професор Борислав Пелевић	200.052	5,33	14
Српски покрет обнове – Вук Драшковић	141.401	/	0
Демократска социјалистичка партија – Милорад Вучелић	31.973	/	0
Српска социјал-демократска партија – Зоран Лилић	29.400	/	0
Југословенска левица – ЈУЛ	14.324	/	0

Прилог 6. Ванредни парламентарни избори одржани 28. децембра 2003. године.

Странка	Број гласова	%	Број мандата
Српска радикална странка – др Војислав Шешељ	1.056.256	27,61	82
Демократска странка Србије – Војислав Коштуница, Народна демократска странка, Српска либерална странка, Српска демократска странка	678.031	17,72	53
Демократска странка - Борис Гадић, Грађански савез Србије, Демократски центар, Социјалдемократска унија, Листа за Санџак	481.249	12,58	37
Г17 Плус, Социјалдемократска партија	438.422	11,46	34
Српски покрет обнове – Вук Драшковић и Велимир Илић	293.082	7,66	22
Социјалистичка партија Србије – Слободан Милошевић	291.341	7,61	22
Заједно за толеранцију – Чанак, Каса, Љајић	161.765	/	0
Демократска алтернатива – Небојша Човић	84.463	/	0
За народно јединство – ССЈ, НСС	68.537	/	0

Отпор	62.545	/	0
Самостална Србија – Владан Батић	45.211	/	0
Социјалистичка народна странка — Народни блок — Генерал Небојша Павковић	27.596	/	0
Либерали Србије	22.852	/	0
Реформисти Војводине	19.464	/	0
Одбрана и правда	18.423	/	0
Привредна снага Србије – Бранко Драгаш	14.113	/	0
Лабуристичка партија Србије	4.666	/	0
Југословенска левица	3.771	/	0

Прилог 7. Ванредни парламентарни избори одржани 21. јануара 2007. године

Странка	Број гласова	%	Број мандата
Српска радикална странка – др Војислав Шешељ	1.153.453	28,60	81
Демократска странка – Борис Тадић, Санџачка демократска партија, Демократски савез Хрвата у Војводини, Национални савета словачке националне мањине, Буњевачки национални савета	915.854	22,71	64
Демократска странка Србије – Нова Србија, Јединствена Србија, Српски демократски покрет обнове	667.615	16,55	47
Г17 Плус	275.041	6,82	19
Социјалистичка партија Србије	227.580	5,64	16
Либерално-демократска партија, Грађански савез Србије, Социјалдемократска унија, Лига социјалдемократа Војводине, Чедомир Јовановић, Демохришћанска странка Србије	214.262	5,31	15
Савез војвођанских Мађара	52.510	1,30	3
Листа за Санџак – др Сулејман Угљанин, Странка демократске акције Санџака, Бошњачка демократска странка Санџака, Реформска странка Санџака, Социјалдемократска партија Санџака, Социјал-либерална партија Санџака	33.823	0,84	2
Унија рома Србије – др Рајко Ђурић, Власи демократске Србије	17.128	0,42	1
Коалиција Албанаца Прешевске долине, Партија за демократско деловање, Демократска унија долине	16.973	0,42	1
Српски покрет обнове, Либерали Србије, Народна сељачка странка, Српска лига за повраћај својине, Покрет „Живим за Крајину“	134.147	/	0

Партија уједињених пензионера Србије (ПУПС) – др Јован Кркобабић и Социјалдемократска партија (СДП) – др Небојша Човић, Социјалистичка народна странка	125.342	/	0
Покрет снага Србије – Богољуб Карић	70.727	/	0

Прилог 8. Ванредни парламентарни избори одржани 11. маја 2008. године

Странка	Број гласова	%	Број мандата
За европску Србију – Борис Тадић	1.590.200	38,42	102
Српска радикална странка – др Војислав Шешељ	1.219.436	29,46	78
Демократска странка Србије – Нова Србија – Војислав Коштуница	480.987	11,62	30
Социјалистичка партија Србије, Партија уједињених пензионера Србије, Јединствена Србија	313.896	7,58	20
Либерално-демократска партија, Социјалдемократска унија, Демокришћанска странка Србије	216.902	5,24	13
Мађарска коалиција – Иштван Пастор	74.874	1,81	4
Бошњачка листа за европски Санџак – др Сулејман Угљанин	38.148	0,92	2
Коалиција Албанаца Прешевске долине	16.801	0,41	1
Покрет снага Србије – Богољуб Карић	70.727	/	0
Да се село пита – Народна сељачка странка – Маријан Ристичевић	12.001	/	0
Реформистичка странка	10.563	/	0
Ромска партија	14.631	/	0
Покрет моја Србија – Бранислав Лечић	8.879	/	0
Уједињени Власи Србије – др Предраг Балашевић	6.956	/	0
Грађанска иницијатива Горанаца	5.453	/	0
Роми за Рома	5.115	/	0
Унија Рома Србије	4.732	/	0
Војвођанска партија	4.208	/	0
Народни покрет за Србију – Милан Парошки	3.795	/	0
Црногорска партија – Ненад Стевовић	2.923	/	0
Савез бачких Буњеваца	2.023	/	0
Патриотска странка дијаспоре – Зоран Милинковић	1.991	/	0

Прилог 9. Парламентарни избори одржани 6. маја 2012. године

Странка	Број гласова	%	Број мандата
Покренимо Србију – Томислав Николић	940.659	24,04	73
Избори за вољи живот – Борис Тадић	863.294	22,06	67
СПС-ПУПС-ЈС – Ивица Дачић	567.689	14,51	44
Демократска странка Србије – Војислав Коштуница	273.532	6,99	21
Преокрет - Чедомир Јовановић	255.546	6,53	19
Уједињени региони Србије – Млађан Динкић	215.666	5,51	16
Савез војвођанских Мађара – Иштван Пастор	68.323	1,75	5
Странка демократска акције Санцака – др Сулејман Угљанин	27.708	0,71	2
Сви заједно – БДЗ, ГСМ, ДЗХ, ДЗВМ, Словачка странка – Емир Елфић	24.993	0,64	1
Ниједан од понуђених одговора	22.905	0,59	1
Коалиција Албанаца Прешевске долине	13.384	0,34	1
Српска радикална странка – др Војислав Шешељ	180.558	/	0
Двери за живот Србије	169.590	/	0
Покрет радника и сељака	57.199	/	0
Комунистичка партија – Јосип Броз	28.977	/	0
Социјалдемократски савез	16.572	/	0
Реформистичка странка	8.867	/	0
Црногорска партија	3.855	/	0

Прилог 10. Ванредни парламентарни избори одржани 16. марта 2014. године

Странка	Број гласова	%	Број мандата
„Будућност у коју верујемо“ (СНС, СДПС, НС, СПО, ПС) – Александар Вучић	1.736.920	48,35	158
СПС-ПУПС-ЈС – Ивица Дачић	484.607	13,49	44
Са Демократском странком за демократску Србију	216.634	6,03	19
Нова демократска странка, Зелени, ЛСВ, ЗЗС, ВМДК, ЗЗВ, ДЛР	204.767	5,70	18
Савез војвођанских Мађара – Иштван Пастор	75.294	2,10	6
СДА Санцак – др Сулејман Угљанин	35.157	0,98	3
Партија за демократско деловање – Риза Халими	24.301	0,68	2

Демократска странка Србије – Војислав Коштуница	152.436	4,24	0
Двери – Бошко Обрадовић	128.458	3,58	0
ЛДП, БДЗС, СДУ – Чедомир Јовановић	120.879	3,36	0
Уједињени региони Србије – Млађан Динкић	109.167	3,04	0
Доста је било – Саша Радуловић	74.973	2,09	0
Српска радикална странка – др Војислав Шешељ	72.303	2,01	0
Трећа Србија – За све вредне људе	16.206	0,45	0
Руска странка – Слободан Николић	6.547	0,18	0
Црногорска партија – Јосип Броз	6.388	0,18	0
ГГ „Патриотски фронт – др Борислав Пелевић“	4.514	0,13	0
Листа националних заједница – БДЗ, МПСЗ, ДЗХ, МРМ, МЕРП – Емир Елфић	3.983	0,11	0
Коалиција грађана свих народа и народности РДС-СДС	3.182	0,09	0

Прилог 11. Парламентарни избори одржани 24. априла 2016. године

Странка	Број гласова	%	Број мандата
Александар Вучић – Србија побеђује	1.823.147	48,25	131
Ивица Дачић – СПС-ЈС	413.770	10,95	29
Српска радикална странка – др Војислав Шешељ	306.052	8,10	22
Доста је било – Саша Радуловић	227.626	6,02	16
За праведну Србију – Демократска странка, НОВА, ДСХВ, ЗЗС	227.589	6,02	16
Двери, ДСС	190.530	5,04	13
Савез за бољу Србију, ЛДП, ЛСВ, СДС	189.564	5,02	13
Савез војвођанских Мађара – Иштван Пастор	56.620	1,50	4
Бошњачка демократска заједница Санцака – Муамер Зукорлић	32.526	0,86	2
СДА Санцак – др Сулејмани Угљанин	30.092	0,80	2
Зелена странка	23.890	0,63	1
Партија за демократско деловање – Ардита Синани	16.262	0,43	1
Србија за све нас – Борко Стефановић	35.710	0,94	0
За слободну Србију – Заветници – Милица Ђурђевић	27.690	0,73	0
У инат, Сложно за Србију, Народни савез	17.528	0,46	0
Руска странка – Слободан Николић	13.777	0,36	0

ГГ За препород Србије – проф. др Слободан Комазец	13.260	0,35	0
Српско руски покрет – Слободан Димитријевић	10.016	0,27	0
Дијалог, Млади са ставом – Станко Дебељаковић	7.744	0,20	0
Републиканска странка – Никола Сандуловић	4.522	0,12	0

Прилог 12. Парламентарни избори одржани 26. априла 2020. године

Странка	Број гласова	%	Број мандата
Александар Вучић – За нашу децу	1.953.998	60,65	188
Ивица Дачић – СПС-ЈС	334.333	10,38	32
Александар Шапић – Победа за Србију	123.393	3,83	11
Савез војвођанских Мађара – Иштван Пастор	71.893	2,23	9
Академик Муамер Зукорлић – Само право, СПП, ДПМ	32.170	1,00	4
Албанска демократска алтернатива – уједињена долина	26.437	0,82	3
СДА Санџак – др Сулејман Угљанин	24.676	0,77	3
За краљевину Србију – Жика Гојковић	85.888	2,67	0
Суверенисти	73.953	2,30	0
Метла 2020	72.085	2,24	0
Српска радикална странка – др Војислав Шешељ	65.954	2,05	0
Покрет слободних грађана – Сергеј Трифуновић	50.765	1,58	0
Српска странка Заветници	45.950	1,43	0
Здраво да победи – Милан Стаматовић, Боља Србија-Здрава Србија – Драган Јовановић	33.435	1,04	0
Уједињена демократска Србија	30.591	0,95	0
Покрет Левијатан	22.691	0,70	0
ГГ 1 од 5 милиона	20.265	0,63	0
Коалиција за мир – Чедомир Јовановић	10.158	0,32	0
Народни блок – Велимир Илић, генерал Момир Стојановић	7.873	0,24	0
Нек маске падну- Зелена странка – Нова странка	7.805	0,24	0
Руска странка – Слободан Николић	6.295	0,20	0

Прилог 13. Избори за председника Републике Србије одржани 9. децембра 1990. године

Гласало 5.029,123 од укупно 7.033,610 уписаних бирача у бирачке спискове.

Име и презиме	Предлагач	Број гласова	%
---------------	-----------	--------------	---

Слободан Милошевић	Социјалистичка партија Србије	3.285,799	65,34
Вук Драшковић	Српски покрет обнове	824.674	16,40
Др Иван Бурић	Савез реформских снага Југославије у Србији и УЈДИ	277.398	5,52
Сулејман Угљанин	СДА Санџак	109.459	2,18
Др Војислав Шешељ	Група грађана	96.277	1,91
	ЈУ Блок	57.420	1,14
Слободан Митић	Савез свих Срба света	28.978	0,58
Драган Јовановић	Зелена странка	22.458	0,45
Др Љубен-Ален Алексов	Група грађана	19.123	0,38
Др Љубомир Грујић	Група грађана	17.675	0,35
Милан Лазаревић	Група грађана	11.034	0,22
Тихомир Живановић	Група грађана	9.892	0,20
Јован Копривица	Група грађана	9.677	0,19
Миодраг-Миле Гојковић	Странка самосталних привредника „ЗАПИС“	9.262	0,18
Томислав Крсмановић	ПЗЉП у Југославији и Група грађана	8.095	0,16
Живан Хараван	Странка социјалне правде	7.791	0,15
Велимир Цветић	Социјалдемократска партија Југославије	6.575	0,13
Милан Младеновић	Група грађана	6.459	0,13
Мирослав Веселиновић	Група грађана	6.180	0,12
Никола Баровић	Група грађана	5.355	0,11
Предраг Вулетић	Либерална странка	5.019	0,10
Ратимир Војводић	Група грађана	4.414	0,09
Љиљана Ћуић	Група грађана	3.764	0,07
Милорад Радовић	Група грађана	3.425	0,07
Саша Горанци	Група грађана	3.409	0,07
Никола Шећероски	Група грађана	3.168	0,06
Чедомир Нешић	Група грађана	2.553	0,05
Слободан Ранковић	Група грађана	2.425	0,05
Радивоје Шаранац	Републиканска странка	1.918	0,04
Јован Стојковић	Група грађана	1.154	0,02
Миомир Тошић	Група грађана	904	0,02
Херцен Радоњић	Група грађана	847	0,02

Прилог 14. Избори за председника Републике Србије одржани 20. децембра 1992. године

Гласало 4.457,671 од укупно 6.949,150 уписаних бирача у бирачке спискове.

Име и презиме	Предлагач	Број гласова	%
Слободан Милошевић	Социјалистичка партија Србије	2.515,047	53,24
Милан Панић	Група грађана	1.516,693	32,11
Милан Парошки	Народна странка и Српска опозиција	147.693	3,13
Драган Васиљковић – Капетан Драган	Група грађана	87.847	1,86
Јездимир Васиљевић	Група грађана	61.729	1,31
Мирослав Милановић	Група грађана	28.010	0,59
Др Блажо Перовић	Демократска отаџбинска коалиција	20.326	0,43

Прилог 15. Избори за председника Републике Србије одржани 21. септембра и 5. октобра 1997. године

Гласало 4.131,487 од укупно 7.188,544 уписаних у бирачке спискове.

Име и презиме	Предлагач	Број гласова	%
Зоран Лилић	Социјалистичка партија Србије, Југословенска левица, Нова демократија	1.474,924	35,70
Др Војислав Шешељ	Српска радикална странка	1.126,940	27,28
Вук Драшковић	Српски покрет обнове	852.808	20,64
Миодраг Миле Исаков	Коалиција „Војводина“	111.166	2,69
Вук Обрадовић	Социјалдемократија	100.523	2,43
Мр Небојша Човић	Демократска алтернатива, Сељачка странка Србије	93.133	2,25
Др Сулејман Угљанин	Коалиција „Листа за Санцак др Сулејман Угљанин“	68.446	1,66
Милисав Банковић	Радничка странка Југославије	49.158	1,19
Милан Парошки	Народна странка	27.100	0,66
Миодраг Видојковић	Група грађана	14.105	0,34
Мр Предраг Вулетић	Либерално-демократска странка	11.463	0,28
Драган Ђорђевић	Странка држављана Србије	10.684	0,26
Др Милан Младеновић	Коалиција „Препород“	10.112	0,24
Ђорђе Дрљачић	Група грађана	9.430	0,23
Бранко Чичић	Партија природног закона	7.097	0,17
Гвозден Сакић	Група грађана	3.293	0,08

Радомир Тукмановић	Напредна странка	2.647	0,06
--------------------	------------------	-------	------

Прилог 15.1. Други изборни круг одржан 5. октобра 1997. године

Гласало 3.531,063 од укупно 7.210,557 уписаних бирача у бирачке спискове.

Име и презиме	Предлагач	Број гласова	%
Др Војислав Шешељ	Српска радикална странка	1.733,859	49,10
Зоран Лилић	Социјалистичка партија Србије, Југословенска левица, Нова демократија	1.691,354	47,90

Прилог 16. Избори за председника Републике Србије одржани 7. и 21. децембра 1997. године

Гласало 3.812,010 од укупно 7.226,947 уписаних у бирачке спискове.

Име и презиме	Предлагач	Број гласова	%
Милан Милутиновић	Социјалистичка партија Србије, Југословенска левица, Нова демократија	1.665,822	43,70
Др Војислав Шешељ	Српска радикална странка	1.227,076	32,19
Вук Драшковић	Српски покрет обнове	587.776	15,42
Вук Обрадовић	Социјалдемократија	115.850	3,04
Др Драгољуб Мићуновић	Демократски центар	86.583	2,27
Миодраг Видојковић	Група грађана	29.180	0,77
Мр Предраг Вулетић	Либерално-демократска странка	21.353	0,56

Прилог 16.1. Други изборни круг одржан 21. децембра 1997. године

Гласало 3.683,714 од укупно 7.225,860 уписаних у бирачке спискове.

Име и презиме	Предлагач	Број гласова	%
Милан Милутиновић	Социјалистичка партија Србије, Југословенска левица, Нова демократија	2.181,808	59,23
Др Војислав Шешељ	Српска радикална странка	1.383,868	37,57

Прилог 17. Избори за председника Републике Србије одржани 29. септембра 2002. године

Гласало 3.637,062 од укупно 6.553,042 уписаних у бирачке спискове.

Име и презиме	Предлагач	Број гласова	%
Војислав Коштуница	Демократска странка Србије	1.123,420	30,89

Др Мирољуб Лабус	ГГ „Најбоље за Србију“	995.200	27,36
Др Војислав Шешељ	Српска радикална странка	845.308	23,24
Вук Драшковић	Српски покрет обнове	159.959	4,40
Борислав Пелевић	Странка српског јединства	139.047	3,82
Велимир Бата Живојиновић	Социјалистичка партија Србије	119.052	3,27
Небојша Павковић	Група грађана	75.662	2,08
Проф. др Бранислав Бане Ивковић	Група грађана – Социјалиста за повратак бази	42.853	1,18
Др Вук Обрадовић	Социјалдемократија	26.050	0,72
Др Томислав Лалошевић	Група грађана	25.133	0,69
Др Драган Раденовић	Група грађана „Друштво слободних грађана“	8.280	0,23

Прилог 17.1. Други изборни круг одржан 13. октобра 2002. године

Гласало 2.979.254 од укупно 6.553.042 уписаних у бирачке спискове. Неуспели избори због недовољног броја изашлих бирача (правило 50% + 1 глас).

Име и презиме	Предлагач	Број гласова	%
Војислав Коштуница	Демократска странка Србије	1.991,947	66,86
Др Мирољуб Лабус	ГГ „Најбоље за Србију“	921.094	30,92

Прилог 18. Избори за председника Републике Србије одржани 8. децембра 2002. године

Гласало 2.947,748 од укупно 6.525,760 уписаних у бирачке спискове. Неуспели избори због недовољног броја изашлих бирача (правило 50% + 1 глас).

Име и презиме	Предлагач	Број гласова	%
Војислав Коштуница	Демократска странка Србије	1.699,098	57,66
Др Војислав Шешељ	Српска радикална странка	1.063,296	36,08
Борислав Пелевић	Странка српског јединства	103.926	3,53

Прилог 19. Избори за председника Републике Србије одржани 16. новембра 2003. године

Гласало 2.523,889 од укупно 6.508,249 уписаних у бирачке спискове. Неуспели избори због недовољног броја изашлих бирача (правило 50% + 1 глас).

Име и презиме	Предлагач	Број гласова	%
Томислав Николић	Српска радикална странка	1.166,896	46,23

Проф. др Драгољуб Мићуновић	Демократска опозиција Србије	893.906	35,42
Велимир Илић	Нова Србија	229.229	9,08
Маријан Ристичевић	Народна сељачка странка	72.105	2,86
Драган С. Томић	Социјалистичка народна странка	54.703	2,17
Радослав Авлијаш	Демократска странка Отаџбине	20.872	0,83

Прилог 20. Избори за председника Републике Србије одржани 13. јуна 2004. године

Гласало 3.119,087 од укупно 6.532,263 уписаних у бирачке спискове.

Име и презиме	Предлагач	Број гласова	%
Томислав Николић	Српска радикална странка	954.339	30,60
Борис Тадић	Демократска странка	853.584	27,37
Богољуб Карић	Група грађана	568.691	18,23
Драган Маршићанин	ДСС, Г17 ПЛУС, СПО, Нова Србија	414.971	13,30
Ивица Дачић	Социјалистичка партија Србије	125.952	4,04
Јелисавета Карађорђевић	ГГ „Иницијатива за лепшу Србију“	62.737	2,01
Милован Дреџун	ПП „Препород Србије“	16.907	0,54
Владан Батић	Демохришћанска странка Србије	16.795	0,54
Борислав Пелевић	Странка српског јединства	14.317	0,46
Проф. др Бранислав Ивковић	Социјалистичка народна странка	13.980	0,45
Љиљана Аранђеловић	Јединствена Србија	11.796	0,38
Маријан Ристичевић	Народна сељачка странка	10.198	0,33
Драган Ђорђевић	Странка држављана Србије	5.785	0,19
Мирко Јовић	Народна радикална странка, Србија и дијаспора, Европски блок	5.546	0,18
Зоран Миљинковић	Патриотска странка дијаспоре	5.442	0,17

Прилог 20.1. Други изборни круг одржан 27. јуна 2004. године

Гласало 3.158,571 од укупно 6.532,940 уписаних у бирачке спискове.

Име и презиме	Предлагач	Број гласова	%
Борис Тадић	Демократска странка	1.681,528	53,24
Томислав Николић	Српска радикална странка	1.434,068	45,40

Прилог 21. Избори за председника Републике Србије одржани 20. јануара 2008. године

Гласало 4.116,844 од укупно 6.708,697 уписаних у бирачке спискове.

Име и презиме	Предлагач	Број гласова	%
Томислав Николић	Српска радикална странка	1.646,172	39,99
Борис Тадић	Демократска странка	1.457,030	35,39
Велимир Илић	Нова Србија	305.828	7,43
Милутин Мркоњић	Социјалистичка партија Србије	245.889	5,97
Чедомир Јовановић	Либерално демократска партија	219.689	5,34
Иштван Пастор	Мађарска коалиција	93.039	2,26
Миланка Карић	Покрет „Снага Србије“	40.332	0,98
Маријан Ристичевић	Коалиција Народна сељачка странка – Уједињена сељачка странка	18.500	0,45

Прилог 21.1. Други изборни круг одржан 3. фебруара 2008. године

Гласало 4.580,428 од укупно 6.723,762 уписаних у бирачке спискове

Име и презиме	Предлагач	Број гласова	%
Борис Тадић	Демократска странка	2.304,467	50,31
Томислав Николић	Српска радикална странка	2.197,155	47,97

Прилог 22. Избори за председника Републике Србије одржани 6. маја 2012. године

Гласало 3.908,652 од укупно 6.770,013 уписаних у бирачке спискове.

Име и презиме	Предлагач	Број гласова	%
Борис Тадић	Избор за бољи живот	989.454	25,31
Томислав Николић	Српска напредна странка	979.216	25,05
Ивица Дачић	СПС, ПУПС, ЈС	556.013	14,23
Војислав Коштуница	Демократска странка Србије	290.861	7,44
Зоран Станковић	Уједињени региони Србије	257.054	6,58
Чедомир Јовановић	ЛДП, СПО, Социјалдемократска унија, Богата унија, Војвођанска партија, Демократска партија Санцака, Зелена еколошка партија, Партија Бугара Србије	196.668	5,03
Јадранка Шешељ	Српска радикална странка	147.793	3,78

Владан Глишић	ГГ „Двери“	108.303	2,77
Иштван Пастор	Савез војвођанских Мађара	63.420	1,62
Проф. др Зоран Драгишић	ГГ Покрет радника и сељака	60.116	1,54
Муамер Зукорлић	Група грађана	54.492	1,39
Даница Грујичић	Социјалдемократски савез	30.602	0,33

Прилог 22.1. Други изборни круг одржан 20. маја 2012. године

Гласало 3.132,679 од укупно 6.771,479 уписаних у бирачке спискове.

Име и презиме	Предлагач	Број гласова	%
Томислав Николић	Српска напредна странка	1.552,063	49,54
Борис Тадић	Избор за бољи живот	1.481,952	47,31

Прилог 23. Избори за председника Републике Србије одржани 2. априла 2017. године

Гласало 3.655,365 од укупно 6.724,949 уписаних у бирачке спискове.

Име и презиме	Предлагач	Број гласова	%
Александар Вучић	Српска напредна странка, СПС, Социјалдемократска партија Србије, ЈС, ПУПС, Покрет социјалиста, СПО, Покрет снага Србије, Савез војвођанских Мађара	2.012,788	55,08
Саша Јанковић	ГГ „За Србију без страха“	597.728	16,36
Лука Максимовић	Група грађана Љубиша Прелетачевић Бели	344.498	9,43
Вук Јеремић	ГГ „Морамо боље“	206.676	5,66
Др Војислав Шешељ	Српска радикална странка	163.802	4,48
Бошко Обрадовић	Српски покрет Двери	83.523	2,29
Саша Радуловић	ГГ „Доста је било“	51.651	1,41
Милан Стаматовић	ГГ „За здраву Србију“	42.193	1,15
Ненад Чанак	ЛСВ	41.070	1,12
Проф. др Александар Поповић	Демократска странка Србије	38.167	1,04
Мирослав Паровић	Народни слободарски покрет	11.540	0,32

Биографија

Вања Глишин рођен је 1. августа 1994. године. Основну и средњу школу завршио је у Српској Црњи. Основне студије политикологије завршио је на Факултету за европске правно-политичке студије у Новом Саду са просечном оценом 9,79. На истом факултету је завршио мастер студије, смер Међународни односи са просечном оценом 9,88 одбравивши мастер рад на тему „Балкан у савременим геополитичким односима“.

На Факултету за европске правно-политичке студије био је ангажован као сарадник у настави од марта 2017. до марта 2019. године, а потом и као асистент од марта 2019. до јануара 2020. године. Учествовао је у извођењу вежби из Увода у политичке науке, Социологије, Политичке социологије, Политичког система Републике Србије, Етике и политике и Религије и политике. Био је члан пет комисија за одбрану мастер радова из области политикологије и геополитикологије. Од јуна 2020. до јула 2021. године био је ангажован на Факултету политичких наука као стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. На Високој школи за комуникације у Београду учествује у извођењу наставе из предмета Културна антропологија и Геополитика и култура. Од јула 2021. године запослен је на Институту за политичке студије као истраживач-приправник, а од априла 2022. године као истраживач-сарадник.

У свом научно-истраживачком раду бави се анализом политичких и геополитичких прилика на Балкану, са посебним освртом на догађаје у савременој политичкој историји Србије. До сада је објавио две научне монографије „Балканска геополитичка парадигма“ и „Савремени међународни односи и геополитика“ (коаутор) и више од 20 научних радова у домаћим и међународним часописима и зборницима. Учествовао је на више десетина домаћих и међународних научних скупова, конференција, пројеката, стручних обука и радионица. Служи се енглеским и руским језиком.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Вања Глишин

Број индекса: 18/26

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом „Изазови постхланоратовске демократизације и позиција Србије између евроатлантизма и неоевроазијства“

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 21.11.2022.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Вања Глишин

Број индекса: 26/18

Студијски програм: политиколошке студије

Наслов рада: „Изазови постхладноратовске демократизације и позиција Србије између евроатлантизма и неоевроазијства“

Ментор: проф. др Зоран Стојиљковић, проф. др Љубиша Деспотовић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Изазови постхладноратовске демократизације и позиција Србије између евроатлантизма и неоевроазијства“

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.